

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 5

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2020

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2020, № 5

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2020

[www. filologiyameseleleri.net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

AFAQ AĞAYEVA
filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: afag.agayeva58@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

GÖRÜŞMƏ ETİKETLƏRİ

II mövzu: jestlər
(Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti
məşğələləri üçün nəzəri material)

Xülasə

Əllə salamlamaq adəti bizə lap qədimlərdən miras qalıb. Əvvəllər insanlar görüşərkən əllərini irəli uzadır, ovuclarını göstərirdilər. Demək istəyirdilər ki, əllərində heç bir silah, daş gizlətməyiblər. Romalılar isə bir-birinin əlini bilək hissədən sıxardılar. Çünki Roma imperiyasında xəncəri köynəyin, geyimin qolunda gizlətmək adət idi. Müasir dövrdə biləyi sıxmaq jesti-əl sıxmaq jestinə keçib. XX əsrin sonlarında isə həmin salamlama jesti geniş istifadə olunmağa başladı. Özü də, yaxın zamanlara qədər həmin adət yalnız kişilərə məxsus idi. Avropa xalqlarının əksəriyyətində və Amerikada əl sıxmaq - istənilən işgüzar şəraitdə salamlamaq və sağollaşmaq deməkdir. Get-gedə bu usuldan müxtəlif tədbir və gecələrdə istifadə olunur. Bu gün qadının da əlini sıxmaq - tamamilə təbiidir. Nyu-York kolleclərində müəllimlər tələbələrə, şagirdlərə məcbur edirlər ki, salamlamaq ovuclarını açmasınlar. Çünki onlardan bir-birinə xəstəlik virusları, miktobları, qrip (xüsusilə, KORONOVİRUS infeksiyası zamanı: A.A.) və s. yoluxucu xəstəliklər keçə bilər. Müəllimlərin fikrincə yumruğun ön hissəsini bir-birinə ehmalca toxundurmaq - ən salamat salamlama üsuludur. Kinofilmlərdən görürük ki, bəzi keçmiş tələbələrdə bu adət sonralar da qalır.

E. Potterdama görə, əl sıxmaq adətinə XVII əsrin sonundan təsadüf edilir. Qaydalara əsasən, kişi I olaraq qadına əl uzatmalı deyil. Əl sıxma zamanı əlləri yüngülcə, 3-7 dəfə silkələmək lazımdır. Əl sıxmaq ticarət sövdələşmələrini möhkəmləndirir.

Salam – xoş arzular və şəxsi rəğbətə ifadəsidir.

Daha sonra məqalədə qadınlarla, yaxın qohumlarla, dostlarla, rəfiqələrlə salamlamaq qaydaları verilir.

1973-cü ildən etibarən hər il “Ümümdünya salam günü” qeyd edilir. Bunun yaranması ilə bağlı maraqlı və tarixi məlumat da məqalədə öz əksini tapmışdır.

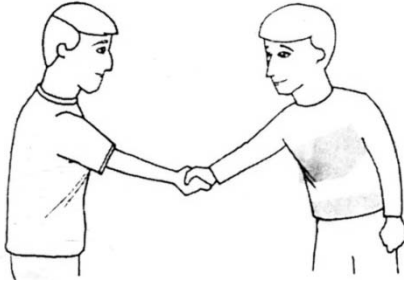
Açar sözlər: jest, nitq etiketi, salam, əl sıxma, söhbət, yumruqla salamlama.

1973-cü ildən etibarən hər il “Ümumdünya salam günü” bayramı keçirilir. Bu günü Maykl və Brayn Makkomak qardaşları müharibənin qızgın vaxtında beynəlxalq gərginliyin artmasına qarşı etiraz əlaməti olaraq fikirləşiblər. Onlar səmimi salamlarla dolu olan məktubları dünyanın bütün nöqtələrinə göndərmiş və məktubu oxuyandan belə bir məktubdan heç olmasa daha on nəfərə göndərməyi xahiş etmişdilər. Bu fikir hər kəs tərəfindən dəstəkləndi. O vaxtdan etibarən 21 noyabr tarixi şən emosiyalar və xoş əhval-ruhiyyəli Ümumdünya Salam Günü kimi qeyd edilir.

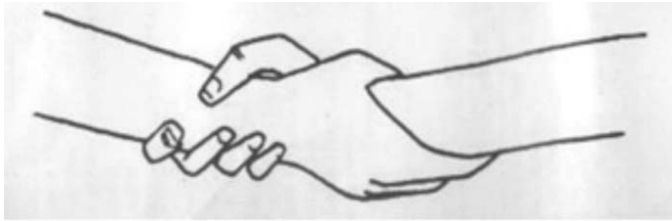
SALAMLAŞMA LÜĞƏTİ

ƏL, əsli ilişmək kəlməsinin kökü olan "il" sözü ilə bağlıdır. Engelsdə belə bir fikir var: əl tədricən qabaq ayaq rolunu itirmiş və tutmaq, yapışmaq funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır. Deməli, *əl* və *il* eyni sözün dəyişmiş formasıdır.

ƏLLƏ SALAMLAŞMAQ

Bu adət çox qədimlərdən bizə miras qalıb. İbtidai icma quruluşunda yaşayan adamlar dostluq şəraitində bir-biri ilə görüşərkən əllərini irəli uzadır, ovuclarını göstərirdilər. Bununla demək istəyirdilər ki, əllərində heç bir silah (daş, və s.) gizlətməyiblər!. Romalıları isə bir-birinin əlini bilək hissədən sıxardılar. Çünki Roma imperiyasında xəncəri köynəyin, geyimin qolunda gizlətmək adət idi.

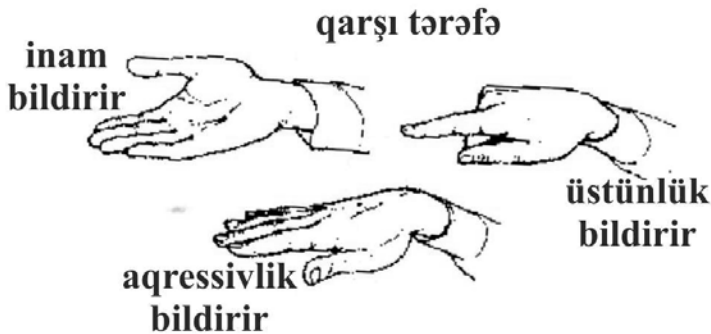
Müasir dövrdə biləyi sıxmaq jesti-əl sıxmaq jestinə keçib. Bu jəstdən XIX əsdə bərabərhüquqlu adamlar arasında ticarət sövdələşmələri bağlananda istifadə edilirdi. XX əsrin sonlarında isə həmin salamlama jesti geniş istifadə olunmağa başladı. Özü də, yaxın zamanlara qədər həmin adət yalnız kişilərə məxsus idi. Avropa xalqlarının əksəriyyətində və Amerikada əl sıxmaq - istənilən işgüzar şəraitdə salamlamaq və sağollaşmaq deməkdir. Get-gedə bu usuldan müxtəlif tədbir və gecələrdə istifadə olunur. Bu gün qadının da əlini sıxmaq - tamamilə təbiidir.

BÜKÜLMÜŞ OVUCLA (YUMRUQLA) SALAMLAŞMA. Nyu-York kolleclərində müəllimlər tələbələri, şagirdləri məcbur edirlər ki, salamlaşarkən ovuclarını açmasınlar - onlardan bir-birinə xəstəlik virusları, miktobları, qrip (xüsusilə, KORONOVİRUS infeksiyası zamanı: A.A.) və s. yoluxucu xəstəliklər keçə bilər. Müəllimlərin fikrincə yumruğun ön hissəsini bir-birinə ehmalca toxundurmaq - ən salamat salamlama üsuludur (kinofilmlərdən görürük ki, bəzi keçmiş tələbələrdə bu adət sonralar da qalır).

Dünyadakı bütün insanları bir-birindən cəmi 6 növ əllə görüşmə ayırır. Əllə düzgün salamlamaqdan çox şey asılıdır. Əgər həmsöhbətinizin əlini düzgün sıxsanız, onda yaxşı təəssürat oyadarsınız yaxud mühüm bir saziş bağlaya bilərsiniz. Düzgün etməzsünüz - tanışlarınız, iş yoldaşlarınız arxanızca pıçıladaşacaqlar, müştərilərinizi də itirəcəksiniz. İşgüzar aləmdə ən geniş yayılmış salamlama növü- əl sıxmaqdır. E.Potterdamın şahidliyinə əsasən, əl sıxmaq adətinə XVII əsrin sonundan təsadüf edilmişdir. Bu adətin əsas əlaməti odur ki, **bərabər hüquqlu şəxslər** arasında tətbiq olunur. Halbuki təzim etmək və papağı çıxarmaq - bərabər-hüquqlu olmayan adamlar arasında geniş yayılıb (tabe olan şəxslə vəzifəli şəxs, kişi ilə qadın, valideynlə övlad: Türkiyədə ata-ananın əlini öpmək və s.).

Əl sıxmaq jestindən, əsasən, salamlama, tanış olma, barışma zamanı istifadə edilir. Belə vəziyyətlərdə aşağıdakı hallar nəzərə alınmalıdır:

1. Tez-tez ünsiyyərdə olan adamlar (məsələn, yaxın qohumlar) nadir halda bu jestdən istifadə edirlər.
2. Gec-gec görüşən yaxın tanışlar hər dəfə görüşərkən, adətən, bir-birinin əlini sıxırlar.
3. Yaşca böyük adam kiçiyə əl uzadır.
4. Kişi I olaraq, qadına əl uzatmalı **deyil**.
5. Əl sıxma zamanı əlləri yüngülcə, 3-7 dəfə silkələmək lazımdır.

ƏL SIXMAQ - KİŞİLƏR ARASINDA TİCARƏT SÖVDƏLƏŞMƏLƏRİNİ MÖHKƏMLƏNDİRİR. Bu gün hətta Yaponiyada, Tailandda da buna rast gəlmək olar. Əksər ölkələrdə həmin jest zamanı əli 5-7 dəfə silkələyirlər. Bəzi ölkələrdə, məsələn, Almaniyada isə cəmi 2-3 dəfə silkələyirlər. Sonra az müddət ərzində ovu-

cun içərisində salayırlar - bu müddət 2 silkələməyə bərabər olmalıdır. Fransızlar ən çox əl sıxan xalq hesab edilir: Hər dəfə görüşəndə və ayrılanda əl verirlər.

ƏLLƏ SALAMLAŞMAQ BARƏSİNDƏ MƏSLƏHƏTLƏR. Əl sıxmaq – səmimilik, xeyirxahlıq və sülhsevərlik əlamətidir. Əl sıxma - kişilərin sevimli jestidir. Kişilər hələ lap cavan çağlarından görüşərkən və sağollaşarkən bir-birinin əlini sıxırlar.

Əgər əl sıxan şəxs görüşə olduqca şaddırsa, qarşısındakının əlini iki ovqunun arasına alıb sıxır.

Əl sıxmaqla salamladığın adama səmimi hörmətini nümayiş etdirmiş olursan.

Əgər irəli uzadılmış əl cavabsız qalırsa, pərt olmağına dəyməz. Sadəcə, əli aşağı sallayıb, özünü guya heç nə baş verməyibmiş kimi aparmaq lazımdır.

DÖVLƏTLƏRARASI RƏSMİ SƏFƏRLƏRDƏ DÖVLƏT BAŞÇILARININ QARŞILANMA QAYDALARI. Dövlət başçılarının rəsmi səfərləri zamanı qarşılama üçün dövlət saraylarında düzülən fəxri qaravulla, dövlət və ictimaiyyət nümayəndələri ilə yanaşı, sülh rəmzi olan uşaqlardan da istifadə olunur.

Fəxri qaravuldan öncə uşaqların sırası rəsmi qonağı salamlayır.

Salamlamada sülh ifadələrindən, şüarlardan istifadə edilir.

Əllərində göyərçin modelini saxlayan uşaqların sırası və uşaqların sülhə səsləyən musiqisi, xor qrupu qonaq üçün ən şərəfli hal hesab olunur. Qonağı salamlayan uşaqlar əyinlərində milli bayrağı, gerbi, gələn qonağın ölkəsinin bayrağını, gerbini və beynəlxalq birliyi əks etdirən geyimlərdə sıralara düzülürlər.

Uşaqların sırası xalqın təmsilçiliyini ifadə edir.

Salamlama- xoş arzular və şəxsi rəğbətə ifadəsidir. Unutmayın ki:

- salamladığın adamın üzünə baxmaq mütləqdir;
- salamlama dürüst, aydın, nisbətən sakit səslə deyilməli və üzdə təbəssümlə müşayiət olunmalıdır;

- salamlamaya əhval-ruhiyyə və cəmiyyətdə tutduğun yerdən asılı olmayaraq, səmimiyyətlə cavab vermək lazımdır;

- cavan adamlar yaşlılarla salamlaşarkən etiket normalarına əməl etməli, gənclərə xas jarqonlardan istifadə etməməlidirlər;

- yaşlı nəslin nümayəndəsi isə gənclərin jarqonlarından istifadə etməməlidir - bu, gülünc görünür.

- tez-tez rastlaşdığın adamlarla, məsələn, qonşular, poçtalyon, süpürgəçi ilə mütləq salamlamaq lazımdır;

- əgər səni jestlə salamlayırlarsa, həmin adamla danışmağın mütləq deyil;

- əgər yaxın bir tanışla rastlaşarkən danışmaq imkanı yoxdursa, bu kəlmələri söyləmək yerinə düşər: "Salam, dərsə (həkimə, uşağı məktəbdən götürməyə, iclasa və s.) tələsirəm".

- əgər təsadüfən kiminləsə salamlamamınsansa (fikirli olmusan, ya da unutmusan), növbəti dəfə bunu iqiqat səmimiyyətlə və ürəkdən etməyin məsləhətdir.

Unutmaq lazım deyil ki:

- əgər teatrda, konsertdə, ya da restoranda hər hansı bir tanış sözlə salamlamaq mümkün deyilsə, əl yelləmək, gülümsəmək, ya da yüngülcə təzim etmək kifayət edir. Tanış qadınla rastlaşarkən gülünsünmək və başını ehmalca tərpətmək məsləhətdir;

- əgər tanışla mühazirədə rastlaşmınsansa, başını yüngülcə endirmək bəs edir. Bu qayda həm qadınlara, həm də kişilərə aiddir. Sonra ilk fürsət düşən kimi salamlamaq olar.

QADINLARA SALAMLAŞMA BARƏDƏ NƏ BİLMƏK LAZIMDIR? Qadın aşağıdakı hallarda birinci salamlayır:

- bir dəstə tanış adamın yanından ötüb keçəndə;
- kişi yaşca çox böyük, ya da müdir olduqda.

Salam verən şəxs salamlama etiketindən sonra nitqini kəsib, müsahibin cavabını gözləyirsə, salamlamaya cavab verilir, cavabı gözləmədən nitqini davam etdirsə, salamlama ritualı bitmiş hesab olunur və müsahib tərəfindən davam etdirilmir. (cavab verilmir).

Yaxın qohumlarla, dostlarla, rəfiqələrlə görüşəndə: Yaxın adamlar uzun müddətdən sonra görüşərkən qucaqlaşırlar. Qucaqlaşma zamanı həmişə yaşca böyüklər təşəbbüs nümayiş etdirirlər. Bu şəfqət hissi qohum-qardaş, qadınlar, bir də yaşlı adamla uşaq arasında münasibdir.

İctimai yerlərdə qucaqlaşmalar yoldan ötüb keçənlərin diqqətini cəlb etməmək üçün qısa olmalıdır.

SÖHBƏT ÜÇÜN YASAQ MÖVZULAR. Aşağıdakı məsələlər sirr kimi saxlanmalıdır. Bu mövzular haqqında soruşmaq və danışmaq yasaqdır:

YAŞ, MAAŞ, DİN, SAĞLAMLIQ, SİYASƏT, HƏDİYYƏ, UĞURSUZLUQ, NAMUS.

ƏN "TƏHLÜKƏSİZ" MÖVZULAR: HAVA, İDMAN, KİNOTEATRDA NƏ GEDİR və s....

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qasımova L. Beynəlxalq etiket. İstanbul, 2015, 133 s..
2. Rəhimova Q. Azərbaycan psixoloqlarının tədqiqatlarında milli – mənəvi dəyərlər problemi və onun müasir vəziyyəti: Psixologiya üzrə fəl. dok.dissertasiyası, Bakı, 2011, 146 s..
3. Ларина Т. Англичане и русские: Язык, культура, коммуникация. М.: Языки славянских культур, 2013, 360 стр..
4. Пиз А. и Б. Новый язык телодвижений. Москва: Эксмо, 2012, 416 стр..
5. Оруджев А. Азербайджанско- русский фразеологический словарь (5500 выражений). Баку, Элм, 1976.

А.Агаева

Этикетки приветствования

II часть: жесты

(Теоретический материал по азербайджанскому языку и культуре речи
для студентов высших учебных заведений)

Резюме

В Азербайджане при встрече пожимают друг- другу руки. Этот обычай существует с давних времен. Кстати, во время «Коронавирусной инфекции» люди немного отошли от этого традиционного рукопожатия.

Раньше, когда встречались, руки протягивали вперед и показывали ладони. При этом словно хотели сказать «Мы не прячем оружия, камень.» А римляне пожимали друг –другу запястья. Потому что, по «римскому обычаю» кинжал прятали в рукавах одежды. В современном мире вместо пожатия запястья, друг – другу пожимают руки. С концов XX-го века этот жест начал широко распространяться. До недавнего времени вышеупомянутый древний жест касался только мужчин. В Америке и относительно, в Европе рукопожатие в любой деловой обстановке имитирует и приветствование, и прощание. Постепенно его начали принимать в разных презентациях, мероприятиях, вечерах. Сегодня пожимать женщине руку – выглядит очень естественно.

В Нью- Йоркских колледжах учителя заставляют студентов, школьников не пожимать друг - другу руки. Здороваться с закрытыми кулаками и не открывать ладони. По мнению учителей этот «ловкий трюк» будет беречь студентов и школьников от вирусных инфекций, микробов, гриппа (в частности, от КОРОНОВИРУСА: А.А.) и т.д.. В кинофильмах становимся свидетелями, что даже будучи взрослыми эти люди здороваются тем же методом.

По мнению Э. Поттердама, рукопожатие как обычай существовал уже в конце XVII века. По закону и нормам, мужчина не должен протягивать руку женщине первым. Во время рукопожатия, следует встряхивать руки 3-7 раз (но не сильно!). Рукопожатие – укрепляет партнерство, деловое сотрудничество.

Этикет приветствования – выражает, в основном, уважение и добрые пожелания к адресату.

Далее, в статье предоставляются этикетки приветствования между женщинами, близкими родственниками, друзьями, приятелями, подругами.

С 1973-го года каждый год отмечается «Всемирный день приветствования». Сведения о происхождении этого интересного факта также предоставляются в статье.

Ключевые слова: жест, приветствование, рукопожатие, беседа, приветствие с кулаками, речевые этикетки.

A.Aghayeva

Greeting etiquettes

Subject II: gestures

(Theoretical material on the Azerbaijani language and culture of speech
for students of higher educational institutions)

Summary

The habit of greeting with hand inherited from ancient times. Formerly, people stretched out their hands forward to greet each other and showed their palm. They wanted to say that, they didn't hide any arm and stone in their hands. Romans squeezed each other's hands from the region of wrist. Because, it was a habit to hide dagger in the sleeve of shirt and dress in the empire of Roma. The gesture of squeezing the wrist is substituted for gesture of handshake in the modern period. That greeting gesture was started to be used widely at the end of XX century. That habit belonged only to males until recently. Handshake means greeting and saying goodbye in any business environment in the most of the European people and in America. Gradually, this method is using in different events. Today, handshake with a woman is absolutely natural. Teachers in New-York colleges compel their students and pupils not to open their palms when they are greet each other. Because, they may infect each other with disease viruses, microbes, flu (especially, Coronavirus infection: A.A.) and other infectious diseases. According to teachers, gently touching the front part of the fist is the safest method of greeting. We see from movies that, this habit is seen in some former students.

According to E.Potterdam, the habit of handshake is seen from the end of XVII century. In accordance with rules, man shall not stretch out his hand to woman at first. Hands shall be shaken 3-7 times slightly at the time of handshake. Handshake strengthens trade deals.

Greeting is the expression of pleasant wishes and private sympathy.

Then, the rules for greeting with women, close relatives, friends and girl-friends are stated in the article.

“World Greetings Day” has been celebrated annually since 1973. There are interesting and historical information in this article in regard to its emergence.

Key words: gesture, speech etiquette, greeting, handshake, conversation, fist bump.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 02.02.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Yusifov tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

VÜQAR QARADAĞLI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov
garadaghly@gmail.com

HƏFS İLƏ VƏRŞ RƏVAYƏTLƏRİNDƏ UZUN SAİTLƏR VƏ ONLARIN KƏMİYYƏTLƏRİLƏ BAĞLI FƏRQLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə Qurani-Kərimin islam aləmində ən geniş yayılmış Asim qiraətindən edilən Həfs və Nafe qiraətindən edilən Vərş rəvayətləri arasında uzun saitlərlə bağlı fərqlərin müqayisəli təhlili aparılır, söz daxilində, sözlərin kəsişməsində [ʾ] səsindən əvvəl gələn uzun saitlə, həmçinin [ʾ] səsindən sonra gələn uzun saitlə, o cümlədən, diftonqla, [ʾ] səsindən əvvəl gələn III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliyinin qısa saitin səslənməsilə bağlı fərqləri əmələ gətirən amil araşdırılır, [ʾ] səsindən əvvəl gələn kişi cinsində II və III şəxsin cəmində əvəzliliklərin, o cümlədən bitişən əvəzliliklərin son [m̄] səsindən sonra, həmçinin feillərin keçmiş zaman formasında kişi cinsində II şəxsin cəmindəki son [m̄] səsindən sonra əmələ gələn uzun saitlə bağlı fərq öyrənilir, hər rəvayətdə baş verən hadisələrin qrammatik səciyyə kəsb edib-etməməsi araşdırılır, fonetik təbiəti öyrənilir. Problemə dair münasibət bildirilir, bəzi hallarda uzun saitlərin əmələ gətirdikləri növlərin yenidən təsnifatı aparılır. Hadisələri yenidən nəzərdən keçirib onlara uyğun qiymət verməyə cəhd göstərilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi rəvayətlərdə baş verən fonetik hadisələrə müsəlman-ərəb tədqiqatçılarının tərtib etdiyi ümumiləşmə prinsiplərindən deyil, hadisələri yeni təhlil və təsnifatını aparmaq, hadisəni uyğun şəkildə müəyyən etməkdir. Rəvayətlərdə, xüsusilə geniş elmi auditoriyaya az tanış olan Vərş rəvayətində ərəb dili səslərində baş verən hadisələrin müəllifin müqayisəli-qarşılaşdırma metodu əsasında aparıldığı təhlili həm elmi, həm də təcrübi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: həmzə, sükun, uzun saitlər, Qurani-Kərim, Asim qiraəti, Həfs rəvayəti, Nafe qiraəti, Vərş rəvayəti.

Tədqiqat üzərində çalışarkən bir çox mövcud transkripsiya sistemlərinə (GAL Supplement, Revue des Etudes Islamiques (Paris), Arabica (Paris), İslam Ansiklopedisi, The Encyclopedia of Islam, Encyclopedie l'İslam, Şarkiyat Mecmuası (İstanbul), Türk İlmî Transkripsiyon Sistemi, İlahiyat Fakültesi Dergisi (Ankara), DİA [13, 41, 308]) müraciət etdiyimizə baxmayaraq onlardan heç birinin Quran səslərinin ifadəsi yetərinə tələblərinə cavab vermədiyi problemi ilə üzləşdik.

Qurani-Kərimin əhatə etdiyi səsləri latın əlifbası ilə tam və dolğun şəkildə ifadəsinin qeyri-mümkün olduğunu qəbul etsək də, ən azı latın qrafikasının imkanı daxilində Quran səslərinin daha dolğun ifadəsi üçün yeni fonetik transkripsiya sisteminin tərtibinə ehtiyac duyduq. Tədqiqatda tətbiq edilən xüsusi transkripsiya sisteminin – **TT-HAFS/ASIM** (*Təcvid Transkripsiyası, Həfs/Asim, Bakı*) tərəfimizdən işlənilib hazırlanmışdır.

TT-HAFS/ASIM

(*Təcvid Transkripsiyası, Həfs/Asim, Bakı*)

' – <i>həmzə</i>	zz – qoşa <i>za</i>
' – zəifləmiş <i>həmzə</i>	z-z – sözlərin kəsişməsində <i>zəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>za</i> ; ['əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>za</i>
b – saitöncə mövqedə <i>bə</i>	' – <i>ayn</i>
bb – saitöncə mövqedə qoşa <i>bə</i>	'' – qoşa <i>ayn</i>
b-b – sözlərin kəsişməsində qoşa <i>bə</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>bə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə <i>bə</i>	'-' – sözlərin kəsişməsində <i>ayn</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa <i>ayn</i>
ḃ – <i>bə</i> və ya <i>mim</i> -in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>bə</i>	ğ – <i>ğayn</i>
ḅ̇ – üzərində vəqf icra olunduğu halda <i>bə</i>	f – <i>fə</i>
ḃḃ – vəqf icra olunduğu halda qoşa <i>bə</i>	ff – qoşa <i>fə</i>
t – <i>tə</i> ; vəqf icra olunmadığı halda <i>tə-mərbutə</i>	f-f – sözlərin kəsişməsində <i>fə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa <i>fə</i>
tt – qoşa <i>tə</i> ; <i>dəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>tə</i>	q – saitöncə mövqedə <i>qaf</i>
t-t – sözlərin kəsişməsində qoşa <i>tə</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>dəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>tə</i> ; ['əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>tə</i>	qq – saitöncə mövqedə qoşa <i>qaf</i>
ṣ – <i>sə</i>	ḳ – <i>qaf</i> və ya <i>kəf</i> -in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>qaf</i>
ṣṣ – qoşa <i>sə</i>	ḳ̣ – vəqf icra olunduğu halda <i>qaf</i>
ṣ-ṣ – ['əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>sə</i>	ḳ̣ḳ̣ – vəqf icra olunduğu halda qoşa <i>qaf</i>
c – saitöncə mövqedə <i>cim</i>	k – <i>kəf</i>
cc – saitöncə mövqedə qoşa <i>cim</i>	kk – qoşa <i>kəf</i> ; <i>qaf</i> -dan sonrakı mövqedə

	qoşa səslənən <i>kəf</i>
č – <i>cim</i> -in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>cim</i>	l – incə <i>ləm</i>
č̣ – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>cim</i>	ll – qoşa incə <i>ləm</i>
cč̣ – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda qoşa <i>cim</i>	l-l – sözlərin kəsişməsində <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa incə <i>ləm</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə <i>ləm</i> ; <i>Allah</i> kəlməsində <i>kəsrə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa incə <i>ləm</i> ; [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə <i>ləm</i>
ḥ – <i>ha</i>	l-ḷ – <i>Allah</i> kəlməsində <i>dəmmə</i> və ya <i>fəthə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa orta (qalın) <i>ləm</i>
hḥ – qoşa <i>ha</i>	m – saitöncə mövqedə <i>mim</i>
x – <i>xa</i>	ṁ – <i>mim</i> və ya <i>bə</i> -nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>mim</i> ; <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>mim</i>
xx – qoşa <i>xa</i>	ṃ̇ – <i>bə</i> -dən öncəki mövqedə <i>mim</i> ; <i>bə</i> -dən öncəki mövqedə nazal <i>mim</i> -ə çevrilmiş nazal <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i>
d – saitöncə mövqedə <i>dəl</i>	ṁṁ – qoşa nazal <i>mim</i>
dd – saitöncə mövqedə qoşa <i>dəl</i>	ṁ-ṃ̇ – sözlərin kəsişməsində <i>mim</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>mim</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>mim</i>
d-d – sözlərin kəsişməsində qoşa <i>dəl</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>tə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>dəl</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>dəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə <i>dəl</i> ; [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>dəl</i>	n – saitöncə mövqedə <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i>
ḏ – <i>dəl</i> və ya <i>tə</i> -nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>dəl</i>	ṃ̇ – <i>həmzə</i> , <i>ha</i> , <i>xa</i> , <i>ayn</i> , <i>ğayn</i> və ya <i>hə</i> -dən öncəki mövqedə <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i> ; <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>nun</i> : <i>tənha</i> ; قِنَوَانِ، الدُّنْيَا، نَ وَالْقَلَمِ، يَسَ ۱ وَالْقُرْءَانَ، صِنَوَانِ، صِنَوَانِ، بَنِينَا، بَنِينَهُمْ، بَنِينَهُمْ، بَنِينَهُ

	<i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>nun</i>
ḏ – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>dəl</i>	ḏ – <i>tə, sə, cim, dəl, zəl, zəy, sin, şin, fə</i> və ya <i>kəf</i> -dən öncəki mövqedə <i>nun</i> və ya <i>tənvinin</i> bildirdiyi incə nazal səs
ḏḏ – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda qoşa <i>dəl</i>	ḏḏ – <i>sad, dad, ta, za</i> və ya <i>qaf</i> -dən öncəki mövqedə <i>nun</i> və ya <i>tənvinin</i> bildirdiyi qalın səs
<i>z</i> – <i>zəl</i>	ññ – qoşa nazal <i>nun</i>
<i>zz</i> – qoşa <i>zəl</i>	ñ-ñ – sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvini</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>nun</i> ; [’əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən nazal <i>nun</i>
<i>z-z</i> – sözlərin kəsişməsində <i>zəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>zəl</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>sə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>zəl</i> ; [’əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>zəl</i>	h – <i>hə</i> ; <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>tə-məributə</i>
r – incə <i>ra</i>	hh – qoşa <i>hə</i>
rr – qoşa incə <i>ra</i>	h-h – sözlərin kəsişməsində <i>hə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa <i>hə</i>
r-r – sözlərin kəsişməsində <i>ra</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa incə <i>ra</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvini</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə <i>ra</i> ; [’əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən qoşa səslənən incə <i>ra</i>	ʏ – saitöncə mövqedə <i>vav</i>
ṛ – qalın (orta) <i>ra</i>	ʏʏ – qoşa <i>vav</i>
ṛṛ – qoşa (qalın) <i>ra</i>	ʏ-ʏ – sözlərin kəsişməsində <i>vav</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa <i>vav</i>
ṛ-ṛ – sözlərin kəsişməsində <i>ra</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa orta (qalın) <i>ra</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) <i>ra</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvini</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) <i>ra</i> ; [’əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) <i>ra</i>	ỹ-ỹ – sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvini</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>vav</i>
<i>z</i> – <i>zəy</i>	y – saitöncə mövqedə <i>yə</i>

zz – qoşa zəy	yy – qoşa yə
z-z – [ʔəl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən zəy	ÿ-ÿ – sözlərin kəsişməsində nun və ya tənvin-dən sonrakı mövqedə qoşa nazal yə
s – sin	â – sad, dad, ta, za, xa, ğayn və qaf-dan sonrakı mövqedə fəthə
ss – qoşa sin	a – ha, ra (r), ayn, ləm (l), vav və qoşa nazal vav-dan sonrakı mövqedə fəthə
s-s – [ʔəl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən sin	ä – həməzə, bə, tə, şə, cim, dəl, zəl, ra (r), zəy, sin, şin, fə, kəf, ləm (l), mim, nun, hə, yə-dən sonra və sad, dad, ta, za, xa, ğayn, qaf, ha, ra (r), ayn, ləm (l), vav və qoşa nazal vav-dan öncəki mövqedə fəthə
ş – şin	ə – həməzə, bə, tə, şə, cim, dəl, zəl, ra (r), zəy, sin, şin, fə, kəf, ləm (l), mim, nun, hə, yə-dən sonra və həməzə, bə, tə, şə, cim, dəl, zəl, ra (r), zəy, sin, şin, fə, kəf, ləm (l), mim, nun, hə-dən öncəki mövqedə fəthə
şş – qoşa şin	e – həməzə, bə, tə, şə, cim, dəl, zəl, ra (r), zəy, sin, şin, fə, kəf, ləm (l), mim, nun, hə, yə-dən sonra və yə-dən əvvəl gələn fəthə
ş-ş – [ʔəl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən şin	i – kəsərə
ş – sad	u – dəmmə
şş – qoşa sad	ā, ā, ā, ā; ī; ū – iki qısa sait ölçüsündə uzun sait
ş-ş – [ʔəl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən sad	āā, āā, āā, āā; īī; ūū – dörd qısa sait ölçüsündə uzun sait
đ – dad	āāā, āāā, āāā, āāā; īīī; ūūū – beş qısa sait ölçüsündə uzun sait
đđ – qoşa dad	āāāā, āāāā, āāāā, āāāā; īīīī; ūūūū – altı qısa sait ölçüsündə uzun sait
đ-đ – [ʔəl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən dad	ññ – تَأْمِنًا (12:1) sözündəki [ññ] səs birləşməsinin tələffüz edilən vaxt ərzində dodaqların (sanki [u] səsini tələffüz edərək) qabağa uzadılması (işmam)
ţ – saitöncə mövqedə ta	u – [u] saitinin örtülü (ötəri) tələffüzü (تَأْمِنًا (12:1) sözündə təşdid işarəli nun hərfinin bildirdiyi qoşa səsəsinə [u])

	qısa saiti daxil edib onun örtülü (ötəri) şəkildə tələffüzü; <i>ixtilas</i>)
tt – saitöncə mövqedə qoşa <i>ta</i>	âu, au, âu; ây, ay, ây, ey – iki qısa sait ölçüsündə diftonq
t-t – sözlərin kəsişməsində <i>tə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>ta</i> , qoşa samit; sözlərin kəsişməsində <i>ta</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə <i>ta</i> ; [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>ta</i>	âuū, auū, âuū; âȳȳ, aȳȳ, âȳȳ, eȳȳ – dörd qısa sait ölçüsündə diftonq
tt – <i>tə</i> -dən öncəki mövqedə <i>ta</i> -nın süzgülü <i>tə</i> -yə keçməsi (<i>qəlqələsiz</i>)	âuūū, auūū, âuūū; âȳȳȳ, aȳȳȳ, âȳȳȳ, eȳȳȳ – altı qısa sait ölçüsündə diftonq
t – <i>ta</i> və ya <i>tə</i> -nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>ta</i>	ˊ – vurğu işarəsi (á, á, á, á, é, í, ú, â, á, â, â, é)
t – <i>vəqf</i> icra olunduğu <i>ta</i>	– <i>vəqf</i>
tt – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda qoşa <i>ta</i>	(1), (2), (3)... ...(286) – ayəsonu <i>vəqf</i>
z – <i>za</i>	– səktə

Qurani-Kərimdən olan istinadlar iki nöqtə ilə aralanan sol tərəfdə surənin sıra sayı və sağ tərəfdə müvafiq surə daxilində ayənin sıra sayı verilir, məsələn, əl-Fatihə surəsinin 4-cü ayəsi: 1:4, yaxud Yasin surəsinin 79-cu ayəsi: 36:79.

Giriş. Məlum olduğu kimi, ərəb dilində saitlər kəmiyyətə görə iki qrupa bölünür: qısa və uzun. Quran qiraətində isə, uzun saitlər fərqli səbəblərə görə, fərqli kəmiyyətlərdə işlənir. Bununla yanaşı, eyni səbəb/səbəblər nəticəsində müəyyən uzun sait (*məddə*) növünün Quranın fərqli rəvayətlərində fərqli kəmiyyətlərdə işlənməsi də müşahidə edilir.

AH ilə NV arasındakı uzun saitlərlə bağlı fərqlər onların kəmiyyəti, bir rəvayətdə işlənilib, digərində işlənməməsi, həmçinin xüsusi və istisna hallar təşkil edir. Bundan əlavə, bir *məddə* növünün fərqli kəmiyyətlərinin digəri ilə, həmçinin başqa hadisələrlə qarşılıqlı əlaqələri, *məddə* növlərinin sərt “iyerarxiya” düzümünə malik olması da fərqlərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Qiraətlər arasında uzun saitlərlə bağlı fərqlərin təsnifi məlum *məddə* növlərinin [6, 167-193; 11, 208-227] əsasında aparılıb. Bununla yanaşı, uzun saitin, diftonqun bu və ya digər *məddə* növünə ayıran səbəb/səbəblər göstərilməklə, söz və sözlərin kəsişməsindəki mövqelərini bildirməklə hər birinin tərifləri verilir.

Təcvid və qiraətə dair ədəbiyyatda adi *məddə* (*məddi-təbii*) növündən başqa digər bütün *məddə* növlərin (“fövqəlməddələrin”) yaranma səbəbi kimi *həmzə* və samitdən sonra saitin gəlməməsini bildirən *sükun* göstərilir [1, 212], bəzən bura qoşa samiti bildirən *şəddəni* də əlavə edirlər [12, 33], baxmayaraq ki, qoşa samitdən birincisi elə *sükun* səbəbi ilə əhatələnmiş hesab edilə bilər.

Təcvid və qiraət alimlərinin “fövqəlməddələrin” səbəbləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim edilsə də, prinsip etibarilə, səbəbləri doğru göstərir, məsələni ümumi yanaşma baxımından əhatələməyə nail olmuşlar. Bununla yanaşı, hər məddə növü öz yaranma səbəbinə malikdir, əks təqdirdə birini digərindən ayırmaq da mümkün olmazdı. Qeyd olunmalıdır ki, Quran qiraətində uzun saitlərin növlərə uyğun olaraq fərqli kəmiyyətlərdə uzadılması qiraətə diqqətin artmasına səbəb olur, qiraətin məhz Quran qiraəti olduğunu eşitdirir, İlahi Kəlamın müqəddəsliyini diqqətə çatdıran amillərdən biri kimi çıxış edir. Əslində, uzun saitlərin kəmiyyət fərqləri qarelərin rəvayət etdikləri isnad ilə bağlı hadisə kimi səciyyələndirilməlidir. Bəzi alimlərin uzun saitlərin fərqli kəmiyyətdə işlənməsini ayələrin mənalarına bağlamaq kimi cəhdi isə süni təəssürat bağışlayır. Məsələn, Kəmal əl-Müqabələ məddələrin kəmiyyət fərqlərini üslubi baxımdan mübaligə, sözün mənə dərinliyinə varma, qorxutmanı gücləndirmə, xoş vədin, yaxud təzim çatdırılmasına, imdadın ifadəsinə, ardıcılığı diqqətə çatdırılmasına xidmət etdiyini yazır [16, 53-55]. Məddə növlərinin sistemli və ardıcıl şəkildə bütöv Quran boyu fərqli kəmiyyətlərdə işlənməsi sözügedən fikrin yanlışlığını göz önünə sərir. Uzun saitlərin məddə növlərinə əsasən kəmiyyət fərqləri, səslərin qabarıq şəkildə, “nümayişkarənə” diqqətə çatdırılması onların tam realizə ilə tələffüzünü təmin edir, səslərin saflığını qorumağa, – məsələn, [ʔ] səsinin [ə], [ʔ], [h] səslərilə səhv salınmasından ehtiyat edilməsini xidmət edir, – dolayısı ilə mümkün leksik xətalərin baş verməməsini sığortalayır. Onların tətbiqi ilə bu və ya digər üslubi xarakterli ekspressiv çaların əldə olunması isə, yalnız Quran qiraətinin ecazkarlığına dəlalət edən amil kimi qəbul edilə bilər. Daha bir misalla fikrimizi tamamlamaq istərdik. Məsələn, rəvayətlər arasında fərq əmələ gətirməyən *məddi-lazımının* («vacib məddə») [6, 184] kəmiyyəti 6 qısa sait ölçüsündədir. Onun yaranma səbəbi kimi uzun saitin ardınca iki samit səsin gəlməsi (dolayısı ilə, *sükun*) göstərilir [2, 75; 8, 169; 12, 25-35; 14, 182; 15, 337; 21, 820; 22, 1, 319]. Burada sözügedən saitin bu kəmiyyətdə uzadılmasının yaranma səbəbi şəddə, yaxud sükun hesab edilsə də, əsas gizli səbəb, nəzərimizcə, məhz ardı ilə qoşa, yaxud fərqli iki samiti layiqincə, diqqətə çatdırmaqla “itirməmək”, gələ biləcək leksik xələlin qarşısını almaq üçün həyata keçirilməsindən ibarətdir. Quran qiraətindən kənar, adi danışmada belə, məsələn, مَارٌ [mərrun], عَامٌ [‘āmmun], قَارَةٌ [qārratun] sözlərindəki uzun sait كتاب [kitəbun] sözündəki uzun saitdən bir qədər artıq səsləndirilir ki, bu da bir tərəfdən uzun saitin qısa səslənmə təsəvvürünün yaranmamasına, ardı ilə gələn samitin qoşa olduğunu aydın çatdırılmasına xidmət edir. Təmmam Həssan öz əsərində bu fikrə yaxın mülahizələrlə bölüşür [9, 157-159].

AH ilə NV arasında uzun saitlərlə bağlı fərqləri söz daxilində və sözlərin kəsişməsində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saitin, [ʔ] səmindən sonra gələn uzun saitin, [ʔ] səmindən əvvəl gələn III şəxs təkində, kişi cinsində bitişən əvəzlik saitin kəmiyyəti fərqləri, həmçinin [ʔ] səmindən başqa istənilən samitdən əvvəl gələn III şəxs təkində, kişi cinsində bitişən əvəzlik saiti ilə bağlı istisna hallar, [ʔ] səmindən əvvəl gələn kişi cinsində II və III şəxs cəmində əvəzlərlərin, o cümlədən bitişən

əvəzliliklərin, feillərin keçmiş zaman formasında kişi cinsində II şəxsin cəmindəki sonluğun sonuncu [m̄] səmindən sonra əmələ gələn uzun sait ilə və [ʔ] səmindən əvvəl gələn diftonqun əmələ gətirdiyi uzun səslənmə ilə bağlı hallar təşkil edir.

AH ilə NV-də söz daxilində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saitin kəmiyyəti.

Təcvid elmində *məddi-müttəsəl* («bitişik məddə») kimi tanınan söz daxilində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saiti ayrı bir növü kimi seçilməsini şərtləndirən səbəblər kimi 1) [ʔ] səmindən əvvəl gəlməsi, 2) söz daxilində baş verməsi çıxış edir. Kəmiyyəti AH-də 4, yaxud 5 [6, 172; 11, 208], NV-də isə 6 qısa saitdir. Məsələn, **أُولَئِكَ** əvəzliyindəki uzun sait AH-də [ʔulǝʔikə], yaxud [ʔulǝǝʔikə], NV-də isə [ʔulǝǝǝʔikə] kimi qiraət edilir.

Tədqiqat boyu verilən misallarda AH-dəki söz daxilində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saitin kəmiyyəti 4 qısa sait olaraq göstərilir.

Söz daxilində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saitin hər iki qiraətdə daha uzun səsləndirilməsi mənaferqləndirici əhəmiyyət kəsb etmir, fonem fərqi əmələ gətirmir, bir növ saitin (uzun saitlərin) daxili dəyişmələri ilə əhatələnən fonetik hadisədir.

AH ilə NV arasında söz daxilində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun sait ilə bağlı fərqi aralarındakı kəmiyyət ölçüləri təşkil edir.

AH ilə NV-də sözlərin kəşiməsində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saitin kəmiyyəti.

Təcvid elmində *məddi-münfəsəl* («ayırıcı məddə») kimi tanınan sözlərin kəşiməsində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saiti ayrı bir növü kimi seçilməsini şərtləndirən səbəblər kimi 1) [ʔ] səmindən əvvəl gəlməsi, 2) sözlərin kəşiməsində baş verməsi çıxış edir. Kəmiyyəti AH-də 4, yaxud 5 [6, 172; 11, 208], NV-də isə 6 qısa saitdir. Məsələn, **يُحْشَى ٢٦ يُولِئْتَى ٱلْأَرْضَى ٱمَأْمُونَى فَنَلَقَى ٱلْأَدَمَ تَرَى إِذْ عَسَى أَنْ فِى ٱبْئَاتِنَا ٱلْأَنْ ٱنْصَطَفَى ٱللَّهُ ٱنْئَمْ** ifadələrindəki *məddi-münfəsəl* AH-də [ʔillǝǝ ʔəñ], [fɪɪ ʔəyǝtinǝ], [ʔsǝǝ ʔəñ], [tǝrǝā ʔiz], [fǝtǝlǝqqǝā ʔǝdǝmu], [ʔǝl-qǝrǝā ʔǝmǝnū], [yǝ vǝylǝtǝǝ ʔǝ ʔǝlidu], [yǝxǝǝǝ ʔǝ ʔǝñtuñ], [ʔiʃtǝfǝǝ ʔǝāāǝl-lǝhu], [qǝlūū ʔǝ ʔǝñtǝ], yaxud [ʔillǝǝǝ ʔəñ], [fɪɪɪ ʔəyǝtinǝ], [ʔsǝǝǝ ʔəñ], [tǝrǝāā ʔiz], [fǝtǝlǝqqǝāā ʔǝdǝmu], [ʔǝl-qǝrǝāā ʔǝmǝnū], [yǝ vǝylǝtǝǝǝ ʔǝ ʔǝlidu], [yǝxǝǝǝǝ ʔǝ ʔǝñtuñ], [ʔiʃtǝfǝǝǝ ʔǝāāǝl-lǝhu], [qǝlūūu ʔǝ ʔǝñtǝ] kimi, NV-də isə [ʔillǝǝǝǝ ʔəñ], [fɪɪɪ ʔəyǝtinǝ], [ʔsǝǝǝǝ ʔəñ/ʔsǝǝǝǝ ʔəñ], [tǝrǝǝǝǝ ʔiz], [fǝtǝlǝqqǝāāā ʔǝdǝmu/fǝtǝlǝqqǝǝǝǝ ʔǝǝdǝmu/fǝtǝlǝqqǝāāā ʔǝǝdǝmu/fǝtǝlǝqqǝǝǝǝ ʔǝǝdǝmu], [ʔǝl-qǝrǝǝǝǝ ʔǝǝmǝnū], [yǝ vǝylǝtǝǝǝǝ ʔǝ ʔǝlidu/yǝ vǝylǝtǝǝǝǝ ʔǝ ʔǝlidu] və ya [yǝ vǝylǝtǝǝǝǝ ʔǝlidu/yǝ vǝylǝtǝǝǝǝ ʔǝǝlidu/yǝ vǝylǝtǝǝǝǝ ʔǝǝǝlidu/yǝ vǝylǝtǝǝǝǝ ʔǝǝǝlidu], [yǝxǝǝǝǝǝ ʔǝ ʔǝñtuñ] və ya [yǝxǝǝǝǝǝ ʔǝǝñtuñ], [ʔiʃtǝfǝǝǝǝ ʔǝāāǝl-lǝhu/ʔiʃtǝfǝǝǝǝ ʔǝāāǝl-lǝhu], [qǝlūūū ʔǝǝñtǝ/qǝlūūū ʔǝ ʔǝñtǝ] kimi qiraət edilir.

Tədqiqat boyu verilən misallarda AH-dəki sözlərin kəşiməsində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saitin kəmiyyəti 4 qısa sait olaraq göstərilir.

Sözlərin kəşiməsində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saitin hər iki qiraətdə daha uzun səsləndirilməsi mənaferqləndirici əhəmiyyət kəsb etmir, fonem fərqi

əmələ gətirmir, bir növ saitin (uzun saitlərin) daxili dəyişmələri ilə əhatələnən fonetik hadisədir.

AH ilə NV arasında sözlərin kəsişməsində [ʾ] səsindən əvvəl gələn uzun sait ilə bağlı fərqi aralarındakı kəmiyyət ölçüləri təşkil edir.

AH üçün xüsusi qeyd olunmalıdır ki, *məddi-münfəsəl* ilə *məddi-müttəsəl*in kəmiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqə var. Belə ki, əgər qiraətə başlamazdan öncə *məddi-müttəsəl*in 4 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, *məddi-münfəsəl*in də ölçüsü həmin kəmiyyətdə olmalıdır; əgər *məddi-müttəsəl*in 5 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, *məddi-münfəsəl*in ölçüsü 4, yaxud 5 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında seçim imkanı var. Başqa sözlə, *məddi-münfəsəl*in kəmiyyəti *məddi-müttəsəl*in kəmiyyətindən artıq olmalı deyil.

AH ilə NV-də [ʾ] səsindən sonra gələn uzun saitin kəmiyyəti. Təcvid elmində *məddi-bədəl* («(adi məddəyə – *məddi-təbiyə*) oxşar məddə») kimi tanınan [ʾ] səsindən sonra gələn uzun saiti ayrı bir növü kimi seçilməsini şərtləndirən səbəb kimi onun [ʾ] səsindən sonra gəlməsi çıxış edir. Kəmiyyəti AH-də 2 [1, 220; 11, 208], NV-də isə 2, 4, yaxud 6 qısa saiddir. Məsələn, *ءَامَنُوا* feilindəki uzun sait AH-də [ʾəmənu] kimi qiraət edildiyi halda, NV-də [ʾəmənu], [ʾəmənu], yaxud [ʾəmənu] kimi qiraət edilə bilər.

Tədqiqat boyu verilən misallarda NV-dəki [ʾ] səsindən sonra gələn uzun sait kəmiyyəti 4 qısa sait olaraq göstərilir.

[ʾ] səsindən sonra gələn uzun sait NV-də daha uzun səsləndirilməsi halları mənafərqləndirici əhəmiyyət kəsb etmir, fonem fərqi əmələ gətirmir, bir növ sait (uzun saitlərin) daxili dəyişmələri ilə əhatələnən fonetik hadisədir.

AH ilə NV arasında [ʾ] səsindən sonra gələn uzun sait ilə bağlı fərqi aralarındakı kəmiyyət ölçüləri təşkil edir.

AH ilə NV-də [ʾ] səsindən əvvəl gələn III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzlik saitinin kəmiyyəti. Təcvid elmində *məddi-sileyi-kübra* («(əvəzliyin) böyük əlaqə məddəsi») kimi tanınan [ʾ] səsindən əvvəl gələn III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliyinin qısa saitinin uzun sait kimi səslənməsini onu ayrı bir növü kimi seçilməsini şərtləndirən səbəblər kimi 1) bitişən əvəzlikdən sonra gələn səs [ʾ] samitin olması, 2) [ʾ] samitindən sonra qısa və ya uzun sait gəlməsi, 3) bitişən əvəzlikdən əvvəl gələn səs sait olması, 2) bu sait qısa olması çıxış edir. *Məddi-sileyi-kübranın* kəmiyyəti *məddi-münfəsəl*in kəmiyyətinə bağlıdır [6, 178; 11, 208]. *Məddi-münfəsəl*in kəmiyyəti AH-də 4, yaxud 5, NV-də 6 qısa sait olduğu halda, *məddi-sileyi-kübra* da qiraətlərə müvafiq həmin kəmiyyətlərdə olur. Məsələn, *لَهُ إِسْحَاقُ* ifadələrindəki *məddi-sileyi-kübra* AH-də [ləhūu ʾiʃhāqâ], [bīhūu ʾəñ], [həzihūu ʾiməñəñ], [fəʾiñəhūu ʾəsimuñ], yaxud [ləhūu ʾiʃhāqâ], [bīhūu ʾəñ], [həzihūu ʾiməñəñ], [fəʾiñəhūu ʾəsimuñ], NV-də isə [ləhūu ʾiʃhāqâ], [bīhūu ʾəñ], [həzihūu ʾiməñəñ], [fəʾiñəhūu ʾəsimuñ] kimi qiraət edilir.

Tədqiqat boyu verilən misallarda AH-dəki *məddi-sileyi-kübra* 4 qısa sait kəmiyyətində göstərilir.

Baxmayaraq ki, hadisə bir növ saitin (qısa) digər növ (uzun) saitle əvəzlənməsini nəzərdə tutur, burada [ʾ] səsindən əvvəl gələn III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliyin qısa saitinin uzun sait kimi səsləndirilməsi mənafərqləndirici səciyyə kəsb etmir, fonem fərqi əmələ gətirmir. Sırf fonetik hadisə olub bir tərəfdən [h] səsinin aydın tələffüzünə, məxrəclərinin yaxınlığı baxımından ardı ilə gələn [ʾ] səsi ilə mümkün qoşalaşma təəssüratının yaranmasının qarşısını almağa xidmət edir, digər tərəfdən sonra gələn [ʾ] səsinin saflığını təmin edir. [h] ilə [ʾ] səslərinin bir-birindən daha da distantlaşması, obrazlı desək, “aralı durmaları” məhz tələffüz saflığının təminatçısı kimi çıxış edir.

AH ilə NV arasında [ʾ] səsindən əvvəl gələn III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliyinin qısa saitinin uzun sait kimi səslənməsi ilə bağlı fərqi aralarındakı kəmiyyət ölçüləri təşkil edir.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, *məddi-sileyi-kübranın* baş verdiyi yerlərdə vəqf etdikdə, uzun sait əmələ gəlmir: [ləh ||], [bih ||], [həzih ||], [fəʾinneh ||].

Qurani-Kərimdə 27:28-də *məddi-sileyi-kübra* ilə bağlı xüsusi hal müşahidə edilir. Belə ki, AH-də فَالْقَةِ إِلَيْهِمْ [fəʾəlqih ʾiləyhiḿ] ifadəsində istisna olaraq baş verməyən *məddi-sileyi-kübra* NV-də icra edilir: فَالْقَةِ إِلَيْهِمْ [fəʾəlqihim ʾiləyhiḿ].

AH ilə NV-də [ʾ] səsindən başqa istənilən samitdən əvvəl gələn III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzlik saiti ilə bağlı istisna hallar. Təcvid elmində *məddi-sileyi-süğra* («əvəzliyin) kiçik əlaqə məddəsi») kimi tanınan [ʾ] səsindən başqa istənilən samitdən əvvəl gələn III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliyinin qısa saitinin uzun sait kimi səslənməsini onu ayrı bir növü kimi seçilməsini şərtləndirən səbəblər kimi 1) bitişən əvəzlikdən sonra gələn səsin [ʾ] səsindən başqa istənilən samitin olması, 2) həmin samitdən sonra qısa və ya uzun saitin gəlməsi, 3) bitişən əvəzlikdən əvvəl gələn səsin sait olması, 4) bu saitin qısa olması çıxış edir. *Məddi-sileyi-süğranın* kəmiyyəti hər iki qıraətdə eynidir: 2 qısa sait ölçüsündə. Lakin, *məddi-sileyi-süğra* ilə bağlı Qurani-Kərim boyu 3 yerdə rəvayətlərarası fərq əmələ gətirən xüsusi hallar müşahidə edilir. Belə ki, AH-də أَرْجَاهُ وَأَخَاهُ [ʾərçih və ʾəxâhu] (7:111; 26:36) [7, 154] ifadəsində istisna olaraq baş verməyən *məddi-sileyi-süğra* NV-də icra edilir: أَرْجَاهُ وَأَخَاهُ [ʾərçihī və ʾəxâhu] (7:110; 26:35) və əksinə, AH-də فِيهِ مَهَانًا ٦٩ [fihī muhəñā] (25:69) ifadəsində istisna olaraq icra edilən *məddi-sileyi-süğra* NV-də baş vermir: فِيهِ مَهَانًا ٦٩ [fihī muhəñā] (25:69). Bu halları birləşdirən amil odur ki, AH-də qaydadan kənara çıxan istisna hallar NV-də qaydaya uyğun həyata keçirilir.

AH ilə NV-də [ʾ] səsindən əvvəl gələn kişi cinsində II və III şəxsin cəmində əvəzliliklərin, o cümlədən bitişən əvəzliliklərin son [m̄] səsindən sonra, həmçinin feillərin keçmiş zaman formasında kişi cinsində II şəxsin cəmindəki son [m̄]

səsindən sonra əmələ gələn uzun sait. İlk o qeyd olunmalıdır sözügedən uzun sait (məddə) növü yalnız NV-də baş verir, AH-də ona tamamilə riayət edilmir. Başqa sözlə, rəvayətlərarası fərqi onun bir rəvayətdə tətbiq edilməsi, digərində isə tamamilə işlənməməsi təşkil edir. Təcvid elmində *məddi-sileyi-mimi-cəm* («əvəzlik və şəxs sonluqlarının) son [m̃] səsinin əlaqə məddəsi») kimi tanınan [ʾ] səmindən əvvəl gələn kişi cinsində II və III şəxsin cəmində əvəzliliklərin, o cümlədən bitişən əvəzliliklərin son [m̃] səmindən sonra, həmçinin feillərin keçmiş zaman formasında kişi cinsində II şəxsin cəmindəki son [m̃] səmindən sonra əmələ gələn uzun saiti ayrı bir növ kimi seçilməsini şərtləndirən səbəblər kimi 1) [m̃] səsinin göstərilən əvəzlik və şəxs sonluqlarının son səsi olması, 2) [m̃] səmindən sonra [ʾ] samitinin gəlməsi çıxış edir. Beləliklə, NV-də [ʾ] səmindən əvvəl gələn kişi cinsində II şəxsin cəmində *أَنْتُمْ* [ʾəntuṃ], III şəxsin cəmində *هُمْ* [huṃ] şəxs əvəzliliklərinin, o cümlədən kişi cinsində II şəxsin cəmində *كُمْ* [-kuṃ], III şəxsin cəmində *هُمْ* [-huṃ] (*هَمْ* [-hiṃ]) bitişən əvəzliliklərin, həmçinin feillərin keçmiş zaman formasında, kişi cinsində, II şəxsin cəmində *تُمْ* [-tuṃ] şəxs sonluğunun sonuncu [m̃] səmindən sonra uzun sait əmələ gətirilir və bu uzun saitin kəmiyyəti 6 qısa sait ölçüsündə olurt. Belə ki, AH-də, məsələn, [ʾəntuṃ ʾillə], [huṃ ʾəḍəllu], [ləkuṃ ʾiṃ], [miṃhuṃ ʾəñ], [ʾaləyhiṃ ʾəyətunə], [ləbiṣtuṃ ʾillə] kimi qiraət edilən *أَنْتُمْ أَضَلُّ، هُمْ أَضَلُّ، أَنْتُمْ أَضَلُّ* ifadələri NV-də [ʾəntuṃuṃ ʾillə], [humuṃuṃ ʾəḍəllu], [ləkuṃuṃ ʾiṃ], [miṃhumuṃuṃ ʾəñ], [ʾaləyhimuṃuṃ ʾəyətunə], [ləbiṣtuṃuṃ ʾillə] kimi qiraət edilir. *Məddi-sileyi-mimi-cəmin* adı [m̃] səsinin yazıda bildirən mim (م) hərfinin adı və əvəzlik ilə sonluqların işləndikləri cəm forması (*mimi-cəm*) ilə əlaqədardır: *ميم الجمع، يميم الجميع*.

NV-də [ʾ] səmindən əvvəl gələn kişi cinsində II və III şəxsin cəmində əvəzliliklərin, o cümlədən bitişən əvəzliliklərin son [m̃] səmindən sonra, həmçinin feillərin keçmiş zaman formasında kişi cinsində II şəxsin cəmindəki son [m̃] səmindən sonra əmələ gələn uzun sait mənafərqləndirici əhəmiyyət kəsb etmir, fonem fərqi əmələ gətirmir. Sırf fonetik hadisə olub ardı ilə gələn [ʾ] səsinin aydın, dolğun səslənməsinə xidmət edir.

Qeyd olunmalıdır ki, [m̃] səsi NV-də saitöncə mövqeyinə düşdüyü üçün burunlaşma hissələrindən birini itirir, bu da onun transkripsiyada [m̃] deyil, [m] kimi göstərilməsi ilə diqqətə çatdırılır [6, 250; 11, 190]. O da diqqətə çatdırılmalıdır ki, bu və ya digər səbəbdən sözügedən əvəzliliklər və sonluğun üzərində vəqf etdikdə *məddi-sileyi-mimi-cəm* baş vermir: məsələn, [ʾəntuṃ || ʾillə], [huṃ || ʾəḍəllu], [ləkuṃ || ʾiṃ], [miṃhuṃ || ʾəñ], [ʾaləyhiṃ || ʾəyətunə], [ləbiṣtuṃ || ʾillə].

AH ilə NV-də [ʾ] səmindən əvvəl gələn diftonqun uzun səslənməsi. Zəif samitlərin müəyyən mövqedə əmələ gətirdikləri elə hal var ki, onu uzun saidlərlə bağlı hal kimi səciyyələndirmək mümkündür. İş orasındadır ki, ərəb dili səsləri sırasında [y] və [y] səsləri samit olsalar da, zəiflik əlamətinə malik olub yarımamit, yaxud yarımamit kimi qəbul olunurlar [5, 136; 10, 130]. Ərəb, müsəlman alimləri bu

samit səslərin sait xüsusiyyətlərini kəsb etdikləri haqqında, onların samit və saitlər arasında tutduqları orta mövqe bəhsindən bəhs edərkən, olduqca tutarlı arqumentlə fikirlərini isbata yetirməyə nail olmuşlar. Belə ki, onlar əgər [ɣ] samit səsinin dəqiq məxrəcini göstərməkdən ötrü [u] saitini uzun səsləndikcə novu daraldaraq [ɣ] samitinin məxrəcinə çatmasını, eləcə də [i] saitini uzatdıqca novu daraldaraq sonda [ɣ] samitinin məxrəcinə çatmağın mümkünliyünü göstərməklə *vav* samitinin *u* saiti, *yə* samitinin də *i* saiti ilə şərikli olduqlarını isbata yetirmiş olurlar. Yarımsamit/yarımsaitlərlə bağlı bir çox fonetik hadisələr baş verir ki, bəzilərinin haqqında tədqiqatımızda yeri gəldikcə ətraflı bəhs olunur. Bu fonetik hadisələrdən biri [ɣ] və [y] səslərinin və özlərindən əvvəl gələn fəthənin bildirdiyi səs ilə qapalı heca – [aɣ] ([âɣ], [äɣ]) və [əy] ([ây], [ay], [äy]) – əmələ gətirdikləri halda baş verir. Bu kimi hallarda zəif [ɣ] samitinin sait əlamətləri özünü daha qabarıq şəkildə göstərir və daha çox [u] kimi səslənir, zəif [y] samiti isə özündən əvvəl gələn səsi [i] səsinin məxrəcinə tərəf yönələrək incə samitlərdən sonra fəthənin [e] kimi səslənməsi əldə olunur. Məsələn, دَوْرٌ, مَيْلٌ sözləri [daɣruɲ], [məyluɲ] kimi deyil, [dauruɲ], [meyluɲ] kimi səslənir. İki səsin qarşılıqlı təsiri nəticəsində alınan [au], [ey] mürəkkəb səslər yanaşı gəldiyi və bir heca daxilində olduqları üçün diftonq kimi qəbul edilir (fərqli hecalara aid yanaşı saitlər *hiatus* adlanır, məs.: *Mais, koalisiya*).

[ʔ] səmindən əvvəl gələn diftonqun uzun səslənməsini, onu məddələrin ayrı bir növü kimi seçilməsini şərtləndirən səbəblər kimi 1) özündən sonra sait gəlməyən [ɣ], yaxud [y] zəif samitin gəlməsi, 2) [ɣ], yaxud [y] zəif samitindən əvvəl fəthənin bildirdiyi səsin ([âɣ]/[äɣ], [əy]/[ây]/[ay]/[äy]) gəlməsi çıxış edir.

AH-də [ʔ] səmindən əvvəl gələn diftonqun uzun səslənməsi baş versə də, o, ayrı bir növ kimi deyil, ümumi *məddi-lin* («yarımsait məddə») [6, 192-193] adlı növ kimi qəbul edilir. Burada nəzərdə tutulan diftonqun təkə [ʔ] səsi gəlməsi deyil, istənilən samitdən əvvəl gəlməsi çıxış edir. AH əsasında təcvid elmində *məddi-lin*, yəni istənilən samitdən əvvəl gələn diftonqun uzun səslənməsi yalnız (istənilən) samitin üzərində vəqf edildiyi halı nəzərdə tutur və kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündə olur. Başqa sözlə, təcvid elmində diftonqdan sonra gələn bu və ya digər samit üzərində vəqf icra olunduğu halda diftonq kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündə uzadılır, məs.: خَوْفٌ [xâuf ||]/[xâuuf ||]/[xâuūf ||], سَوْءٌ [sâu' ||]/[sâu-ū' ||]/[sâuū' ||], يَوْمٌ [yâum ||]/[yâuūm ||]/[yâuūm ||], خَيْرٌ [xây ||]/[xây-yr ||]/[xâyÿr ||], شَيْءٌ [šéy' ||]/[šéyÿ' ||]/[šéyÿÿ' ||], رَيْبٌ [rayb ||]/[rayyb ||]/[rayÿyb ||].

Bununla yanaşı, AH-də Qurani-Kərimdə iki yerdə (19:1; 42:1) müşahidə edilən ع [ʔayn] (عَسَقٌ, كَهَيْعَصٌ) müqəttəə hərfinin adındakı *məddi-lin*, vacib məddə növünün şərtlərinə yaxın, kəmiyyəti 6, yaxud 4 qısa sait ölçüsündə uzadılır (6 qısa sait ölçüsü daha üstün hesab edilir): كَهَيْعَصٌ [kəəəf hē yə ʔayÿÿ-šāāād], yaxud [kəəəf hē yə ʔayÿÿ-šāāād], عَسَقٌ [ʔayÿÿ-sīīÿ-qāāāaf], yaxud [ʔayÿÿ-sīīÿ-qāāāaf].

Tərəfimizdən AH üçün diftonqun uzun səslənməsini bir deyil, üç fərqli növə ayırmaqla qəbul edilməsinin tərəfdarıyıq:

1) Vəqf icra edilmədiyi halda kəmiyyəti 2 qısa sait ölçüsündə diftonqun adi (təbii) səslənməsi (*məddi-lini-təbii*) növü, məs., خَوْف [xáufuñ], حَوْلُهُ [həuləhu], يَوْمٌ [yáumuñ], الَّذِينَ اتَّقَوْا أَقْلًا [lil-ləzínə-ttáqâu 'ə fəlā], اسْتَرَوْا بِأَيْتٍ [ʾištárau bi'əyāti], أَوْ أَشَدُّ [ʾáu 'əşəddu], السَّوَى [ʾəs-sáu'i]; خَيْرٌ [xáyruñ], رَبِيبٌ [ráybə], بَيْتِكَ [béytikə], عَلَيْهِمْ [ʾaléyhiñ], ذَوَى عَدْلٍ مِّنكُمْ [zəvay 'ádlim-ñiñkuñ], لِكَيْ لَا يَعْلَمَ [likéy lə yá'ləmə], ذَوَاتَى أَكْلٍ [zəvātéy 'úkuliñ], شَيْءٍ [šéy'iñ];

2) Vəqf icra edildiyi halda kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündə diftonqun uzun səslənməsi (*məddi-lini-ariz lis-sükun*) növü, məs., خَوْفٌ [xáuf||]/[xáu-uf||]/[xáuūuf||], يَوْمٌ [yáum||]/[yáuūm||]/[yáuūūm||], الَّذِينَ اتَّقَوْا أَقْلًا [lil-ləzínə-ttáqâu||]'ə fəlā]/[lil-ləzínə-ttáqâuū||]'ə fəlā], اسْتَرَوْا بِأَيْتٍ [ʾištárau|| bi'əyāti]/[ʾištárauū|| bi'əyāti], أَوْ أَشَدُّ [ʾáu|| 'əşəddu]/[ʾáuū|| 'əşəddu], السَّوَى [ʾəs-sáu||]/[ʾəs-sáuū||]/[ʾəs-sáuūū||]; خَيْرٌ [xáy||]/[xáyūr||]/[xáyūr||], رَبِيبٌ [ráyb||]/[ráyb||]/[ráyb||], ذَوَى عَدْلٍ مِّنكُمْ [zəvay|| 'ádlim-ñiñkuñ]/[zəvay|| 'ádlim-ñiñkuñ], لِكَيْ لَا يَعْلَمَ [likéy|| lə yá'ləmə]/[likéy|| lə yá'ləmə], ذَوَاتَى أَكْلٍ [zəvātéy|| 'úkuliñ]/[zəvātéy|| 'úkuliñ], شَيْءٍ [šéy' ||]/[šéy-y' ||];

3) Kəmiyyəti 6, yaxud 4 qısa sait ölçüsündə ع [ʾayn (عَسَق, كَهَيْعَص) müqəttəə hərfinin adındakı diftonqun uzun səslənməsi (*məddi-lini-vacib*) növü: كَهَيْعَص [kəəəf hə yə 'ayyñ-şāāād], yaxud [kəəəf hə yə 'ayyñ-şāāād], عَسَق [ʾayyñ-sīñ-qāāāf], yaxud [ʾayyñ-sīñ-qāāāf].

Tədqiqat boyu verilən misallarda *məddi-lini-ariz lis-sükun* 4, *məddi-lini-vacib* 6 qısa sait kəmiyyətində göstərilir.

Diftonqun hər iki rəvayətdə daha uzun səsləndirilməsi halları məna fərqləndirici əhəmiyyət kəsb etmir, fonem fərqi əmələ gətirmir, fonetik hadisədir.

Qeyd olunmalıdır ki, AH-dəki *məddi-lini-ariz lis-sükun* ilə *məddi-ariz lis-sükunun* kəmiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqə var. Məlumdur ki, AH-də hər iki məddənin kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait ola bilər. Lakin, nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, *məddi-lini-ariz lis-sükunun* kəmiyyəti *məddi-ariz lis-sükunun* kəmiyyətindən artıq ola bilməz; *məddi-lini-ariz lis-sükun* ya *məddi-arizdən* qısa, ya da ona bərabər olmalıdır. Əgər qiraətə başlamazdan öncə *məddi-ariz lis-sükunun* 2 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, *məddi-lini-ariz lis-sükun* yalnız 2 qısa sait ölçüsündə ola bilər; əgər qiraətə başlamazdan öncə *məddi-ariz lis-sükunun* 4 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, *məddi-lini-ariz lis-sükun* 2, yaxud 4 qısa sait ölçüsündə ola bilər; əgər qiraətə başlamazdan öncə *məddi-ariz lis-sükunun* 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, *məddi-lini-ariz lis-sükun* 2, 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündə ola bilər.

NV-də diftonqun uzun səslənməsi ilə bağlı ilk o qeyd olunmalıdır ki, burada, AH-dən fərqli olaraq, söz daxilində diftonqdan sonra [ʾ] səsinin gəldiyi hal NV-də xüsusi seçilir. Vəqfin icra edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, söz daxilində [ʾ]

səsindən əvvəl gələn diftonq kəmiyyəti 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündə uzadılır. Diftonqun uzun səslənməsi olan bu növ təcvid elmində *məddi-lini-məhmuz* («həmzə səbəbindən diftonqun uzun səslənməsi») kimi göstərilir. Onun NV-də təbii AH ilə NV arasında rəvayətlərarası fərqi əmələ gətirir.

Beləliklə, NV-də diftonqun uzun səslənməsini iki deyil, dörd fərqli növə ayırmaq mümkündür:

1) Vəqf icra edilmədiyi halda kəmiyyəti 2 qısa sait ölçüsündə diftonqdan sonra söz daxilində ['] səsindən başqa istənilən samitin, sözlərin kəsişməsində istənilən, o cümlədən ['] səsinin gəldiyi halda diftonqun adi (təbii) (*məddi-lini-təbii*) səslənməsi növü, məs., خَوْف [xâufuñ], حَوْلُهُ [hâuləhu], يَوْمٌ [yâumuñ], لِلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفْلا [lil-ləzînə-ttâqâu 'ə fəlā], أَشْتَرَوْا بِأَيْتٍ [ʿištârau bi'əyyəti], أَوْ أَشَدُّ [ʿâu 'əşəddu]; خَيْرٌ [xâyruñ], رَبِّبٌ [ráybə], رَبِّتِكَ [béytikə], عَلَيْهِمْ [ʿaléyhiñ], دَوَىٰ عَدَلٍ مِّنْكُمْ [zāvay 'ádlim-miñkuñ], لِكَيْ لَا يَعْلَمَ [likéy lā yá'ləmə], دَوَاتِي أَكْلٍ [zāvátéyú-kliñ];

2) Vəqf icra edildiyi halda kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündə diftonqun vəqf səbəbindən – vəqf sözün son ['] səsi üzərində icrası istisna olmaqla – uzun (*məddi-lini-ariz lis-sükun*) səslənməsi növü, məs., خَوْفٌ [xâuf||]/[xâu-uf||]/[xâuūf||], يَوْمٌ [yâum||]/[yâuūm||]/[yâuūūm||], لِلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفْلا [lil-ləzînə-ttâqâu|| 'ə fəlā]/[lil-ləzînə-ttâqâuū|| 'ə fəlā], أَشْتَرَوْا بِأَيْتٍ [ʿištârau|| bi'əyyəti]/[ʿištârauū|| bi'əyyəti], أَوْ أَشَدُّ [ʿâu|| 'əşəddu]/[ʿâuū|| 'əşəddu]; خَيْرٌ [xây||]/[xâyÿr||]/[xâyÿÿr||], رَبِّبٌ [ráyb||]/[ráyÿb||]/[ráyÿÿb||], دَوَىٰ عَدَلٍ مِّنْكُمْ [zāvay|| 'ádlim-miñkuñ]/[zāvayÿ|| 'ádlim-miñkuñ], لِكَيْ لَا يَعْلَمَ [likéy|| lā yá'ləmə]/[likéyÿ|| lā yá'ləmə], دَوَاتِي أَكْلٍ [zāvátéy|| 'úkliñ]/[zāvátéyÿ|| 'úkliñ];

3) Vəqfin icra edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, söz daxilində diftonqdan sonra ['] səsinin gəldiyi halda kəmiyyəti 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündə diftonqun uzun (*məddi-lini-məhmuz*) səslənməsi növü, məs., شَيْءٌ، السُّوَّةُ vəqf etmədikdə: [ʿəs-sâuū'i]/[ʿəs-sâuūū'i], [şéy'îñ]/[şéyÿÿ'îñ]; vəqf icra etdikdə: [ʿəs-sâuū' ||]/[ʿəs-sâuūū' ||]; [şeyy' ||]/[şeyÿÿ' ||];

4) Kəmiyyəti 6, yaxud 4 qısa sait ölçüsündə ع [ʿayn] (عَسَقٌ، كَهَيْعَصَ) müqəttəə hərfinin adındakı diftonqun uzun səslənməsi (*məddi-lini-vacib*) növü: كَهَيْعَصَ [kəəəf hē yē 'ayÿñ-şāāād], yaxud [kəəəf hē yē 'ayÿñ-şāāād], عَسَقٌ [ʿayÿñ-siñ-qāāāf], yaxud [ʿayÿñ-siñ-qāāāf].

Tədqiqat boyu verilən misallarda NV-dəki *məddi-lini-məhmuz* 4 qısa sait kəmiyyətində göstərilir; *məddi-lini-vacib* isə AH ilə fərq əmələ gətirmədiyinə görə, AH-də olduğu kimi 6 qısa sait kəmiyyətində göstərilir. Qurani-Kərim boyu müşahidə edilən *məddi-lini məhmuz* halları aşağıdakı sözləri əhatə edir: شَيْءٌ، السُّوَّةُ، سَوَاءٌ، سَوَاءٌ، شَيْءٌ، يَأْتِي، أَتَيْتَ، يَأْتِي، تَأْتِي، أَتَيْتَ، (لِشَأْنِ) لِشَيْءٍ، كَهَيْئَةٍ، لِشَيْءٍ، بِشَيْءٍ، شَيْئًا. Bu sözlərdəki ['] səsindən əvvəl gələn diftonq AH-də, qeyd olunduğu kimi, diftonqun adi (təbii) uzun səslənməsi ilə (*məddi-lini-təbii* olaraq) kəmiyyəti 2 qısa sait olmaqla qiraət edilir: [ʿəs-sâu'i], [sâu'îñ], [sâu'ətə], [şey'îñ], [şey'əñ], [şey'uñ], [bişey'îñ],

[ləşy'əuñ], [kəhəy'əti], [lişy'əiñ], ['istəy'əsü], [təy'əsü], [yəy'əsu], ['istəy'əsə], [yəy'əsi], NV-də isə ['] səmindən əvvəl gələn diftonqun uzun səslənməsi ilə (*məddi-lini-məhmuz* olaraq) kəmiyyəti 4, yaxud 6 qısa sait olmaqla qıraət edilir: ['əs-səu'ı]/['əs-səuü'ı], [səu'ıñ]/[səuü'ıñ], [səu'ətə]/[səuü'ətə], [şey'ıñ]/[şey-y'ıñ], [şey'əñ]/[şey-y'əñ], [şey'əuñ]/[şey-y'əuñ], [bişey'ıñ]/[bişey-y'ıñ], [ləşey-y'əuñ]/[ləşey-y-y'əuñ], [kəhəy-y'əti]/[kəhəy-y-y'əti], [səu'ətə]/[səuü'ətə], [lişey-y'ıñ]/[lişey-y-y'ıñ], ['istəy-y'əsü]/['istəy-y-y'əsü], [təy-y'əsü]/[təy-y-y'əsü], [yəy-y'əsu]/[yəy-y-y'əsu], ['istəy-y'əsə]/['istəy-y-y'əsə], [yəy-y'əsi]/[yəy-y-y'əsi].

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, NV-də vəqf etdikdə də *məddi-lini-məhmuzun* kəmiyyəti 4, yaxud 6 qısa sait olur: ['əs-səuü' ||]/['əs-səuüü' ||], [səu' ||]/ [səuü' ||], [şey-y' ||]/ [şey-y-y' ||], [bişey-y' ||]/ [bişey-y-y' ||], [ləşey-y' ||]/ [ləşey-y-y' ||], [lişey-y' ||]/ [lişey-y-y' ||], AH-də isə həmin diftonqun uzun səslənməsi artıq məddi-lini-ariz lis-sükun olub kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündədir: ['əs-səu' ||]/ ['əs-səuü' ||]/ ['əs-səuüü' ||], [səu' ||]/ [səuü' ||]/ [səuüü' ||], [şey' ||]/ [şey-y' ||]/ [şey-y-y' ||], [bişey' ||]/ [bişey-y' ||]/ [bişey-y-y' ||], [ləşey' ||]/ [ləşey-y' ||]/ [ləşey-y-y' ||], [lişey' ||]/ [lişey-y' ||]/ [lişey-y-y' ||].

Qurani-Kərim boyu ['] səmindən əvvəl gələn diftonqun istisna halı da müşahidə edilir: مَوْلَا [māu'iləñ] NV-də (18:57) 2 qısa sait kəmiyyətində uzadılır (AH-də (18:58) olduğu kimi)

Qeyd olunmalıdır ki, NV-dəki *məddi-lini-məhmuz* ilə *məddi-bədəlin* kəmiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqə var. Məlum olduğu kimi, NV-də *məddi-bədəlin* kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait, *məddi-lini-məhmuzun* isə, qeyd olunduğu kimi, 4, yaxud 6 qısa saiddir. Əgər qıraətə başlamazdan öncə *məddi-lini-məhmuzun* 4 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, *məddi-bədəl* hər 3 kəmiyyətdə, yəni 2, 4, yaxud 6 qısa sait kəmiyyətində uzadıla bilər. Məsələn, مِمَّا ءَاتَيْنَهُنَّ شِيَا (2:227) [miñ-mñəə 'ətəytumúhuññə şey-y'əñ]/[miñ-mñəə 'əəəəytumúhuññə şey-y-y'əñ]; əgər qıraətə başlamazdan öncə *məddi-lini-məhmuzun* 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, *məddi-bədəl* yalnız 6 qısa sait kəmiyyətində uzadıla bilər: [miñ-mñəə 'əəəəytumúhuññə şey-y-y'əñ].

Sözgedən iki məddə növünün Qurani-Kərim boyu qüvvədə olan qarşılıqlı əlaqəsindən سَوَّاهُمَا, سَوَّاهُمَا, سَوَّاهُمَا və سَوَّاهُمَا sözlərinin qıraəti istisna təşkil edir. Belə ki, ilk üç söz NV-də istisna olaraq 4 variantda qıraət edilə bilər:

1) [səu'ətihimə], [səu'ətuhumə], [səu'ətikuñ] – hər iki məddə növü 2 qısa sait kəmiyyətində olmaqla;

2) [səu'əətihimə], [səu'əətuhumə], [səu'əətikuñ] – *məddi-lini-məhmuz* 2, *məddi-bədəl* isə 4 qısa sait kəmiyyətində olmaqla;

3) [səu'əəətihimə], [səu'əəətuhumə], [səu'əəətikuñ] – *məddi-lini-məhmuz* 2, *məddi-bədəl* isə 6 qısa sait kəmiyyətində olmaqla;

4) [səuü'əətihimə], [səuü'əətuhumə], [səuü'əətikuñ] – hər iki məddə növü 4 qısa sait kəmiyyətində olmaqla.

Sonuncu söz NV-də istisna olaraq 3 variantda qiraət edilə bilər:

- 1) [’əl-mäu’üdütu] – hər iki məddə növü 2 qısa sait kəmiyyətində olmaqla;
- 2) [’əl-mäu’üdütu] – *məddi-lini-məhmuz 2*, *məddi-bədəl* isə 4 qısa sait kəmiyyətində olmaqla;
- 3) [’əl-mäu’üüdütu] – *məddi-lini-məhmuz 2*, *məddi-bədəl* isə 6 qısa sait kəmiyyətində olmaqla.

Əlavələr

AH ilə NV-də söz daxilində [’] səmindən əvvəl gələn uzun saitle bağlı özəl hadisələrin baş verdiyi də müşahidə edilir:

- *يَشَاءُ* sözü üzərində vəqf etdikdə burada bir tərəfdən vəqfə görə sözün sonu qısa saitle deyil, samitlə bitdiyi üçün özündən əvvəl gələn uzun sait («*məddi-ariz lis-sükun*») [6, 175; 11, 208; 19, 158], digər tərəfdən isə *məddi-müttəsilin* şərtləri üst-üstə düşür. Bu kimi hallarda *məddi-müttəsilin* hökmü daha üstün hesab edilir [20, 367]. Ziddiyyət aşağıda şərh verilən “iyerarxiya” əsasında həllini tapır. Belə ki, AH-də əgər qiraətə başlamazdan öncə *məddi-arizin 2*, yaxud 4 qısa sait kəmiyyətində uzadılması qərarı verilibsə, burada uzadılan saitin kəmiyyəti *məddi-müttəsil* olaraq 4, yaxud 5 qısa sait kəmiyyətində olmalıdır: [yəşəə’ || /yəşəə’ ||]; əgər qiraətə başlamazdan öncə *məddi-arizi 6* qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərara gəlinibsə, “ziddiyyətli” uzun sait 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılır: [yəşəə’ ||]. NV-də isə qiraətə başlamazdan öncə *məddi-arizin 2*, 4, yaxud 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılması ilə bağlı qərardan asılı olmayaraq, uzun sait yalnız 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılır: [yəşəə’ ||];

- AH-də *الأنبياء*, *الأنبياء* sözlərində [y] səsinə əvəzlənmiş [’] səsi NV-də əvəzlənmə baş vermədən, [’] səsinin tələffüzü tam realizə ilə baş verir: *الأنبياء*, *الأنبياء*. NV-də sözün ortasındakı [’] səsi ardı ilə gələn uzun saiti *məddi-bədəl* ([’] səmindən sonra gələn uzun sait), sözün sonundakı [’] səsi isə özündən əvvəl gələn (həmin) uzun saitin *məddi-müttəsil* olduğunu göstərir. Beləliklə, NV-də *məddi-bədəl* ilə *məddi-müttəsilin* şərtləri üst-üstə düşmüş olur. Ziddiyyət aşağıda şərh verilən “iyerarxiya” əsasında həllini tapır [20, 367]. *Məddi-müttəsilin* hökmü *məddi-bədəlin* hökmündən üstün olduğuna görə, uzun sait *məddi-müttəsil* olaraq 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılır: [’əl-’əm̃bi’əə’ə], [’əm̃bi’əə’ə] (AH-də: [’əl-’əm̃biyəə’ə], [’əm̃biyəə’ə]) olur. Vəqf etdikdə isə, uzun sait NV-də üç məddə növünün – *məddi-bədəl*, *məddi-müttəsil* və *məddi-arizin*, AH-də isə iki məddə növünün – *məddi-müttəsil* ilə *məddi-arizin* şərtlərinə uyğun gəlir. *Məddi-müttəsilin* hökmü *məddi-bədəl* və *məddi-arizin* hökmlərindən üstün olduğuna görə, uzun sait *məddi-müttəsil* olaraq NV-də [’əl-’əm̃bi’əə’ə’ ||], [’əm̃bi’əə’ə’ ||], AH-də [’əl-’əm̃biyəə’ ||], [’əm̃biyəə’ ||] kimi qiraət edilir.

- *رئَاءُ*, *رئَاءُ* sözlərində sözün ortasındakı [’] səsi özündən sonra gələn uzun saitin *məddi-bədəl*, sözün sonundakı [’] səsi isə özündən əvvəl gələn (həmin) uzun saitin *məddi-müttəsil* olduğunu bildirir. Beləliklə, həm AH, həm də NV-də *məddi-bədəl* ilə *məddi-müttəsilin* şərtləri üst-üstə düşmüş olur. “İyerarxiya”ya əsasən bu

kimi hallarda *məddi-müttəsilin* hökmü daha üstün hesab edilir [20, 367]. Sözügedən uzun sait AH-də [ri'əə'ə], [buɾa'əə'u], NV-də [ri'əə'ə], بُرْءُؤُ [buɾa'əə'u] kimi qiraət edilir. Vəqf etdikdə uzun sait həm AH, həm də NV-də üç məddə növünün – *məddi-bədəl*, *məddi-müttəsil* və *məddi-arizin* şərtlərinə uyğun gəlir. *Məddi-müttəsilin* hökmü *məddi-bədəl* və *məddi-arizin* hökmlərindən üstün olduğuna görə, uzun sait *məddi-müttəsil* olaraq AH-də [ri'əə' ||], [buɾa'əə' ||], NV-də [ri'əəə' ||], [buɾa'əəə' ||] kimi qiraət edilir.

AH ilə NV arasında belə hallar da müşahidə edilir ki, *məddi-müttəsil* qiraətlərdən birində olmur:

AH-də اَلنَّبِيِّنَ ['əñ-ñəbiyyinə], اَلنَّبِيِّنَ ['əñ-ñəbiyyünə], اَلنَّبِيِّ ['əñ-ñəbiyyi], بِالنَّبِيِّنَ [biñ-ñəbiyyinə] sözlərində [y] səsinə əvəzlənmiş ['] səsi NV-də əvəzlənmə baş vermədən, ['] səsinin tələffüzü tam realizə ilə baş verir: اَلنَّبِيِّنَ, اَلنَّبِيُّونَ, اَلنَّبِيِّ. Burada ['] səsi *məddi-müttəsilin* yaranmasına səbəb olur: ['əñ-ñəbii'ñnə], ['əñ-ñəbii'üünə], ['əñ-ñəbii'i], [biñ-ñəbii'ñnə] (['əñ-ñəbii'ñnə], ['əñ-ñəbii'üünə] və [biñ-ñəbii'ñnə] hallarında ['] səsi özündən sonra gələn uzun saitə görə, daha bir məddənin – *məddi-bədəlin* yaranmasına səbəb olur).

AH-də زَكْرِيَّا [zəkəriyyə] (يَزْكُرِيَّا [yə zəkəriyyə]), مِيكَالَ [mīkālə] xüsusi isimləri NV-də fərqli modeldə işlənir: زَكْرِيَّاءَ, زَكْرِيَّاءَ, مِيكَالَ. Burada ['] səsi *məddi-müttəsilin* yaranmasına səbəb olur: [zəkəriyyəəə'u], [zəkəriyyəəə'ə], [yə zəkəriyyəəə'u], [mīkəəə' ilə].

AH-də tərkibində *məddi-müttəsil* olan دُعَاءَ [du'āā'i] (14:40) kəmiyyət fərqi ilə NV-də دُعَاءٌ [du'āā'i] (14:42) kimi qiraət edilir. Göründüyü kimi, NV-də I şəxsin təkində bitişən əvəzliyin fərqli qiraəti (uzun sait) müşahidə edilir ki, sayəsində NV-də kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait olan *məddi-bədəl* yaranır: دُعَاءٌ ٤٢ رَبَّنَا اغْفِرْ [du'āā'i rəbbənā-ğfir] (mümkündür: [du'āā'i rəbbənā-ğfir/du'āā'i rəbbənā-ğfir/du'āā'i rəbbənā-ğfir]). Lakin, vəqf etdikdə AH-də *məddi-ariz* ilə *məddi-müttəsilin* şərtləri üst-üstə düşmüş olur. Buradakı ziddiyyətin həlli *məddi-arizin* imkan verdiyi kəmiyyətlər (AH-də kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa saitdir) ilə *məddi-müttəsilin* kəmiyyətləri (AH-də kəmiyyəti 4, yaxud 5) arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. Belə ki, AH-də əgər qiraətə başlamazdan öncə *məddi-arizin* 2, yaxud 4 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, sözügedən uzun sait *məddi-müttəsilin* imkan verdiyi 4, yaxud 5 qısa sait kəmiyyətində uzadılır: [dú'āā' || /dú'āā' ||]; AH-də əgər qiraətə başlamazdan öncə *məddi-arizin* 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, sözügedən uzun sait həmin kəmiyyətdə uzadılır: [dú'āā' ||]. NV-də isə ziddiyyət yaranmır, çünki söz üzərində vəqf *məddi-bədəl* üzərində həyata keçirilir: [du'āā'i ||] (mümkündür: [du'āā'i || /du'āā'i || /du'āā'i ||]).

اَللّٰى ['əl-ləə'i] nisbi əvəzliyinin NV-də bir neçə, o cümlədən *məddi-müttəsil* ilə bağlı fərqi özündə ehtiva etməsi onu özəl olaraq əvəzliliklərlə bağlı bölümdə nəzərdən keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etdik.

Nəzərdən qaçmamalıdır ki, Quran qiraətlərində uzun saıtların kəmiyyətləri ilə qarenin seçdiyi qiraət tempi [6, 104] arasında qarşılıqlı əlaqə var. Qiraətin tempindən asılı olaraq uzun saıtların də kəmiyyəti hər birisinə uyğun şəkildə işlədilməli, temp ilə uzun saıtların kəmiyyəti arasındakı mütənəsibliyi qorumaq lazımdır. Sürətli tempdə qiraət edən qare ləng tempdə işlənən uzatmalara yol verməməli və əksinə [4, 20-21].)

AH ilə NV-də sözlərin kəsişməsində ['] səsindən əvvəl gələn uzun saıtlə bağılı özəl hadisələrin baş verdiyi də müşahidə edilir:

Qurani-Kərimdə elə ifadələr var ki, iki müstəqil vahiddən ibarət olduqları halda, Müshəf yazısına uyğun olaraq [17] bir söz kimi yazılır [3, 153; 18]. Bu kimi hallarda uzun saıt *məddi-münfəsıl* kimi qəbul edilməlidir. Bura یا xıtab ədatı və ها işarə əvəzliyi ilə bir yazılan hallar aiddir: يَأْتِيهَا (يَأْتِيهَا), يَأْتِيهَا (يَأْتِيهَا), يَأْتِيهَا (يَأْتِيهَا), يَأْتِيهَا (يَأْتِيهَا), يَأْتِيهَا (يَأْتِيهَا), يَأْتِيهَا (يَأْتِيهَا), يَأْتِيهَا (يَأْتِيهَا) (Qurani-Kərimdə AH-də *məddi-münfəsıl* ilə qiraət edilən هَأَنْتُمْ [hə'əntuḡ] ifadəsinin tərkibindəki ها [hə] işarə əvəzliyi NV-də qısa saıtlə işləndiyinə görə, *məddi-münfəsıl* baş vermir; Qurani-Kərimdə rast gəlinən هَأُؤْ əmr şəklində feili bu kateqoriyaya aid deyil, çünki tərkibindəki ها işarə əvəzliyi deyil, tərkibindəki ['] səsindən əvvəl gələn uzun saıt *məddi-müttəsıl* növünə aiddir).

Qurani-Kərimdə müşahidə edilən elə hallar da var ki, *məddi-münfəsıl* ilə *məddi-bədəlin* şərtləri üst-üstə düşür. Bu kimi hallarda *məddi-münfəsılın* hökmü üstün hesab edilir [20, 367]. AH-də رَأَى ۱۱ أَفْتَمَرُونَهُ جَاءُوا آبَاهُمْ رءَا أَيْدِيَهُمْ السُّوَأَى أَنْ، أَسْتَهْزَءُوا أَنْ ['istəhzi'ūū 'ifnə], ['əs-sūū'əə 'əñ], [rə'əə 'əydiyəhuḡ], [cəə'ūū 'əbəhuḡ], [rə'əə 'ə fətuḡrūnəhu], NV-də ['istəhzi'ūūū 'ifnə], ['əs-sūūū'əəə 'əñ/'əs-sūūū'əəə 'əñ] və ya [yəxşəəə 'əəəntuḡ], [rə'əəə 'əydiyəhuḡ], [cəə'ūūū 'əbəhuḡ], [rə'əəə 'ə fətuḡrūnəhu]. Vəqf etdikdə uzun saıt *məddi-bədəl* olaraq uzadılır.

AH ilə NV-də belə hallar müşahidə edilir ki, *məddi-münfəsıl* qiraətlərdən birində olmur:

[-i] I şəxsin təkində bitişən əvəzliyinin [-iyə] kimi qiraəti fərqi (məs., AH-də أَخَافُ ['ifnə 'əxəfu], NV-də أَخَافُ ['ifniyə 'əxəfu]), model fərqi (məs., AH-də زَكَرِيَّا [zəkəriyyəə 'iz], NV-də زَكَرِيَّا إِذْ [zəkəriyyəəə 'ə 'iz] *məddi-münfəsılın* AH-də əmələ gəlməsinə şərait yaradır, NV-də isə baş verməməsi ilə nəticələnir; I şəxsin təkində əvəzliyin qiraəti fərqi (məs., AH-də أَنَا أَوْلُ ['ənə 'əyvalu], NV-də أَنَا أَوْلُ ['ənəəə 'əyvalu]), I şəxsin təkində bitişən əvəzliyinin qiraəti fərqi (məs., AH-də نُذِرُ [nuzuri 'ifnə], NV-də نُذِرُ إِذَا [nuzuri 'ifnə]), [iyu] səs birləşməsinin [i] saıti ilə əvəzlənməsi (məs., AH-də إِذَاعُ ['əd-də'ə 'izə], NV-də إِذَاعُ ['əd-də'ə 'izə]) *məddi-münfəsılın* AH-də baş verməməsi, NV-də isə, əksinə, yaranması ilə nəticələnir; AH-də *məddi-münfəsıl* ilə qiraət edilən هَأَنْتُمْ [hə'əntuḡ] bir söz kimi yazılan ifadəsinin tərkibindəki ها [hə] işarə əvəzliyi NV-də qısa saıtlə işləndiyinə görə, *məddi-münfəsıl* baş vermir).

Məddi-müttəsil və məddi-münfəsil ilə bağlı sual yarana bilər ki, kəmiyyətləri hər iki qiraətdə eyni (AH-də ikisi də 4, yaxud 5, NV-də isə ikisi də 6 qısa sait kəmiyyətində) olduğu halda bu məddə növlərini bir-birindən ayırd edilməsinin, onları bir deyil, iki məddə növü kimi nəzərdən keçirmək niyə tərəfimizdən məqsədəuyğun hesab edilir? Qeyd olunmalıdır ki, məddə növlərinin hər birinin icrası və kəmiyyəti bəzəndə qarelərin riayət etdikləri üsul məddə növlərinin hökmünün birinin digəri üzərində keçərli olmasına, aralarında “iyerarxiya”nın əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır [11, 228]. Sözügedən “iyerarxiya”ya əsasən ən güclü məddə növü kimi *məddi-lazım* qəbul edilir, çünki onun icrası və kəmiyyəti haqqında qarelərin fikri yekdildir (mütləq icra olunur, ölçüsü alternativsiz 6 qısa saiddir). İkinci olaraq *məddi-müttəsil* qəbul olunur, çünki onun icrası haqqında yekdillik olsa da, kəmiyyəti alternativli, fərqlidir (mütləq icra olunur, lakin kəmiyyəti bir qaredə 4 (yaxud 5), digərində 6 qısa sait ölçüsündədir). Hökmünün keçərliyi baxımından üçüncü *məddi-ariz* hesab olunur. Onun icrası haqqında fikir yekdildir, lakin üç fərqli kəmiyyəti var (mütləq icra olunur, lakin kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa saiddir). “İyerarxiya”yada dördüncü yer *məddi-münfəsilə* aid edilir, icrası haqqında fikir yekdildir, kəmiyyəti fərqlidir (məsələn, İbn Kəsirdən rəvayət olunan qiraətlərdə *məddi-müttəsil* 4, *məddi-münfəsil* isə 2 qısa sait kəmiyyətindədir; sonuncu yeri, hökmü ən zəif olan *məddi-bə-dəl* qəbul edilib, çünki o, adi məddənin (*məddi-təbiinin*) fərqli təzahürü kimi hesab olunur. Məhz bu səbəbdən *məddi-müttəsil* ilə *məddi-münfəsil* bir-birindən ayırd edilərək nəzərdən keçirilməsi tərəfimizdən məqsədəuyğun hesab edilir.

AH ilə NV-də [ʔ] səsindən sonra gələn uzun saitle bağlı özəl hadisələrin baş verdiyi də müşahidə edilir:

جَاءُو بِالْبَيِّنَاتِ ifadəsindəki [ʔ] səsi həm *məddi-bədəl*, həm də *məddi-müttəsilin* səbəbkarı kimi çıxış edir. AH-də [cəəʔū bil-bəyyināti], NV-də [cəəəʔū bil-bəyyināti]. Vəqf etdikdə AH-də [cəəʔū ||], NV-də [cəəəʔū ||];

Məddi-bədəlin yaranmasına səbəb olan [ʔ] səsi NV-də düşümə məruz qaldıqda belə, *məddi-bədəl* baş verir. Məsələn, الْأَخْرَجَ ismindəki *məddi-bədəl* AH-də [ʔəl-ʔəxirəti], NV-də [ʔələə-xirəti];

Məddi-bədəlin aşağıda bəhsi verilən NV-də geniş yayılmış alternativli infleksiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi kimi halı mövcuddur: *məddi-bədəlin* NV-də 3 fərqli kəmiyyətdə uzadılması seçimi infleksiyanın alternativli olduğu üçün baş verib-verməməsi seçimi ilə kombinasiyalar əmələ gətirir. Belə ki, AH-də əgər qiraətə başlamazdan öncə *məddi-bədəlin* 2 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, alternativli infleksiya yerlərində infleksiya baş vermir; 4 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, alternativli infleksiya yerlərində infleksiya baş verir; 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılması haqqında qərar verilibsə, alternativli infleksiya yerlərində infleksiyanın həm baş verməməsi, həm də baş verməsi mümkündür. Məsələn, أَتَّهَّمْتُ feili AH-də [ʔətəhuṡ], NV-də isə [ʔətətəhuṡ] (mümkündür: [ʔətəhuṡ/ʔətətəhuṡ/ʔətətəhuṡ/ʔətətəhuṡ]) kimi qiraət edilə bilər;

Məddi-bədəlin aşağıda bəhsi verilən NV-də geniş yayılmış infleksiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi, təbii ki, olmur, çünki burada infleksiya alternativli deyil, baş verib-verməməsi seçimi yoxdur, infleksiya mütləq yerinə yetirilməlidir. Məsələn, *ءَأَثَرَهُمْ*, *رَأَاهَا* felləri AH-də ['əṣṣərihiṁ], [rə'əḥə], NV-də isə ['əṣṣərihiṁ] (mümkündür: ['əṣṣərihiṁ/'əṣṣərihiṁ/'əṣṣərihiṁ]), [rə'əḥə] (mümkündür: [rə'əḥə/rə'əḥə-hə/rə'əḥəhə]).

Bu da qeyd olunmalıdır ki, NV-də *məddi-bədəl* ilə *məddi-arizin* şərtləri üst-üstə düşdüyü hallarda *məddi-arizin* hökmü, məlum olduğu kimi, üstün hesab edilir. Məsələn, *رَأَاهُ*, *فَرَأَاهُ*, *رَأَاكَ*, *السَّيَّاتِ*, *رَأَاكَ*, *يَسْتَهْزِئُونَ*, *ءَالٍ*, *يَسْتَهْزِئُونَ*, *رَأَاهُ* sözlərindəki *məddi-bədəl* AH-də [rə'əhu], [fəra'əhu], [rə'əkə], ['əs-səyyi'əti], [yəstəhzi'ünə], ['ələ], [rə'ufuḥ], NV-də [rə'əḥəhu] (mümkündür: [rə'əhu/rə'əḥəhu/rə'əḥəḥəhu]), [fərə'əḥəhu] (mümkündür: [fərə'əḥəhu/fərə'əḥəhu/fərə'əḥəḥəhu]), [rə'əḥəkə] (mümkündür: [rə'əḥəkə/rə'əḥəkə/rə'əḥəḥəkə]), ['əs-səyyi'əti] (mümkündür: ['əs-səyyi'əti/'əs-səyyi'əti/'əs-səyyi'əti]), [yəstəhzi'ünə] (mümkündür: [yəstəhzi'ünə/yəstəhzi'ünə/yəstəhzi'ünə]), ['ələ] (mümkündür: ['ələ/'ələ/'ələ]), [rə'ufuḥ] (mümkündür: [rə'ufuḥ/rə'ufuḥ/rə'ufuḥ]) kimi qiraət edilir. Vəqf etdikdə isə uzun sait həm *məddi-bədəl*, həm də *məddi-arizin* şərtlərinə cavab vermiş olur. Qeyd olunduğu kimi, bu kimi hallarda *məddi-arizin* hökmü üstün hesab edilir, AH-də: [rə'əḥ] (mümkündür: [rə'əḥ || rə'əḥ || rə'əḥ]), [fərə'əḥ] (mümkündür: [fərə'əḥ || fərə'əḥ || fərə'əḥ]), [rə'əḥk] (mümkündür: [rə'əḥk || rə'əḥk || rə'əḥk]), çünki AH-də *məddi-arizin* kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa saiddir; NV-də [rə'əḥə] (mümkündür: [rə'əḥ || rə'əḥə || rə'əḥə]), [fərə'əḥə] (mümkündür: [fərə'əḥ || fərə'əḥə || fərə'əḥə]), [rə'əḥək] (mümkündür: [rə'əḥk || rə'əḥək || rə'əḥək]) – göründüyü kimi, *məddi-arizin* kəmiyyəti hər iki qiraətdə eyni (2, 4, yaxud 6 qısa sait) olduğu üçün fərq yaranmır; AH ilə NV-də ['əs-səyyi'əṭ] (mümkündür: ['əs-səyyi'əṭ || 'əs-səyyi'əṭ || 'əs-səyyi'əṭ]), [yəstəhzi'ūñ] (mümkündür: [yəstəhzi'ūñ || yəstəhzi'ūñ || yəstəhzi'ūñ]), ['əl] (mümkündür: ['əl || 'əl || 'əl]), [rə'uf] (mümkündür: [rə'uf || rə'uf || rə'uf]) misallarında fərq əmələ gəlmir, çünki hər iki qiraətdə *məddi-arizin* kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa saiddir.

Qurani-Kərimdə elə hallara da rast gəlinir ki, *məddi-bədəl* yalnız vəqf etdikdə baş verir:

رَأَا الَّذِينَ [rə'əl-ləzīnə], *رَأَا الْقَمَرَ* [rə'əl-qámərə], *رَأَا السَّمْسَ* [rə'əṣ-şəmsə], *رَأَا الْمُجْرِمُونَ* [rə'əl-mu'crimūnə], *رَأَا الْمُؤْمِنُونَ* [rə'əl-mu'minūnə] (NV-də: *رَأَا الْمُؤْمِنُونَ* [rə'əl-mūminūnə]), *رَأَا السُّوَأَىٰ أَنْ* [rə'əsə'us-sū'ə'əñ] (NV-də: *رَأَا السُّوَأَىٰ أَنْ* [rə'əsə'us-sū'ə'əñ] (ər-Rum, 9), *رَأَا الْجَمْعَانَ* [tə'ərə'əl-cəñ'āni] (NV-də: *رَأَا الْجَمْعَانَ* [tə'ərə'əl-cəñ'āni] (müşəf fərqi müşahidə edilir: *الجمعان/الجمعان*) ifadələrinin arasında yalnız vəqf etdikdə *məddi-bədəl* baş verir. AH-də [rə'ə], ['əsə'ə], [tə'ərə'ə], NV-də [rə'əḥə] (mümkündür: [rə'ə || rə'əḥə || rə'əḥə]), ['əsə'ə'ū] (mümkündür: ['əsə'ə'ū || 'əsə'ə'ū || 'əsə'ə'ū])

'ūū ||]), [táṙāā'ææ ||] (mümkündür: [táṙāā'ə || /táṙāā'ææ || /táṙāā'əəə || /táṙāā'æææ ||]);

رَأَى ۱۱ أَفْتَمُرُونَهُ، رَأَى أَيُّدِيَهُمْ ifadələrinin arasında *məddi-münfəsilin* baş verdiyi yerlərdə (AH-də [rá'əə 'əydíyəhuṁ], [rá'əə 'ə fətumārúnəhū], ['istəhzi'ūū 'inṁə], [cəə'ūū 'əbəhuṁ], ['əs-sūū'əə 'əṁ], NV-də [ré'æææ 'əydíyəhuṁ] və [ré'æææ 'ə fətumārúnəhū], ['istəhzi'ūū 'inṁə], [cəəə'ūū 'əbəhuṁ], ['əs-sūū'əəə 'əṁ/'əs-sūū'æææ 'əṁ]) yalnız vəqf etdikdə məddi-bədəl baş verir: AH-də [rá'ə ||], ['istəhzi'ū ||], [cəə'ū ||], ['əs-sūū'ə ||], NV-də [ré'ææ ||] (mümkündür: [ré'æ || /ré'ææ || /ré'æææ ||], ['istəhzi'ūū ||] (mümkündür: ['istəhzi'ū || /'istəhzi'ūū || /'istəhzi'ūūū ||]), [cəəə'ūū ||] (mümkündür: [cəəə'ū || /cəəə'ūū || /cəəə'ūūū ||]), ['əs-sūū'æææ ||] (mümkündür: ['əs-sūū'ə || /'əs-sūū'æææ || /'əs-sūū'əəə || /'əs-sūū'ææææ ||]);

Qurani-Kərimdə *məddi-mədəl* ilə *məddi-lazımın* şərtləri üst-üstə düşdüyü hallarda məddələrin “iyerarxiya düzümü”nə görə üstünlük *məddi-lazıma* verilir). Bu səbəbdən, *məddi-lazımın* kəmiyyəti hər iki qiraətdə eyni olduğu üçün *ءَأَمِين* ['əəəṁṁīnə] sözündəki uzun saitin kəmiyyəti AH ilə NV-də eyni olur: ['əəəṁṁīnə];

أَصْطَفَىٰ ٱللَّهُ ٱللَّهُ، (فُلٌ ٱللَّهُ) ٱللَّهُ ifadələrinin hər iki qiraətdə iki qiraət variantı var. Birinci qiraət variantında ikinci ['] səsinin əvəzlənməsi sayəsində yaranan uzun sait özündən sonra qoşa samit gəldiyinə görə, *məddi-bədəl* deyil, *məddi-lazım* olaraq uzadılır, ikinci qiraət variantında isə ikinci ['] səsinin zəiflənməsi baş verir: ['əəəz-zəkərayni/'ə 'əz-zəkərayni], ['ääā-lāhu/'äl-lāhu]. NV-də sözügedən ifadələrdən əvvəl gələn səsin təsiri sayəsində digər qiraətlərarası fərqlər əmələ gətirən hadisələr baş verir. Belə ki, AH-də [qul 'əəəz-zəkərayni/qul 'ə 'əz-zəkərayni], [qul 'ääā-lāhu/qul 'ə 'äl-lāhu] kimi qiraət edilən ifadələr NV-də ['] səsinin düşümü sayəsində [qul'əəəz-zəkərayni/qulə 'əz-zəkərayni], [qul'ääā-lāhu/qulə 'äl-lāhu] və AH-də ['iştáfəə 'ääā-lāhu/'iştáfəə 'ə 'äl-lāhu] kimi qiraət edilən ifadə NV-də alternativli infleksiya sayəsində ['iştáfəəə 'ääā-lāhu/'iştáfəææ 'ääā-lāhu/'iştáfəəə 'ə 'äl-lāhu/'iştáfæææ 'ə 'äl-lāhu] kimi qiraət edilir;

Qurani-Kərimdə *məddi-mədəl* ilə *məddi-lazımın* şərtləri üst-üstə düşdüyü, tərkibində daha bir *məddi-bədəl* növündən uzun sait olan *ءَأَلَّكَ* ifadəsinin AH ilə NV-də xüsusi qiraət variantları var. Belə ki, ['ə 'əl-'əṁə] ifadəsi AH-də iki cür qiraət edilir. Birinci qiraət variantında ikinci ['] səsinin [ə] ilə əvəzlənməsi sayəsində uzun sait əmələ gəlir və bu uzun sait özündən əvvəl gələn (birinci) ['] səsi ilə *məddi-bədəl* əmələ gətirir, lakin uzun saiddən sonra iki samit ([l']) gəldiyinə görə *məddi-lazımın* şərti ortaya çıxır. Hökmü üstün olduğu üçün, uzun sait *məddi-bədəl* deyil, *məddi-lazım* olaraq 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılır: ['əəəl-'əṁə] (burada AH-də kəmiyyəti 2 qısa sait olan üçüncü ['] səmindən sonra gələn *məddi-bədəl* müşahidə edilir). AH-nin ikinci qiraət variantında ['ə 'əl-'əṁə] ifadəsinin ikinci ['] səsinin zəiflənməsi baş verir: ['ə 'əl-'əṁə] (burada həmçinin AH-də kəmiyyəti 2 qısa sait ölçüsündə olan üçüncü ['] səmindən sonra gələn *məddi-bədəl* də müşahidə edilir). NV-də isə ['ə 'əl-'əṁə] ifadəsinin yeddi qiraət variantı var. Üç qiraət variantında ikinci ['] səsinin [ə]

ilə əvəzlənməsi sayəsində uzun sait əmələ gəlir və bu uzun sait özündən əvvəl (birinci) ['] səsi ilə *məddi-bədəl* əmələ gətirir, lakin uzun saitdən sonra iki samit ([']) gəldiyinə görə, *məddi-lazımın* şərti ortaya çıxır. Hökmü üstün olduğu üçün uzun sait *məddi-bədəl deyil, məddi-lazım* olaraq 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılır: [ʿəəələ-nə/əəələ-nə/əəələ-nə] (burada üçüncü ['] səsinin düşümü müşahidə edilir). NV-nin daha 3 qıraət variantında [ʿə əl-ʿənə] ifadəsinin ikinci ['] səsinin zəiflənməsi baş verir. Bununla yanaşı, NV-də kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait olan üçüncü ['] səmindən sonra gələn *məddi-bədəl* də müşahidə edilir): [ʿə ələ-nə/ə ələ-nə/ə ələ-nə] (burada üçüncü ['] səsinin düşümü müşahidə edilir). NV-nin (istisna xarakterli) yeddinci qıraət variantında [ʿə əl-ʿənə] ifadəsinin ikinci ['] səsinin [ə] ilə əvəzlənməsi sayəsində uzun sait əmələ gəlir və bu uzun saitin kəmiyyəti 2 qısa sait olur, üçüncü ['] səmindən sonra gələn uzun saitin də kəmiyyəti 2 qısa sait olur: [ʿələ-nə] (burada üçüncü ['] səsinin düşümü müşahidə edilir). Vəqf etdikdə isə hər iki qıraətdə kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait olan *məddi-arizə* görə, AH-də altı: [ʿəəələ-ʿənə // ʿəəələ-ʿənə // ʿəəələ-ʿənə-ñ //], [ʿə ələ-ʿənə // ʿə ələ-ʿənə // ʿə ələ-ʿənə //], NV-də isə doqquz mümkün qıraət variantı var: [ʿələ-ñ // ʿələ-ñ // ʿələ-ñ //], [ʿəəələ-ñ // ʿəəələ-ñ // ʿəəələ-ñ //], [ʿə ələ-ñ // ʿə ələ-ñ // ʿə ələ-ñ //].

AH ilə NV-də belə hallar da müşahidə edilir ki, *məddi-bədəl* qıraətlərdən yalnız birində baş verir:

III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə işlənən AH-də I babda *أَتَوْهُ* [ʿətāuhu] (27:87) feili NV-də III babda işlənir. Bab fərqi NV-də *məddi-bədəlin* yaranmasına gətirib çıxarır: *أَتَوْهُ* [ʿətūhu] (27:89); I şəxsin cəmində bitişən əvəzliliklə işlənən AH-də III şəxsin təkində *جَاءَنَا* [cəəʿənə] (43:38) feili NV-də III şəxsin təsniyəsidir. Kəmiyyət fərqi NV-də *məddi-bədəlin* yaranmasına şərait yaradır: *جَاءَنَا* [cəəəʿənə] (43:37). AH-də *إِبْرَاهِيمَ* [ʿəbāʿī] (12:38) sözlərinin kəsişməsində *məddi-münfəsəl* baş verir. Lakin NV-də birinci sözün sonundakı I şəxsin təkində bitişən əvəzliyi fərqli qıraət edildiyinə görə, burada *məddi-münfəsəl* baş vermir: *إِبْرَاهِيمَ* [ʿəbāʿī] (mümkündür: [ʿəbāʿī] (12:38)). Vəqf etdikdə isə AH-də daha bir *məddi-bədəl* müşahidə edilir: [ʿəbāʿī //], NV-də isə *məddi-bədəl* ilə *məddi-arizin* şərtləri üst-üstə düşüb uzun saitin *məddi-ariz* olaraq (NV-də həm *məddi-arizin*, həm də *məddi-bədəlin* kəmiyyətləri 2, 4, yaxud 6 qısa sait olduğu üçün qıraət fərqi nəzəri səciyyə kəsb edir) uzadılması ilə nəticələnir: [ʿəbāʿī //]. AH-də *دُعَاءٌ* [duʿāʾi] (14:40) ismində [-i] qısa saitle işlənən I şəxsin təkində bitişən əvəzliyi NV-də [-ī] kimi qıraət edilir: *دُعَاءٌ* [duʿāʾī] (14:42). Əvəzliyin fərqli qıraəti sayəsində *məddi-bədəl* əmələ gəlir: [duʿāʾī]. Vəqf etdikdə AH-də *məddi-müttəsəl* ilə *məddi-arizin* şərtləri üst-üstə düşür və bu kimi hallarda onların qarşılıqlı əlaqəsindən kəmiyyətlər müəyyən edilir: [duʿāʾ // duʿāʾ //] və ya [duʿāʾ // duʿāʾ //]. NV-də isə ziddiyyət yoxdur, vəqf *məddi-bədəl* üzərində həyata keçirilir: [duʿāʾ //];

AH-də [y] səsinə əvəzlənmiş [ʾ] səsi *məddi-bədəl* əmələ gətirmir, lakin NV-də əvəzlənmə baş vermədən, tam realizə ilə tələffüz edilən [ʾ] səsi *məddi-bədəl* əmələ gətirir. AH-də *النبِيِّنَ* [ʾəñ-ñəbiyyinə], *النبِیُّونَ* [ʾəñ-ñəbiyyünə], *بِالنبِیِّیْنَ* [biñ-ñəbiyyinə] sözləri NV-də *məddi-bədəl* ilə qiraət edilir: *النبِیِّیْنَ* [ʾəñ-ñəbiiʾinə], *النبِیُّونَ* [ʾəñ-ñəbiiʾünə], *بِالنبِیِّیْنَ* [biñ-ñəbiiʾinə]. Vəqf etdikdə isə *məddi-bədəl* ilə *məddi-arizin* şərtləri üst-üstə düşmüş olub uzun saitin *məddi-bədəl* deyil, *məddi-ariz* kimi uzadılması ilə nəticələnir (NV-də həm *məddi-arizin*, həm də *məddi-bədəlin* kəmiyyətləri 2, 4, yaxud 6 qısa sait olduğu üçün, qiraət fərqi nəzəri səciyyə kəsb edir): [ʾəñ-ñəbiiʾinə ||] (mümkündür: [ʾəñ-ñəbiiʾinə || /ʾəñ-ñəbiiʾinə || /ʾəñ-ñəbiiʾinə ||]), [ʾəñ-ñəbiiʾünə ||] (mümkündür: [ʾəñ-ñəbiiʾünə || /ʾəñ-ñəbiiʾünə || /ʾəñ-ñəbiiʾünə ||]), [biñ-ñəbiiʾinə ||] (mümkündür: [biñ-ñəbiiʾinə || /biñ-ñəbiiʾinə || /biñ-ñəbiiʾinə ||]). Burada onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, AH-də [y] səsinə əvəzlənmiş [ʾ] səsi *məddi-bədəlin* yaranmasına səbəb olmadığı *الانبیاءِ* [ʾəl-ʾəmbiyəʾə], *انبیاء* [ʾəmbiyəʾə] sözləri NV-də əvəzlənmə baş vermədən, tam realizə ilə tələffüz edilən [ʾ] səsi buna şərait yaratmış kimi görünür (*الانبیاءِ* [ʾəl-ʾəmbiyəʾə], *انبیاء* [ʾəmbiyəʾə]), lakin sözün tərkibindəki ikinci [ʾ] səsi *məddi-bədəl* ilə *məddi-müttəsilin* şərtlərinin üst-üstə düşdüynə gətirib çıxarıb və uzun sait *məddi-bədəl* deyil, *məddi-müttəsil* olaraq uzadılır). Vəqf etdikdə isə, *məddi-bədəl*, *məddi-müttəsil* və *məddi-arizin* şərtləri üst-üstə düşüb uzun saitin 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılması ilə nəticələnir: [ʾəl-ʾəmbiyəʾə ||], [ʾəmbiyəʾə ||].

Qurani-Kərimdə bir sıra söz var ki, tərkiblərindəki *məddi-bədəl* NV-də istisna olaraq kəmiyyəti 2 qısa sait olur və bununla AH ilə fərq əmələ gətirmir. İstisna sözlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

الْقُرْءَانَ [ʾəl-qurʾənu], *الْقُرْءَانَ* [ʾəl-qurʾəni], *الْقُرْءَانَ* [ʾəl-qurʾəne], *قُرْءَانًا* [qurʾənuñ], *قُرْءَانِ* [qurʾəniñ], *قُرْءَانًا* [qurʾəneñ], *قُرْءَانَ* [qurʾəne], *قُرْءَانَهُ* [qurʾənehū], *بِالْقُرْءَانَ* [bil-qurʾəni], *بِقُرْءَانَ* [biqurʾəniñ], *لِقُرْءَانَ* [ləqurʾənuñ]; *مَسْئُولًا* [məsʾüləñ], *مَسْئُولُونَ* [məsʾülünə]; *مَذْءُومًا* [məzʾüməñ]; *الظَّمَانَ* [ʾəz-zəmənu];

إِسْرَائِيلَ [ʾisrāʾīlu], *إِسْرَائِيلَ* [ʾisrāʾīlə];

AH-də *يُؤَاخِذُ* [yuʾəxizū], *يُؤَاخِذُكُمْ* [yuʾəxizukuñ], *يُؤَاخِذُهُمْ* [yuʾəxizuhuñ], *تُؤَاخِذُنِي* [tuʾəxizni], *تُؤَاخِذُنَا* [tuʾəxiznə] sözləri NV-də *يُؤَاخِذُ* [yuʾəxizū], *يُؤَاخِذُكُمْ* [yuʾəxizukuñ], *يُؤَاخِذُهُمْ* [yuʾəxizuhuñ], *تُؤَاخِذُنِي* [tuʾəxizni], *تُؤَاخِذُنَا* [tuʾəxiznə] kimi qiraət edilir – burada [ʾ] səsinin [y] ilə əvəzlənməsi müşahidə edilir.

Qurani-Kərimdə *məddi-bədəlin* aşağıda göstərilən sözlərlə qiraəti ibtida (başlarkən, yaxud vəqfdən sonra bu sözlərlə qiraətə davam) edərəkən yalnız baş verən hallara da rast gəlinir və burada baş verən *məddi-bədəlin* kəmiyyəti yuxarıda göstərilən sözlərdə olduğu kimi NV-də istisna olaraq yalnız 2 qısa sait olur. Beləliklə, *məddi-bədəl* *أَنْتُونِي*, *أَنْتِنَا*, *أَنْتِ*, *أَنْتُوا*, *أَنْتِنَا*, *أَوْثَمِنَ*, *أَنْدَنَ* feilləri ilə ibtida edərəkən baş verir və həm AH, həm də NV-də eyni kəmiyyətdə (2 qısa sait) uzadılır: [ʾitūni], [ʾitinə], [ʾiti], [ʾitū], [ʾitiyə], [ʾütüminə], [ʾizəñ]. *يَقُولُ أَنْدَنَ* *إِلَى الْهُدَى أَنْتِنَا*, *فِرْعَوْنَ أَنْتُونِي*. ifadələri AH-də [firʾənu-ʾtūni] (ibtida etdikdə: [ʾitūni]), [ʾilə-húdə-ʾtinə] (ibtida etdikdə: [ʾitinə]), [ʾəni-ʾti] (ibtida etdikdə: [ʾiti]), [ʾəl-ləzi-ʾtūminə] (ibtida etdikdə:

[’ütüminə]), [yäqülü-’zəñ] (ibtida etdikdə: [’ızəñ]) kimi, NV-də isə [’] səsinin [v/ə/y] ilə əvəzlənməsi müşahidə edilərək [fir’áunü-tünī] (ibtida etdikdə: [’itünī]), [’iləh-udá-tinē] (ibtida etdikdə: [’itinē]), [’ənī-ti] (ibtida etdikdə: [’íti]), [’əl-lázī-túminə] (ibtida etdikdə: [’ütüminə]), [yäqülü-’zəñ] (ibtida etdikdə: [’ızəñ]) qiraət edilir.

NV-də *məddi-bədəlin* digər istisna hallarına da rast gəlinir. Belə ki, سَوَّاهُمَا, سَوَّاهُمَا سَوَّاهُمَا və سَوَّاهُمَا سَوَّاهُمَا isimlərinin tərkiblərindəki [’] səsi bir tərəfdən aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz *məddi-lini-məhmuz*, digər tərəfdən *məddi-bədəlin* əmələ gəlməsinə səbəb kimi çıxış edir. Bu haqda AH ilə NV-də [’] səmindən əvvəl gələn diftonqun uzun səslənməsi bəhsində ətraflı məlumat verilir.

NV-də *məddi-bədəlin* daha bir istisna halı müşahidə edilir. Belə ki, [cəə’ə ’ələ] kimi AH-də qiraət edilən جَاءَ آء (15:61; 54:41) ifadəsinin NV-də istisna olaraq 5 qiraət variantı var. Üç qiraət variantında *məddi-bədəlin* kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait nəzərdə tutulur və [’] səsi hər üçündə zəifləşmə ilə tələffüz olunur: [cəəə’ə ’ələ/cəəə’ə ’ələ/cəəə’ə ’ələ], dördüncü qiraət variantında *məddi-bədəlin* kəmiyyəti 6, beşincidə 2 qısa sait nəzərdə tutulur və [’] səsi hər ikisində [ə] ilə əvəzlənir: [cəəə’ə ’ələ-lə/cəəə’ə ’ələ-lə]. Göründüyü kimi, burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir).

NV-də *məddi-bədəlin* xüsusi halı الأُولَى ismi ilə bağlıdır. Belə ki, [’əl-’ülə] kimi AH-də qiraət edilən الأُولَى NV-də Qurani-Kərimin fərqli yerlərində fərqli qiraət variantları var. Quran boyu 17 yerdə rast gəlinən الأُولَى NV-də 9 yerdə (20:20, 50, 132; 53:25, 55; 79:25; 87:18; 92:13; 93:4) infleksiya ilə qiraət edilir: [’əlū-læ] (burada [’] səsinin düşümü müşahidə edilir); 7 yerdə (28:43, 70; 33:33; 37:59; 44:33, 53; 56:65) alternativli infleksiya ilə qiraət edilərək *məddi-bədəlin* ilə qarşılıqlı əlaqə əmələ gətirir: [’əlū-læ/’əlū-læ/’əlū-læ/’əlū-læ] (burada [’] səsinin düşümü müşahidə edilir); AH-də 53:50-də işlənən الأُولَى [’əl-’ülə] isminin NV-də özəl qiraəti olduğu üçün o, tərəfimizdən ayrı hal kimi nəzərdən keçirilir.

NV-də *məddi-bədəlin* daha bir xüsusi halı اللِّي nisbi əvəzliliklə bağlıdır. Əvəzliyin NV-də özəl qiraət variantları olduğu üçün o, tərəfimizdən ayrı hal kimi nəzərdən keçirilir.

Vəqf etdikdə *məddi-bədəlin* ilə səhv salına biləcək hal bir sıra sözdə yaranır ki, bu hal *məddi-əvəz* olaraq birmənalı şəkildə 2 qısa sait kəmiyyətində uzadılır. Bu hal مُكَاءَ, بَلَاءَ, دُعَاءَ, هَبَاءَ, غَنَاءَ, عَطَاءَ, ضِيَاءَ, أَقْبَرَاءَ, نِدَاءَ, بِنَاءَ, نِسَاءَ, سَوَاءَ, أَعْدَاءَ, سُوءَ, جَزَاءَ, مَاءَ, شَيْئًا, عِشَاءَ, مَاءَ, دُعَاءَ, هَبَاءَ, غَنَاءَ, عَطَاءَ, ضِيَاءَ, أَقْبَرَاءَ, نِدَاءَ, بِنَاءَ, نِسَاءَ, سَوَاءَ, أَعْدَاءَ, سُوءَ, جَزَاءَ, مَاءَ, شَيْئًا və عِشَاءَ sözlərini əhatə edir. Belə ki AH-də [şéy’ə ||], [māə’ə ||], [cəzəə’ə ||], [sūū’ə ||], [’ə’dəə’ə ||], [sävää’ə ||], [nisəə’ə ||], [binəə’ə ||], [nidəə’ə ||], [’iftirää’ə ||], [düyəə’ə ||], [’atää’ə ||], [ğuşəə’ə ||], [həbəə’ə ||], [du’ää’ə ||], [bələə’ə ||], [mukəə’ə ||], [’işəə’ə ||], [’əsməə’ə ||], [cufəə’ə ||], [mirää’ə ||], [ruxää’ə ||], [fidəə’ə ||], [’iñşəə’ə ||], [’ähyəə’ə ||], [cúz’ə ||] kimi qiraət edilən sözlər NV-də tərkibində AH-də ayrı bir növ kimi tanınmayan *məddi-lini-məhmuzun* kəmiyyət fərqi müşahidə edilən [şéy’ə ||], yaxud [şéy’ə ||]; tərkibində *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilən [māəə’ə ||], [cəzəəə’ə ||], [sūūū’ə ||], [’ə’dəəə’ə ||], [säväää’ə ||], [nisəəə’ə ||], [binəəə’ə ||], [nidəəə’ə ||], [’iftirəəə’ə ||],

[d̪iyəəə'ə ||], [ˈaːt̪āā'ə ||], [g̪uːsəəə'ə ||], [həbəəə'ə ||], [duˈāā'ə ||], [bələəə'ə ||], [mukəəə'ə ||], [ˈiʃəəə'ə ||], [ˈəsməəə'ə ||], [cufəəə'ə ||], [mirəəə'ə ||], [ruxāā'ə ||], [fidəəə'ə ||], [ˈiŋʃəəə'ə ||], [ˈəh̪yəəə'ə ||] və ءُزَا qiraət fərqi əmələ gətirməyən [cuz'ə ||] kimi qiraət edilir.

AH-də [y] səsinə əvəzlənmiş [ʔ] səsinin NV-də [ʔ] səsi kimi səslənməsinin vəqf etdikdə əmələ gətirdiyi *məddi-bədəl* ilə səhv salına biləcək hallar da nəzəri çəkir. Belə ki, AH-dəki هُرُوَا [húzuʔā ||], كُفُوَا [kúfuʔā ||], نَبِيَّا [nəbíyyə ||] kimi qiraət edilən sözlər NV-də هُرُوَا [húzu'ə ||], كُفُوَا [kúfu'ə ||] və tərkibində *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilən نَبِيَّا [nəbíi'ə ||] kimi qiraət edilir.

Nəticə:

1. AH ilə NV arasında söz daxilində, sözlərin kəsişməsində [ʔ] səmindən əvvəl gələn uzun saitlə, həmçinin [ʔ] səmindən sonra gələn uzun saitlə, o cümlədən, diftonqla, [ʔ] səmindən əvvəl gələn III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliyinin qısa saitin səslənməsilə bağlı fərqləri saitin kəmiyyət ölçüləri təşkil edir.

2. AH ilə NV arasında [ʔ] səmindən əvvəl gələn kişi cinsində II və III şəxsin cəmində əvəzliliklərin, o cümlədən bitişən əvəzliliklərin son [m̃] səmindən sonra, həmçinin feillərin keçmiş zaman formasında kişi cinsində II şəxsin cəmindəki son [m̃] səmindən sonra əmələ gələn uzun saitlə bağlı fərqi onun NV-də tətbiq edilməsi, AH-də isə tamamilə işlənməməsi təşkil edir.

3. Hər iki qiraətdə söz daxilində, sözlərin kəsişməsində [ʔ] səmindən əvvəl gələn, NV-də [ʔ] səmindən sonra gələn uzun saitin, həmçinin hər iki qiraətdə diftonqun daha uzun səsləndirilməsi mənaferqləndirici əhəmiyyət kəsb etmir, fonem fərqi əmələ gətirmir, bir növ saitin (uzun saitlərin) daxili dəyişmələri ilə əhatələnən fonetik hadisədir;

4. [ʔ] səmindən əvvəl gələn III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliyin qısa saitin uzun sait kimi səsləndirilməsi mənaferqləndirici səciyyə kəsb etmir, fonem fərqi əmələ gətirmir; sırf fonetik hadisə olub bir tərəfdən [h] səsinin aydın tələffüzünə, məxrəclərinin yaxınlığı baxımından ardı ilə gələn [ʔ] səsi ilə mümkün qoşalaşma təəssüratının yaranmasının qarşısını almağa xidmət edir, digər tərəfdən sonra gələn [ʔ] səsinin saflığını təmin edir. [h] ilə [ʔ] səslərinin bir-birindən daha da distantlaşması tələffüz saflığının təminatçısı kimi çıxış edir;

5. NV-də [ʔ] səmindən əvvəl gələn kişi cinsində II və III şəxsin cəmində əvəzliliklərin, o cümlədən bitişən əvəzliliklərin son [m̃] səmindən sonra, həmçinin feillərin keçmiş zaman formasında kişi cinsində II şəxsin cəmindəki son [m̃] səmindən sonra əmələ gələn uzun sait mənaferqləndirici əhəmiyyət kəsb etmir, fonem fərqi əmələ gətirmir. Sırf fonetik hadisə olub ardı ilə gələn [ʔ] səsinin aydın, dolğun səslənməsinə xidmət edir.

6. Diftonqun uzun səslənməsi ilə bağlı növlərin AH üçün bir deyil, üç (1. Vəqf icra edilmədiyi halda kəmiyyəti 2 qısa sait ölçüsündə diftonqun adı (təbii) səslənməsi (*məddi-lini-təbii*) növü; 2. Vəqf icra edildiyi halda kəmiyyəti 2, 4, yaxud

6 qısa sait ölçüsündə diftonqun uzun səslənməsi (*məddi-lini-ariz lis-sükun*) növü; 3. Kəmiyyəti 6, yaxud 4 qısa sait ölçüsündə ع [‘ayn] (عَسَقٌ, كَهَيْعَصَن) müqəttəə hərfinin adındakı diftonqun uzun səslənməsi (*məddi-lini-vacib*) növü), NV üçün iki deyil, dörd növ (1. Vəqf icra edilmədiyi halda kəmiyyəti 2 qısa sait ölçüsündə diftonqdan sonra söz daxilində [‘] səmindən başqa istənilən samitin, sözlərin kəsişməsində istənilən, o cümlədən [‘] səsinin gəldiyi halda diftonqun adi (təbii) (*məddi-lini-təbii*) səslənməsi növü; 2. Vəqf icra edildiyi halda kəmiyyəti 2, 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündə diftonqun vəqf səbəbindən – vəqf sözün son [‘] səsi üzərində icrası istisna olmaqla – uzun (*məddi-lini-ariz lis-sükun*) səslənməsi növü; 3. Vəqfin icra edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, söz daxilində diftonqdan sonra [‘] səsinin gəldiyi halda kəmiyyəti 4, yaxud 6 qısa sait ölçüsündə diftonqun uzun (*məddi-lini-məhmuz*) səslənməsi növü; 4. Kəmiyyəti 6, yaxud 4 qısa sait ölçüsündə ع [‘ayn] (عَسَقٌ, كَهَيْعَصَن) müqəttəə hərfinin adındakı diftonqun uzun səslənməsi (*məddi-lini-vacib*) növü) qəbul edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. ‘Abd al-Ḥamīd, Su‘ād, *Taysīr al-Raḥmān Fī Tajwīd al-Qur‘ān*, (Cairo: Dār al-Taqwā, 2004).
2. Czerepinski, K.C. *Tajweed rules of the Qur‘an* / K.Czerepinski. – Jeddah: JBS, – 2000. – 92 p.
3. al-Dānī, Abū ‘Amr, *al-Muḥkam Fī Nuqaṭ al-Maṣāḥif*, ed. ‘Izzah Hasan, (Beirut – Damascus: Dār al-Fikr al-Mu‘āṣir – Dār al-Fikr, 1997).
4. Denny, Frederick Mathewson, “*Qur‘an Recitation: A Tradition of Oral Performance and Transmission*”, Boulder: University of Colorado, Oral Tradition, 4/1-2 (1989), pp. 5-26.
5. Fatīḥ, Muḥammad, *al-Aṣwāt al-‘Āmmah Wa al-Aṣwāt al-‘Arabiyyah*, (Cairo: Dār al-Thaqāfah al-‘Arabiyyah, 1990).
6. Garadaghli, Vugar, *Tejwid: Qur‘ani-Kerimin tilaveti qaydalari: Asim qiraetinin Hefs revayeti esasinda*, (Baku: Elm, 2011).
7. Ghurābah, Rāwiyah Hamdī, *Minhāj al-Tilāwah*, (Jeddah: Dār al-‘Ilm, 1992).
8. al-Ḥaddād, Muḥammad ibn ‘Alī Khalaf al-Ḥuseynī, *al-A‘māl al-Kāmilah*, ed. Ḥamd Allāh al-Şafatī, (Damascus: Dār al-Ghūthānī Li al-Dirāsāt al-Qur‘āniyyah, 2010).
9. Hassān, Tammām, *Manāḥij al-Baḥth Fī al-Lughah*, (Cairo: Maktabah al-Anglō-al-Miṣriyyah, 1990).
10. Hilāl, ‘Abd al-Ghaffār Ḥamid, *Aṣwāt al-Lughah al-‘Arabiyyah*, (Cairo: Maṭba‘ah al-Jablāwī, 1988).
11. al-Ḥuşarī, Maḥmūd Khalīl, *Aḥkām Qirā‘ah al-Qur‘ān al-Karīm*, ed. Muḥammad Ṭalḥah Bilāl Minyār, (Beirut: Dār al-Başhā‘ir al-Islāmiyyah, 1997).

12. Ibn Ṭaḥḥān, Abū al-Aṣḥab al-Sumātī, *al-Inbā' Fī Uṣūl al-Adā'*, (Sharjah – Cairo: Maktabah al-Ṣaḥābah – Maktabah al-Tābi'in, 2007).
13. Islam Ansiklopedisi, eds. B.Topaloğlu, Y.Kandemir [ao], (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997).
14. al-Jarīsī, Muḥammad Makkī Naṣr, *Nihāyah al-Qawl al-Mufīd Fī 'Ilm al-Tajwīd*, (Cairo: Maktabah al-Ṣafā, 1999).
15. al-Mirṣafī, 'Abd al-Fattāḥ, *Hidāyah al-Qāri' Ilā Tajwīd Kalām al-Bāri'*, (Medina: Maktabah al-Ṭayyibah, 1979).
16. al-Muqābalah, Kamāl, "*al-Qīmah al-Dalāliyyah Li Ṣawt al-Madd Fī al-Qirā'āt al-Qur'āniyyah*", al-Manārah, al-Mujallad 17, 2 (2011), pp. 45-59.
17. *al-Muṣḥaf al-Imām*, (Damascus: Maṭba'ah al-Manār: Ṣūrah Min al-Muṣḥaf al-Sharīf, 2004).
18. al-Sijistānī, Abū Bakr, Kitāb al-Maṣāḥif, (Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 2011).
19. Suweyd, Ayman Rushdī, *Atlas al-Tajwīd: Durūs Naẓariyyah Mar'iyyah*, (Damascus: Dār al-Ghūthānī Li al-Dirāsāt al-Qur'āniyyah, 2008).
20. Suweyd, Ayman Rushdī, *al-Tajwīd al-Muṣawwar*, (Damascus: Maktabah Ibn al-Jazarī, 2011).
21. al-Ṭawīl, Aḥmad ibn Aḥmad ibn Muḥammad 'Abd Allāh, *Fann al-Tartīl Wa 'Ulūmuh*, (Riyad: Markaz Li al-Buḥūth Wa al-Dirāsāt al-Islāmiyyah, 1999).
22. al-Zarkashī, Badr al-Dīn Muḥammad ibn 'Abd Allāh, *al-Burhān Fī 'Ulūm al-Qur'ān*, (Beirut: Dār al-Ma'ārif, 1990).

В.Карадаглы

Сравнительный анализ количественных характеристик долгих гласных в различиях между передачами Хафса и Варша

Резюме

В статье проводится сравнительный анализ количественных характеристик звучания долгих гласных в различиях между широко распространенными чтениями Корана в мусульманском мире: чтением Асима в передаче Хафса и чтением Нафи'а в передаче Варша. Автор, применяя сравнительно-сопоставительный метод анализирует все случаи разночтения количественных характеристик долгих гласных в двух передачах, классифицирует их, согласно причине их образовавшим, происходящим процессам. Научная новизна заключается в попытке выйти за рамки застоявшихся обобщительных формулировок и представлений среднековых грамматистов, которым, в отдельных случаях, все еще придерживаются современные арабские исследователи. Процессы, имеющие место в передаче Варша вызывают определенный научный интерес, так как, данная передача получила

распространение на «мусульманском Западе» и исследуется, в основном, египетскими, марокканскими, алжирскими, тунисскими и др. «западными мусульманами». Передача Варша почти вовсе не знакома или знакома информативно научной аудитории Азербайджана – представительнице «мусульманского Востока».

Ключевые слова: хамза, сукун, долгие гласные, Коран, чтение Асима, передача Хафса, чтение Нафи'а, передача Варша.

V.Garadaghli

Comparative studying of quantitative changes of long vowels
in differences between Hafs and Warsh transmissions

Summary

The article studies the quantitative changes of long vowels in differences between the widespread readings of the Koran in the Muslim world: the reading of Asim in the Hafs transmission and the reading of Nafi' in the Warsh transmission. Quantitative changes of long vowels are studied both in separate transmissions and in comparison with each other. The author, utilizing the comparative method, analyzes all cases of differences in the two transmissions and classifies them according to the ongoing process. Scientific novelty consists in an attempt to go beyond the framework of stagnant generalized formulations and representations of Medieval grammarians, which in some cases are still adhered to by modern Arab scholars.

The processes taking place in the Warsh transmission evoke a certain scientific interest, since this version has become popular in the "Muslim West" and is studied mainly by Egyptian, Moroccan, Algerian, Tunisian and other "Western Muslim scientists". This transmission of Warsh is almost completely unknown or only known to the informatively scientific audience of Azerbaijan – the representative of the "Muslim East".

Key terms: hamza, sukun, long vowels, Qur'an, Coran, Koran, Quran, Asim's reading, Nafi's reading, Hafs's transmission, Warsh's transmission.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 04.03.2020

Filologiya elmləri namizədi, professor Çimnaz Mirzəzadə tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU
Zahid Xəlil küçəsi
kamilli@mail.ru

FARS DİLİNDƏ “الف مقصوره” ƏSASLI OMOFONLAR

Xülasə

Uzun illərin araşdırması, tədqiqi, saysız-hesabsız təkliflər, tövsiyələr, müzakirələrdən sonra, nəhayət 1381 (2003) - cü ildə İran İslam Respublikasının Dil və Ədəbiyyat Akademiyası دستور خط فارسی “Fars dilinin orfoqrafyası” adlı kitabçanı nəşr etdirdi. Burada fars dilinin yazı sistemi, xətti ilə əlaqədar çox mühüm amillər nəzərə alınmışdır: - fars dili yazısının simasının qorunması; yazının müstəqilliyinin mühafizə olunması; yazı ilə tələffüzün uzlaşması; yazı və oxunun sadələşdirilməsi və s.

Biz bu tədqiqatımızda fars yazısına uyğun olmayan, başqa sözlə fars dili orfoqrafyasının yuxarıda verilmiş mühüm amillərinə, başlıca xüsusiyyətlərinə cavab verməyən “əlef-e məqsurə” (yazıda «ى»hərfi ilə realizə olunan qısa əlif) - dən bəhs edəcəyik. Həm klassik, həm də müasir fars dilində ərəb dilindən alınmış bir çox söz və tərkiblər bu “qısaldılmış əlif”lə yazılır. Əslində elə buradaca da yazı ilə tələffüz arasında yuxarıda qeyd olunmuş uzlaşma, uyğunluq pozulur.

Qeyri-fonetik əsaslı ərəb qrafikasından istifadə edən fars dili omofonlarla zəngindir. Fars dilində “əlefe məğsure”ilə yazılıb, “əlef”lə oxunan bir qrup sözlər də omofon yaradırlar. “Omofonlar yazılışa, mənaya görə müxtəlif, tələffüzə görə isə eyni olan leksemlərdir”(1, 288; 2, 220; 3,15; 10, 230). Tədqiqatımızı Əliəkbər Dehxodanın 14 cildlik لغتنامه - si və Həsən Ənvərinin 8 cildlik فرهنگ بزرگ سخن lüğətləri əsasında aparmışıq.

Açar sözlər: fars dili, orfoqrafıya, tələffüz, fonem, “əlef-e məğsure”, leksem, omofonlar

Farsların tarix boyu istifadə etdikləri (mixi, pəhləvi, ərəb) əlifbaları uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. “Həmin tarixi inkişaf yolunu araşdırmaq, onun ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirmək və bu əlifbalar arasında oxşar və fərqli cəhətləri tapmaq iranşünaslığın aktual məsələlərindən biridir. Eyni zamanda, bu əlifbaların konsonant və vokalizm sistemini müəyyən etmək tədqiqat baxımından daha önəmlidir. Fars dilinin fonetik quruluşu ümumilikdə böyük tarixi təkamül prosesi və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif mərhələlərdə bir-birini əvəz edən bu prosesin məntiqi sonluğu olaraq fars dilinin bugünkü fonetik sisteminin yaranması ilə nəticələnmişdir”(9, 225).

Göstərilən tarixi inkişaf dövrlərində fars dili müxtəlif dəyişikliyə uğramış, diqqətlə araşdırılarsa hər mərhələnin özünə məxsus ciddi fərqlərə malik olduğu aşkarlanır. Həmin fərqlər dilin bütün səviyyələrində istər fonetik, istər qrammatik, istərsə də leksik quruluş baxımından özünü göstərir. Belə ki, qədim fars dili dəyişkən, mürəkkəb quruluşlu fonem sisteminin mövcudluğu ilə xarakterizə olunsada, müasir mərhələdə milli ədəbi dilin, daha doğrusu müasir fars dilinin yaranması və onun fonem tərkibinin sabitləşməsinə və formalaşmasına müəyyən töfhələr bəxş etmişdir. Bu gün farsların istifadə etdikləri ərəb əlifbasının hərflərinin heç də hamısı onların tələffüzünə uyğun gəlmir. Bir çox qrafik formaların ərəb dilindəki tələffüzü ilə bu dilin tələffüzü, səslənməsi arasında böyük fərqlər mövcuddur. “Əslində ərəb əlifbasından alınmış bir çox hərflər olduğu kimi deyil, farsların öz artikulyasiya məxrəclərinə uyğun şəkildə tələffüz olunur ki, bu da təbii dil qanunlarından biridir. Fars dilində istifadə olunan hal-hazırkı əlifba ərəb qrafikasına əsaslanır. Bu əlifba isə qeyri-fonetik olduğundan yazı ilə səslənmə, tələffüz arasında çox böyük fərqlər mövcuddur (11,28).

Fars yazı sistemində işlənən “əlef-e məğsure” (qısalılmış əlif)

Fars yazısındaki الف مقصوره “əlef-e məğsure”-ləri qrafik formalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bir qrup sözlərin sonunda ی yazılır, lakin /a/ kimi tələffüz edilir. الى /ela/, على /əla/, حتى /həttə/, اولی /oula/, عيسى /isa/, فتوى /fətva/, تقوى /təğva/ və s. Ərəb dilində bu sözlərin sonundakı ی -lərin üzərinə yuxarıda yazdığımız kimi qısalılmış, kiçik bir ا “əlif” qoyulur. Fars dilində isə sadəcə əlifsiz ی yazıb, onu “a” kimi oxumalıdır. Nəticədə onsuz da çeşid-çeşid çətinlikləri olan ərəb əlifbasına əsaslanan fars yazısında daha bir çətinlik, uyğunsuzluq meydana çıxır.

2. İkinci qrup ərəb dilindən alınmış sözlərin fars yazısında “a” səsini realizə edən heç bir qrafik əlaməti olmasa da əlifsiz yazılan sözlər alındığı dildə olduğu kimi əliflə tələffüz olunur. Məs.: رحمن /rəhman/, اسحق /eshaq/, اسمعيل /esmail/, هرون /harun/ və s.

3. Üçüncü qrup sözlərin qrafikasında, yazılışında eyni ilə ərəb dilində olduğu kimi leksemləri و /vav/ və ة /tə mərbutə/ ilə yazaraq “a” ilə tələffüz edirlər. Məs.: صلوة /sələvat/, زكاة /zəkat/, حياة /həyat/, مشکوة /moşkat/ və s.

“Fars dilinin orfoqrafiyası”nda “əlef-e məğsure”-dən bəhs edilən hissədə bu əlamət haqqında ərəb dilinin qrafikasına əsaslanan aşağıdakı qaydaları qeyd etmişlər: “Tələffüzdə “a” səsi ilə realizə olunan زكاة, حياة, شكوة kimi bir sıra ərəb alınmalarındakı “vav” hərfi (bu sözlərin Quranın orfoqrafiyası baxımından doğru yazılmasının gərəkli olduğu hallar istisna olmaqla) fars dilində “əlif” hərfi ilə yazılmalıdır. Məs.: زكات, مشكات, حيات, صلات və s.” (5, 30)

Araşdırma nəticəsində aydın olur ki, “əlef-e məğsure”lər arasında ən çox mübahisə yaradanı və çox da işlək olanı söz sonunda yazılanlar, başqa sözlə birinci qrupa aid olan leksemlərdir. Məsələ ondadır ki, qədim zamanlardan bəri, klassik əsərlərdə bu sözlərin əksəriyyəti ikili yazı variantına malik olmuşlar. Yəni keçmiş

müəlliflər, yaxud katiblər bu sözlərin yazılışına fakültativ yanaşmışlar (12). Onlar bu ərəb alınmalarını həm **ی**, həm də **ا**-lə qeyd etmişlər.

Məsələn: انتہی və انتہا leksemlərinin hər ikisi klassik və müasir fars dilində fakültativ qrafikalı eyni mənəli sözlərdir. İstər Əli Əkbər Dehxodanın 14 cildlik Lügətnamə”si, istər Həsən Ənvərinin redaktorluğu ilə 8 cildlik “Fərhənf-e bozorg-e soxən”, istərsə də Məhşid Moşirinin “Fərhəng-e zəban-e farsî” lügətlərində bu leksemləri iki şəkildə yazmışlar. Fakültativ yazıya malik olan bu sözlərin hər ikisi - son, axır sona çatdırma; sonsuz dərəcə; nəticə mənasını verir.

Bu xüsusiyyət onun göstəricisidir ki, xalq, fars dil daşıyıcıları keçmiş dövrlərdən bəri həmişə yazdıqlarını oxumaq, oxuduqlarını yazmaq istəmişlər. Beləliklə, ərəb dilindən alınmış “əlef-e məğsurə” elementi sonda yazılan sözlər həm ikili variantlı və eyni mənəli; həm ikili qrafik nümunəli, həm də müxtəlif mənəli leksemlər kimi fars dilində işlədilmiş və işlədilir.

Məhəmməd Cəfər Yahəqqi və Məhəmməd Mehdi Nasehin birlikdə yazdıqları راهنمای نگارش و ویرایش kitabında “qısa əlifdən” bəhs edərək, aşağıdakı sözlərin **ی** “ya” ilə deyil, məhz **ا** “əlif”lə yazılmasının daha doğru olduğunu göstərmişlər. (8, 34)

Yazılmalıdır: فتوا، تقوا، شورا، منتها، مبتلا، مستثنا، مربا، اعلا، هوا، قوا، مصفا، مقوا

Yazılmamalı: فتوی، تقوی، شوری، منتھی، مبتلی، مستثنی، مربی، اعلی، هوئی، قوی، مصفی، مقوی

“Fars dilinin orfoqrafiyası”nda da sonda “əlef-e məğsure” ilə yazılan sözlərin bundan sonra deyilişə, tələffüzə uyğun olaraq fars dilində adi “əlif”lə **ا** - **ا** - **ا** yazılmasının vacibliyi birmənəli şəkildə qeyd olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi müxtəlif cür yazılıb, müxtəlif mənəli, lakin eyni cür tələffüz olunan leksemlər dilçilikdə omofon adlanırlar. Elə omofonların özləri də dildə, xüsusilə yazıda böyük çətinlik yaradan dil vahidləridir.

“əlef-e məğsure”-nin omofon yaratma xüsusiyyəti

1. اذی **əza** [ər. f. is.] əziyyət, əzab vermə

دفع اذی قاصدان را جزء دعا و اخلاص با او نبود. (وراوینی).

/Pis niyyətlilərin əziyyət. əzabını rədd etmək üçün onlara ürəkdən dua etməkdən başqa çarə yoxdur./

2. عزا **əza** [ər.is.] dərd, kədər, hüzn, matəm, yas

اصرار داشت که هر شب جمعه پدر و مادر ما هم در این مجلس عزرا حاضر باشد. (جمال زاده)

/Hər cümə axşamı bizim ata-anamızın da bu matəm məclisində iştirak etmələrini israr edirdi. /

1. بغاء **bəğa** [fa.sif.] pis iş tutan, fasid, həyasız

اندر آن کار نیک نارفته گنه از مرد پاسبان بغاست. (مختاری)

/O irəliləməyən yaxşı işin günahı onu qoruyan, (ona cavabdeh olan) kişidir./

2. بقی **bəğa** [ər.is.] daimilik, sabitlik; əbədi qalma

Bu ərəb isminin fakültativ yazı variantı: بقاء qrafik şəkli da vardır. “Lügətnamə”nin üçüncü cildinin 2259 - cu səhifəsində بقاء -nın “əlif-e məğsure” ilə, yəni بقی kimi yazıldığı qeyd olunmuşdur.

بقی به معنی بقاء (منتهی الارب، اقرب الموارد، آناندراج، ناظم الاطباء نگاع کن: لغتنامه، ج. 3، ص. 2259)

/Bəğa (ələf-e məğsure ilə), bəğa (adi əliflə) - بقاء // بقی daimilik, sabitlik, əbədilik mənə-sındadır./

1. ثناء **səna** [ər.f.is] sitayiş etmə, mədh, dua etmə

اشعاری که شاعران خودمان در مدح ثنای این کارها... سروده اند... به خاطر آمد. (جمال زاده)

/Bizim öz şairlərimizin belə işlərin tərifinə, mədhinə... yazdıqları... şeirlər yadıma düşdü./

2. ثنی **səna** [ər.z.] ara, arasında

1. ربا **reba`** [ər.is.] faiz, fayda, sələm

از قوانین مردم فرنگ است وضع ربا وسود. (شوشتری)

/Faiz və sələmdən mənfəət götürmək avropalıların qanunlarındandır./

2. ربی **reba`** [ər.is.] alver, müamilə

سخن مجوی فزون زانکه حق تست از من که این ربی بود نیستمان حلال ربا. (ناصر خسرو)

/Özünü məndən daha haqlı çıxarmaq üçün artıq söz axtarma, bu müamilədir, alverdir, sələm (alma) bizə halal deyildir ./

1. توبا **tuba** [fr.is.] turba, şeypur (nəfəsli musiqi aləti)

2. طوبا **tuba** [ər.is.(müər.)] behiştə ağac

Qeyd edilməlidir ki, bu leksemin yuxarıdakı mənada həm də “ələf-e məğsure” ilə yazılan طوبی qrafik variantı da mövcuddur. Tədqiqatdan görünür ki, ikinci variant daha işləkdir. Lakin buna baxmayaraq bu sözün adı “əlif”lə yazılan variantı da həm lügətlərdə, həm də klassik ədəbiyyatda özünə yer almışdır. Ondan əlavə “طوبی” nümunəsinin fərqli mənası olduğundan hər iki söz omofon kimi də dildə mövcuddur.

طوبا ز قامت تو نیارد که دم زند زین قصه بگذرم که سخن می شود بلند. (حافظ)

/Tuba sənənin qamətindən söz açə bilməz, bu rəvayəti bir tərəfə qoyaq, çünki söhbət uzundur. /

3. طوبی **tuba** [ər.nid.] əhsən, xoş halına

طوبی او را که در این راه یک قدم بر داشته است. (خواجہ عیدالله)

/Əhsən ona ki, bu yolda bir addım atmışdır (işə başlamışdır)./

1. شورا **şura** [ər.is.] məclis; məşvərət, məsləhət

- məclis mənasında:

شنیدی، میگویند امروز ظهر شورا داریم. (آل احمد)

/Eşitdin, deyirlər bu gün günorta məclisimiz var./

- məsləhət mənasında:

ما شورا کردیم شما را به معلمی زبان فارسی انتخاب کردیم. (هاج سیاح)

/Biz məsləhətləşdik, sizi fars dili müəllimi (vəzifəsinə) seçdik./

2. شورا **şura** [ər.is.] Şura Qurani kərimin 42-ci sürəsi (53 ayədən ibarətdir.)

1. لذاء **leza** [ər.bağ.] buna görə, onun üçün, çünki

پیر مرد از من خواهش می کند که از او جدا نشوم، لذاء دو نفری چمدان هارا در یک اتاق گذاشتیم. (مسود)
/Qoca kişi ondan ayrılmamağımı xahiş edir, buna görgə də ikimiz çamadanlarımızı bir otaqda qoymuşduq. /

2. لظى **leza** [ər.is.] cəhənnəm, atəş, alovun dilləri

از آن دروغ که گفتم از آل سامانم، از آل سامان کس نیست در لظى یارم. (سوزنی)
/Samanilər nəslindən olduğumu dediyim yalan üzündən, cəhənnəmdə samanilərdən heç kəs dadıma çatmır./

1. مقوا **moqəvva** [ər.is.] qalın kağız, karton

مینا گوشه‌هایش را با دستهایش گرفته، رو بروی آن دریچه ای که با مقوای سیاه پوشانده بودیمش نشست.
(گلشیری)

/Mina qulaqlarını əlləri ilə tutub, qara qalın kağızla örtüyümüz o balaca qapının qarşısında oturdu./

2. مقوا **moqəvva** [ər.is.] hərbi papaq (buxara dərisi və məxmərdən tikilirdi)

1. هوا **həva** [ər.is.] hava, həyat üçün zəruri kimyəvi qaz; həvəs; nəğmə, avaz

- hava mənasında:

چرا اینطوری گز کرده نشسته ای، می خواهی برو خیابان گردش کن، هوا بخور حالت خوب می شود.
(حجازی)

/Niyə belə büzüşüb oturmusan, istəyirsən küçəyə çıx, gəz, hava al vəziyyətin yaxşılaşar./

- həvəs mənasında:

جای تعجب این بود که او می توانست در این وضع ها با خونسردی عجیبی خویشتن را از غرض ورشک و هوا بر کنار دارد. (زرین کوب)

/Təəccüblüsü onun belə vəziyyətlərdə qəribə bir soyuqqanlılıqla özünü qəvəz, həvəs və qısqanlıqdan kənara çəkə bilməsi idi./

- nəğmə, avaz mənasında:

چه ساز بود که در پرده می زد آن مطرب که رفت عمر و هنوزم دماغ پر ز هواست. (حافظ)

/O çayığının çaldığı necə müsiqi idi ki, ömür (illər) keçməsinə baxmayaraq hələ də beynimdə o nəğmə avaz canlanır./

Bu ərəb feili ismi müxtəlif mənalar ifadə etməklə yanaşı həm də fars dilinin köməkçi feilləri, ismi, feili birləşmələri birlikdə dilin söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və yeni-yeni mənalar yaradır. Məs.:

هوا خوردن، هوا دادن، هوا کردن، هوا کشیدن، هوا گرفتن
bir çox idiomatik ifadələri formalaşdırır. Məs.: -həvə -yerin namünasib olması; -hoşbəxtlik - işin əldən çıxması, işi itirmə; -hoşbəxtlik - işin əldə etmə, işin rəvnaq tapması; -hoşbəxtlik və s.

2. هوا **həva** [ər.f.is.] sevmə, əzizləmə; eşqə düşmə, qəlbin arzusu

هوئ تو زان گزېدم ز عالم که پاکیزه تر از سرشک هوا بی (زینبی)

/Dünyada səni sevməyi ona görə seçdim ki, bu eşq göz yaşından da təmizdir./

Nəticə: Ərəb əlifbasından istifadə edən fars dilini başqa dillərdən fərqləndirən ən əsas problemlərdən biri bu dildə qrafikaya görə mövcud olan omofonlar və omoqraflardır. “Araşdırmalar göstərir ki, fonetik prinsiplərə əsaslanln əlifbaya malik dillərin lüğət tərkibində omofonlar ya yoxdur, yaxud da çox azdır. Fars dilinin istifadə etdiyi qeyri-fonetik əsaslı ərəb qrafikasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu dil omofonlarla zəngindir. Uzun illər fars dili omofon və omoqraflarını araşdırdığımız müddətdə bu mövzuda ara-sıra xəsisliklə verilmiş bir neçə sətirlik qeydlərə rast gəlmişik. Bizim tədqiqatımızda fars dilinin mövcud omofonları yeddi qrup: x ، xo ، $ء$ ، $ع$ ، $ق$ ، $غ$ ، $ق$ / $q//g$ /، $ح$ ، $ه$ / h /، $ت$ ، $ط$ / t /، $ث$ ، $س$ ، $ص$ / s /، $ذ$ ، $ز$ ، $ض$ ، $ظ$ / z / əsasında araşdırılmışdır. Bu məqalədə ilk dəfə “əlef-e məğsure” $ا$ ، $ی$ / a / əsasında formalaşan omofonlardan bəhs edirik. fikrimizcə bu tədqiqat işi fars dilçiliyində də ilkin araşdırma olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Ахманова В.С. Словарь лингвистических терминов. Издательство «Советская Энциклопедия». Москва: 1960, 605 стр.
- 2.David Kristal, A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fifth Edition, Blackwell Publishing, 2003, 508 səh.
- 3.Dilçilik Ensiklopediyası, II cild, F.Veysəllinin redaktəsi ilə, Mütərcim nəşriyyatı, Bakı: 2008, 526 səh.
4. Əli Əkbər Dehxoda, Loğatname, Neşer: moəssese-ye enteşarat və çap-e daneşqah-e Tehran, celdha-ye əvvəl və dovvom, Tehran: 1372, 3068 səh.
- 5.Fars dilinin orfoqrafiyası, (fars dilindən tərcümə, ön söz, şərhələr və lüğət Ə.B.Məmmədovaya məxsusdur), Elm və təhsil nəşriyyatı, Bakı: 2011, 231 səh.
- 6.Fərhəng-e bozorg-e soxən, 8 celdi, be sərpərəsti-ye Həsən Ənvəri, Nəşriyye-ye “Soxən”, nəşr-e əvvəl, Tehran: 1381, 8592 səh.
7. Məhşid Moşiri, Fərhəng-e zəban-e farsî, yek celdi, Enteşarat-e “Soruş”, Tehran: 1371, 1190 səh.
8. Məhəmməd Cəfər Yahəqqi, Məhəmməd Mehdi Naseh, Rahnəma-ye neqareş o virayeş, çap-e həftom, Enteşarat-e astan- qods-e Rezəvi, Məşhəd:1368, 189 səh.
- 9.Məmmədova Ə.B., Qədim fars dili mixi yazılarında dilin fonem inventarının səciyyəsi, Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, № 2, BDU nəşriyyatı, Bakı: 2019, səh.: 225-232 , 239 səh.
- 10..Məmmədova Ə.B., Fars dilində / s / əsaslı omofonlar. AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu, Şərq filologiyası məsələləri toplusu, 7-ci buraxılış, səh. 229-319, Bakı: 2013,541

11. Мəммədova Ə.В., Fars yazısında “əlef-e məğsure”(tətbiqi dilçilik müstəvisində), Metafizika jurnalı, № 1, səh.25-42, Bakı: 2020

12. <https://www.magiran.com>

А.Б.Мамедова

Омофоны, образующие на основы «алефе магсуре» в персидском языке

Резюме

Наконец после долгих лет исследований, многочисленных предложений, рекомендаций и обсуждений в 1380 (2002) Академия Языка и Литературы Исламской Республики Иран выпустила пособие *دستور خط فارسی* «Орфография персидского языка». В данном пособии содержится значимые факторы, связанные с языковой системой и правописанием персидского языка; сохранения облика персидского письма; сохранение независимости письма; упрощение письма и чтения.

В данном нашем исследовании мы рассмотрим, *الف مقصوره* «алефе магсуре» укороченный, сокращенный алеф (отображаемый на письме буквой *ی* который не соответствует персидской орфографии, иными словами, не отвечающий основным критерием и особенностям персидского языка, изложенным выше. Многие слова и сочетания, заимствованные из арабского языка, и в классическом, и в современном персидском языке пишутся с «алефе магсуре». На самом деле здесь нарушается согласование между произношением и письмом.

Персидский язык благодаря арабскому алфавиту, который построен не на фонетической основе, очень богат омофонами. В этом языке слова, которые пишутся с «алефе магсуре» и произносятся алефом образуют омофоны. «Омофоны слова, совпавшие по звучанию при различии морфонологического состава.» (1, 220; 2,15; 9, 230). Исследование была проведено по 14 томных словарем Али Акбара Деххода *لغاتنامه* и 8 томных словарем *فرهنگ بزرگ سخن* Касана Енвери.

Ключевые слова: персидский язык, орфография, произношения, фонема, «алефе магсуре», лексема, омофоны

A. B. Mammadova

On “alefe maqsure” grounds homophones in the Persian language

Summary

After years of research, countless suggestions, recommendations and discussions, finally, in 1380 (2002), The Academy of Language and Literature of the Islamic Republic of Iran has published a booklet entitled “دستور خط فارسی” “Persian Orthography”.

Here are some of the important factors related to the Persian language writing system: protection of the Persian language written image and independence; agreement of writing and pronunciation; simplification of reading and writing.

In this study, we will discuss the “alefe maqsure” (short aleph realized by letter «ا» in writing) which is irrelevant to the Persian script, in other words, does not meet above-mentioned important factors, key features of the Persian orthography. A lot of words and compositions derived from Arabic in both classical and modern Persian was written with this "shortened aleph". Actually, just here, an agreement and harmony between the writing and pronunciation are broken.

The language homophones are rich depending on the feature of other phonetic fundamental Arab drawing used Persian. In the Persian language some words, which writing with “alephe maqsure” create up homophones. “Homophony – a term used in semantic analysis to refer to words, which have the same pronunciation, but differ in meaning” (1, 288; 2, 220; 3, 15; 10, 230). We conducted our research according to Aliakbar Dehkhoda’s a fourteen volume لغتنامه and Hasan Enveri’s an eight volume فرهنگ بزرگ سخن dictionaries.

Key words: Persian language, orthography, pronunciation, phoneme, “alefe maqsure”, lexeme homophones

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.03.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nigar Musayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏSUD MAHMUDOV
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor mmasud@bk.ru
NİGAR VƏLİZADƏ
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
n.valizade@mail.ru

MİKAYIL MÜŞFİQİN ƏSƏRLƏRİNİN LİŦVOSTATİSTİK TƏHLİLİ
(“Yenə o bağ olaydı” şeiri əsasında)

Xülasə

Məqalə görkəmli Azərbaycan şairi, Azərbaycan tarixinin mürəkkəb və ziddiyətli dövründə yaşayıb-yaratmış, repressiya qurbanı olmuş Mikayıl Müşfiqin əsərlərinin linqvostatistik təhlili məsələlərinə həsr olunmuşdur. Mikayıl Müşfiq çox böyük fitri istedadla, orijinal bədii üsluba malik şairdir. O, gözəl, bənzərsiz üslubu, axıcı və təkrarsız lirik şeirləri ilə Azərbaycan xalqının dərin məhəbbətini qazanmışdır. Məhz bu cəhətdən onun əsərlərinin linqvostatistik baxımdan öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətli və vacib hesab olunur. Şairin əsərlərində istifadə etdiyi məcazlar, frazeoloji ifadələr, bənzətmələr və digər üslubi vasitələrin linqvostatistik təhlili Müşfiq yaradıcılığının özəlliklərini, səciyyəvi xüsusiyyətlərini, digər müasirlərindən onu fərqləndirən cəhətləri araşdırmaq imkanı yaradacaqdır.

Mikayıl Müşfiq poeziyasını tam əks etdirən konkordansın hazırlanması, onun əsərlərinin tam linqvostatistik təhlilinin aparılması, şeir dilini statistik cəhətdən əks etdirən tezlik, əlifba-tezlik sözlüklərinin hazırlanması Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsi baxımından çox faydalı olardı.

Gələcəkdə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin, ayrı-ayrı şair və yazıçıların əsərlərinin linqvostatistik baxımdan öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli tədqiqinə şərait yaradacaqdır.

Açar sözlər: linqvostatistik təhlil, tezlik sözlüyü, əlifba-tezlik sözlüyü, konkordans, üslub

Yazıçı və şairlərin dili, onların əsərlərinin linqvistik baxımdan araşdırılması həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı və şairlər yaratdıqları bədii ədəbiyyat nümunələrində həm də yaşadıkları dövrün, zamanın dil xüsusiyyətlərini əks etdirmiş olurlar. Təsədüfi deyil ki, XIV əsr Azərbaycan ədəbi dili dedikdə İmaməddin Nəsimi, XVI əsr dedikdə Məhəmməd Füzuli, XVIII əsr dedikdə isə ilk növbədə Molla Pənah Vaqif yada düşür.

Mikayıl Müşfiq Azərbaycan tarixinin çox mürəkkəb və ziddiyyətli dövründə yazıb-yaratmış nakam şairlərimizdən, repressiya qurbanlarından. Çox gənc yaşlarında, yaradıcılığının ən ilhamlı, coşqun çağlarında repressiya qurbanı olmuş şairin yaradıcılığı həm sağlığında, həm də sonralar dərin araşdırmalar, mübahisələr obyektinə olmuş, onun yaradıcılığı barədə obyektiv və ziddiyyətli fikirlər söylənmişdir. Məqalədə görkəmli şairin əsərlərinin linqvostatistik təhlili məsələləri araşdırılır.

Linqvostatistik təhlil dedikdə, riyazi-statistik metodlarla dil materialının – müxtəlif mətnlərin tədqiqi və təhlili nəzərdə tutulur. Linqvostatistik təhlil materialları linqvistik araşdırmalarda müxtəlif məqsədlərlə istifadə oluna bilər. Yəni sözlərin, söz birləşmələrinin, söz-formalarının, köməkçi nitq hissələrinin, sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının və s. işlənmə tezliyi, müxtəlif mətnlərdə rastgəlmə xüsusiyyətləri tədqiqatçını maraqlandıra bilər. Ayrı-ayrı yazıçıların dilində bəzən fərqli cümlə konstruksiyalarından istifadə olunur ki, bu da müəllif üslubunun linqvostatistik parametrlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən linqvostatistik parametrlərə görə anonim əsərlərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi də mümkündür. Rus dilçiliyində hələ ötən əsrin 80-ci illərində mətnin linqvistik tədqiqat obyektinə kimi öyrənilməsi məsələləri ön plana çəkilmiş, riyazi-statistik metodların köməyi ilə dilin tədqiqi işlərinin nəzəri əsasları işlənib hazırlanmışdır (13). Həmin dövrdə elmi-texniki sahələr üzrə çoxlu sayda statistik lüğətlər hazırlanmış, onların nəzəri dilçilikdə və tədris prosesində istifadə imkanları təhlil olunmuşdur. L.L.Nelyubinin tədqiqatlarında tezlik lüğətlərinin linqvostatistik təhlilinin nəticələri öz əksini tapmışdır. Tezlik lüğətlərinin ilk 200 söz-formasının təhlili göstərir ki, onların əksəriyyəti – 72,9 % -i müstəqil mənalı sözlərdir. Alman dili üçün bu göstərici 30,1 % təşkil edir. Söhbət elmi-texniki mətnlər əsasında tərtib olunmuş tezlik lüğətlərindən gedir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli lüğətlərdə müstəqil mənalı sözün 60% - i xüsusi terminlərdir, 28% - i həm xüsusi sahə, həm də ümumişlək leksikaya aid edilə bilər. Həmin sözlərin 9% - i isə sırf ümumişlək leksika hesab oluna bilər. Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, tezlik lüğətində müstəqil mənalı sözlərin xüsusi çəkisi 58,02% -dir. Müstəqil olmayan (köməkçi) sözlər isə 22 46% - ni təşkil edir (14, s.104).

60 min söz-formadan (söz-işlətmə) ibarət seçmədən ibarət elektronikaya aid mətnlər əsasında tərtib olunmuş tezlik lüğətinin nitq hissələri parametrinə görə təhlili maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Məlum olur ki, elektronikaya aid tezlik lüğətində lüğət vahidləri nitq hissələrinə görə nisbətdə aşağıdakı kimi paylanmışdır: isim – 38,79%, sifət – 17,71%, zərf – 0,82%, feil – 9,58%, əvəzlik – 0,10%, sözünü – 7,51%, bağlayıcılar – 2,57%, artıqlıq – 1,43%, ədat – 1,01%, say – 0,50%, rəqəm-hərf işarələri – 19,98% (14, s. 110).

Azərbaycan dilçiliyində dilin riyazi-statistik metodların köməyi ilə öyrənilməsi və elektron məkanda təmsil olunması sahəsində bir çox işlər görülmüşdür (2;3;4;6;7;8;15;16;17 və s.).

Məlum olduğu kimi, bu istiqamətdə olan araşdırmalar əvvəllər daha çox müxtəlif elm sahələrini əhatə edən tezlik lüğətlərinin tərtibi ətrafında mərkəzləşmişdi. Dil-

çiliyin, daha doğrusu, lüğətçiliyin yeni bir sahəsi – statistik lüğətçilik yaranmışdı. Statistik metodların dilçiliyə tətbiqi ilə ərsəyə gəlmiş tezlik lüğətlərinin tətbiq dairələri geniş idi. Maşın tərcüməsi sistemlərinin əsasında duran avtomatik lüğətlərin bazasının formalaşmasında da tezlik lüğətləri olmadan keçinmək mümkün deyil. Eləcə də, tədrisdə, lüğət-minimum, dərs vəsaitləri, danışiq kitabçalarının hazırlanması işlərində də tezlik lüğətləri əvəzsiz mənbə hesab oluna bilər.

70-ci illərdə tərtib olunan Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti üçün seçmələrin əsasını respublika qəzetlərinin 1976-cı il nömrələrindən götürülmüş mətnlər təşkil edirdi. 1976-cı ildə tərtib olunmuş və 2004-cü ildə işıq üzü görmüş həmin lüğət Azərbaycanda tezlik lüğətlərinin tərtibi sahəsində ilk təcrübə kimi əhəmiyyətlidir (4).

2010-cu ildə üçcildlik “Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti”nin I cildi çapdan çıxmışdır. I cild söz köklərini əhatə edir (tərtibçilər: M.Mahmudov, Ə.Fətullayev, S.Məmmədova, R.Fətullayev, R.Hüseynli, B.Talıbov, G.Əzimova, N.Abdullayev). Azərbaycan dilinin tezlik lüğətinin tərtibi prosesində ədəbi dilin bütün üslublarının təmsil olunması təmin olunmuşdur (elmi, bədii, publisist, rəsmi, məişət və s.). Həmin baza əsasında gələcəkdə müxtəlif səciyyəli tezlik siyahıları hazırlamaq olar: əsasların, söz-formaların, söz köklərinin tezlik, əlifba-tezlik, əks-əlifba tezlik siyahıları, qrammatik, leksik şəkilçilərin, qrafem və qrafem birləşmələrinin, durğu işarələrinin tezlik səciyyələrini əks etdirən siyahılar və s. (3).

2004-cü ildə “Nurlan” nəşriyyatında “Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti” çapdan çıxdı (tərtibçilər: M.Mahmudov, Ə.Fətullayev), redaktorlar – Ağamusa Axundov və Kamilə Vəliyeva) (2).

Yeni texnoloji vasitələr qədim Azərbaycan yazılı abidələrinin öyrənilməsi ilə bağlı da uğurla tətbiq olunur. Bu sahədə işlər əvvəllər tezlik və əks lüğətlərin tərtibi sahəsində toplanmış təcrübəyə əsaslanırdı. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyi ərəfəsində çap olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud”un statistik təhlili” əsəri kompüterlərin Azərbaycan dili tarixinə tətbiqi sahəsində ilk təcrübə hesab oluna bilər (6).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə bağlı aparılmış uğurlu linqvostatistik araşdırmalar dil tarixinin, digər klassiklərin dilinin də kompüterlərin köməyi ilə öyrənilməsinə marağı artırdı. Klassik Azərbaycan poeziyasının nəhəng siması Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan dilində olan əsərlərinin statistik baxımdan öyrənilməsinə başlandı və gərgin əməyin nəticəsi olaraq 2004-cü ildə “Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba-tezlik sözlüyü” çap olundu (8).

Tədqiqatçının qarşıya qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq linqvostatistik məlumatlardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə oluna bilər. Aşağıda “Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti”ndə, “Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti”ndə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da və Məhəmməd Füzulinin Azərbaycandilli nəzm əsərlərində yüksək tezlikli feillər (25 feil) və yüksək tezlikli sözlər (25 söz) nümunə şəklində verilmişdir. Göstərilən nümunələr müasir Azərbaycan dilini (ayrıca olaraq 70-80-ci illərin qəzet dili də nəzərə alınmaqla) Dədə-Qorqud zəmanəsi və Füzuli dövrü ilə leksik baxımdan müqayisə etmək imkanı yaradır. Azərbaycan feillərinin tarixi inkişafı və bütövlükdə lek-

sik qatın inkişaf tarixi və meyilləri göstərilən lüğətlərdən götürülmüş bu nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Qeyd olunan məsələlər “Kompüter dilçiliyi” kitabında daha geniş izahını tapmışdır (7, s.159-163).

Azərbaycan dilinin tezlik lüğətində yüksək tezlikli feillər və sözlər:

Feillər - ol(maq), ed(et(mək), gör(mək), ver(mək), keç(mək), de(mək), bil(mək), gəl(mək), çıx(maq), göstər(mək), art(maq), al(maq), böyü(mək), bildir(mək), apar(maq), istə(mək), seç(mək), tut(maq), yarad/yarat(maq), qur(maq), bax(maq), yaz(maq), elə(mək), düş(mək), yaşa(maq) ;

Sözlər - və, ol(maq), bu, ed(et(mək), bir, ki, gör(mək), ilə, il, ver(mək), o, keç(mək), baş, de(mək), iş, üçün, bil(mək), öz, çox, dövlət, biz, ölkə, mən, kim, gəl(mək) (3).

Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğətində yüksək tezlikli feillər və sözlər:

Feillər - et(mək), ol(maq), ver(mək), göstər(mək), yetir(mək), edil(mək), artır(maq), olun(maq), de(mək), keçir(mək), al(maq), gör(mək), art(maq), istə(mək), gəl(mək), bil(mək), işlə(mək), gəl(mək), bil(mək), keçiril(mək), yüksəlt(mək), yarat(maq), veril(mək), etdir(mək), apar(maq);

Sözlər - və, et(mək), bu, bir, yüz, o, ol(maq), il, partiya, ilə, sovet, min, ki, Azərbaycan, iş, üçün, doqquz, respublika, iyirmi, xalq, təsərrüfat, yer, çox, on, də (4).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da yüksək tezlikli feillər və sözlər:

Feillər - de(mək), ay(dır), gəl(mək), ol(maq), soyla(maq), gör(mək), al(maq), var(maq), ver(mək), söylə(mək), gir(mək), yat(maq), qoy(maq), ur(maq), baq(maq), qalq(maq), keç(mə), eylə(mək), get(mək), ayıt(maq), en(mək), gətir(mək), ağ-la(maq), bin(mək), düş(mək);

Sözlər - de(mək), ay(dır), bir, qara, qazan, nə, gəl(mək), ağ, xan(ım), bu, ol, oğul, mərə, dəxi, oğuz, yigit, kim, ol(maq), soyla(maq), mən, man(a), gör(mək), at, ala, al(maq) (6).

Məhəmməd Füzulinin azərbaycandilli nəzm əsərlərində yüksək tezlikli feillər və sözlər:

Feillər - ol(maq), eylə(mək), et(mək), qıl(maq), de(mək), ver(mək), yet(mək), gör(mək), düş(mək), gəl(mək), bil(mək), qal(maq), çək(mək), tut(maq), çıx(maq), bul(maq), dilə(mək), get(mək), ur(maq), tök(mək), görün(mək), açıl(maq), art(maq), burax(maq), eşit(mək);

Sözlər - kim, ki, bir, ol, bu, ilə, ey, hər, nə, ol(maq), eylə(mək), mən, var, həm, gər, yenə, et(mək), o, yox, tək, gül, qıl(maq), idi, can, çün(üçün) (8).

Azərbaycan dilçiliyində dilin riyazi-statistik metodların köməyi ilə öyrənilməsi sahəsində qazanılmış uğur və təcrübə Azərbaycan yazıçı və şairlərinin dilinin də linqvostatistik təhlili və tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar aparılması üçün zəmin yaratmışdır. Xüsusən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilinin və Məhəmməd Füzulinin azərbaycandilli nəzm əsərlərinin riyazi-statistik metodlarla öyrənilməsi və onların tezlik lüğətlərinin hazırlanması təcrübəsi bu istiqamətdə böyük fayda verə bilər.

Bu sahədə aparılmış tədqiqatların davamı olaraq sonralar rus dilçiliyində ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin dilinin linqvostatistik baxımdan tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar aparıldı və onların dilini statistik- linqvistik baxımdan təhlil etməyə imkan verən konkordanslar tərtib olunmağa başladı. Konkordans - bu və ya digər konkret dildə işlənən söz və ifadələrin işləndikləri bütün kontekstlərlə və aid olduqları mənbəyə istinadla verildiyi sözlükdür. Hər hansı bir yazıçı və ya şairin əsərləri əsasında tərtib olunmuş konkordansda istənilən söz və ya ifadə işləndiyi kontekstlə ekrana verilə bilər. Bu da həmin sözün daha dəqiq anlaşılmasına, onun bütün mənalарının əldə olunmasına imkan verir (9, s.140).

Ünsiyyət prosesində hər bir fərd, dil daşıyıcısı istifadə etdiyi dilin potensial imkanlarından özünəməxsus şəkildə istifadə edir. Ünsiyyət zamanı ayrı-ayrı şəxslərin istifadə etdikləri cümlə konstruksiyaları, nitq qəlibləri də eyni deyil. Başqa sözlə desək, hər bir konkret fərd özünəməxsus şəkildə öz fikirlərini ifadə edir, özünün öyrəşdiyi, vərdiş etdiyi cümlə formalarından istifadə edir.

Yazıçı və şairlər də bu baxımdan istisna deyil. Onların dilin potensial imkanlarından istifadə üsulları, formaları eyni deyil. Bu və ya digər yazıçı və şair bədii əsərdə müəyyən cümlə konstruksiyalarından, söz və ya söz birləşmələrindən daha çox (və ya az) istifadə edə bilər. Bu da onların üslublarını fərqləndirən əlamətlər hesab olunur. Yazıçı və şairlərin dilində müşahidə olunan bu fərqləndirici əlamətlər toplusu onların üslublarını səciyyələndirən xüsusiyyətlər hesab olunur.

Şairlərin çox vaxt müraciət etdikləri sevimli qafiyə sözlükləri, heca, əruz və sərbəst şeir formaları olur ki, bu xüsusiyyət də üslubi cəhətdən onları bir-birindən fərqləndirilmiş olur. Bütün bu deyilənlər statistik baxımdan araşdırıla bilər. Bu statistik araşdırmaların yekunu olaraq yazıçı və şairlərin üslublarını səciyyələndirən linqvostatistik parametrlər müəyyənəldirilə bilər.

Yazıçı dilinin linqvostatistik tədqiqində konkordanslar da mühüm rol oynayır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, konkordanslarda bədii əsərdə işlənmiş hər hansı bir söz yazıçının bütün əsərlərində işləndiyi kontekstləri ilə verilir. Beləliklə, bədii əsərdə işlənmiş söz bütün məna çalarları ilə qeydə alınmış olur. Konkordanslar bu cəhətdən izahlı lüğətlərin tərtibi prosesində əvəzsiz mənbə hesab oluna bilər.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ədəbiyyatşünası, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müşfiqşünas kimi tanınmış G.Hüseynoğlu "Müşfiq" sanballı elmi monoqrafiyasının müəllifi kimi şöhrət qazanmış, "Mikayıl Müşfiqin yaradıcılıq yolu" mövzusunda dissertasiya yazmış və onun yaradıcılığından bəhs edən ilk dərəcə vəsaitinin müəllifi olmuşdur. O, mənalı ömrünün çox hissəsini Müşfiq yaradıcılığının tədqiqinə və təbliğinə həsr etmişdir. Müşfiq yaradıcılığı bir çox başqa ədəbiyyatşünas alimlərin, poeziyasevərlərin də sevə-sevə öyrəndikləri, tədqiq etdikləri mövzu olmuşdur (10; 11).

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, Mikayıl Müşfiq poeziyası indiyə qədər linqvostatistik baxımdan öyrənilməmişdir.

Məqalədə ilk dəfə olaraq repressiya qurbanı olmuş, görkəmli Azərbaycan şairi Mikayıl Müşfiqin əsərlərinin linqvostatistik baxımdan öyrənilməsi məsələləri araşdırılır. Fikrimizcə, Mikayıl Müşfiq poeziyasının incəliklərinin, özünəməxsusluqlarının tam öyrənilməsi baxımından linqvostatistik tədqiqat olduqca önəmlidir. Gələcəkdə şairin bütün şeirlərinin statistik təhlilinin aparılması, onun çap olunmuş əsərlərinin mükəmməl konkordansını yaratmaq çox faydalı olardı. Belə yanaşma repressiya qurbanı olmuş nakam Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığına fərqli baxış bucağından yanaşma baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

Mikayıl Müşfiq yaradıcılığının ən parlaq və ən çox sevilən nümunələrindən olan “Yenə o bağ olaydı” şeirindən bir parçaya diqqət yetirək:

Yenə o bağ *olaydı*, yenə yığışaraq siz

O bağa *köçəydiniz*.

Biz də muradımızca fələkdən kam ***alaydıq*,**

Sizə qonşu *olaydıq*.

Yenə o bağ *olaydı*, səni tez-tez *görəydim*,

Qələmə söz *verəydim*.

Bu kiçik şeir parçasında ustad şair “yenə” qüvvətləndirici ədatı və feilin arzu şəklinin hekayə formasının üslubi imkanlarından ustalıqla bəhrələnmişdir. Məlum olduğu kimi, feilin arzu şəkli iş və ya hərəkətin gərəkli, arzu olunduğunu bildirir, feillərə *-a, -ə/-ya, yə* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir (5, s. 250).

Feilin arzu şəklinin mürəkkəb forması *idi, imiş* zaman ədatlarının iştirakı ilə düzəlir. *idi* - arzu şəklinin hekayəsini, *imiş* isə - rəvayətini bildirir (5, s. 252).

“İzahlı dilçilik terminləri” sorğu lüğətində *idi, imiş* həm predikativlik, həm də əlavə mənə çaları bildirən ədatlar kimi səciyyələndirilir: *idi* (*-dı, -di, -du, -dii*) – şahidlik, *imiş* (*-miş, -miş, -muş, -müş*) - başqasına əsaslanmaqla xəbər vermə mənasını bildirir (1, s. 104).

1980 – ci ildə “Elm” nəşriyyatında çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında *idi, imiş* bağlama kimi səciyyələndirilir və onun aşağıdakı vəzifələri qeyd olunur:

1. *İdi, imiş* predikativlik kateqoriyasının ifadə vasitələrindən biridir.

2. *İdi, imiş* modallığın ifadə vasitələrindən biridir. *İdi* həqiqi modallığı, *imiş* isə ehtimali modallığı ifadə edir.

3. *İdi, imiş* hekayə və rəvayət növünün ifadəçisi funksiyasını daşıyır. *İdi* bağlaması feilin xəbər formasının hekayə növünü, *imiş* isə xəbər formasının rəvayət növünü yaradır (12, s. 471 – 472).

Şeirdə işlənmə tezliyi böyük olan “yenə” sözü isə ədat hesab olunur. Prof. Q. Kazımov “yenə” sözünü qüvvətləndirici ədat qrupuna aid edir (12, s.374).

Fikrimizcə, “yenə” sözü bu mənada “bir daha”, “yenidən” qüvvətləndirici ədatlarına sinonim götürülə bilər:

Yenə o bağ olaydı, *yenə* yığışaraq siz

O bağa *köçəydiniz*.

“*yenə (bir daha, yenidən) o bağ olaydı, yenə(bir daha, yenidən) yığışaraq siz o bağa köçəydiniz*”.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Elm” nəşriyyatında çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “*yenə*” sözü ədat kimi göstərilməyib (12, s. 448-460).

İdi, imiş sözləri felin arzu şəklində feillərdən həm ayrı, həm də bitişik yazıla bilər. Bitişik forma şəkildən formaya hesab olunur və bu zaman şəkildən əvvəl bitişdirici “y” samiti işlənir:

Ala idi(alaydı), ala imiş(alaymış)

Mikayıl Müşfiqin “*Yenə o bağ olaydı*” şeirində feilin arzu şəklinin hekayəsinin şəkildən formasından istifadə olunmuşdur. Şeirdə olduqca işlək olan bu forma müxtəlif üslubi məqamlarda uğurlu ifadəsini tapmışdır. Bütövlükdə feilin arzu şəklinin hekayəsi şeirdə 43, *yenə* qüvvətləndirici ədatı isə 12 dəfə işlənmişdir. Feilin arzu şəklinin hekayə formasının şəkildən variantının şeirdə müxtəlif üslubi məqamlarda işləndiyi kontekstləri nəzərdən keçirək:

Yenə o bağ **olaydı**, yenə yığışaraq siz
O bağa **köçəydiniz**.
Biz də muradımızca fələkdən kam **alaydıq**
Sizə qonşu **olaydıq**.
Yenə o bağ **olaydı**, səni tez-tez **görəydim**,
Qələmə söz **verəydim**.
Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham,
Yazaydım səhər-axşam.
Yenə o bağ **olaydı**, yenə sizə **gələydik**,
Danışaydıq, güləydik,
Ürkək baxışlarınla ruhumu **dindirəydin**,
Məni **sevindirəydin**.
Gizli söhbət **açaydıq**, ruhun ehtiyacından
Qardaşından, bacından.
Çəkinərək çox zaman söhbəti **dəyişəydin**,
Mənimlə **əyişəydin**.
Yenə bir **vuraydı**, qəlbimiz gizli-gizli,
Sən ey əsmər bənizli.
Yenə o bağ **olaydı**, yenə o qumlu sahil,
Sular **ötəydi** dil-dil.
Saçın kimi qıvrılan, dalğalara **dalaydım**,
Dalıb ilham **alaydım**.
Əndamın həvəslə, qucaqlayarkən dalğalar,
Qəlbimdə qasırğalar,
Fırtınalar **coşaydı**, qısqançlıqlar **doğaydı**,
Məni hirsim **boğaydı**.
Cumub **alaydım** səni dalğaların əlindənə,

Yapışaydım belindən.
Xəyaləmiz **üzəydi**, sevda dənizlərində,
Ləpələr üzərində,
İlhamımın yelkəni, zərrin saçın **olaydı**,
Suların xırçın **olaydı**.
Yenə o bağ **olaydı** sevdalar ölkəsində,
O söyüd kölgəsində.
İnci qumlar üstündə yenə verib baş-başa,
Yayı **vuraydıq** başa.
Günlərimiz **keçəydi** qızgın fərəhlər kimi,
Dolu qədəhlər kimi.
Yarpaqlar arasından uzadaraq əlini,
Oxşayaraq telini.
Gecələr **darayaydı** saçlarını ay gözəl!
Sən gözəlsən, ay gözəl?
Əllərində əllərim, gözlərində gözlərim,
Asılaydı sözlərim,
Könlünün qulağından bir qızıl tana kimi,
Günəş doğana kimi.
Yenə o bağ **olaydı**, yenə yığışaraq siz,
O bağa **köçəydiniz**.
Biz də muradımızca fələkdən kam **alaydıq**
Sizə qonşu **olaydıq**.
Yenə o bağ **olaydı**, səni tez-tez **görəydim**,
Qələmə söz **verəydim**.
Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham,
Yazaydım səhər-axşam.
Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?
Söylə, ürəyincəmi?

“Yenə” qüvvətləndirici ədatı da şeirdə müxtəlif üslubi məqamlarda uğurla istifadə olunmuşdur.

Yenə o bağ olaydı, **yenə** yığışaraq siz
O bağa köçəydiniz.
Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq
Sizə qonşu olaydıq.
Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görəydim,
Qələmə söz verəydim.
Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham,
Yazaydım səhər-axşam.
Yenə o bağ olaydı, **yenə** sizə gələydik,
Danışaydıq, güləydik,

Yenə bir vuraydı, qəlbimiz gizli-gizli,
Sən ey əsmər bənizli.

Yenə o bağ olaydı, **yenə** o qumlu sahil,
Sular ötəydi dil-dil.

Yenə o bağ olaydı sevdalar ölkəsində,
O söyüd kölgəsində.

Inci qumlar üstündə **yenə** verib baş-başa,
Yayı vuraydıq başa.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı şair və yazıçının əsərlərinin linqvostatistik təhlilini aparmaq üçün onun bütün yaradıcılığı tam şəkildə tədqiqata cəlb olunmalıdır. Bir şeir nümunəsi əsasında yazıçı və şairin bütün yaradıcılığı haqqında hökm çıxartmaq düzgün olmazdı. Məsələn, əgər biz “yenə” qüvvətləndirici ədatının işlənmə məqamlarını və üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmaq istəyiriksə, tədqiqat Mikayıl Müşfiqin bütün əsərləri əsasında aparılmalıdır. Başqa sözlə, tədqiqatın nəticəsi olaraq “yenə” qüvvətləndirici ədatının işləndiyi bütün kontekstlər əldə olunmalı və onların təhlili müəyyən qənaətə gəlmək imkanı yaratmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə Mikayıl Müşfiq yaradıcılığı tam şəkildə linqvostatistik baxımdan araşdırılmalı, onun əsərlərinin tezlik, əlifba-tezlik lüğətləri hazırlanmalı, konkordansı tərtib olunmalıdır. Şairin dilində işlənmiş bütün söz və ifadələr konkordansda təmsil olunmalı, onların işləndikləri kontekstlər göstərilməlidir. Əldə olunmuş statistik materiallar geniş linqvistik təhlil aparmaq imkanı yaradacaqdır. Belə ki, tədqiqatçının qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq ayrı-ayrı nitq hissələri, söz və söz birləşmələri, cümlə tipləri hərtərəfli tədqiq oluna bilər. Şairin əsərləri leksik-semantik baxımdan da ətraflı səciyyələndirilə bilər. Şeir mətnində müəllifin istifadə etdiyi məcazlar, frazeoloji ifadələr, bənzətmələr və digər üslubi vasitələrin linqvostatistik təhlili Müşfiq yaradıcılığının özəlliklərini, səciyyəvi xüsusiyyətlərini, digər müasirlərindən onu fərqləndirən cəhətləri araşdırmaq imkanı yaradacaqdır. Şairin yaşadığı dövrün ədəbi dili, həmin dövrdə Azərbaycan dilinin inkişaf meyilləri və istiqamətləri barədə də məlumatlar tərtib olunmuş konkordans əsasında əldə oluna bilər. Gələcəkdə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin, ayrı-ayrı şair və yazıçıların əsərlərinin linqvostatistik baxımdan öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli tədqiqinə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri (sorgu lüğəti), Bakı, “Maariff”, 1989, 354 s.
2. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti (tərtibçilər: M.Ə.Mahmudov, Ə.B. Fətullayev), Bakı, “Nurlan”, 2004, 524 s.
3. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti (tərtibçilər – M.Mahmudov, Ə. Fətullayev, S. Məmmədova, R. Fətullayev, R. Hüseyinli, B. Talıbov, G. Əzimova, N. Abdullayev), I cild, Bakı, Elm, 2010, 464 s.

4. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti(tərtibçilər: K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov, V. Y. Pines), Bakı, “Nurlan”, 2004, 264 s.
5. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili.Morfologiya.Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. “ Elm və təhsil”, 2010, 400 s.
6. “Kitabi – Dədə Qorqud”un statistik təhlili(tərtibçilər: Vəliyeva K.,Mahmudov M.,Pines V.,Rəhmanov C., Sultanov V), Bakı, “ Elm”, 1999, 248 s.
7. Mahmudov M.Ə. Kompüter dilçiliyi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 356 s.
8. Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba- tezlik sözlüyü(tərtibçilər: K.A. Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov, C.Ə.Rəhmanov, V. S. Sultanov), Bakı, “ Elm”, 2004, 548 s.
9. Məmmədova R. H. Konkordanslar dil araşdırmalarında//Alatoo Academic Studies.2019, №3, s. 139- 143
10. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri, Bakı,” Şərq-Qərb”, 2004, 352 s.
11. Mikayıl Müşfiq.Biblioqrafiya, Bakı, M.F.Axundzadə adına Milli Kitabxana , 2018, 248 s.
12. Müasir Azərbaaycan dili. II cild, Morfologiya. Bakı, “ Elm”, 1980, 510 s.
13. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. «Наука», 1981,139 с.
14. Нелюбин Л. Л. Перевод и прикладная лингвистика, Москва, «Высшая школа», 1983, 207 с.
15. www.azerbaycandili.az
16. www.Poliqlot.az
17. www.korpus.azerbaycandili.az

М.Махмудов

Н.Вализаде

Лингвостатистический анализ произведений Микаила Мушфига (на основании стихов "Yenə o bağ olaydı")

Резюме

В статье рассматриваются вопросы лингвостатистического анализа произведений выдающегося Азербайджанского поэта Микаила Мушфига, жившего и творившего в сложный и противоречивый период в истории Азербайджана, ставшим жертвой репрессии. Микаил Мушфиг поэт обладающий необыкновенным талантом и оригинальным литературным мышлением. Своим незаурядным стилем и неповторимостью языка поэзии он завоевал любовь Азербайджанского народа. По этой причине изучение лингвостатистических особенностей его произведений имеет особое и важное значение. Лингвостатистический анализ художественных описаний и средств выражений, фразеологических единиц и стилистических средств используемых поэтом позволит исследовать специфику мастерства отличающего его от своих современников. Составление конкорданса, статистическое отражение частоты

языкового выражения, составление алфавитно-частотного словаря всей поэзии Мушфига будет очень полезным для изучения Азербайджанского литературного языка.

В будущем лингвостатистический анализ произведений видных представителей Азербайджанской литературы в целом создаст условия для всестороннего исследования Азербайджанского литературного языка.

Ключевые слова: лингвостатистический анализ, частотный словарь, алфавитно-частотный словарь, конкорданс, стиль

M.Mahmudov

N.Valizadeh

Linguo-statistical analysis of Mikayil Mushfig's works.

(On the basis of poem "Yene o bag olaydi")

Summary

The article has been dedicated to the issues of linguo-statistical analysis of Mikayil Mushfig's works being the distinguished Azerbaijani poet, who has lived and created in the complicated and contradictory period of the Azerbaijani history, has been the victim of repression. Mikayil Mushfig is the poet having the greatest innate talent, original artistic style. He has earned the great love of Azerbaijani people with his beautiful, unique style, fluent and unrepeated lyrical poems. Specially, the study of his poetry according to linguo-statistical analysis is considered so significant and necessary in this respect. The linguo-statistical analysis of metaphors, phraseological expressions, similes and the other stylistic means used in the works by the poet will give the opportunity for researching the specialities, specific features of Mushfig's creativity, the peculiarities differing him from the other contemporarists. The preparation of concordance reflecting Mikayil Mushfig's poetry completely, the complete linguo-statistical analysis of his works, the preparation of the frequency, alphabetical-frequency dictionaries reflecting the language of poem from the statistical feature could be very useful according to the study of Azerbaijani literary language. According to linguo-statistical analysis, the study of the works of the outstanding representatives, different poets and writers of the Azerbaijani literature will create the opportunity to research the Azerbaijani literary language completely in the future.

Key words: linguo-statistical analysis, frequency dictionary, alphabetic-frequency dictionary, the concordance, wording

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 04.02.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ÜLVİYYƏ HACIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
Üzeyir Hacıbəyov

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİNİN FRAZEOLoji İMKANLARI

Xülasə

Məqalə Azərbaycan və ingilis dillərində bədii təsvir vasitələrinin frazeoloji imkanlarına həsr olunmuşdur. Ümumi dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan üslubiyyat hər zaman inkişaf edən, yeniləşən, təkmilləşən bir mövqedədir, desək, yanılımarıq. Dildə mövcud olan, işlənən bir neçə üslub olmasına baxmayaraq, bu üslubların özlərində əks etdirdikləri mətnlərin zənginliyi, rəngarəngliyi insanı heyran edir. Adi gədən sahənin ən aparıcı bölmələrindən biri də bədii təsvir vasitələridir.

Dildə leksik, semantik, fonetik olmaqla əsasən üç formada olan bu bədii təsvir vasitələri öz çoxfunksiyalı imkanları ilə dilə saysız hesabsız yeniliklər və zənginlik qatır. Bu bədii təsvir vəsaitlərinin frazeoloji imkanları isə xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu məqalədə təxminən altı bədii təsvir vasitəsi tədqiq edilmiş, onların hansı yollarla və necə frazeoloji vahid yarada bilmə imkanları müxtəlif nümunələr əsasında göstərilmişdir.

Frazeologiya sahəsində tədqiqat aparmış dilçi alimlərin bu təsnifat və mülahizələri tədqiq olunmuş, hər iki dildə yazıçı və şairlərdən sitatlar gətirilmişdir. Tədqiqat zamanı on altı elmi ədəbiyyat və internet mənbədən istifadə olunmuş, qeyd olunan elmi nəzəri fikirlər nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: frazeologiya, üslubi qat, söz birləşmələri, üslubi vasitə, məcazi məna, atalar sözləri, inversiya, təzad, antonomasiya, təsnifat

Bədii təsvir vasitələrinin yaratmış olduqları frazeoloji imkanlardan danışarkən frazeologiya haqqında tədqiqat aparmış və fikir söyləmiş alim və dilçilərdən yan keçmək, onları xatırlamamaq demək olar ki, mümkün deyil. Azərbaycan dilində frazeologiyanın tədqiq olunmasında M.Hüseynzadənin, M.Şirəliyevin, Y.Seyidovun, N.Məmmədov və başqalarının böyük rolu olmuşdur. Frazeoloji birləşmələr fonetik, leksik və qrammatik vahidlərin yaratdığı üslubi vasitələri yarada bilər. Frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti əslində bu vahidlərin tərkibində təmsil olunur. Frazeoloji birləşmələr sadəcə əsasən məcazi məna kəsb etdiyi üçün onların üslub yaratma imkanları çox genişdir və bu məqalədə o xüsusiyyətlərə yer verilmişdir. Frazeoloji birləşmələrin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti isə çox vaxt ismin və feilin vəhdətindən ibarət

olmasıdır. Frazeoloji birləşmələrin yaratdığı üslubi vasitələr əsasən evfemizm, metafora, təşbeh, oksimoron, antonomasiya, inversiya, atalar sözləri və s. ola bilər.

Frazeoloji birləşmələr bütün dillərdə mövcud olan və dilin üslubca zənginliyini göstərən dil vahidlərindən biridir. Frazeoloji birləşmələrdə hər bir dilin özünəməxsus mədəniyyəti, dini, adət-ənənələri, etnik-sosial mənsubiyyətləri əks etdirilir. Frazeoloji birləşmələr frazalardan, idiomlardan, sərbəst və sabit söz birləşmələrindən əmələ gəlir.

Bildiyimiz kimi frazeoloji birləşmələr dünyanın bütün dillərində mövcuddur. Onlar hər bir dildə fərqli sözlərlə oxşar mənalara sahib ola bilərlər. Frazeoloji birləşmələrin milli təfəkkürün məhsulu olmasını çoxlu faktlarla sübut etmək olar. Frazeoloji birləşmələr nitqə obrazlılıq qatan, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Belə birləşmələrə sabit birləşmələr də deyilir. Bir qayda olaraq, frazeoloji birləşmələr məcazi mənəli olur. Məsələn: başa düşmək, ürəyi düşmək, qəlbinə toxunmaq, özündən çıxmaq, zəhləsi getmək, burnunu sallamaq və s

Azərbaycan dilçiliyinin dahilərindən olan Afad Qurbanov frazeologiyayı geniş mənada qəbul edərək onu frazeoloji söz birləşməsi kimi və frazeoloji ifadə və ibarələr şəklində öyrənilməsinə təklif etmiş, öz tədqiqatlarında frazeoloji vahidin dilin milliliyini daha da gücləndirdiyini bildirmişdir. Bir dil üçün səciyyəvi olan frazeoloji vahid başqa bir dildə anlaşılmaz ola bilər. Frazeoloji vahid öz tərkibinin daimiliyi və sabitliyinə görə səciyyəvi sayılır. Bu tərkibə daxil olan sözlər başqa sözlə əvəz oluna bilmir [1, 239].

Akademik A.Axundovun təsnifinə görə o birləşmələr frazeoloji vahidlər sayılır ki, onun tərkib hissələri arasında müəyyən dərəcədə müstəqillik vardır və onlar müəyyən mənada sərbəst birləşmələri xatırladır. Frazeoloji birləşmələr sərbəst söz birləşmələrindən yalnız məcazi mənə bildirmələri ilə fərqlənir. Frazeoloji ifadələr Azərbaycan dilçiliyində leksik ibarələr kimi izah edilmişdir. [2, 180]. H. Baxşiyevin fikrincə dilçi alimlər frazeologiyayı müxtəlif dil sahələrinə aid edirlər. Məsələn, L.A. Bulaxovski onu semasiologiyaya aid edir. A.V. Yakovlevskaya isə, frazeologiyayı sərbəst dilçilik sahəsi hesab etmir. O qeyd edir ki, frazeologiya geniş miqyasda leksikologiyanın bir sahəsidir [3, 9].

Rus dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqinin əsasını V.D. Polivanov qoymuş, V.V.Vinoqradov isə bu sahə üzərində işləyərək onu daha da təkmilləşdirmişdir. Frazeologiya sahəsi üzrə indiyəcən çox tədqiqat işləri aparılsa da onun obyektinə və həcmi hələ də tam dəqiqləşdirilməmişdir. V.N. Teliya deyir ki, ümumi bir elm, fənn kimi formalaşmış frazeologiya hələ ki, yoxdur və o yalnızca tədqiqat sahəsidir [4, 8].

Frazeologiya dilçilik elminin bir qolu olub bir elm sahəsi kimi XX əsrin 40-cı illərində təşəkkül tapmağa başlamışdır. Frazeologiya dilin frazeoloji vahidlərini öyrənir. Frazeologiyanın obyektinə frazeoloji vahidlər, onun funksiyaları və dildə fəaliyyət üsullarının öyrənilməsidir. Həm Azərbaycan dilində həm də ingilis dilində frazeologiya termininə yaxın sözlər bəzən qarışdırılır. İngilis dilində isə ümumiyyətlə terminologiya problemi yaşanır. Bu problemi aradan qaldırmaq və çətinliklərə aydınlıq

gətirmək üçün biz ilk növbədə aşağıdakı terminlərə diqqət etməyi məqsəduyğun hesab edirik: *idiom, set phrase, set expression, phraseological unit* və s. İ.V. Arnolda görə *set phrase* söz qruplarının leksik komponentləri və qrammatik strukturun mütəzəmliliyi üzərində qurulursa, *idiom* isə əsasən motivasiya üzərində qurulur [5, 166-169]. Hal hazırda dilçilik ədəbiyyatlarında əsasən rus dilçisi olan A.V.Kuninin təsnifatı əsas götürülür. Beləki, onun təsnifatına görə: 1) nominativ frazeoloji vahidlər; 2) nominativ-kommunikativ frazeoloji vahidlər; 3) sadə frazeoloji vahidlər və 4) kommunikativ frazeoloji vahidlər olmaqla tədqiq olunmalıdır [6].

Struktur meyardan danışdıqda isə onu deməliyə ki, sərbəst söz birləşmələrində sözlərin yerini dəyişmək mümkün olduğu halda frazeoloji vahidlərin komponentləri bir-biri ilə əvəz etmək mümkün deyil. Məsələn: *The cargo ship is carrying coal to Liverpool* (sərbəst söz birləşmələri); *To carry coal to Newcastle* (frazeoloji vahid). Sərbəst söz birləşmələrinə çox asanlıqla əlavə komponentlər artırıla bilindiyi halda frazeoloji birləşmələrə əlavə komponent artırmaq olmaz. Məsələn: *The big ship is carrying a large cargo of coal to Liverpool* (sərbəst söz birləşməsi); *The white elephant not Big white elephant* (frazeoloji vahid). Söz birləşmələrində struktur meyarı nöqtəyi nəzərdən komponentlərdə dəyişikliklər edə bilərik. Bu dəyişikliklərdən biri də onların cəm şəkilçisi qəbul edərək cəmlənə bilmə xüsusiyyətinin olmasıdır. Frazeoloji vahidlər isə cəmlənmir. Məsələn: *blue flower – blue flowers – mavi gül – mavi güllər*; *Kimdəsə ruh yüksəkliyi görmək* amma *Kimdəsə ruhlar yüksəkliyi görmək* kimi ifadə etmək düzgün olmaz.

Yuxarıda qeyd olunan bədii təsvir vasitələrindən biri olan evfemizm kobud bir fikri yumşaldaraq onu daha incə, daha mədəni şəkildə təqdim edir. Məsələn: *oğru* əvəzinə *əliəyri* dedikdə bu leksik üslubi vasitə kimi meydana çıxan sərbəst söz birləşməsi olur. Çünki burada məcazi mənə deyil daha çox həqiqi mənə nəzəri cəlb edir. Əgər biz hansısa bir söz birləşməsinə məcazi bir rəng qatsaq və ya orada bir qədər qeyri-real effekt yarada bilsək bu zaman frazeoloji birləşmələrin əmələ gətirəcəyi üslubi vasitə ilə üz üzə gələrik. Lakin biz *ölmək* əvəzinə *dünyasını dəyişmək, son mənzilə köçmək, rəhmətə getmək* (ingilis dilində isə: *to join the majority, to pass away, to give up the ghost* və s.) dedikdə biz kobud mənəni bir qədər yumşaltmış oluruq.

Evfemizmlər eyni zamanda vulqar və ya qaba sözü mədəniləşmiş və ya yumşaldılaraq deyilməsində də xidmət göstərir. Burada bayağılıqdan və birbaşa ifadədən qaçılır. Frazeoloji birləşmə hər yerdə olduğu kimi özünü jarqonlarda da göstərə bilər. Evfemizm isə özünü yalnız vulqarizmdə göstərmir. Yerdə qalan bütün üslubi laylarda evfemizm müşahidə edilə bilər. Evfemizm üslubi vasitədir və özünü əksər söz qruplarında dialektizmlərdə, jarqonlarda, atalar sözlərində və s. biruzə verə bilər. Məsələn: *lose the plot – dəli olmaq, made redundant – işdən qovulmaq, pavement pizza – qusmaq* və s.

Perifrazlar da üslub yaratma imkanına malik olan üslubi vasitələrdən biridir. Perifraz həqiqi və ya məcazi mənada sözün ekvivalentinin təsvir edilməsi və ya başqa cür adlandırılmasıdır. Məsələn: *saçı ağarmaq* əvəzinə *saçlarına dən düşmək* (ingi-

lis dilində: *grey hair*), *evlənmək* əvəzinə ailə qurmaq (ingilis dilində: *to tie the knots*) və s. daha incə səslənir [7, 30]. *To wed* (evlənmək) felini perifraz hesab etmək olmaz, lakin onu ən azından sözü gedən feilin sinonimi hesab etmək olar. Çünki bu söz *to be married* sözünü təsvir etmir. Lakin *to tie the knots* sözü həqiqi mənada işlənmiş perifrazdır. Çünki *to tie the knots* yəni sanki *əlaqələri bağlamaq* daha uyğun gəlir. Çünki, ailə quram insanlar bu və ya digər formada əlaqələrini möhkəmləndirirlər. Bu səbəbdən bu sözlə bütün *evlənmək* və *toy etmək* prosesini təsvir etmək mümkündür.

Atalar sözləri və məsəllər frazeoloji birləşmələrlə zəngin olan və ən çox üslub yaratma imkanlarına malik olan qısa cümlələr və frazalardan təşkil olunub. Atalar sözləri və məsəllər mücərrəd fikirlərə adi simvollar kimi xidmət edən, cəmiyyətin həyat təcrübəsini sıxlaşdırılmış formada göstərən qısa cümlələrdir. Onlar adətən didaktik və şəkilər xası olur. Atalar sözləri və məsəllər frazalarla zəngin olan ifadə vasitəlidir. Burada işlənən frazalarda isə müxtəlif üslubi vasitələr özünü göstərir. Bütün frazeoloji birləşmələrdə üslubi vasitə axtarmaq lazım deyil. Çünki onlardan bir çoxu mənasız və bayağı ola bilər. Belə frazalara ən çox atalar sözləri və məsəllərdə rast gəlinir.

Atalar sözləri və zərbi məsəllər haqqında Azərbaycan yazıçı və şairləri, xüsusilə klassiklərimiz geniş istifadə etmişlər. Nizami, Fizuli, Sabir və başqalarının əsərlərində çox sayda atalar sözlərinə rast gəlirik. Hətta bir sıra yazıçılarımız öz əsərlərini bu şifahi xalq nümunəsi üzərində qurublar [8,143]. Məsələn: N. Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük” buna misal ola bilər.

Belə bir atalar sözünə Nağı Nağıyevin əsərində də rast gəlinir: Sən nə danışsan, Ələkbər, onda hər ağızdan bir avaz gələr. Heç onu yummaq olar? *El ağzı, Çuval ağzı!*.... [9, 363].

Atalar sözünü zərbi-məsəldən fərqləndirən ikinci əlamət birincinin tam hökm bildirməsi ilə yanaşı heç bir hədəf, şərh güdməməsidir [10, 28]. Müəyyən təcrübəyə əsaslanaraq əmələ gələn atalar sözləri də vardır ki, bunları bəzən məsəllərdən fərqləndirmək olmur. Çünki o müəyyən hadisənin nəticəsində yaranır: *Balıq başından iyələnər, camış ayağından* [11, 68].

Atalar sözlərinin elmi-nəzəri araşdırmasında yaranmış digər bir problem bu vahidlərin sistemli təsnifatı probleimidir. Mövcud təsnifatlar kompleksində hələ də ümumən qəbul olunmuş təsnifatən olmaması qənaətinə gəlinmişdir [12, 8-10]

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər qəbilindən olan ifadələrin sintaktik quruluşundakı obyektiv fərqlərin öyrənilməsi təkcə paremioloji leksikoqrafiyanın problemi deyildir. Bu məsələnin öyrənilməsi dilimizdə olan böyük bir qrupu təşkil edən frazeoloji vahidlərin formalaşması üsullarını öyrənməkdə əsaslı kömək olardı [13, 238-252].

Digər bir problem isə atalar sözləri və zərbi məsəllərin bir –birinə bənzədilməsi və eyniləşdirilməsidir. Beləki, ingilis dilində verilən mənbədə qeyd olunur ki, məsələlər sadəcə olaraq bizə tanış olan bir ifadənin təkrarən işlədilməsidir (*A saying is a fa-*

miliar expression that is often repeated) *Where there is smoke, there is fire*, atalar sözləri isə zərbi məsəlin məsləhət xarakteri daşıyan bir növüdür (*A proverb is a type of saying that contains a piece of advice*) *Money does not grow on trees* [14].

Frazeoloji birləşmələrlə müşaiyət oluna bilən, üslub imkanları yaratma baxımından zəngin olan üslubi vasitələrdən biri də antonomasiyadır. Antonomasiya əsəsan şəxs adları əsasında əmələ gəlir və bu məcaz Azərbaycan dilində metonimiyanın bir növü hesab olunur [15, 107]. Bu zaman xüsusi isimlər ümumi isim şəklinə düşür. Burada məşhur şəxsə xas olan xüsusiyyət başqasına da xas olur. Məs.: *Hər oxuyan Molla Pənah olmaz*, və ya *Excuse me Tarzan, could you please come down from that tree*.

Bir maraqlı fakt da ondan ibarətdir ki, orta əsrlərdə və Renessans dövründə “*The Philosopher*” (Filosof) dedikdə *Aristotel* nəzərdə tutlurmuş ki, [16], əslində bu da antonomasiyadır.

Frazeoloji birləşmə ilə düzələ bilən üslubi vasitələrdən biri də oksimorondur (təzad). Oksimoronda adətən sözlər məna cəhətdən bir birinə əks olur. Oksimoron morfoloji cəhətdən adətən ya sifət - isim ya ədat - sifət, ya da sifət - sifət formasında çıxış edir. Məsələn: *Ən parlaq gündüzlər gecədən doğar* (H.Cavid) *Modern dancing is so old fashioned* (S.Goldvyn).

Frazeoloji birləşmə yarada bilən üslubi vasitələrdən biri də inversiyadır. Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlər sabitdir və onların yeri dəyişdikdə məna da dəyişə bilər. Lakin nümunədə verilmiş inversiyada məna itməmiş və inversiya yolu ilə frazeoloji vahid yaranmışdır: *Bir daş dəyib dizimə, aqlım gəlib özümə* (Ə.Vəliyev) [7, 39].

Sonda hər iki dildə bir neçə frazeoloji vahidi nümunə göstərməyi məqsədə uyğun hesab edirik: Əldən düşmək - yorulmaq; Qulaq asmaq- dinləmək; Dəridən qabıqdan çıxmaq- gərgin çalışmaq; Başa düşmək- anlamaq; Ağzına su almaq-susmaq; Mənəm- mənəm demək – lovğalanmaq, qürürlənmək; Göylə getmək -lovğalıq etmək; Baş sındırmaq-fikirləşmək; Burnunun ucu göynəmək-darıxmaq; Üz vurmaq-dirəşmək; Yola salmaq-ötürmək; Baş çəkmək-yoxlamaq; Kefinə dəymək-incitmək; Başa çatdırmaq-qurtarmaq; Ürəyinə yatmaq-xoşuna gəlmək; Əldən salmaq-yorma; Gözdən itmək-yox olmaq; Qəlbə dəymək-küsdürmək; Cin atına minmək-hirsələnmək; Dara düşmək-çətinlik çəkmək; Zəhlə tökmək –bezdirmək; Adam olmaq-ağıllanmaq; Gözə girmək-yaltaxlanmaq və ya ingilis dilində *To see the light* – anlamaq; *To make up one’s mind* – qərara gəlmək; *To enjoy oneself* – əylənmək; *To tie the knots* – evlənmək; *To become a page* – ailə qurmaq; *To kill the pain* – ağrının kəsilməsi; *To join the great majority* – ölmək; *To go to last home* – ölmək; *To back smth up* – nəyisə geri çəkmək; *To back someone up* – kimisə dəstəkləmək; *To break down* – xarab olmaq; *To break up* – küsmək; *To break out* – başlamaq, xilas olmaq; *To bring someone down* – bədbəxt etmək; *To bring someone up* – böyütmək; *To bring smth up* – qusmaq; *To come down with* – xəstələnmək; *To come on smb.* - güvənmək; *To drop out* – sinifdən çıxmaq; *To fall out* – ayrılmaq, küsmək, boşalma; *To figure out* – anlamaq və s. [17].

Bildiyimiz kimi həm Azərbaycanın həm də ingilis dili sinonimlərlə zəngin bir dildir. Demək olar ki, əksər sözlər hər iki dildə çoxmənalı olması ilə seçilir. Bu cəhətdən “Azərbaycan və ingilis dillərində bədii təsvir vasitələrinin frazeoloji imkanları” adlı məqalə çox aktualdır. Beləki, müasir dövrdə dünyaya inteqrasiya bir çox sahələrdə olduğu kimi, filologiya sahəsində də özünü göstərir. Beynəlxalq konfranslarda, simpoziumlarda təqdim olunmuş tezislər, məqalələrin müəllifləri müxtəlif üslubi vasitələrdən istifadə etməklə onların daha geniş kütlə tərəfindən tanınmasına xidmət edirlər. Məhz bu məqalədə biz eyni bir mövqe ilə çıxış etmişik. Müxtəlif mənə bildirən frazeoloji vahidlərin əslində üslubi vasitə ilə ifadə olunduğunu göstərmiş və onların mənalarının açılmasına çalışmışıq.

Hər bir dilin bəzəyi olan bədii təsvir vasitələri və frazeoloji vahidlərinin kiçik bir qisminin bir məqalədə cəmlənərək, hər iki dildə təqdim olunması və onların mənalarının açılması məqalənin əsas cəhətlərindən biri olmuş, ümumiləşdirmələr aparılmış və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, illər keçdikcə dilçiliyin frazeologiya adlı sahəsi günü-gündən zənginləşən, inkişaf edən sahəsi olmaqla yanaşı, həm də tədqiqat üçün bitib tükənməyən zəngin materiallarla dolu bir tədqiqat mənbəyidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik I cild (2 cilddə) Bakı, Nurlan – 2004, 748 s.
2. Axundov. A. Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
3. Baxşiyev. H. Sabit söz birləşmələri və izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri, Bakı, 2002, 164 s.
4. Телия. В.Н. Что такое фразеология, М, Наука, 1966, 86 с
5. Arnold, I. V. The English word. Third edition. Moscow. VysSaja Skola, 1986, 295 p
6. <https://studentguide.ru/shpargalki-po-anglijskomu-yazyku/bilet-23-phraseology-classification-of-phraseological-units.html>
7. U.Hajiyeva. English Rhetorical Devices. Bakı, 2017, 151 p.
8. Paşa Əfəndiyev, Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı, Elm və Təhsil, Bakı, 2013, 600 s.
9. Nağı Nağıyev, Seçilmiş Əsərləri, Təhsil, Bakı, 2012, 560 s.
10. Əhmədov. F, Təpəgöz mifologiyamızın qədim obrazıdır, Elm və həyat jurnal, 1981, nö. 4
11. İlyas Həmidov, Bəhrüz Axundov, Leyla Həmidova, Azərbaycanca-Rusca, Rusca-Azərbaycanca, Atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti, Bakı, “Təhsil”, 2009, 560 s.
12. Г.П.Пермаков, пословицы и поговорки народов Востока, М, 1979, 671 с
13. Hacıyev T., Cəfərov N., Azərbaycan dili(10-11-ci siniflər üçün dərslik), beşinci nəşri, Bakı, “Təhsil”, 2002, 168 s.
14. <https://www.differencebetween.com/difference-between-saying-and-vs-proverb/>

15. Т.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin leksin üslubiyatı (Bədii üslub). “Elm Nəşriyyatı”, Bakı 1980

16. <https://en.wikipedia.org/wiki/Antonomasia>

17. <https://www.englishclub.com/vocabulary/phrasal-verbs-list.htm>

У.Гаджиева

Фразеологические возможности тропы в азербайджанском
и английском языках

Резюме

Статья посвящена фразеологическим возможностям художественных средств описания на азербайджанском и английском языках. Стилистика, которая является одним из основных направлений общей лингвистики, всегда находится в состоянии развития, обновления и совершенствования. Несмотря на существование нескольких стилей, используемых в языке, богатство и разнообразие текстов, отраженных в этих стилях, поражают. Одним из ведущих разделов фразеологии являются изобразительно-выразительные средства.

Изобразительно-выразительные средства, которые в основном представлены в трех формах: лексическом, семантическом и фонетическом, добавляют в язык бесчисленные инновации и богатство благодаря своим многофункциональным возможностям. Возможность этих средств образовывать фразеологизмы заслуживают особого внимания. В этой статье рассматриваются шесть изобразительно-выразительных средств, и на основе различных примеров показывается, как и каким образом они могут создать фразеологизмы.

В этой статье были рассмотрены гипотезы и предложенные классификации ученых-лингвистов, проводивших свои исследования в области фразеологии. Цитаты писателей и поэтов были даны на обоих языках. В исследовании использовались 16 научных и интернет-источников, и упомянутые научно-теоретические идеи были доказаны примерами.

Ключевые слова: фразеология, стилистический слой, словосочетания, стилистические средства, образное значение, пословицы, инверсия, оксюморон, антономасия, классификация.

U.Hajiyeva

Phraseological possibilities of rhetorical devices in the Azerbaijani and English languages

Summary

The article is devoted to the phraseological possibilities of the rhetorical devices in the Azerbaijani and English languages. Stylistics, being one of the main areas of general linguistics, is always in a position of development, renewal and improvement. Although there are several styles that exist and used in the language, the richness and variety of the texts reflected in these styles are astonishing. One of the leading sections of the target field are the rhetorical devices.

These rhetorical devices, which exist mainly in three forms, lexical, semantic and phonetic, add countless innovations and richness to the language with their multifunctional capabilities. The phraseological possibilities of these stylistic devices are especially noteworthy. This article investigates at about six means of rhetorical devices, showing how and in what ways they can create a phraseological unit based on various examples.

These classifications and opinions of linguists who have conducted research in the field of phraseology have been studied, and quotes from writers and poets have been quoted in both languages. Sixteen scientific literature and Internet sources were used during the research, and the mentioned scientific-theoretical ideas were substantiated with examples.

Key words: phraseology, stylistic layer, word combinations, stylistic means, figurative meaning, proverbs, inversion, oxymoron, antonomasia, classification

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 04.03.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Nailə Sadıqova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏNA HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
H.Rena@mail.ru
Bakı şəhəri, Ə.Qasımzadə küçəsi, b.14

SƏBƏB VƏ NƏTİCƏNİN ZAMAN FORMALARINDA İFADƏSİ

Səbəb və nəticə hadisələrin universal əlaqəsinin bir formasını ifadə edir. Səbəb, hərəkəti müəyyənləşdirən və təyin edən bir hadisə kimi düşünülür. Aristotel mahiyyəti izah edən dörd səbəb haqqında təlimi inkişaf etdirdi. Səbəbiyyət məqsədəuyğunluq olmadan ağılsızdır. Hər bir mahiyyət mövcudluq məqsədi daşıyır və qavranılmış bir tamlıq kimi çıxış edir. Hər bir hərəkət müəyyən bir nəticə üçün həyata keçirilir. Hərəkət məqsədə tabedir. Mahiyyətin izahı məqsədli səbəbin açıqlanmasıdır. Sadə keçmiş zaman forması müəyyən zaman daxilində ardıcıl olan hərəkəti ifadə edir. Sadə bitmiş zaman müəyyən zaman kəsiyində ardıcıl olaraq hərəkəti ifadə etmir. Sadə keçmiş zaman formasında zamana görə səbəb real nəticəyə uyğun gəlir, lakin sadə bitmiş zaman formasında məqsəd ciddi ardıcılıqdan yayınır. Məqsədin zaman koordinatından ayrılması indiki bitmiş zaman formasında başlanğıc əlamətlərini göstərir. Belə ki, burada nəticə hərəkətin necə icra edilməsindən daha vacibdir və önplənlidir.

Məqalədə səbəb və nəticə zaman formalarında nəzərdən keçirilir. Məqalənin məqsədi hər bir zaman formasından asılı olaraq səbəb və nəticənin necə ifadə olunduğunu göstərməkdir. Məqalənin yazılmasında təsviri metoddan istifadə olunmuşdur. Məqalənin praktik əhəmiyyətinə gəlinə, bu materialdan bu sahədəki gələcək tədqiqatlarda mənbə kimi istifadə etmək olar.

Açar sözlər: keçmiş zaman, nəticə, səbəb, hərəkət, təfəkkür

Səbəb-məqsəd münasibətləri The Present Perfect Tense – indiki bitmiş zaman formasında köklü, əsaslı dəyişikliyə uğrayır. İndiki bitmiş zaman forması hərəkətin müddətinə deyil, onun nəticəsinə işarə edir [5]. Məsələn: *He has built a house* – O, ev tikdi (indi, hal-hazırda) (bu nəticə indiki zamanda təqdim edilib). Bu sözlərdə artıq tikinti işlərinin real zamanda baş verməsində söhbət getmir (hər hansı bir hərəkət, iş, proses və ya səbəb yoxdur). Tikilməkdə olan tikili evə çevrilir və bunun fonunda hərəkət sıfıra enmiş olur (yox olur). Lakin bunun müqabilində burada artıq yerinə yetirilmiş real məqsəd var – ev tikilib. Bununla belə, hərəkət və onun səbəbi özünəməxsus transformasiyaya uğrayır. Bu məqamda Hegelin fikirlərinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. O yazırdı: “təfəkkürdə formalaşmış təsəvvür aktual olaraq qalmaqda davam edir. O orada qeydə alınıb, amma hələ də silinməyib”. Müəllif qeyd edir ki, təfəkkürün bu halı dildə tam doğru şəkildə ifadə edilə bilər: “mən bunu görmüşəm (ich habe

Dies gesehen)” [4, 253]. Bu sözlərdə sadəcə keçmiş olan deyil, onunla bərabər indiki olan da əks olunur. Burada keçmiş nisbi xarakterlidir. Yerinə yetirilmiş və keçmiş olanı ifadə edən haben (var, olmaq) sözündə birbaşa olaraq indiki zamana işarə edilir: sadəcə olmayıb, həm də indi də olmaqda davam edir [4, 253]. Nəticənin əldə edilməsi, məqsədin yerinə yetirilməsi Present Perfect formasında ona gətirir ki, hərəkətin başlanğıc səbəbi, nəticəni şərtləndirən səbəb (məsələn, tikinti) tam olaraq sadələşdirilmir, əksinə aradan qaldırılır. Təbiətinə görə keçmişə aid olsa da, indiki zamanda saxlanılır. Present Perfect formasının işarələr sistemi nəticənin varlığına işarə edir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, eyni hal, yəni nəticənin olması, məqsədə çatmaq keçmiş zamanın sadə formasında (Past Simple) da ifadə edilir. Məsələn, *He built a house* (O, ev tikdi) cümləsində nə zamansa baş vermiş nəticə təsvir edilib. Lakin Past Simple formasında keçmişdə olan nəticə və indiki an arasında bəlli bir zaman müddəti, kəsimi mövcuddur, yəni bu nəticə indiki zamandan tam təcrid edilmiş haldadır. *Pavel built his house in 1997* (Pavel öz evini 1997-ci ildə tikib) cümləsinə əsasən bu nəticənin indiki zaman üçün nə dərəcədə aktual olduğunu demək mümkün deyil. Eyni zamanda burada qeyd olunan məlumatda subyektin indiki zaman üçün keçərliliyi olan, hazırkı dönməyə aid olan hər hansı bir keyfiyyəti haqqında da təsəvvür formalaşmır. Burada əldə edilmiş nəticənin konkret olaraq müəyyən keçmiş zaman koordinatına aid edilməsi bu nəticəni doğuran səbəbin tam olaraq “aradan qaldırılmasına” imkan vermir. Keçmişdə baş verənlərin indiki zamandan təcrid edilməsi Aristotelin bu fikri ilə üst-üstə düşür ki, bu cür hadisələri təsvir etmək üçün istifadə edilən feillər öz əsas leksik mənalarda işlənmir, belə ki, onlar zaman kontekstinə görə dəyişikliyə uğrayır. Bu kimi feillər indiki zamana nisbətə fərqli qütblərdə olan hadisələri ifadə edir [1, 323].

Qeyd etmək lazımdır ki, sadə keçmiş zaman forması olan Past Simple müəyyən zaman daxilində ardıcıl olaraq icra edilmiş hərəkət və ya baş vermiş hadisələri ifadə edir və nəqli cümlələrdə istifadə edilir. Bundan fərqli olaraq isə Present Perfect müəyyən zaman kəsimində ardıcıl olaraq və ya bir-biri ilə əlaqəli şəkildə baş verən hərəkəti ifadə etmir [5, 34]. Present Perfect formasında səbəb-nəticə münasibətlərindəki ardıcılıq pozulduğundan bu forma vasitəsilə ardıcıl baş verən hərəkəti ifadə etmək mümkün deyil. Past Simple zaman formasında zamana görə səbəb real nəticəyə uyğun gəlir, lakin Present Perfect zaman formasında məqsəd ciddi ardıcılıqdan yayınır, yəni belə cümlələrdə məqsəd sanki zamana nisbətə onun qarşısında dayanan səbəbi açıqlayır. Nəticənin müəyyən zaman koordinatına bağlı olmaması bu zaman forması üçün vacib məqamdır, çünki burada nəticə həmişə onu şərtləndirən səbəb və keyfiyyətin yanında olur. Beləliklə, Present Continuous zaman formasında gerçək, real hərəkət ifadə edilirsə, Present Perfect zaman formasında bu gerçəklik “ideallaşdırılır”.

Present Perfect zaman formasında subyektin hər hansı bir iş və ya bacarıq keyfiyyəti göstərilməsə də, bu hərəkət və ya prosesin daxili keyfiyyətə çevrilməsi üçün müddətə işarə edilir. Present Perfect zaman formasında səbəbin subyekt üzərinə

köçürülməsi feilin semantikasını zaman baxımından transformasiyaya uğradır. Belə ki, burada subyekt-obyekt münasibətləri subyekt-subyekt münasibətlərinə çevrilmiş olur. Bu zaman formasında indiki zamanın hər hansı bir hərəkətə, işə və ya prosesə təhrik etmə funksiyası meydana çıxır. Keçmiş zamana aid olan iş və ya hərəkətin indiki zaman formatına salınması onları aktuallaşdırır. *I have lost my key* (mən idicə açarımı itirdim) və *I lost me key* (mən açarımı itirmişəm (ümumiyyətlə, nə vaxtsa) ifadələrinin semantik planı eyni ola bilməz. Belə ki, Perfect formasında açarların itirilməsi indi baş verənlər fonunda aktualdır və gələcək zamanda icra ediləcək hərəkətin planlaşdırılmasına zəmin yaradır.

Adi halda Present Continuous zaman forması nitq anı ilə üst-üstə düşür, lakin Present Perfect zaman forması indi davam etməkdə olan zamanın dar diapazonundan kənara çıxaraq keçmişdə baş verənləri də özündə ehtiva edərək gələcək hadisələri planlaşdırmaq keyfiyyətinə malikdir. Present Perfect zaman forması ilə qeyri-zaman zərflilikləri olan *always* (həmişə), *never* (heç vaxt) sözlərinin bir arada işlənməsi müəyyən bir keyfiyyətin istisnasız olaraq bütün keçmiş momentlərə aidliyini bildirir və u zaman ifadə olunan hərəkətin nəticəsinin indiki zamanda ortaya çıxdığına işarə edir: *She has always lived in Moscow* (O, həmişə Moskvada yaşayıb). Felin bu zaman forması, zaman koordinatlarından asılı olmayaraq, səbəbin geniş zaman kəsiyinə aid olduğunu ifadə edir. Nəticənin müəyyən bir vaxt koordinatından kənara çıxardıqda, bu nəticəni doğuran səbəbin zamana sıx bağlı olması da rədd edilir.

“İdeallaşdırılmaq” və “qeyri-zamanlılıq” Present Indefinite Tense zaman formasında əks edilən daha sonrakı determinasiyada da təzahür edir. Indefinite sözü məna “qeyri-müəyyən” deməkdir. İndiki qeyri-müəyyən zaman formasında hərəkətin davamlılığı deyil, sadəcə olaraq, onun mövcud olub-olmaması ifadə edilir. Bu zaman forması subyektə xas olan iş, hal, hərəkət və ya prosesin, hadisənin daimi, dövrü, təkrarlanan olmasına işarə edir. *He usually watches hockey* – O, adətən, xokkeyə baxır. Present Indefinite zaman formasının əsas özəlliyi onun qeyri-müəyyənliyidir. Məqsədin zaman koordinatından ayrılması artıq Present Perfect zaman formasında başlanğıc əlamətlərini göstərir. Belə ki, burada nəticə hərəkətin necə icra edilməsindən daha vacibdir və önplanlıdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, zaman koordinatlarından azad edilən nəticə üzərindən “ideallaşdırılmış” səbəbin də “aradan götürülməsi” baş verir. Present Indefinite zaman formasının ifadə etdiyi hərəkətin nəticəsi isə tam olaraq heç bir konkret zamana bağlı deyil. Beləliklə, abstrakt zaman forması olan Present Indefinite -də səbəb subyekt üzərinə köçürüldüyündən sabit hallar formalaşır. Yəni bu zaman formasında olan feil artıq təsadüfi xarici keyfiyyətləri deyil, subyektin daxili qanunauyğun xarakteristikasını ifadə edir. Bu zaman formasının semantikasi subyekt-subyekt kimi səciyyələndirilir [6, 12].

Bu vəziyyətdə, hərəkət vaxtının subyektin vaxtı ilə əlaqələnməsi və eyni zamanda səbəbin tam keçərli olması, yəni hərəkətin hər hansı bir şərtədən və ya situasiyadan asılı olmayaraq, istənilən zamanda baş verməsi müəyyən edilir. Present Indefi-

nite-də təqdim olunan müvəqqəti dəyişikliklərin nəticəsi kimi indiki zamanın əhatə dairəsinin sonsuzadək genişlənməsi qeyd edilir.

Bu zaman forması daxilində indiki zaman həm keçmişə, həm də gələcəyə daxil ola bilər, belə ki, onun motivasiya funksiyası hər üç zamanı əhatə edə bilmək qabiliyyətinə malikdir. Present Indefinite zaman formasında ifadə edilən hərəkət səbəbi məqsədin bütün zamanlara münasibətdə həyata keçməsinə şərtləndirir.

Digər tərəfdən qeyd edilməlidir ki, bu zaman formasının hüdudlarının sonsuz qədər genişlənməsi, yəni buraya həm keçmişin, həm də gələcəyin aid olması zaman bölgüsünü heçə endirir, zamanlar arasındakı səddi aradan qaldırır. Present Indefinite zaman formasında müşahidə edilən subyekt-obyekt münasibətləri subyektin daxili sferasının əlamətlərinin qapalı dairəsini yaradır. Ən maraqlısı isə odur ki, bu zaman formasında semantikasına görə konkret bir hərəkəti ifadə edən feil, hərəkət deyil, hal-vəziyyət, keyfiyyət, əlamət ifadə edir. Bu feillərə, əsasən, emosiya və hissələrin ifadəsini bildiren feilləri aid etmək olar: *to love, to hate, to like, to see, to hear*.

Bunu vaxtilə Aristotelin iki növ feillərin olması ilə bağlı irəli sürdüyü iddia ilə [6] izah etmək olar. Məşhur mütəfəkkirin fikrincə, birinci növdən olan feillər hərəkətin nəticəsini deyil, müəyyən bir keyfiyyətin meydana çıxmasını ifadə edir. Məsələn, görmə üçün görməkdən başqa bir nəticə ola bilməz. Digər qrup feillər isə bunlardan fərqli olaraq, hər hansı bir keyfiyyətin yaranmasından əlavə, həm də konkret bir nəticə ifadə edir: tikinti prosesinin sonunda real bir bina inşa edilir. Burada gerçəklik görülən iş zamanı yarananın üzərinə köçürülür [2, 124]. Aristotelə görə, Present Continuous zaman formasında işləmə bilməyən feillər birinci tipə aid olanlardır. Çünki bu feillərdə ifadə olunan hərəkət subyektin özünə, xüsusən də onun daxili aləminə xas olan haldır. Bunlar subyektiv münasibət feilləridir [5, 45]. Məsələn, *to see* – artıq subyektin köklü, əsaslı bir keyfiyyəti olan görməyi ifadə edir, çünki insanın görmək, arzulamaq kimi bacarığı onun təbii keyfiyyətləridir. Bu bacarıqlar da müəyyən bir nəticəyə gətirib çıxarır, lakin bu zaman heç bir yenilik meydana çıxmır, sadəcə olaraq subyektə xas olan keyfiyyət təsdiqlənir. “*to see, to like*” və s. feilləri Present Continuous zaman formasında işləmə bilmir, belə ki, bacarıq zamanın hazırkı momenti ilə məhdudlaşdırıla bilmir. Bu bacarıqlar zaman görə daha sabitdir, subyektə sıx bağlıdır və çox cüzi dərəcədə xarici amillərdən asılıdır.

Present Continuous zaman formasında işləmə bilən feillərdə (Aristotelin qeyd etdiyi ikinci tipə uyğun olanlarda) subyektin obyekt üzərində məqsədyönlü hərəkəti ifadə edilir. Belə feillərin ifadə etdiyi iş və ya hərəkət real nəticə doğurur və sərbəst, subyektədən asılı olmayan obyekt və keyfiyyətlər, bacarıqlarla müşayiət edilə bilər. Maraqlıdır ki, Present Continuous zaman forması icrası müvəqqəti olan və dəfələrlə təkrar olunan hərəkəti də ifadə edir: Müqayisə edək: *He is smoking 20 cigarettes a day* (bu hərəkətə istənilən gün son qoyula bilər) və *He smokes 20 cigarettes a day* (bu artıq daimi vərdiştir) [3, 43].

Bu məqamda qeyd etmək yerinə düşər ki, Present Continuous subyektin “burada və indi” üçün keçərliliyi olan təsadüfi bacarığı ilə bərabər, həm də onun əsaslı key-

fiyyətini ifadə etmək imkanına malikdir. Belə ki, əgər bir insan inşaatda işləyirsə, deməli, o inşaatçıdır. Deməli, hər hansı bir insan haqqında onun inşaatda işlədiyi deyilirsə, deməli, eyni zamanda onun hansı məslək sahibi olduğu da qeyd edilir. Lakin Present Continuous zaman formalı feillərin tətbiq edilməsi ilə sonunun necə nəticələ-nəcəyi dəqiq olmayan hərəkət və ya iş ifadə edildiyindən bu prosesin iştirakçısı olan subyektin yeni keyfiyyət və bacarığı da ortaya qoyulmuş olur. Present Indefinite zaman formasının müstəqilliyi ondan ibarətdir – bu formada ifadə olunan hərəkət bütün zamanlar üçün neytraldır, burada ən vacib şərt qeyd edilən işin və ya prosesin statik və qapalı dövrüyyədə olmasıdır (daimiliyi və təkrar olunması). Present Continuous zaman formasının sərbəstliyi isə ondadır ki, burada ifadə edilən bacarıq xarici amillərin şərti altında daha keyfiyyətli planda təqdim edilir, subyekt-subyekt münasibətlərinin hüdudlarından kənara çıxmaqla subyekt-obyekt münasibətləri meydana çıxır.

Beləliklə, indiki zamanın ingilis dilində qrammatik formalarını nəzərdən keçirdikdə belə bir təəssürat yaranır ki, ingilis dilində feilin işarələr sisteminin formalaşmasında zaman münasibətlərinin “inkişaf tarixi” öz əksini tapır. Məsələn, tutaq ki, hər hansı bir şəxs futbol oynamağı sevmir və bəzən düşdüyü ortamın xətrinə oyunu oynamaq məcburiyyətində qalır. Ona görə də bu adam indi futbol oynayır – He is playing football cümləsi onun müvəqqəti, daha doğrusu, ona xas olmayan bacarığı ifadə edir. Lakin bu oyunu oynadıqda əldə etdiyi kiçik qələbələr bu situasiyanı dəyişir. Yəni xarici nəticə Present Continuous zaman formasında ifadə edilən işi, hərəkəti “ideallaşdırır”, “sabitləşdirir”. Xarici bacarıq subyektə yeni keyfiyyət qazandırır. Artıq bundan sonra bu insan haqqında: He plays football – O, futbol oynayır (həmişə) ifadəsini işlədə bilərik. Present Indefinite zaman forması ilə ifadə edilən bu yeni keyfiyyət ona işarə edir ki, bu, artıq, xarici amillərin təsiri ilə deyil, subyektin öz daxili istəyi ilə yaranaraq oyun fəaliyyətinə yönəlir. Keçmişdəki səbəb gələcək məqsədə çevrilir.

Feil zamanın semantikasını subyekt-obyekt münasibətlərindən subyekt-subyekt münasibətlərinə keçid aldıqdan sonra yenidən geriye doğru inkişaf edir. Bu keçid indiki zamanın quruluşunun inkişafını səciyyələndirir. Belə ki, Present Continuous zaman formasında müəyyən davamlılığa malik olan zaman anı, Present Perfect zaman formasında indiki zamana inteqrasiya edən keçmiş ikinci plana keçərək indiki zaman mənası kəsb edir. Present Indefinite zaman forması isə indiki zamanı daha geniş planda əhatə edərək keçmiş və gələcəyi bir çətir altında birləşdirir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, indiki zamanın ingilis dilində qrammatik formalarını nəzərdən keçirdikdə belə bir təəssürat yaranır ki, ingilis feilinin işarələr sisteminin formalaşmasında zaman münasibətlərinin “inkişaf tarixi” öz əksini tapır. Beləliklə, ingilis dilində feillərin indiki zaman formalarında işarələr sisteminin ontoloji əsaslarının dəyişikliyi, eləcə də zaman formalarının inkişaf xəttini izləmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Аристотель. Об истолковании / Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – 687 с.
2. Аристотель. Метафизика / Аристотель. Сочинения : в 4 т. - М. : Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 с.
3. Вейхман Г.А. Новое в английской грамматике: учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. / Г.А. Вейхман. – М. : Высш. шк., 1990. – 128 с.
4. Гегель Г.В. Философия духа / Г.В.Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – М., 1956 – Ч. 3. – Т.3., с. 253.
5. Иванова И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. – М. : Высш. школа, 1981. – 285 с
6. Шингаров Г.Х. Время, действие, бытие и семантика: метафизические основания глагольного времени. Настоящее время / Г.Х. Шингаров // Вестник Мурманского государственного технического университета. – 2013. – Т. XVI. – № 2. – С. 397–402

Р.Гусейнова

Причина и результат во временных формах

Резюме

Причина и результат выражает одну из форм всеобщей связи явлений. Причина мыслится как явление, действие которого определяет и вызывает другое явление. Аристотель развил учение о четырех причинах, которые объясняют сущность. Причинность немислима без целесообразности. Всякая сущность содержит в себе цель своего бытия и выступает как осмысленная завершенность. Всякое действие производится ради определенного результата. Действие подчинено цели. Объяснение сущности есть раскрытие целевой причины. В статье причина и результат рассматривается во временных формах.

Простая форма прошедшего времени относится к последовательности действий в течение определенного периода времени. Настоящее совершенное время не выражает последовательность действий в течение определенного периода времени. В простой форме прошедшего времени причина соответствует реальному результату во времени, но в простой форме прошедшего времени цель избегает серьезной последовательности. Отделение цели от временной координаты указывает на начальные признаки в форме настоящего времени. Итак, здесь результат более важен и предсказуем, чем то, как выполняется действие.

В статье рассматриваются причина и результат во временных формах. Цель этой статьи - показать, как выражаются причина и результат, в зависимости от формы каждого времени. При написании статьи был

использован описательный метод. Что касается практической значимости статьи, этот материал может быть использован в качестве источника для будущих исследований в этой области.

Ключевые слова: прошедшее время, результат, причина, действие, мышление

R.Huseynova

The cause and result in tense forms

Summary

The cause and result expresses the one of the forms of the universal connection of phenomena. The cause is thought of as a phenomenon whose action defines and causes another phenomenon. Aristotle developed the doctrine of four reasons that explain the essence. Causality is unthinkable without expediency. Every essence contains the goal of its being and acts as a meaningful completeness. Every action is performed for a certain result. The action is subordinate to the goal. An explanation of the essence is the disclosure of the target cause.

The simple past tense form refers to a sequence of actions over a period of time. A Present Perfect Tense does not express a sequence of actions over a period of time. In the simple past tense form, the cause corresponds to the real result in time, but in the simple past tense form, the goal avoids a serious sequence. The separation of the goal from the time coordinate indicates the initial signs in the present tense form. So, here the result is more important and predictable than how the action is performed.

The article discusses cause and result in tense forms. The purpose of this article is to show how cause and result are expressed, depending on the form of each time. The descriptive method was used in writing the article. As for the practical significance of the article, this material can be used as a source for future research in this area.

Key words: past tense, result, cause, action, thinking

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 04.03.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Könül Həbibova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL HƏBİBOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA İ.Nəzimi adına Dilçilik İnstitutu

e-mail: konul_habibova@mail.ru

Bakı ş., H.Cavid prospekti 115, AZ1143

REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ SAYLARIN MANİPULYATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə kiçik bir elmi araşdırma çərçivəsində reklam mətnlərində sayların və rəqəmlərin manipulyativ təsiri tədqiq edilir. Tədqiqatın əsası kimi reklam mətnləri çıxış edir. Nitqin manipulyativ təsiri nitq təsirinin xüsusi növüdür. Burada inandırıcı formada məlumatın saylar vasitəsilə təqdim edilməsi üsulları müzakirə edilir. Reklam mətnlərində saylar ifadəliliyi və lakonikliyi formalaşdırır. Tədqiqatda dilçiliyin təsviri-müqayisəli metodundan istifadə edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi reklam mətnlərində manipulyativ nitqi təsir vasitəsi kimi saylardan istifadə üsullarını təhlil etməkdir. Bu kontekstdə nitqi təsir problemlərinin nəzərdən keçirilməsi Azərbaycan dilçiyində yeni bir yanaşmadır. Eklam mətnləri və onların müxtəlif xüsusiyyətləri müasir dilçilikdə az tədqiq olunmuşdur ki, bu da qeyd edilən mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Müasir reklamın əsas ünsürü olan say mətnaltı mənaya malikdir. Belə ki, saylar məhsul və ya xidmət haqqındakı neqativ məlumatı maskalayır, gizlədir. Auditoriya saylarla verilən göstəricilərə daha çox etibar edir. Belə ki, onlar müəyyən elmi tədqiqatın və ya statistik göstəricilərin nəticəsi kimi çıxış edir. Məhz bu xüsusiyyətdən yararlanan reklam şirkətləri manipulyativ təsire malik olan reklam mətnlərini tərtib edir. Bu çərçivədə saylar, əsasən, metaforik rəmzlər və ya simvollar kimi istifadə edilir. Tədqiqatda təqdim edilən nəzəri məlumat və dil materialları bu istiqamətdə daha sonrakı tədqiqatlarda istifadə edilə bilər. Məhz bu, tədqiqatın praktik əhəmiyyətini təşkil edir. Tədqiqatın sonunda müəllif bir sıra nəticələrini qeyd edir. O göstərir ki, saylar reklam mətnləri üçün daha uyğun olan linqvistik vahidlərdir. Belə ki, onlar müasir reklam mətnlərində uğurun təminatçısı kimi çıxış edir.

Açar sözlər: manipulyasiya, reklam mətni, say, dil vahidi, nitqi təsir.

Giriş. Məşhur mütəfəkkir M. Kronhauz haqlı olaraq qeyd edirdi ki, rəqəm və ya sayla bağlı yaranmış dəb dünyəvi tendensiyadır [1, 82]. Müasir dünyamızda baş verən bir çox hadisələr və ya informasiya axını hazırda əsaslı şəkildə rəqəmlər üzərində qurulub. Hətta, bir çox dünya əhəmiyyətli hadisə və obyektlərin adlandırılmasında belə, rəqəmlərə üstünlük verilir. Məsələn, “Formula-1” yarışları, dünyanı lərzəyə salan COVID-19 virusu və s.

Rəqəmlərlə bağlı yaranmış bu dəb halı, təbii ki, sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri olan reklamlardan da yan keçməyib. Reklam yığcamlığı və effektivliyi ilə

seçilən xüsusi bir mətn növüdür. Qənaət prinsipinin burada dominantlığa malik olması (əfir vaxtının qısalığı, mətbuatda bu tip mətnlər üçün məhdud sayda yer ayrılması və ya hər bir artan həcmə görə pul ödənişinin nəzərdə tutulması və s.) reklamlarda xüsusi təsir gücünə malik olan vasitələrdən istifadə edilməsini labüd edir. Dənılmazdır ki, nitqi təsir hər bir ünsiyyət prosesinin (zaman və məkanından asılı olmayaraq) obyektiv cəhətidir. Məqalə çərçivəsində aparılmış bu kiçik elmi araşdırma təsviri-müqayisəli metoda əsaslanır. Tədqiqat zamanı rəqəmlərin reklam mətnlərində hansı məqamlarda daha yüksək manipulyativliyə malik olması və ya manipulyasiya məqsədi ilə rəqəmlərin daha çox hansı kontekstdə işlədilməsi kimi məsələlərin araşdırılaraq təhlil edilməsi nəzərdə tutulur ki, bu da tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir. Praqmatik terminlərə nəzər salsaq, müəyyən perlokutiv effekt əldə etmək məqsədi ilə dinləyənlə və ya adresata təsir etməklə nitq aktının niyyət, amal, intensiya üzərində qurulduğunu söyləyə bilərik. Nitq aktı zamanı qarşı tərəfə yönələn təsirin əsas məqsədi onu müəyyən bir işə təhrik etmək və ya davranışlarına müəyyən bir düzən, quruluş verməkdən ibarətdir. Bu təsir dolayı yollarla reallaşdırılsa da, açıq-aşkar bir şəkildə nümayiş etdirilir. Nitq aktının reallaşdırıldığı situasiyadan və ya bu zaman istifadə edilən dil vasitələrindən asılı olmayaraq, reklam kontekstində kommunikanthların motivləri gizli olmur. Bu baxımdan reklam mətnləri əsasında aparılan bu tədqiqat zamanı ortaya qoyulan dil materiallarına yeni yanaşma Azərbaycan dilçiyində bir yenilik kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, ictimai sahədən birbaşa insanların məişətinə daxil olan reklam mətnləri və onların vasitəsilə cəmiyyətin hər bir fərdinə sirayət edən təlqinedici informasiya axını lingvistik cəhətdən ən az tədqiq edilən sahələrdən biridir. Nitqi təsirin xüsusi növü olan manipulyasiya zamanı isə bu təsir məharətlə maskalanaraq gizlədilir. Yəni, a) manipulyatorun əsas məqsədi (illokutiv təsir) gizli qalır, b) uğurlu nəticə kimi perlokutiv effektin əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Ye. L. Dosenko bu sadaladıqlarımıza manipulyatorun məharət amilini də əlavə edir [10, 122]. Nitqi manipulyasiya dedikdə, elmi ədəbiyyatda adresatın psixikasına gizli təlqinetmə nəzərdə tutulur ki, bu yolla da danışan və ya məlumatı təqdim edən tərəf gizli şəkildə qarşı tərəfin istəyinə qarşı gedərək ona öz məqsəd və istəyini aşılayır [3]. Başqa sözlə, dilin gizli imkanlarından istifadə edən tərəf müəyyən gerçəklik təsəvvürü yaratmaqla, ona lazım olan münasibəti formalaşdırmaq və özünə lazım olan emosional reaksiya oyatmaq üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir. İnkişaf etmiş bir bazarda reklamın əsas qayəsi istehlakçını müəyyən bir məhsul və ya xidmət haqqında məlumatlandırmaqla yanaşı, istehlakçının istehlakçının pulu uğrunda mübarizədə təsirli bir vasitə olmasıdır. Bu baxımdan reklam, məhsul və xidmətin keyfiyyətini istehlakçının ehtiyac və tələblərinin dilinə çevirməyə çalışan bir ünsiyyət forması kimi qəbul edilə bilər [7].

Bu baxımdan reklamın informativ-psixoloji təsirinə manipulyativ xarakteri məsələsini nəzərdən keçirmək tamamilə əsaslıdır. Axı, məhsulun satışına nail olmaq üçün xüsusi məqsədlərə sahib olan reklam alıcının ehtiyaclarına cavab verən xəyallar yaradır. Reklam şirkətlərinin, istehsalçıların əsas tezisi bundan ibarətdir ki, reklam

istehlakı tənzimləyən ən demokratik vasitədir, əslində isə reklamların insana düzgün informasiya təqdim etməsi və ya seçim azadlığının təmin edilməsi ictimai mif, əfsanədir. Əlvan rənglər və cəlbedici mətnlərlə maskalanan reklamlarda alıcının proqramlaşdırılması istiqamətində təhlükəli üsul və taktikalar gizlənilir.

Reklam mətnlərinin informativliyi.

Reklamın bu cür funksiyaya malik olması və onun polifunksionallığı ilə əlaqədar olaraq, gizli məlumatların varlığı reklam çarxında xüsusi rol oynayır. Reklamlarda geniş şəkildə dağınıq, natamam və digər fərqli formalarda “qablaşdırılmış” məlumat paketindən istifadə edilir, maksimum dərəcədə əlvan rənglərə müraciət edilir [9]. Bu cüm implisit şəkildə təqdim edilən məlumatlarda, mətnlərdə əsas və daha əhəmiyyətli olan hissə verballaşmır. A.V.Bondarko nitq aktında əks olunmayan, lakin ümumi kontekstdən anlaşılan semantik elementləri də imlisit elementlər adlandırır [4]. Danışıqda, demək olar ki, nitq zamanı hər hansı bir ifadə semantik natamamlıqla, mətnaltı məna ilə müşayiət edilə bilər. Eyni zamanda, Reklamlara tətbiq edilən vaxt məhdudiyyəti məlumatın daha yığcam və kompakt şəkildə təşkili planını önə çıxarır. Lakin reklam mətnlərinin məzmun planı “sevinc, xoşbəxtlik hədiyyə edən” mətnlərin təşkili ilə istehsalçı və onun məqsədinin arxa planda gizli saxlanmasını təmin etməli, təqdim edilən məhsul haqqında müsbət rəy formalaşdırmağa köklənməlidir. Məzmunun açıq şəkildə ortaya qoyulması konteksti əhəmiyyətli dərəcədə tamamlayır. Lakin natamamlığın auditoriyada xüsusi cəlbedici bir maraq oyatması amili də nəzərə alınmalıdır. Reklamlarda daha çox tətbiq edilən bu taktiki gediş sloqanları daha da cəlbedici edir. Məsələn, hər hansı bir reklam sloqanını oxuyan və onu tam dərk etməyən ictimai fərd bu məhsul haqqında daha çox məlumat toplamağa, bir çox hallarda isə onun alıb sınaqdan keçirməyə meyilli olur. Bu baxımdan “reklam mətnlərini iki əsas növə bölmək olar: məlumatverici (rasional təsirə əsaslanan) və manipulyativ (irrasional təsirə əsaslanan)” [2]. Rasional təsir, inandırıcı olmağı nəzərdə tutur. Manipulyativ təsir isə gizli şəkildə dil vasitələrində məharətlə istifadə etməklə lazımi təsiri formalaşdırmaq və bunun hesabına arzu edilən nəticəni əldə etməyə yönəlir. İntellektual səviyyə nə qədər yüksək olarsa, idrak qabiliyyətimiz nə qədər geniş inkişaf edərsə, tənqidi düşüncə səviyyəsi bir o qədər yüksək olar, məlumatları təhlil etməyə, stereotiplərdən uzaqlaşmağa meyilli olarıq. Məhz bu, manipulyasiyadan qorunmağın əsas yolu kimi qeyd edilə bilər.

Lakin reklam sahəsində çalışanlar da bu kimi amilləri nəzərə alaraq öz işlərini günü-gündən təkmilləşdirməyə, tənqidi düşüncədən yan keçməyə çalışırlar. Belə ki, manipulyativ səciyyəli reklam mətni hazırlayan müəllif onu daha da mürəkkəbləşdirməyə çalışır. Məsələn, bir çox brend və markalara məxsus olan saqqız reklamlarını yadıma salaq. Bu reklam çarxlarında saqqızın bir çox yeni keyfiyyətləri (dişləri ağartması, tərəvətli nəfəs verməsi, ümumiyyətlə xoş əhval yaratması) ilə yanaşı onun neçə ədədinin birdən istifadəsi haqqında heç nə söylənməsə də, bütün reklam çaxlarında saqqız döşəkçələrinin iki-iki istifadə edilməsi təlqin edilir. Bunun da əsas səbəbi kimi, istehlakçının da eyni şəkildə istifadə etməklə, alınmış qutunun tez bitməsi və

yenisinə ehtiyac yaranması qeyd edilməlidir. Beləliklə, manipulyativ səciyyəli reklamların çoxplanlı olmasını söyləmək olar. Reklam diskursunun əsas xarakterik cəhəti onun müsbət pafoslu olmasıdır. Müsbət çalarların bolluğu reklam olunan obyekt haqqında məlumatın qeyri-dürüslüyündən xəbər verir [5]. Məsələn, ağrı əleyhinə dərman preparatlarının reklam edildiyi mətnlərdə onların bəlli bir müddətdən sonra mütləq müsbət nəticə verəcəyi söylənilir. Lakin insanlar fərqli olduqları kimi, orqanizmin bu reaksiyası da fərqli ola bilər və ya dərman müəyyən bir qrup insan üçün effektiv ola bilər.

Bu kimi halları təhlil edən N.V. İvançuk yazır: “Manipulyativ fəaliyyət zəkani sevmir, o, daim ona qarşıdır və bu zəkadan yararlanmağa çalışır” [6]. Rəqəmlər bu aspektə ən uğurlu manipulyativ vasitə hesab edilə bilər.

Sayların reklamlarda informativ potensialı.

Müəyyən formullar, düsturlar, say göstəricilərinə əsaslanan nəticənin daha doğru hesab edildiyi hamıya məlumdur. Məntiq elmində bu, “ad numerum” [11, 102] adlı argument, əsas, dəlil adlandırılır. Rəqəm hər hansı bir dəlilin müəyyən bir səbəblə irəli çəkilməsinin simvoludur, ancaq elmi cəhətdən sınaqdan keçirilmiş, üzərində bəzi tədqiqatlar aparılmış, nəticələri yekunlaşdırılmış təcrübələrin sonuçları rəqəmlərlə ifadə edilir. Rəqəmlər dəqiqliyi sevir və bu insanlar üçün daha inandırıcı bir amildir: “Saçlarınız 10 qat daha güclüdür!” (Pantene saç şampunu), “Saçlarınıza 2 qat həcm verir” (Shauma saç şampunu) və s. Reklam mətnlərində istifadə edilən rəqəmlər yalnız say, göstərici məlumatı daşımır, həm də digər məqsədlərə xidmət edir. Bu halda rəqəm həm ekspressiv, həm də impressiv səciyyə daşıyır. Reklam mətnlərində rəqəmlər kəmiyyət əlamətinə malik olmayan predmetlərə də tətbiq edilə bilər. Məsələn, manipulyatorların rəqəmlərlə bağlı linqvistik formulları bu şəkildə qurulur: “lazım olan rəqəm -ə + qədər”. Belə ki, əgər kipriklərə müəyyən həcm verən sürmə məhsullarının reklamlarına nəzər salsaq, onların əksəriyyətində “50%-ə qədər” ifadəsini görmüş olarıq. İstehlakçı bu məhsulu əldə etməklə isə məhz 50% nəticə gözləyir. Lakin o, 0% və 2%-in də 50%-ə qədər olması faktını heç ağına belə gətirmir. Reklamlarda istifadə edilən bu kimi rəqəm göstəriciləri boş vədlərdən başqa bir şey deyil. Bəzən isə rəqəmlərdən istifadə metonimik mənə ilə bağlı olur. Məsələn, dünyaca məşhur olan S7 aviaşirkətinin adında istifadə edilən 7 rəqəmi bu aviaşirkətin təyyarələrinin dünyanın 7 qitəsinə uçduğu anlamı ilə izah edilir. Bəzən isə rəqəmlərin metaforik anlamda işlənməsini də müşahidə edirik. Bu zaman rəqəmlər daha çox dəyərləndirmə, qiymətləndirmə kontekstində çıxış edir. İstənilən məhsul haqqında “dünyada №1” ifadəsi reklamlarda daha tez-tez istifadə edilən bir şablona çevrilir. Bir çox hallarda isə rəqəmlərdən simvolik metafora kimi istifadə edilir. Məsələn, “... 24 saat xidmətinizdə”. Bu ifadəni eşidəndə belə bir təəssürat yaranır ki, 24 saat sutkadan daha ekspressivdir.

Nəticə.

Nəzərdən keçirilənləri ümumiləşdirdikdə belə bir nəticəyə gəlinir ki, reklam mətnləri aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə cəmləyir: praqmatiklik, fərqli üslubların kə-

sişmə nöqtəsi olması, standart və ekspressiyanın vahid təşkil etməsi, imlisit səciyyəli olması, manipulyativ xarakterli olması.

Saylar rekamların daha inandırıcı olmasının təminatı kimi çıxış edir.

Saylardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilməsi reklam mətnlərində fərqli manipulyativ taktiki gedişlər kimi tətbiq edilir.

Manipulyativ səciyyəli reklam mətnlərində rəqəmlər xüsusi rol oynayır və müasir inkişafda tam səsleşir.

Bu məqalə çərçivəsində aparılan araşdırma və təqdim edilən elmi fikir və mülahizələr, eləcə də əldə edilən nəticələr bu istiqamətdə aparılacaq gələcək tədqiqatlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Kronhaus M. Russian language on the verge of a nervous breakdown. – M.: Mark, 2009. 300 p.
2. Muchametova M.B. Speech manipulative intention in political discourse: monograph; Ministry of science and higher education of the Russian Federation, Federal state autonomous educational institution of higher education "Southern federal university". – Rostov-on-Don; Taganrog: Southern federal univ. press, 2018. – 196 p.
3. Veretenkina, L.Y. Linguistic expression of interpersonal manipulation (to the problem) // offer and the word: Dokl. and messages. International scientific conference dedicated to the memory of Professor V.S. Yurchenko, Ed. Ed. O.V. Myaksheva. – Saratov, 1999, pp. 27-29.
4. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. – Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1978. – 175 с.
5. Ежова Е. Н. Лингвистика рекламного текста: монография; Министерство образования и науки Российской Федерации, Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Северо-Кавказский федеральный университет». – Ставрополь: Северо-Кавказский федеральный университет, 2018. – 210 с.
6. Иванчук Н. В. Технологии зла в манипуляторной деятельности; Ур. акад. гос. службы. – 2-е изд., перераб. и доп. – Екатеринбург: УрАГС, 2005. – 229, [2] с.
7. Мелентьева Н. И. Маркетинговые коммуникации: учебное пособие; М-во образования и науки Рос. Федерации, Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. проф. образования «С.-Петербург. гос. ун-т экономики и финансов», Каф. маркетинга. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов, 2011. – 72 с.

8. Никитин М. В. Знак – значение – язык. Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. – СПб.: РГПУ, 2001. – 226 с.
9. Поповская Л. В., Лисоченко О. В. Языковая личность в аспекте профессиональной и непрофессиональной речи: монография / Л.В. Поповская, О.В. Лисоченко; Рост. гос. экон. ун-т (РИНХ). – Ростов-на-Дону: Рост. гос. эконом. ун-т (РИНХ), 2011. – 142 с.
10. Психология манипуляции: Феномены, механизмы и защита. – Москва: ЧеРо: Юрайт, 2000, 342 с.
11. Шугерман Д. Как создать крутой рекламный текст: принципы выдающегося американского копирайтера; перевод с английского: [С. Кирова]. – Москва: Альпина Паблицер, 2020. – 436 с.

К.Габибова

Манипулятивные особенности чисел в рекламных текстах Резюме

В статье проводится небольшое научное исследование о применении манипулятивного воздействие речи посредством чисел и цифр. Базой для исследования являются рекламные тексты. Манипулятивного воздействие речи является особым типом речевого воздействия. Здесь обсуждаются способы, с помощью которых цифры представляют информацию в более убедительной форме. Числа в рекламных текстах формируют выразительность и лаконичность. В ходе исследования использовался описательно-сравнительный метод лингвистики. Основная цель исследования — анализировать способы использования числовых слов как средство манипулятивного речевого воздействия в рекламных текстах. Рассмотрение проблемы речевого воздействия в данном контексте является новизной для азербайджанской лингвистики. Рекламные тексты и их различные свойства были мало изучены в современной лингвистике, что обуславливает актуальность данной темы. Числа, как основной элемент современной рекламы, имеют подтекстовое значение. Тем самым они маскируют негативные черты товара или услуги. Аудитория более чем доверяет числам. Так как, принято считать их результатами научных исследований или определенной статистики. Благодаря данным особенностям чисел рекламные компании обеспечивают манипулятивное воздействие рекламных текстов. В данной рамке числа используются в основном как метафорические символы. Изложенные языковые материалы и теоретическая информация данного исследования могут быть использованы в дальнейших исследованиях в данном направлении. Это и является практической значимостью исследования. В результате исследования, автор делает некоторые выводы. Например, он

указывает, что числа являются наиболее подходящей лингвистической единицей рекламных текстов. Поскольку они выступают в качестве гарантии успеха современных рекламных текстов.

Ключевые слова: манипулирование, рекламный текст, число, языковая единица, речевое воздействие.

K.Habibova

Manipulative features of numbers in advertising texts

Summary

The article conducts a small scientific study on the use of the manipulative effect of speech through numbers and numbers. The basis for the study are advertising texts. The manipulative impact of speech is a special type of speech impact. It discusses the ways in which numbers present information in a more convincing way. Numbers in advertising texts form expressiveness and conciseness. The study used the descriptive-comparative method of linguistics. The main objective of the study is to analyze the methods of using numerical words as a means of manipulative speech exposure in advertising texts. Consideration of the problem of speech exposure in this context is a novelty for Azerbaijani linguistics. Advertising texts and their various properties have been little studied in modern linguistics, which determines the relevance of this topic. Numbers, as the main element of modern advertising, have a subtext meaning. Thus, they mask the negative features of a product or service. The audience more than trusts numbers. Since, it is customary to consider them the results of scientific research or certain statistics. Thanks to these features of numbers, advertising companies provide the manipulative effect of advertising texts. In this frame, numbers are used primarily as metaphorical symbols. The stated language materials and theoretical information of this study can be used in further studies in this direction. This is the practical significance of the study.

Key words: manipulation, advertising text, number, language unit, speech effect.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.03.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə dosent Nərmin Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İRADƏ KƏRİMOVA
BDU
Zahid Xəlil küçəsi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCAN TELEVİZİYASINDA (AzTV) RƏSMİ İCTİMAİ PROQRAMLARIN DİLİ VƏ PUBLİSİSTİK ÜSLUB

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Televiziyasının (AzTV) efirində nümayiş etdirilən rəsmi-ictimai proqramların dili tədqiq olunur. Eyni zamanda bu proqramların materiallarının publisistik üslub əsasında tərtib edilməsi əsaslandırılır. Qeyd olunur ki, bu gün Azərbaycanda ölkə mediasının aparıcı qüvvəsi məhz Azərbaycan Televiziyası və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətidir. Azərbaycan Televiziyası (AzTV) müasir teleməkanda geniş yayım bacarığına, yaradıcı texniki heyətə və savadlı müxbirlərə malik televiziyaadır. Respublikamızın Prezidenti Cənab İlham Əliyevin müasir Azərbaycan ədəbi dil normaları, televiziya aparıcılarının dili və jurnalistlərin fəaliyyəti haqqında dəyərli fikirləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalədə göstərilir ki, AzTV efirində nümayiş etdirilən rəsmi-ictimai proqramlar tamaşaçılar tərəfindən böyük maraqla izlənilir. Ölkədə aparılan işləri cəmiyyətə təqdim etmək həddindən artıq böyük məsuliyyət tələb edir. Buna görə sosial sahə ilə bağlı verilişlərin olması təqdirəlayiqdir. “Əsas məsələ” proqramı AzTV-nin ən əsas ictimai-siyasi tok-şoularından biridir. Verilişdə opponentlərin olması AzTV üçün bir yenilikdir və auditoriyanın müzakirələrdə aktiv iştirakı da maraqlı doğurur. Dünyada baş verən hadisələri AzTV tamaşaçılarına “Planet”, “Hədəf”, “Həftə”, “Jurnalist araşdırması”, “Milli istehsal” proqramlarının aparıcıları təqdim edir. Bu proqramların dil materialları publisistik üslubda Azərbaycan ədəbi dil normalarının bütün qanunlarına yüksək səviyyədə riayət edən tanınmış aparıcılar tərəfindən televiziya tamaşaçılarına təqdim olunur. Qeyd olunur ki, publisistik üslub milli ictimai təfəkkürün ifadəsidir. Bu üslub mətbuat (bədi - siyasi və ictimai jurnalların və s.), radio - televiziyanın dilidir. Publisistik üslubun əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılqı, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Aparıcı ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər kütləvi şəkildə hamıya çatсын və tamaşaçılarda müsbət reaksiya doğursın. Məhz buna görə də publisistik üslubda əksəriyyət tərəfindən anlaşılqan ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə olunur. Publisistik üslub kütləvi nitq formasıdır. Bütün dil göstəricilərinə görə adi danışq dilinə çox yaxındır. Hazırda jurnalistikanın hər janrı **publisistika** adlanır. Məqsədi isə həyatı əks etdirmək, tədqiq etmək, onun haqqında kütləni düşündürərək, düzgün nəticəyə gəlməyi aşılamaqdır.

Açar sözlər: AzTV, Azərbaycan dili, efir, rəsmi, ictimai, proqramlar, məsuliyyət, publisistik üslub.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili, dünya azərbaycanlılarının ümumi ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan dilinin müasir nüfuzunun qorunub saxlanması yolunda mübarizə hər bir azərbaycanlının mənəvi-mədəni borcudur.

Müasir Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biri kimi mükəmməl sabit normalara malikdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi telekanallarımızda bu normalar tez-tez pozulur, televiziya proqramlarının, hətta bir çox aparıcıların dili çox süni səslənir, tamaşaçıları yorur. Bunun səbəbi Azərbaycan dilinin doğru-düzgün istifadə edilməməsi, ədəbi dil normalarına düzgün riayət olunmaması, orfoepik qayadaların kobud şəkildə pozulması, sözlərin yazıldığı kimi ifadə olunmasıdır. Respublikamızın Prezidenti Cənab İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanında ədəbi dil normalarının pozulması ilə əlaqədar öz narazılığını bildirərək yazır: “Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir. Bu sahədə hüquqi tənzimləmənin və daimi nəzarətin olmaması dil pozuntularının azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görməyə imkan vermir” (1). AzTV dili, kadr potensialı, böyük məsuliyyəti, yaradıcılıq bacarığı, proqramların bədii-estetik və ideoloji səviyyəsi, keyfiyyəti, aparıcıları ilə digər telekanallardan fərqlənərək əsaslı şəkildə fərqlənir. Keçirilən monitorinqlər, aparılan islahatlar da AzTV-nin əvəzolunmazlığını sübut edir. Bu gün Azərbaycanda ölkə mediasının aparıcı qüvvəsi məhz Azərbaycan Televiziyası və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətidir. AzTV müasir teleməkanda geniş yayım bacarığına, yaradıcı texniki heyətə və savadlı müxbirlərə malik televiziyaadır. AzTV gündəlik xəbərlər buraxılışlarına, ictimai-siyasi verilişlərə, aktual mövzuları əhatə edən samballı proqrama malik televiziya olmaqla yanaşı, Azərbaycan ədəbi dil normalarına, efir etikasına, estetikasına riayət etməyi bacaran, xəbərlərlə bağlı doğru rəsmi məlumatı insanlara çatdırmağı bacaran yeganə məsuliyyətli televiziyaadır. Bu məsuliyyət yükü çox vacibdir. Televiziya aparıcıları "mavi" ekran arxasındakı olduqca geniş auditoriyanın varlığına nümayiş etdirən kameradan çəkinməməli, sıxılmamalı, eyni zamanda, etik-estetik normalara riayət etməli (görünüş, davranış, səs tonu, danışq tərz, nitq, intellektin, ədəbi dil normaları və orfoepiya qanunlarının yüksək səviyyədə biliyi) nümunəvi olmalıdır. Azərbaycan dilindən daha dolğun, qanunauyğun şəkildə istifadə edən AzTV kanalı maarifləndirmə işinin aparılması və ictimai diqqətin bu işə cəlb edilməsinə var qüvvəsi ilə çalışır. Elə bunun nəticəsidir ki, bu televiziyanın bütün proqramları, eyni zamanda ictimai-siyasi rəsmi proqramları tamaşaçılar tərəfindən maraqla izlənilir.

Tamaşaçılar televiziya yazıb, verilişlərdə iştirak etmək istədiklərini bildirirlər, ictimaiyyətlə televiziya arasında daha sıx əlaqə yaratmaq nöqtəyi-nəzərindən televiziya da onların istəklərini həyata keçirməyə çalışır. Çünki problemlər müzakirə olunmalıdır ki, onlara cavab da tapılsın. Ölkədə aparılan işləri cəmiyyətə təqdim etmək həddindən artıq böyük məsuliyyət tələb edir. Buna görə sosial sahə ilə bağlı verilişlərin olması təqdirəlayiqdir. “Əsas məsələ” proqramı AzTV-nin ictimai-siyasi tok-şoularından biridir. Verilişdə opponentlərin olması AzTV üçün bir yenilikdir və burada auditoriyanın müzakirələrdə aktiv iştirakı maraqlıdır. Dünyada baş verən hadisələri AzTV tamaşaçılarına “Planet”, “Hədəf”, “Həftə”, “Jurnalist araşdırması”, “Milli istehsal” proqramlarının aparıcıları təqdim edir. Bu proqramların dil materialları **publisistik üslubda** ədəbi dil normalarının bütün qanunlarına yüksək səviyyədə riayət edən səviyyəli aparıcılar tərəfindən televiziya tamaşaçılarına təqdim olunur.

Publisistik üslub - milli ictimai təfəkkürün ifadəsidir. Bu üslub mətbuat (qəzetlərin, bədii - siyasi və ictimai jurnalların, elmi-kütləvi kitabların və s.), radio - televiziyanın dilidir. Publisistik üsluba bəzən «mətbuat dili» də deyilir. «Qəzet dili», «radio dili», «televiziya dili» anlayışları da bu mənada işlənir. Radio və televiziya dili publisistik üslubun şifahi forması, qəzet və jurnalların dili isə onun yazılı formasıdır. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılıq, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Publisistik üslubda danışan aparıcı ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər kütləvi şəkildə hamıya çatsın və tamaşaçılarda müsbət reaksiya doğursun. Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğu üçün bütün dil göstəricilərinə görə adi danışılma dilinə çox yaxın olur. Mətbuat dilində gedən proseslər (yeni yaranan sözlər və s.) ümumxalq danışılma dilinə də təsir göstərir.

Publisistik üslubda danışan aparıcı ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər kütləvi şəkildə hamıya çatsın və tamaşaçılarda müsbət reaksiya doğursun. Məhz buna görə də publisistik üslubda əksəriyyət tərəfindən anlaşılan ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə olunur. Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğu üçün bütün dil göstəricilərinə görə adi danışılma dilinə çox yaxın olur. Hazırda jurnalistikanın hər bir janrı **publisistika** adlanır. Məqsədi isə həyatı əks etdirmək, tədqiq etmək, onun haqqında kütləni düşündürərək, düzgün nəticəyə gəlməyi aşılamaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanı, “Azərbaycan” qəzeti, 1 noyabr 2018-ci il.
2. Afad Qurbanov. Seçilmiş əsərləri . Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 1-ci cild. Bakı, 2019-cu il.
3. Məhərrəmov Q. Televiziya nitqi və ədəbi tələffüz. Bakı, 1999.

Керимова Ирада

Язык официально-общественных программ и публицистический стиль по азербайджанскому телевидению (азтв)

Резюме

В статье рассматривается язык официально-социальных передач, транслируемых на азербайджанском телевидении (АзТВ). Одновременно отмечается, что материалы этих программ основаны на публицистическом стиле. В статье отражены ценные взгляды и цитаты Распоряжений Президента нашей Республики Ильхама Алиева. Указывается, что сегодня ведущей силой СМИ в Азербайджане является ЗАО "Азербайджанское телевидение и радиовещание". Азербайджанское телевидение (АзТВ) - это телевидение с широкими возможностями вещания, творческим техническим персоналом и хорошо образованными корреспондентами. В статье показано, что официально-социальные передачи, транслируемые на АзТВ, с большим интересом наблюдается со стороны зрителей. Надо отметить, что представление информации о проделанной в стране работе требует большой ответственности. Поэтому наличие программ в социальной сфере похвально. Программа «Главный вопрос» - одно из главных общественно-политических ток-шоу АзТВ. Присутствие оппонентов в программе является новинкой для АзТВ, и активное участие зрителей в дискуссиях также интересно. Ведущие программ «Планета», «Цель», «Неделя», «Журналистские исследования», «Национальное производство» представляют зрителям АзТВ события мира. Языковые материалы этих программ представляются телезрителям в публицистическом стиле известными ведущими, которые на высоком уровне соблюдают все законы норм Азербайджанского литературного языка. В данной статье отмечается, что публицистический стиль является выражением национального общественного мнения. Публицистический стиль речи используется для воздействия, чаще всего идеологического, на широкую публику с помощью средств массовой информации и ораторства. Этот стиль употребляется в сферах политико-идеологических, общественных и культурных отношений.

В статье указывается, что телеведущий, выступая в публицистическом стиле, в первую очередь старается вызвать положительную реакцию аудитории. Поэтому в публицистическом стиле используются более распространенные слова, которые понятны большинству. Поскольку публицистический стиль является формой массовой речи, он очень близок к обычному разговорному языку по всем языковым показателям. Сегодня каждый жанр журналистики называется публицистикой. Его цель - размышлять о жизни, изучать ее, заставлять людей думать об этом и делать правильные выводы.

Ключевые слова: АзТВ, Азербайджанский язык, эфир, официальный, социальный, программы, ответственность, публицистический стиль.

Karimova İrada İsrafil

Language of official and public programs and publicistic style on azerbaijani television (aztv)

Summary

The article discusses the language of official social programs broadcast on Azerbaijani television (AzTV). At the same time, it is noted that the materials of these programs are based on a journalistic style. The article reflects the valuable views and quotes of the Orders of the President of our Republic İlham Aliyev.

It is indicated that today the leading media force in Azerbaijan is Azerbaijan Television and Radio Broadcasting CJSC. Azerbaijan Television (AzTV) is a television with broad broadcasting capabilities, creative technical staff and well-educated correspondents. The article shows that the official social programs broadcast on AzTV are watched with great interest by the audience. It should be noted that the presentation of information on the work done in the country requires great responsibility. Therefore, the availability of social programs is commendable. "The main issue" is one of the main socio-political talk shows of AzTV. The presence of opponents in the program is a novelty for AzTV, and the active participation of viewers in discussions is also interesting. The presenters of the Planet, Goal, Week, Journalistic Research, and National Production programs present world events to AzTV viewers. The language materials of these programs are presented to viewers in a journalistic style by well-known presenters who at a high level comply with all the laws of the norms of the Azerbaijani literary language. This article notes that journalistic style is an expression of national public opinion. The journalistic style of speech is used to influence, most often ideological, the general public through the media and oratory. This style is used in the fields of political and ideological, social and cultural relations. The article states that the TV presenter, speaking in a journalistic style, first of all tries to provoke a positive reaction from the audience. Therefore, in a journalistic style, more common words are used that are understandable to most. Since journalistic style is a form of mass speech, it is very close to ordinary spoken language in all linguistic indicators. Today, every genre of journalism is called journalism. Its purpose is to reflect on life, study it, make people think about it and draw the right conclusions.

Key words: AzTV, Azerbaijan language, ether, official, social, programs, responsibility, publicistic style.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.03.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cavanşir Muradov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZEYNƏB YUSİFOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
AZ1073, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
e-mail: q.zeyneb@gmail.com

DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNİN LİŊQVO-PSIXOLOJİ MODELİ

Xülasə

Bu araşdırma göstərir ki, dilin daimi və ya müvəqqəti ehtiyacları onun zənginləşməsini, dəyişməsini və inkişafını bir zəruriyyətə çevirir. Zahirə səbəb hər nə olursa olsun, yəni linqvistik üsul olaraq söz necə yaranırsa yaransın, onun əmələ gəlməsi bu üç psixoloji modeldən biri üzrə baş verir.

1) Həm özü, həm də adı dərk edilən gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya yaddaşa 4 elementli tam itellekt kodu vasitəsilə ($Ge_1 + \dot{I}O_1 + Ge_2 + \dot{I}O_2 = K_t$) mühafizə olunur.

Bu koddakı birinci sıra gerçəklik elementinin (Ge_1) yenilənməsi ilə dildə artıq mövcud olan bir sözün omonimi kimi çıxış edən yeni bir söz yaranır.

2) İkincisi, sıra gerçəklik elementinin (Ge_t) yenilənməsi nəticəsində dildə artıq mövcud olan bir sözün sinonimi yaranır.

3) Eyni anda həm birinci, həm də ikinci sıra gerçəklik elementinin yenilənməsi və ya yaranması ($Ge_1; Ge_2$) ilə yeni bir gerçəklik vahidi və onun adı dərk edilir, yəni tamamilə müstəqil olan yeni bir söz yaranır.

Açar sözlər: alınmalar, eponim, akronim, blending, klipping

Məqalənin əsas məqsədi dilin leksik tərkibinin dinamik xarakterə malik olduğunu vurğulamaq, ingilis dilinin zənginləşməsini təmin edən alınmaları nəzərdən keçirmək və eponim, akronim, blending və klipping kimi bəzi spesifik üsulları həm linqvistik, həm psixoloji cəhətdən, yəni linqvo-psixoloji baxımdan tədqiq etməkdir.

Bu linqvistik reallığı analiz edərkən, bizcə, onun baş verməsini təmin edən və bir zəruriyyətə çevirən psixoloji prosesləri də nəzərdən keçirmək yerinə düşər.

Məlum olduğu kimi, sözün yarana bilməsi üçün, onun əks etdirdiyi gerçəklik vahidi dərk olunmalıdır, yəni bu gerçəklik vahidi ilə bağlı abstrakt təsəvvür gerçəklik elementi şəklində əsas yaddaşa qeyd edilməlidir. Eyni zamanda, həmin gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacı yaranmalıdır. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə qeyd edildiyi kimi, bu iki şərt ödənmədən söz yarana bilməz [1, s.96].

Dildə mövcud olan hər hansı bir söz əvvəlkindən fərqli bir abstrakt təsəvvürü əks etdirdiyi an artıq əvvəlki sözdən fərqli yeni sözə çevrilmiş olur və tamamilə başqa bir söz kimi qəbul edilir. Həmin söz ən azı əvvəlki sözün omonimi olur.

Alınma, eponim, akronim, blending və klipping kimi üsullarla yeni dil vahidlərinin necə yarandığını izləmək dilçilik elmi üçün faydalıdır. Bizcə, bu yolla yaranan dil vahidlərinin yeni sözlər kimi qəbul olunmasını bir zəruriyyətə çevirən psixoloji proseslərə nəzər salmaq da dilin koqnitiv sferasının müəyyən olunması baxımından kifayət qədər faydalı olacaqdır.

Dil daşıyıcılarının həyatında baş verən yeniliklərə uyğun olaraq hər bir dil dəyişikliklərə məruz qalır. Dəyişikliklərə təbii proses kimi yanaşan Con Alceonun mövqeyinə nəzər salaq: “Dil sistemi mədəniyyətlə bağlı olduğuna görə geyim, saç düzümü, əyləncədəki dəblər kimi dil də mütəmadi olaraq dəyişir. Dil digər mədəni fəaliyyətlərlə müqayisədə daha yavaş tərzdə təkamül etsə də, ondakı dəyişikliklər daha davamlı və labüddür” [2, s.10].

Dilin sabit olmadığını, təkamül prosesindən keçdiyinin bariz nümunəsi, dilin lüğət fonduna yeni sözlərin daxil olmasıdır. 2003-cü ildə təsis olunan və bütün dünyada dillə bağlı son tendensiyaları izləyən, sənədləşdirən və analiz edən Global Language Monitorun araşdırmalarına əsasən dünya dillərinin lüğət tərkibində hər il 5400 yeni söz yaranır [12].

Dilin lüğət tərkibinin yeni sözlər hesabına zənginləşməsinin bir çox xüsusiyyətləri vardır. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə mənbələrindən biri alınma sözlər, yəni dilə digər dillərdən daxil olan sözlərdir. İngilis dilinin lüğət fondunun tarixi birbaşa böyük işğallar tarixi ilə bağlıdır, belə ki, adaya gələn hər yeni xalq özü ilə dilini gətirmiş və özlərindən sonra da onun müəyyən elementlərini sanki miras qoymuşlar.

İngilis dilinə böyük təsiri olan dillərdən biri Latın dili olmuşdur. Belə ki, Roma ordusu və tacirləri bir çox yerli əşyalara yeni adlar qoymuş və dilə yeni anlamlar gətirmişdilər. O dövrdə ingilis dilinə gələn yeni sözlərin demək olar ki, yarısı bitki, heyvan, qida və məişət əşyalarının adları ilə bağlı olub. Həmin sözlər illər ərzində müxtəlif fonetik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Yanlış anlaşılmalara qarşısını almaq üçün biz bu yazımızda mümkün olduqca sözlərin hər iki formasını, yəni həm ilkin, həm də sonrakı formasını təqdim etməyə çalışmışıq. Qədim ingilis sözləri *pise* (*pea*), *cyse* (*cheese*), *candel* (*candle*) buna əyani misal ola bilər. Digər söz qruplarına hərbi, dini və hüquqi sözlər daxildir: *munic* (*monk*), *scrifan* (*decree*) və s.

Anqlo-saksların dövründə xristian missionerlərinin təsiri ilə yüzlərlə yeni söz ingilis dilinə daxil olduğu üçün, latın dilinin nüfuzu daha da gözəçarpan olmuşdur. Yeni leksikon kilsə, onun teologiyası, mərasimləri ilə bağlı idi: *altar* (*altar*), *apostulus* (*apostle*), *predician* (*peach*) bu qəbildən olan sözlərdəndir [4, s.7, 8].

13-cü əsr ingilis əlyazmalarında fransız dilinin nəzərə çarpan təsiri hiss olunurdu. Hesablamalara görə həmin dövrdə hüquq, idarəetmə, tibb, incəsənət, moda sahəsinə aid olan təxminən 10000 fransız sözünün (bunlardan bir qismi fransız dilinə başqa dillərdən keçmişdir) ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olduğu iddia edilir. *Chancellor*, *baron*, *attorney*, *crown*, *sovereign*, *treaty council*, *court*, *empire*, *majesty*, *parliament*, *arrest*, *attorney*, *felon*, *fine*, *ornament*, *collar*, *lace* bu qəbildən olan sözlər-

dəndir. Bir detallı da qeyd edək ki, Normand işğalçılarının istifadə etdiyi fransız dilinin şimal ləhcəsindən sonra ingilis dili Paris sarayının artan nüfuzu nəticəsində kübar dialekti hesab olunmağa başlayan Paris dialektinin təsirinə məruz qaldı. Aristokrat təbəqənin rütbələrini bildiren *king, queen, duke, prince, princess* kimi bəzi sözlər və qiymətli daş-qaş adlarını ifadə edən *amethyst, diamond, emerald, ruby, sapphire, turquoise* kimi sözlər məhz bu dövrlərdən başlayaraq ingilis leksikonunu zənginləşdirməkdədir [4, s.14].

Zənnimizcə, ingilis dilinin formalaşmasında alınma sözlərin əhəmiyyətindən bəhs etmişkən fikrimizi Otto Yespersonun bu mövzudakı mövqeyi ilə qüvvətləndirə bilərik: “Əgər ingilislər öz dillərinin istənilən bir dildən zəngin olması və lüğət kitablarında alman və fransız dillərindəkindən daha çox söz olması ilə fəxr edirlərsə, əlbəttə ki, bunun başlıca səbəbi əcnəbi sözlər, xüsusilə də fransız və latın dillərindən alınmış sözlərdir” [3, s.130].

Biz ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasının müəyyən üsullarına nəzər salarkən bir daha əmin olduq ki, dilin lüğət tərkibi sabit deyil. Bu dil, o müəyyən dövrlərdə müəyyən səbəblərdən dəyişikliklərə məruz qalır. Rəsmi olaraq dünyanın ən böyük lüğəti hesab olunan *The Oxford English dictionary*-nin 20 cildlik 1989-cu il nəşri 615000 sözü əhatə edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, lüğətin 1928-ci ildə “A New English Dictionary on Historical Principles” adı ilə nəşr olunmuş ilkin versiyası 400000 sözdən ibarət olub [10]. İngilis dilinin ilk müfəssəl lüğəti hesab olunan və müasir leksikoqraflar tərəfindən rəğbətlə qarşılanan 1775-ci ildə çap olunan Johnson’s Dictionary isə 42773 sözü əhatə edirdi [8]. Düşünürük ki, ingilis leksikoqrafiyası tarixindən gətirilən bu nümunələr ingilis dilinin bu və ya digər üsullarla tarixən zənginləşməsinin bariz isbatı olaraq tutduğumuz mövqeyin düzgün olduğunu bir daha sübut və təsdiq edir.

Bir haşiyə çıxaraq, qeyd edək ki, başqa bir dilə aid sözün alınma söz kimi hansısa bir dilin lüğət tərkibinə daxil ola bilməsinin bəzi səbəbləri vardır. Ən başlıca səbəb odur ki, həmin dilin daşıyıcıları öz dillərində bu sözü əvəz edə biləcək yeni forma yaratmırlar. Bəzən bunun səbəbi beynəlxalq sözün qorunması, bəzən isə konkret bir sözün məna çalarının spesifikliyidir. Bu iki vəziyyətin olmadığı hallarda isə, dilə əcnəbi mənşəli bir sözün gəlişi, sadəcə dilə qarşı laqeydlik kimi qiymətləndirilə bilər. İstənilən halda və hansı səbəbdən olursa olsun, alınma söz əcnəbi mənşəli də olsa və onun forması yerli dilə tam uyğun olmasa da, bu söz dilin lüğət fonduna daxil olur və həmin dilin sözü statusunu qazanır.

Bəzi ultramillətçilər dilə əcnəbi sözlərin gəlişini milli faciə kimi təqdim edirlər. Onlar qeyd edirlər ki, alınma sözlər əksər dil daşıyıcıları tərəfindən başa düşülmür və insanlar belə sözlərdən öz nitqində istifadə edə bilmirlər.

Unutmaq lazım deyil ki, söz iki boşluq arasındakı hərflər və ya iki fasilə arasındakı səslər zənciridir və eyni zamanda, gerçəklik vahidinə verilən şərti addır [1, s.96]. Yunan dilçiliyinin nümayəndələri kimi qəbul edilən antik filosoflardan Heroklit, Demokrit, Aristotel, Platon və başqaları da qeyd etmişdilər ki, əşyaya verilən ad

bəzən onun mahiyyətinə uyğun olur, bəzən isə tamamilə təsadüfi və şərti mahiyyət daşıyır. Bu səbəbdən də dildəki hansısa bir sözün əcnəbi mənşəli olmasını və ya alınma olmasını milli faciəyə çevirmək lazım deyil. Onları da gerçəklik vahidinin mahiyyətini əks etdirməyən və təsadüfi şəkildə verilən ad kimi qəbul etmək və zəruri alınmaların dilə gəlişi prosesini milli faciəyə çevirməmək mümkündür.

Eponimlər - dildə olan bir çox yeni sözlər xüsusi isimlərin ümumi isimlərə çevrilməsi nəticəsində yaranır. Musiqi alətləri ixtiraçısı olan belçikalı Adolf Saksın şərəfinə yaranan *saxophone* (saksafon), Fransanın Maliyyə Naziri Etyen de Siluetin adından yaranan *silhouette* (siluet), çex yazıçısı Frans Kafkanın adından yaranan və Kafka əsərlərinin qəribə, bədbin ruhunu ifadə edən *kafkaesque*, yunan filosofu Platonun adından yaranan *platonik* (platonik), britaniyalı general və dövlət xadimi Artur Vellingtonun şərəfinə yaranan *wellington* (uzunboğaz rezin çəkmə) kimi sözlər ən aktual eponim nümunələrinə aiddir.

Zənnimizcə, çörək dilimləri arasında ət tikələrindən başqa heç bir şey yemədən oyun masasında 24 saat vaxt keçirən IV Sendviç Qrafı Con Monteqyonun (1718-1792) şərəfinə adlandırılan və dilimizdə də işlənən *sandwich* (sendviç) sözü etimoloji baxımından diqqət çəkən eponimlərdən biridir [2, s.243].

İngilis dilində bir çox eponimlər də vardır ki, onlar bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında yaranmışdır. Görkəmli ingilis dramaturqu V.Şekspirin “Heç nədən hayküy” komediyasının qəhrəmanı - özünü qadın cinsinin məşhur düşməni adlandırırsa da, gözəl Beatrisə aşiq olan və subaylığa son qoyan Benedik (Benedick) obrazının təsiri ilə yaranan və xırda fonetik dəyişikliyə məruz qalan, xüsusilə də Amerikan ingiliscəsində işlənən *benedict* sözü yenicə, xüsusilə də nisbətən irəli yaşda ailə quran kişiləri ifadə etmək üçün işlənən bir sözdür.

Mənbəyi bədii əsərlər olan digər eponimlərə də nəzər salaq. Bayron – *don juan*; Çarlz Dikens – *pickwickian* (sadəlik, səxavətlik); Eleanor Porter – *pollyanna* (optimist); Meri Şelli – *frankenstein* (yaradıcısına ziyan verən); Migel de Servantes – *quixotic* (idealist, qeyri-real dünyası olan).

Uzun, həyəcanverici səfər mənasında işlənən *odyssey*, müstəsna qüvvə, cəsarət tələb edən mənasında işlənən *herculean*, xəritələr toplusu mənasında *atlas*, məğlub edilməsi çətin olan, insana ziyan verən şəxs və ya məfhum mənasında işlənən *nemesis*, klavişli musiqi alətini bildirən *calliope*, vulkan mənasında işlənən *volcano* sözləri mifoloji mənşəli eponimlərin bariz nümunələridir.

İngilis dilinin söz ehtiyatının zənginləşməsində yer adları əsasında yaranan eponimlər də xüsusi yer tutur: *oxford* (əsasən dəridən hazırlanan, rəsmi tərzə malik kişi ayaqqabısı), *champagne* (şampan), *bourbon* (spirtli içki növü), *cheddar* (pendir növü), *limousine* (avtomobil növü), *damask* (xüsusi işlənmiş naxışları olan bahalı parça növü), *denim* (cins parça), *morocco* (əsasən keçi dərisindən hazırlanan və adətən kitab cildləmə işində istifadə olunan material), *italic* (kursiv), *burger* (burger) *papana* (papaq növü), *china* (çini qablar), *guinea* (qədim ingilis qəpiyi), *mayonnaise* (mayonez), *madras* (zərif pampıq və ya ipək parça, eləcə də şərab adı). Misallardan

da göründüyü kimi bu eponimlər yalnız ingilis dilinin öz daxili imkanları hesabına yaranmayıb. Burada müxtəlif dillərdəki yer adları əsasında yaranan və ingilis dilində eyni və ya oxşar formada işlənən eponim nümunələri də öz əksini tapıb.

Söz yaradıcılığının getdikcə geniş vüsət alan bir şəkli də **akronimlərdir**. Akronim bir neçə sözün baş hərflərinin birləşməsindən yaranmış sözü ifadə edir. Bəzən akronimlər bir söz kimi tələffüz olunur: NATO (North Atlantic Treaty Organization), UNESCO (United Nation's Educational, Scientific, Cultural Organization), OPEC (Organisation of Petroleum Exporting Countries), PİN (Personal Identity Number), UNİCEF (United Nation's Children's Emergency Fund). Müəyyən qrup ingilis akronimləri ümumişlək sözlərə çevrilmişlər və artıq baş hərflərlə ifadə olunurlar: laser (light amplification by stimulated emission of radiation), radar (radio detection and ranging), zip (zone improvement code).

Abreviatura adlanan bəzi akronimlərdə baş hərflər ayrıca tələffüz olunur: *WHO* (World Health Organization), *BBC* (British Broadcasting Company), *GMO* (Genetically Modified Organisms), *PM* (Prime Minister), *MP* (Member of Parliament), *ATM* (Automatic Teller Machine), *FM* (Frequency Modulation) [9].

İngilis dilində akronimlərin işlənməsinin qədim tarixi kökləri vardır. Əminliklə deyə bilərik ki, ingilis dilinin ən uğurlu və geniş işlənmə dairəsinə malik akronimlərdən biri razılıq mənasında işlənən OK sözüdür. Bu sözün tarixi haqqında 210 səhifəlik kitab yazan Allan Metkalf qeyd etmişdi: “Planetdə ən tez-tez deyilən və çap olunan söz olduğu deyilir; bi söz hətta körpənin ilk sözü olan *ma* (ana), hər yerdə və həmişə var olan *Coke* (kola) sözlərindən də çox işlənir. Və o (OK – qeyd bizimdir Z.Y.), Ayda ilk işlənən söz olub. O, iki hərflə ifadə olunan tam bir fəlsəfədir” [5, s.1]. Düşünürük ki, son dövrlərdə ana dilimizdə ünsiyyət quranda belə, xüsusilə də sosial şəbəkələrdə istər yazılı, istərsə də şifahi formada gündəlik həyatımızda inanılmaz dərəcədə tez-tez istifadə etdiyimiz bu sözün işlənmə intensivliyi bizim də bu global meyldən geri qalmadığımızın əsas göstəricisidir.

Sosial şəbəkələrin, onlayn ünsiyyətin geniş vüsət tapdığı müasir dövrümüzdə akronimlərin yeni bir forması yaranmışdır. Mesajlaşma dili kimi tanınan facebook, twitter, email, whataspp yazılarında istifadə olunan bu akronimlərin yaranmasının və kütləvi şəkildə yayılmasının əsas məqsədi ünsiyyət prosesini sürətləndirmək, vaxta qənaət etmək və s. kimi səbəblərdir. Son dövrlərdə ingilis dilində ən çox rast gəlinən akronimlərdən bəziləri bunlardır: *BTW* (by the way), *DİY* (do it yourself), *AFAİK* (as far as I know), *TBC* (to be continued), *CU* (see you), *FAQ* (frequently asked questions), *ASAP* (as soon as possible), *NVM* (never mind).

Dinamik həyat tərzilə bağlı olub vaxt azlığının nəticəsi kimi yaranan bəzi ingilis akronimləri bizim gənclərimiz arasında da dəb halına çevrilmişdir və onların psevdamüasirlik həvəsinin reallaşmasına xidmət edir. Bu qrupdan olan akronimlərə aşağıdakıları misal çəkmək olar: *HBD* (Happy Birthday), *OMG* (Oh My God), *thx* (thanks), *pls* (please), *TBT* (throwback Thursday), *BFF* (best friend forever).

Mürəkkəb sözlər, yəni müstəqil sözlərin birləşərək yeni bir söz əmələ gətirməsi üsulu da ingilis dili üçün çox xarakterikdir. Belə sözlər 3 üsulla - bitişik, defislə və ayrı yazıla bilər: *doorknob, fingerprint, wallpaper, textbook, toothbrush, dishwasher, bookshelf, cupboard, post office, internet cafe, laptop, pop-up, pop-under*.

Blending – 2 sözün birləşməsi ilə söz yaratmanın formalarından biridir. Bu üsulla, bir qayda olaraq, ilk sözün əvvəli ilə ikinci bir sözün sonluğu birləşdirilir və nəticədə yeni söz əmələ gəlir. Blendinglərin bəzi populyar nümunələri bunlardır: *Smoke* və *fog* sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn *smog*, *breakfast* və *lunch* sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn *brunch*, *television* və *broadcast* sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn *telecast*, *helicopter* və *airport* sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn *heliport*, *European* və *television* sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn *Eurovision*, *chocolate* və *alcoholic* sözlərindən yaranan *chocoholic*, *network* və *etiquette* sözlərindən yaranan *netiquette* sözü və s.

Onu da qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə *blending* sözü əvəzinə *portmanteau* termini ilə də rastlaşırıq. Müxtəlif mənbələrin analizi nəticəsində belə qənaətə gəlmişik ki, həm *blending*, həm də *portmanteau* iki sözün müxtəlif hissələrinin, adətən daha vacib və əhəmiyyətli hesab olunan elementlərinin birləşməsindən yaranan leksik vahidləri ifadə etmək üçün istifadə edilən və mahiyyətcə identik olan linqvistik termlərdir. Linqvistik termin kimi ilk dəfə 1871-ci ildə Luis Kerolun qəhrəmanı Hampti Dampinin tərəfindən istifadə olunmuş qeyri-adi sözlərin (*slithy*= *slimy*+*lithe*) izahı zamanı istifadə olunmuşdur. *Portmanteau* sözünün etimologiyasını nəzərdən keçirtsək görərik ki, fransız mənşəli bu söz, əsasən səyahət zamanı istifadə edilən və iki eyni hissədən ibarət olan çemodanı ifadə edir. Bu baxımdan iki müxtəlif mənanın bir sözlə ifadə olunması məqsədi ilə *portmanteau*dan terminindən istifadə edilməsi heç bir təəccübə səbəb olmamalıdır.

Klipping – söz yaradıcılığının digər bir növüdür və bu zaman çoxhecalı sözlər adətən birhecalı söz səviyyəsinə qədər qısaldılır. Məsələn: *fax (faxcimile), flu (influenza), pub (public house), lab (laboratory), gas (gasoline), ad (advertisement), pants (pantalons), cab (cabriolet), Zoo (zoological garden), auto (automobile), bio (biography)*.

Bu tədqiqat çərçivəsində nəzərdən keçirdiyimiz üsullarla yaranan sözlərin hansı psixoloji proseslərin nəticəsi olduğunu da müəyyən etməyə çalışırıq.

Dildə eponim tipli sözlərin yaranma bilməsini linqvo-psixoloji cəhətdən izah etmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, həm adı, həm özü dərk edilən gerçəklik vahidləri ilə bağlı informasiya əsas yaddaşda 4 elementli intellekt kodu ilə $Ge_1 + \dot{I}O_1 + Ge_2 + \dot{I}O_2 = K_t$ mühafizə olunur [1, s. 103]. Mayıl B.Əsgərovun qeyd etdiyi kimi, bu kodda olan elementlərin hər hansı birində baş verən dəyişkənlik, sözün formasının, mənasının və ya eyni anda həm formasının, həm də mənasının dəyişməsi ilə nəticələnir.

Əgər bir sözün ifadə etdiyi gerçəklik vahidinin birinci sıra gerçəklik elementi, yəni Ge_1 -i dəyişərsə, o zaman əvvəlki sözlə omonim olan yeni bir söz yaranır. Yuxarı

rıdakı nümunələrdən birində gördüyümüz kimi, konkret bir şəxsin, yəni britaniyalı general və dövlət xadimi Artur Vellinqtonun soyadı kimi çıxış edən bir sözün Ge₁-i dəyişmişdir.

Yəni bu söz artıq əvvəlki mənasına paralel olaraq, tamamilə yeni, başqa bir mənada da ifadə etməyə başlamışdır. Bu söz artıq sadəcə həmin şəxsi deyil, eyni zamanda uzunboğaz rezin çəkmə kimi bir əşyanı da ifadə edir. Deməli, nəticə etibarlı ilə, əvvəlki sözlə omonim olan yeni bir söz yaranmışdır. Yəni *wellington* sözü soyad mənası daşıyan xüsusi isim olmaqla yanaşı, *eponim* kimi formalaşan yeni bir sözdür və ingilis dilində uzunboğaz rezin çəkmə mənasına da malikdir.

Eyni fikri eponim kimi formalaşan *platonik* (platonik), *sandwich* (sendviç), *Frankenstein* (yaradıcısına ziyan verən), *bourbon* (spirtli içki növü), *panama* (papaq növü) və digər çoxsaylı sözlər haqqında da söyləmək mümkündür.

Əgər bir sözün ifadə etdiyi gerçəklik vahidinin ikinci sıra gerçəklik elementi, yəni Ge₂-si dəyişərsə, o zaman əvvəlki sözün sinonimi olan yeni bir söz yaranır. Bu tədqiqat çərçivəsində akronim kimi nəzərdən keçirdiyimiz dil vahidlərini də şərti olaraq bu qrupa daxil etmək olar.

Düzdür, akronimlərin sözün əsl mənasında əmələ gəldikləri deyim və ifadələrlə tam sinonim olduğunu iddia etmək mümkün deyil. Çünki tam sinonim eyni mənada ifadə edən iki müstəqil leksik vahidə deyilir. Amma akronimlərdə vəziyyət müəyyən qədər fərqlidir. Tərifindən də görüldüyü kimi akronimlər ilkin mərhələdə sadəcə abreviatura kimi yaranırlar: NATO (North Atlantic Treaty Organization), UNESCO (United Nation's Educational, Scientific, Cultural Organization), OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries), PIN (Personal Identity Number), UNICEF (United Nation's Children's Emergency Fund). Sonradan bu dil vahidləri sadəcə yarandıqları dildə deyil, bəzi hallarda müxtəlif dünya dillərində də müstəqil beynəlmillət söz kimi işlənməyə başlayırlar. Bu gün dünya dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində həmin akronim sözlər olan Nato, Yunesko, Opek, Pin kod, Yunisef kimi dil vahidləri müstəqil şəkildə işlədilir. Hətta bu sözləri öz nitqində işlədən şəxslər bəzi hallarda həmin akronimlərin necə yaranması haqqında heç bir məlumatla malik olmurlar. Onlar üçün bu sözlər sadəcə əcnəbi alınmalardır. Məhz bu səbəbdən akronimləri şərti sinonimlər sırasına daxil etməyi məqbul sayırıq.

Okkazional nitq ehtiyacını ödəməyə xidmət edən *BTW* (*by the way*), *DIY* (*do it yourself*), *AFAİK* (*as far as I know*), *TBC* (*to be continued*) və bunlara bənzər çoxsaylı dil vahidləri də, böyük çətinliklə də olsa, ilkin yarandıqları dil vahidlərinin məntiqi sinonimi hesab oluna bilərlər.

İngilisdilli elmi ədəbiyyatda blending adlandırılan dil vahidləri, əslində ikinci sıra gerçəklik elementi, yəni Ge₂-si dəyişmək yolu ilə yaranan söz tipləridir. Hətta bu qrupa daxil olan sözlərin yarandıqları mənbə ifadələrin məntiqi sinonimi kimi çıxış edən həqiqi sözlər olduğunu da iddia etmək mümkündür. Belə ki, *smog* sözü *smoke* və *fog* sözlərinin, *Eurovision* sözü *European* və *television* sözlərinin, *chocoholic* sözü *chocolate* və *alcoholic* sözlərinin, *telecast* sözü *television* və *broadcast* sözlərinin

birləşməsindən əmələ gəlmiş olsa da, bu sözlər və eyni üsulla yaranan digər çoxsaylı sözlər müasir ingilis dilinin tam hüquqlu müstəqil leksik vahidləridir.

İngilisdilli elmi ədəbiyyatda klipinq adlandırılan dil vahidləri də ikinci sıra gerçəklik elementini dəyişməklə, yəni təkhecalı söz səviyyəsinə qədər ixtisar olunmaqla yaranan söz tipləridir, məsələn: *fax (faxcimile)*, *Zoo (zoological garden)*, *auto (automobile)* və s.

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında aparılan bu araşdırma bütün dünya dillərinə aid edilə biləcək bəzi **nəticələrə gəlməyə** əsas verir.

Birincisi, istər dilin daimi ehtiyacları, istərsə də qısa müddətli və ya birdəfəlik okkazional ehtiyacları onun zənginləşməsini, dəyişməsini və inkişafını bir zəruriyyətə tə çevirir.

İkinci bir tərəfdən, zahiri səbəb hər nə olursa olsun və ya söz linqvistik üsul olaraq necə yaranırsa yaransın, dil struktur vahidi kimi onun yaranması aşağıdakı üç psixoloji modeldən biri üzrə baş verir:

1) gerçəklik vahidinin həm özünün, həm də adının dərk edilməsi yolu ilə yaranan və 4 elementdən ibarət olan ($Ge_1 + \dot{I}O_1 + Ge_2 + \dot{I}O_2 = K_t$) tam itellekt kodunun birinci sıra gerçəklik elementinin (Ge_1) yenilənməsi o deməkdir ki, dildə artıq mövcud olan bir sözün omonimi kimi çıxış edən yeni bir söz yaranmışdır;

2) ikinci sıra gerçəklik elementinin (Ge_2) yenilənməsi o deməkdir ki, dildə artıq mövcud olan bir sözün sinonimi kimi çıxış edən yeni bir söz yaranmışdır;

3) eyni anda həm birinci, həm də ikinci sıra gerçəklik elementinin yenilənməsi və ya yaranması ($Ge_1; Ge_2$) isə o deməkdir ki, yeni bir gerçəklik vahidi və onun adı dərk edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi /Elm və təhsil, Bakı 2015, s.192
2. Algeo John. The Origins and Development of the English Language / 6th edition, Wadsworth Cengage Learning, 2010, p.347
3. Jespersen Otto. Growth and the Structure of the English Language/ B.G. Teubner, Leipzig, 1905, p.260
4. Lashkova G.V, Talakhadze V.T, Vrazhnova I.G. New Readings in English Lexicology/Part1, Saratov, 2014, p. 65
5. Metcalf Allan. OK, The Improbable History of America's Greatest World/Oxford University press, 2011, p. 210
6. www.collinsdictionary.com
7. www.dictionary.cambridge.org
8. www.dictionary.com/e/johnson
9. www.etymonline.com
10. www.history.com

11. www.netlingo.com

12. www.theguardian.com/media/mind-your-language

Зейнаб Юсифова

Лингвopsихологический модел обогащения языка
Резюме

Данное исследование доказывает, что из-за постоянных или временных (оказиональных) потребностей языка его лексический состав постоянно обогащается, изменяется и развивается. Какими бы ни были внешние причины, то есть способы формирования слова, его образование происходит в соответствии с одной из этих трех психологических моделей.

1) Когда воспринимаются и единица реальности, и ее название, информация о ней сохраняется в памяти с полным кодом интеллекта, состоящим из четырех элементов ($\text{Эд}_1 + \text{Ои}_1 + \text{Эд}_2 + \text{Ои}_2 = \text{К}_n$). Изменяя или обновляя элемент действительности первого ряда (Эд_1) в этом коде, создается новое слово, которое является омонимом слова, уже существующего в языке.

2) В результате изменения или обновления элемента действительности второго ряда (Эд_2) в этом коде, создается новое слово, которое является синонимом слова, которое уже существует в языке.

3) Если элементы действительности как первого, так и второго ряда (Эд_1 ; Эд_2) обновляются или изменяются одновременно, это означает, что воспринимается новая единица действительности и формируется новое слово и это слово является абсолютно самостоятельным.

Ключевые слова: заимствования, эпоним, акроним, блендинг, клиппинг

Zeynab Yusifova

Linguopsychological model of language enrichment

Summary

This study proves that due to the permanent or temporary (occasional) needs of the language, its lexical composition is constantly enriched, changed and developed. Whatever the external causes, that is, the ways the word is formed, its formation occurs in accordance with one of these three psychological models.

1) When both the unit of reality and its name are perceived, information about it is stored in memory with a complete intelligence code consisting of four elements

$(Er_1+Oi_1+Er_2+Oi_2=C_f)$. By changing or updating the element of reality of the first row (Er_1) in this code, a new word is created, which is the homonym of a word that already exists in the language.

2) As a result of a change or update of the second-row reality element (Er_2) in this code, a new word is created that is synonymous with a word that already exists in the language.

3) If the elements of reality of both the first and second row ($Er_1;Er_2$) are updated or changed at the same time, this means that a new unit of reality is perceived and a new word is formed and this word is absolutely independent.

Key words: borrowings, eponym, acronym, blending, clipping

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Mayıl Əsgərov tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

XƏYALƏ MÜRSƏLİYEVƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Sumqayıt Dövlət Universiteti
murseliyeva.xeyale@mail.ru

İLK SÜNİ TÜRK DİLİ LAYİHƏLƏRİ: BALEYBƏLƏN VƏ “QUŞ DİLİ”

Xülasə

Dillər müxtəlif mədəniyyətləri, adət-ənənələri, həyat tərzini, ideyaları, münasibətləri ifadə edir. Dillər dünyagörüşümüzün formalaşmasına kömək edir. Ancaq mövcud olan yalnız bir dil beynəlxalq dil olarsa, ondan istifadə edənlərin bütün sahələrdə böyük faydası ola bilər. Bundan başqa, yalnız bir dilin geniş yayılması, bu dil ilə əlaqəli mədəniyyətin dünyada dominant mövqə tutması deməkdir. Bu isə digər kiçik dilləri və mədəniyyətləri təhlükə altına alır. Bu səbəbdən beynəlxalq ünsiyyətdə mütləq faciəyə səbəb olacaq dünya hökumranlığından yayınmaq insanların niyə süni dillər yaratmağa başlamasının əsas səbəblərindən biridir.

Süni türk dili - baleybələn unikal bir dildir. Türk, ərəb və fars kimi fərqli ailələrə mənsub olan bir çox fərqli dillərin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Bu dilin əsas qrammatikası ərəb dilindən götürülmüşdür, cümlə elementlərinin sıralanma qaydası oxşardır, amma bir az daha sadələşdirilmişdir. Söz ehtiyatı əsasən türk və fars dillərindən alınmışdır. İstifadə edilmiş əlifba isə ərəb əlifbasının Osmanlı variantı idi.

Quş dili və ya fit dili hal-hazırda Fransanın, Yunanıstanın bəzi azsaylı əhalisi olan kəndlərində, Cənubi Amerikada, Cənubi və Şərqi Afrikada, hətta, Vyetnamda, Nepalda, Birmada rast gəlinərsə də, bu ünsiyyət vasitəsi daha çox İspaniyanın La Gomera adasında və qonşu Türkiyə Respublikasının Qara dənizin dağlıq ərazisində yerləşən Kuşköy kəndində daha çox istifadə olunur.

Qeyd etmək istərdik ki, praktik baxımdan bugünədək bütün süni dil layihələri uğursuz olub. Çox az adam dünyanın bir gün beynəlxalq ünsiyyət üçün süni dil qəbul edəcəyinə inanır. Hal-hazırda ingilis dili dünya miqyasında beynəlxalq dil olmağa daha yaxındır. Belə ki, xeyli insan digər dillərə nisbətən ingilis dilini ikinci dil olaraq bilir. Son 500 ildə dillərin sayı xeyli azaldılsa da, hələ də minlərlə dildə danışılır və onların əksəriyyətinin gələcəkdə danışılacağına inanmaq üçün xeyli əsaslarımız var. Dillərin müxtəlifliyi mədəni irsin bir hissəsidir və vacib vəzifə kiçik xalqların dillərini xilas etməkdir. Ancaq sadə beynəlxalq ünsiyyət ideyası bir çox tədqiqatçı və dilçi üçün hələ də aktual olaraq qalır.

Açar sözlər: süni dil, təbii dil, baleybələn dili, quş dili, fit dili

Yaşadığımız dünya haqqında biliklərimiz o qədər natamamdır ki, biz hər hansı bir dil formasının mənası haqqında nadir hallarda sistemli hökmlər verə bilərik. Uzun illərin təcrübəsi onu göstərir ki, yazı yazmaq dil deyildir, gözlə görünən işarələrlə dili yaşatmaq yoludur.

İnformasiya partlayışı, beynəlxalq dillərin sayının daim artması müasir dil vəziyyətini olduqca çətinləşdirir. Dillərin qarşılıqlı təsiri son nəticədə dünya dilləri ilə paralel fəaliyyət göstərən beynəlxalq süni dillərin yaranmasına səbəb olur.

N.Y.Marr yazır: “Dünyada natural dil yoxdur, bütün dillər sünidir, hamısı insanlıq tərəfindən yaradılmışdır” [2,s.35]. Marrın bu fikirləri dilçilikdə birmənalı qarşılanmır.

Süni dilin ilk layihəsi (Aleksarx tərəfindən tərtib edilmişdir) təxminən b.e.ə. IV - III əsrlərin əvvəlində yaranmışdır. Antik dövrdən bəri təxminən 900 süni dil layihəsi yaradıldı. Lakin təəssüf ki, bunların çoxu yazılı şəkildə bizə çatmadı. İlk məlum süni dil qədim yunan həkimi Qalenin (e.ə. II əsr) dilidir. Bu dilin varlığı haqqında bilinir, lakin onun əsasında hazırlanmış yazılı abidələr, eləcə də qrammatikası qorunub saxlanılmamışdır.

Türklərin zəngin mədəni irsə malik olması hamıya məlumdur. Bu zəngin irsin siyahısına süni türk dili layihəsi də daxildir. XVI əsrdə Muhyi-i Gülşəninin yaratdığı Baleybələn dili (1574) volapük dilindən 300 il əvvəl yazıya alınıb. Bu layihənin yaranmasının iki səbəbi olub. Bu iki səbəb bir-birinə zidd görünsə də, hər ikisi olduqca məntiqlidir.

I səbəb həmin dövrün sufilərinin təsirlərə məruz qalmasından qaynaqlanır. İslamın vahid təfsiri saray tərəfindən qəbul edilir, digər şərhlər isə inkar edilir. Nəticədə, dinin fərqli bir təfsirini verən alimlərin dar ağacından asılması qaçılmaz hal alır. Məsələn, Şeyx Muhyiddin Qaramani və oğlu Şeyx İbrahim əfəndi bu səbəbdən edam edilmişdi. Bu vəziyyət sufiləri gizliliyə yönəldir, sufilər dərgahlarda gizli bir araya gəlir, fikirlərini açıq şəkildə təbliğ etməkdən çəkinir və hər kəsi aralarında qəbul etmirdilər. Beləliklə, “bilik yalnız onu öyrənmək istəyi və qabiliyyəti olanlara verilir” anlayışı inkişaf edir.

Muhyi-i Gülşən 1528-1604-cü illərdə yaşamış bir sufi şair olmuşdur. Ədirnədə anadan olmuş, İstanbulda məskən salmışdır. Dövlət daxilində özünəməxsus hörmət qazanan şairin şeirləri sarayda oxunur və o, dövrün şeyxülislamı Əbu Səudun dostu olur. Əsl düşüncələrini isə həmişə gizlədir. “Dilsizlərə verilən dil” mənasını ifadə edən Balaybələnə bu dövərdə yaratmağa başlayır və məlumatları şifrələməyə çalışır.

Muhyinin bu kitabı yaratmasının II səbəbi isə volapük və esperanto dilləri ilə eynidir. XVI əsrdə Osmanlı imperiyası gücünün zirvəsində idi və geniş bir əraziyə yayılmışdı. Çox fərqli dillərdə danışan bir çox xalq eyni dövlətin hüdudlarında yaşayırdı. Dövlətin sərhədləri daxilində o qədər çox dil və mədəniyyət var idi ki, ortaq bir dil yaratmaq ehtiyacı yarandı. Bu dili yaradarkən Muhyi bir gün bütün Osmanlı əhəlisinin bu dildə danışacağını xəyal edirdi. Yazılarında bu istəyi açıq şəkildə ifadə et-

mişdi. Muhyi bu dilə dini bir keyfiyyət də verməyə çalışmışdı. Bu dili özü yaratmadığına inanırdı. Çünki sufi olaraq insanların bütün hərəkətlərinin Allahdan gəldiyinə inanırdı. Onun sözlərinə görə, bu dil yaranmayıb, aşkarlanıb. Ürəkdən ürəyə çatan gizli bir dil artıq vardır. O sadəcə bu dili qrammatik və leksik vahidlərə uyğunlaşdırmışdı.

Muhyi iki yüz əsərini bu dildə yazmış və digər sufilərə də eyni şeyi məsləhət görmüşdür. Şagirdlərindən bəziləri onunla razılaşsa da, digərləri isə bir dil yaratmanın Allaha şirik qoşmaq (şərik) olduğunu dedilər. O yenə də Baleybələn dili üzərində ısrar etdi. Dilin qrammatik quruluşunu və sözlərini ortaya qoydu. Geniş əhatəli bir qrammatika yaratdı. On min söz düzəltdi və bu sözlərin hamısını qarşılığını türk, ərəb və fars dillərində yazdığı lüğətdə verdi.

Təəssüf ki, bu dil onun ölümü ilə öldü. Hətta onun varlığı tamamilə unuduldu. Yazdığı kitablar kitabxanaların tozlu guşələrində qaldı. Bu kitablar artıq heç kimin bilmədiyi bir dildə yazılmışdı. İki yüz il bu şəkildə keçdi.

Baleybələnün yenidən üzə çıxması maarifşünas filosof Jan Jak Russonun sayəsində baş verdi. XIX əsrin əvvəllərində Russonun yolu Hələbə düşür. Burada tanımadığı bir dildə yazılmış əsərlə qarşılaşır. Əsər ərəb əlifbasının Osmanlı variantında yazılsa da, naməlum bir dildə idi. Kimdən soruşmasından asılı olmayaraq, bu əsərin hansı dildə yazılmasını heç kimdən öyrənə bilmir.

Russo kitabın ana səhifəsinin bir nüsxəsini çıxarır və onu Almaniyadakı atasəsi Cosef Von Hammer Purqstalla göndərir. O, şərq elmləri mütəxəssisi və tərcüməçisi idi. Dil öyrənməyə meyilli və bir çox dildə danışan şəxs idi. Hammer də bu dili oxuya bilmir və Parisdəki Şərq Dilləri məktəbinin akademiki Silvestr de Sasidən kömək istəyir.

Sasi səkkiz il bu dil üzərində çalışır, ancaq sirrini açə bilmir. 1813-cü ildə bir məqalə yazdı və Baleybələnün yox olmuş bir millətə aid olduğunu və ya Şərq Kabbalistlərinin istifadə etdiyi gizli bir dil olduğunu söylədi. Əlindəki mənbənin məhdud olması onun bu dilin sirrini açmasına mane olmuşdu. Eyni zamanda, şərqşünaslardan biri Alessandro Bausani bu dilin ilk süni dil olduğunu kəşf etsə də, onun kim tərəfindən və nə üçün edildiyi barədə bir nəticəyə gələ bilmir.

Aradan yüz əlli il də keçir və Baleybələn ilk dəfə bir elmi araşdırma mövzusu olur. İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsinin professoru Mithat Sertoğlu 1966-cı ildə *“Həyat Tarix”* jurnalında *Birinci Beynəlxalq Dili Bir Türk icad edib* başlığı altında məqalə yazır və bu dilin yaradıcısının Muhyi-i Gülşen olduğunu elan edir. Ancaq dilin sirri hələ də aşkar edilmir.

İstanbul Universitetinin Qədim Türk Ədəbiyyatı professorlarından olan Meritol Tulumun tələbəsi Mustafa Koç 2001-ci ildə Baleybələn üzərində işləməyə başlayır. O, mətnlərin dağıldığı Misir, Türkiyə və Fransa arasında heç durmadan gedib-gəlmək məcburiyyətində qalır. Təəssüf ki, Muhyinin əsərlərinin əksəriyyəti günümüzə gəlib çatmayıb. Buna baxmayaraq, Sasinin qeyd etdiyi yazılardan bir lüğət bölməsi tapılır. Qrammatikaya dair mənbələrə Misir Milli Kitabxanasındakı yazılarda rast

gəlinir. Səs quruluşunun sirrini açmaq üçün Muhyinin qeydləri tələb olunur və onlar İstanbuldakı Hacı Səlim Ağa Kitabxanasında üzə çıxır.

Mustafa Koç beş il davam edən araşdırmadan sonra dilin sirrini açmağa müvəffəq oldu. 2006-cı ildə tapıntılarını “Baleybələn: İlk Süni Dil” kitabında çap etdirirdi. Bu kitab, Baleybələn haqqında əsas mənbədir. Kitabda Muhyinin həyatı, baleybələn kəşf olunma müddəti, dilin qrammatik, fonetik quruluşu və lüğət bölməsi var. Kitabın giriş mətnini bölüşək: “Bu əsər süni dil, qüsursuz dil, ortaq dil və mənbə dil tədqiqatlarının aparıldığı ilk məlum nümunədir. XVI əsrdə yazılmış Baleybələn (Muhyinin dili / Lisânü”l-Muhyî) sufi təcrübəsini Şərq dillərinin (Türk, Ərəb, Fars) imkanları ilə qarışdıran unikal bir mətndir. Babil sivilizasiyalarında və mədəniyyətlərində ortaq bir dil meydana gətirmək üçün XIX əsrin ilk müjdəçisidir” [5].

Baleybələn həqiqətən unikal bir dildir. Türk, ərəb və fars kimi fərqli ailələrə mənsub olan bir çox fərqli dillərin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Əsas qrammatika ərəb dilindən götürülmüşdür, cümlə elementlərinin sıralanma qaydası oxşardır, amma bir az daha sadələşdirilmişdir. Söz ehtiyatı əsasən türk və fars dillərindən alınmışdır. İstifadə edilmiş əlifba ərəb əlifbasının Osmanlı variantı idi.

Digər tərəfdən, türk dili kimi bir əlavə dildir. İsim və ya feilə şəkilçi əlavə edərək yeni bir söz yaratmaq bu süni dildə də mövcuddur. Səs (kar samit) düşümlü hadisəsi Baleybələndəki əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Dilin maraqlı cəhətlərindən biri də eyni sözün əks mənalar ifadə etməsidir. Məsələn, *cevn* sözü həm qara, həm də ağ mənasını verir.

Bəzi türk sözlərinin Beleybelen dilində qarşılıqlı nəzər salmaq:

aşiq: dəst

çörək: betem

kölgə: şal

nəfəs: ad

on üç: cilyâ

qapaq: Sedâb

ovçu: gîrtâv

oxatan: demcen

Bu dil Osmanlı mədəni tarixində qurulan ilk dil olaraq öz yerini tutur.

Quş dili dünyada süni dil kimi qəbul edilməsə də, qeyd etmək istərdik ki, insanların quş səsini təqlid yolu ilə ifadə etdiyi dil də süni dil hesab edilməlidir. Təbii şəkildə mövcud olanın süni şəkildə təqlidi əlbəttə süni hesab edilməlidir.

Eramızdan əvvəl 965-928-ci illərdə hökmdarlıq etmiş (Süleyman peyğəmbər) Süleyman ibn Davud haqqında Şərqdə çoxlu əfsanələr var. Süleyman həm də bütün heyvanların və quşların dilini bilirmiş. Onları lazım gəldikdə səsləyib, öz hüzuruna gətirərmiş... bu barədə Quranın "Qarişqalar" surəsində də məlumat verilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da quş dili- quzğun dilinin adı çəkilmişdir: “On altı min üzəngili, keçə bökklü, azğın dinli, quzğun dilli kafir (Qazanın önünə) çıxax gəldi” [1, s.80].

Görkəmli fars sənətkarı Fəridəddin Əttarın (XII-XIII əsr) bu əfsanə ilə əlaqədar "Məntiq-üt teyr" ("Quşların nitqi") adlı fəlsəfi poeması da elmə məlumdur. Sufizm görüşləri və rəvayətləri əsasında yazılmış bu əsərin iştirakçıları quşlar (hüd-hüd, tutu, tovus, bülbül, qumru, turac, göyərçin, şonqar və s.) olub, öz "quş dillərində" danışımlar. Buradakı "quş dili" ifadəsi həqiqi mənadan əlavə, bir də (əsasən) rəmzi, sufi təriqətinə xas bir dil mənasını da bildirir. Odur ki, sufizmdən xəbərdar olmayanlar üçün bu dil müəmmalı, sirli, anlaşılmaz bir dil olaraq qalmaqdadır. Əttarın əsəri bütün Şərqdə çox geniş şöhrət tapmışdı. Həmin əsərin təsiri altında Əlişir Nəvai (XV əsr) "Lisan-üt teyr" poemasını yazıb. Ümumiyyətlə, anlaşılmaz, qəliz ibarələrlə dolu dilə tədricən "quş dili" deməyə başlamışdılar.

Mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsimi (XIV əsr) də qəzəllərində quş dilinin mövcudluğunu təsdiqləyərək yazıb:

*Xəttü xalun, məntiqi-teyridür əhli-vəhdətün,
Quş dilin sən tərcüman etmək dilərsən, etməgil.
Nəsiminin başqa bir şeirinə nəzər yetirək:
Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.*

İstedadlı dilçilər Yusif Seyidov və Samət Əlizadənin yazdıqlarına görə bu beytdən "belə nəticə çıxır ki, sufilik və xüsusən hürufilik təriqətinin prinsiplərini, normalarını, həmin təriqətdə sözlərin gizli mənalarını bilməyən, şairin məsləyi və mübarizə yolu haqqında geniş təsəvvürü olmayan oxucu üçün bir çox şeirlərin (Nəsimi şeirlərinin) dili quşların dili kimi anlaşılmaz olacaq".

Müəyyən bir dövrdə yalnız təriqət jarqonları deyil, ümumiyyətlə, hər hansı anlaşılmaz, qəliz ibarələrlə zəngin olan dilə "quş dili" deyilib. Qəliz ibarələrlə dolu bir sözə qulaq asandan sonra M.F.Axundov "Kəmalüddövlə məktubları"nda yazırdı: "Mən belə quş dilini necə anlayım?"

"Quş dili" həm də səciyyəvi bir aqro növüdür. Sözlərin hər hecasına müəyyən səsin artırılması ilə ünsiyyət saxlanmasına quş dili deyilir. Hər hansı bir səs (hərf) müəyyən quşun səsinə // dilini işarə üçün sözlərə əlavə edilmiş olur. Odur ki, ümumi "quş dili" əvəzinə daha konkret "qarğa dili", "quzğun dili", "leylək dili" və s. işlədilir. İbrahim Dəkuki İraq türkmənləri arasında "üçüncü şəxsin anlamaması üçün" quş dilindən istifadə olunduğunu qeyd edirdi. O göstərir ki, "K", "Z", "B", "Q" hərflərinin ("K" – leylək, "Z" – sığırcın, "B" – bayquş, "Q" – qarğa dilinə) hər biri müəyyən "bir quş səsinə dəlalət edir. Müxtəlif "haraya gedirsən" ifadəsini müxtəlif quşların dilində necə səslənəcəyini də qeyd etmişdir.

Leylək dili ilə ("K" əlavə etməklə): – Hakarakayaka gekedikirsənkən?

Sığırcın dili ilə ("Z" əlavə etməklə): – Hazarazayaza gezedizirsəzən?

Bayquş dili ilə ("B" əlavə etməklə): – Habarabayaba gebedibirsəbən?

Qarğa dili ilə ("Q" əlavə etməklə): – Haqaraqayaqa geqediqirsəqən?

Bəs bu dil mövcuddurmu? Dildə təqlidi sözlərin miqdarının artmasını və tutuquşunun, bülbülün və sərçənin insan danışğını təkrarlaşdırmağı bacardıqlarını nəzərə alsaq, bu dilin mövcudluğunu inkar edə bilmərik.

“Quş dili” adlanan bu ünsiyyət vasitəsinə Fransanın, Yunanistanın bəzi azsaylı əhalisi olan kəndlərində, Cənubi Amerikada, Cənubi və Şərqi Afrikada, hətta, Vyetnamda, Nepalda, Birmada rast gəlinə də, bu ünsiyyət vasitəsi daha çox İspaniyanın La Gomera adasında və qonşu Türkiyə Respublikasının Qara dənizin dağlıq ərazisində yerləşən Kuşköy kəndində daha çox istifadə olunur.

Fit dili – yəni, quş dili adlanan bu ünsiyyət formasının YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilməsi üçün Türkiyə Respublikası 2017-ci ilin dekabrında təklif irəli sürüb. Hətta quş dilinin əlifbasının yaradılması məqsədilə Türkiyənin Girəsun Universitetində işlər də başlayıb. Artıq bu dilin öyrənilməsi həmin universitetin tədris proqramına da salınıb [3].

Amazonka çayı deltasında tutulmuş erkək və dişi tutuquşlar (onların təxminən 400-406 yaşında olduqları təyin ediləndir) bu yaxınlarda alimlər tərəfindən Cənubi Amerika cəngəlliklərində təsadüf edilmiş qəbilələrin dilində “danışırılar”. Halbuki hələ son vaxtlaradək bütün orintoloqlar belə hesab edirdilər ki, tutuquşlar mənasız səslər çıxarırlar [4].

Bu dilin köməyi ilə insanın ünsiyyətini yaşam şəraitinə uyğunlaşdırmasının şahidi oluruq. Nə qədər cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsə də, bu dil təqlid yolu ilə lokal mühitdə süni şəkildə yaradılıb.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
2. АН СССР. Государственная Академия Истории материальной культуры имени Н.Я. Марра. Л.: ГСЭИ, 1936, 537 с.
3. <https://www.artkaspi.az/>
4. <https://kayiprihtim.com/>
5. <http://genling.ru/>

Мурсалиева Хаяла Мугамат

Первые проекты по искусственному турецкому языку: Балеибелен и
"птичий язык"
Резюме

Языки выражают разные культуры, традиции, образ жизни, идеи, отношения. Языки помогают формировать наше мировоззрение. Однако, если только один из существующих языков является международным языком, те, кто его использует, могут принести большую пользу во всех областях. Кроме

того, широкое использование только одного языка означает, что культура, связанная с этим языком, является доминирующей в мире. Это ставит под угрозу другие маленькие языки и культуры. По этой причине избегание мирового господства, которое неизбежно приведет к трагедии в международном общении, является одной из основных причин, по которой люди начали создавать искусственные языки.

Искусственный турецкий язык – Балеибелен это уникальный язык. Он сочетает в себе черты разных языков, принадлежащих к разным семьям, таких как турецкий, арабский и персидский. Основная грамматика этого языка взята из арабского языка, порядок элементов предложения аналогичен, но немного упрощен. Словарь в основном взят из турецкого и персидского языков. Используемый алфавит был османской версией арабского алфавита.

Хотя в некоторых малонаселенных деревнях во Франции, Греции, Южной Америке, Южной и Восточной Африке и даже во Вьетнаме, Непале и Бирме птичий язык или язык свистка встречается в настоящее время. Он в основном используется на испанском острове Ла Гомера и в деревне Кушкой, расположенной в горном Черноморском регионе соседней Турецкой Республики.

Мы хотели бы отметить, что с практической точки зрения все проекты по искусственному языку провалились до сих пор. Мало кто верит, что однажды мир примет искусственный язык для международного общения. В настоящее время английский ближе к тому, чтобы стать международным языком во всем мире. Таким образом, многие люди знают английский как второй язык по сравнению с другими языками. Хотя число языков резко сократилось за последние 500 лет, на тысячах языков все еще говорят, и у нас есть все основания полагать, что на большинстве из них будет говорить в будущем. Разнообразие языков является частью культурного наследия, и важной задачей является сохранение языков малых народов. Однако идея простого международного общения по-прежнему актуальна для многих исследователей и лингвистов.

Ключевые слова: искусственный язык, естественный язык, язык Балеибелен, птичий язык, язык свистка

Mursaliyeva Khayala Mugamat

The first artificial Turkish language projects: baleybelen and "bird's tongue"
Summary

Languages express different cultures, traditions, lifestyles, ideas, attitudes. Languages help shape our worldview. However, if only one existing language is an international language, those who use it can be of great benefit in all areas. In addition, the widespread use of only one language means that the culture associated with that language is dominant in the world. This threatens other small languages and cultures. For this reason, avoiding world domination, which will inevitably lead to tragedy in international communication, is one of the main reasons why people have started to create artificial languages. Artificial Turkish language baleybelen- is a unique language. It combines the features of many different languages belonging to different families, such as Turkish, Arabic and Persian. The basic grammar of this language is taken from Arabic, the order of sentence elements is similar, but a little more simplified. Vocabulary is mainly taken from Turkish and Persian languages. The alphabet used was the Ottoman version of the Arabic alphabet. Although the language of birds or whistles is now found in some sparsely populated villages in France, Greece, South America, South and East Africa, and even in Vietnam, Nepal, and Burma, this means of communication is even more prevalent. It is mostly used on the Spanish island of La Gomera and in the village of Kushkoy, located in the mountainous Black Sea region of the neighboring Republic of Turkey.

We would like to note that from a practical point of view, all artificial language projects have failed so far. Very few people believe that one day the world will adopt an artificial language for international communication. Currently, English is closer to becoming an international language worldwide. Thus, many people know English as a second language compared to other languages. Although the number of languages has dropped dramatically over the last 500 years, thousands of languages are still spoken, and we have good reason to believe that most of them will be spoken in the future. Language diversity is part of the cultural heritage, and the important task is to save the languages of small nations. However, the idea of simple international communication is still relevant for many researchers and linguists.

Key words: artificial language, natural language, baleybelen language, bird language, whistle language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Astan Bayramov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RAMİLƏ SÜLEYMANOVA
Gəncə Dövlət Universitetinin
Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı
ramile_suleymanova@list.ru

MÜASİR TÜRK DİLİ İLƏ SABİT SEMANTİKALI MÜŞTƏRƏK ŞİVƏ SÖZLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dili şivələrində də leksik-semantik səviyyəyə aid əlamətlər müasir türk dili ilə ortaq xüsusiyyətlər içərisində çoxluq təşkil edir. Burada türk dili ilə müştərək leksik vahidlər üçün iki məqam əhəmiyyətlidir; ortaq sözlər şivələrimizdə ya semantik dəyişikliyə uğrayır, ya da mənaca sabit qalır. Dil formalarından birində sözün ifadə imkanları daha genişdir, digərində vəzifə məhdudluğu vardır. Bu cür semantik-funksional keyfiyyət iki şəkildə təzahür edir. Əvvəla sözün ifadə formaları tam eyni olmaya bilər. Məsələn, eyni məna bəzən şivədə və ədəbi türkcədə müxtəlif obyektlərə ünvanlanır. Yəni türk dilində sözün ifadə planı daha ümumdür və bu səbəbdən o bir yox, bir neçə obyektə aid ola bilər. Məsələn, türk dilində dev sözü “nəhəng, iri” mənasını ifadə edir və əlamət bildirən söz kimi ən azı bir neçə isimlə (həm canlı, həm də cansızlara aid) işləyə bilər: dev arı, dev kampaniya, dev şiş, dev şirkətlər, dev bir yazar. Dev vücudu içində bir gənc qız həssasiyyəti taşıyır. Şivədə isə insana aid əlamət kimi təzahür edir. Qazax şivəsində dəv sözü “iri, bədəncə kobud (adam)” mənasını bildirir .

Açar sözlər: semantik xüsusiyyətlər, ifadə vasitələri, leksik vahidlər, müştərək sözlər, dil formaları

İstənilən türk dilində kəmiyyətə çoxluq təşkil edən ortaq leksik vahidlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. K.Musayev yazır ki, dialekt leksikasının ancaq ədəbi dil ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi türk dilləri tarixinin tədqiqi üçün yetərli sayılmır və türk dilləri və dialektlərinin formalaşması prosesi üçün səciyyəvi olan mürəkkəb tarixi hadisələri əks etdirmir. Odur ki, türk dillərinin tarixi probleminin həlli üçün dialekt leksikasının qonşu türk dilləri və onların dialektləri ilə müqayisəli planda öyrənilməsi vacib və zəruridir (20, s. 44). Türk dilləri və dialektlərinin ortaq əlamətləri sırasında leksik vahidlərə önəm verilməsi anlaşılandır. Çünki digər dil faktları əsasən dəyişməz qaldığı halda, leksik vahidlər dillərin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini, əlaqələrini, bu və ya digər dərəcədə yaxınlığını əks etdirir. Azərbaycan dili şivələrində də leksik-semantik səviyyəyə aid əlamətlər müasir türk dili ilə ortaq xüsusiyyətlər içərisində çoxluq təşkil edir. Burada türk dili ilə müş-

tərəf leksik vahidlər üçün iki məqam əhəmiyyətlidir; ortaq sözlər şivələrimizdə ya semantik dəyişikliyə uğrayır, ya da mənaca sabit qalır. Hər iki dil formasında eyni mənə ifadə edən ortaq sözlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Müqayisə olunan dil formalarında eyni və ya çox yaxın mənalar ifadə olunsa da, bəzi fərqlənmələr olmamış deyil. Fərqlər məfhumun ifadə üsullarında, məzmunun əks olunma səviyyəsində, mənanın dolğunluğunda (yaxud əksinə) müşahidə olunur. Dil formalarından birində sözün ifadə imkanları daha genişdir, digərində vəzifə məhdudluğu vardır. Bu cür semantik- funksional keyfiyyət iki şəkildə təzahür edir. Əvvəla, sözün ifadə formaları tam eyni olmaya bilər. Məsələn, ondadır ki, eyni mənə bəzən şivədə və ədəbi türkcədə müxtəlif obyektlərə ünvanlanır. Yəni türk dilində sözün ifadə planı daha ümumdür və bu səbəbdən o bir yox, bir neçə obyektə aid ola bilər. Məsələn, türk dilində dev sözü “nəhəng, iri” mənəsini ifadə edir və əlamət bildirən söz kimi ən azı bir neçə isimlə (həm canlı, həm də cansızlara aid) işlənə bilər: dev arı, dev kampaniya, dev şiş, dev şirkətlər, dev bir yazar. Dev vücudu içində bir gənc qız hassasiyyəti taşıyır (18). Şivədə isə insana aid əlamət kimi təzahür edir. Qazax şivəsində dəv sözü “iri, bədəncə kobud (adam)” mənəsini bildirir (1, s.128). Eyni mənəli ortaq söz dil formalarından birində ümumilik, digərində konkretlik ifadə edir. Türk dilində çelik “qısa kəsilməmiş çubuq” (13, s. 229) mənəsini bildirir. Azərbaycan dilinin Məğri şivəsində çəlik “əkilmək üçün kəsilməmiş tənək çubuğu” anlamındadır (1, s. 94). Yəni şivədəki mənə daha da konkretləşir. Sözün birləşmə daxilində işlənməsi mənanı konkretləşdirir. “Çeçələ barmaq” mənəsini Göygöl şivəsində sərçələ sözü, türk dilində sərçə parmaq birləşməsi ifadə edir (Balaca barmağa sərçələ deyirək - Göygöl şivəsində; Aynaya baxıyor, gözlerinin altındaki şişkinliklere serçe parmağıyla dokunuyor – türk dilində (1, s. 428; 18). Ümumilik - konkretlik parametrləri üzrə fərqlənmələr digər situasiyalarda da özünü göstərir. Türk dilində peşin sözü “əvvəlcədən, qabaqcadan”, Ağdam şivəsində peşin vermək birləşməsi “avans vermək” anlamlarını ifadə edir (Qulluxçulara peşin verillər - şivədə; Sana peşin haber vereyim ki, onlar kızlarının başkası ilə aşıktaşlık yapmasını istemezler (1, s. 396; 18; 21, s. 632) - türk dilində). Söz şivədə konkret situasiyaya bağlandığından feili birləşmə tərkibində özünü göstərir və konkret anlayış ifadə edir (avans vermək “əvvəlcədən maaş/maaşın bir hissəsini vermək”). Türk dilində isə məfhum ümumiləşmiş şəkildə ifadə olunduğuna görə konkret predmet, hadisə anlayışlarından ancaq mətn daxilində asılılığı olur (Məsələn: peşin haber, peşin para). Eyni mənəli ortaq sözlərdən biri bütöv, digəri hissə anlayışlarını ifadə edir. Türk dilində işkembe sözü “içalat”, “sığır, inək mədəsinin bir hissəsi”, işkembe çorbası birləşməsi isə ondan hazırlanmış yemək mənalarını (15, s. 406; 11, s. 195-196) bildirir. Ordubad şivəsində isə işgənə “bozbaş və ya qovurma suyu” mənəsindədir (1, s. 238). Ortaq söz hər iki dil formasında eyni prosesin nəticəsini ifadə edir, lakin iştirakçı komponentlərin tərkibinə, sayına görə bir-birindən fərqləndirilir. Döymənc sözü Qazax şivəsində döyülmüş şəkərlə qozun qarışığı, döyməş Mingəçevir şivəsində, döyməc Oğuz və Şəki şivələrində meyvəni – alça, zoğal, alma, gavalı və s. döyüb əzərək hazırlanmış yemək mənəsini bildirdiyi halda, türk dilində döy-

meç “qoz, tut qurusu, fındığın şəkərlə birlikdə döyülüb əzilməsindən düzəldilən yemək” anlamını ifadə edir (1,s.144; 18).

Dil formalarından birində ortaq sözün semantik sahəsi əlavə mənə elementləri ilə zənginləşir. Mənalər prinsipə bir-birindən fərqlənməsə də, eyni assosiasiyalar doğurmur. Azərbaycan dilinin şivələrində döyməş/döymənc/ döğməc/döğmənc variantlarının mənə tutumu yağ ilə doğranmış isti çörəyi əhatə edirsə, türk dilində dövməç (xalq arasında döymeç) sözünün mənə əhatəsi yağa doğranmış isti çörəklə yanaşı, digər ərzaqları (bal, yumurta) da nəzərdə tutur (1,s.144; 18; 13, s. 305).

Eyni söz həm şivədə həm də türkcədə zəncirvari şəkildə yeni elementlərlə zənginləşir. Qax şivəsində ərəç sözü “pul”, Meğri şivəsində haraç sözü “borc pul”, türk dilində haraç sözü “zorla alınan pul, xərəc” mənalərini (1, s. 164, 194; 21, s. 521) bildirir. Ədəbi türkcə ilə Azərbaycan dil şivələrindəki mənə tutumlarının müqayisəsi yeni mənə elementləri sırasını aşağıdakı kimi təsəvvür etməyə inam verir: pul-borc pul –zorla alınan pul.

Türkcə ilə müştərək eyni mənalı şivə sözləri həm eyni, həm də müxtəlif anlamlar bildirir. Məsələn, çiy sözü Şəki, Tabasaran şivələrində və türk dilində mənə ortaqlığı təşkil etsə də (hər ikisində “şəbnəm, şəh” mənasını bildirir (1, s. 104; 6, s. 31)), Şəki şivəsində həmin sözün “nəm, yaş” mənaları haqqında eyni mülahizəni söyləmək olmur. Əslində bir-birinə yaxınlığı ilə seçilən mənalər, görünür, şivələrin birində sabit qaldığı halda, digərində dəyişikliyə uğrayır.

Bəzən türk dili ilə mənə eyniliyi ortaq sözün işləndiyi şivələrdən ancaq birində müşahidə olunur. Digər şivədə bir qədər yaxın anlam özünü göstərir. Papiş sözü Gəncə şivəsində “uşaq ayaq geyimi” mənasında işlənir (informant). Türk dilində pabuç “ayaqqabı” anlamındadır (Şeytana pabuçu ters geyindiriyor). Bununla belə, Quba şivəsində papuş “köhnəlmiş corab” mənasını bildirir (1, s.393; 11, s. 321) . Əslində ortaq sözün hər iki şivədə ayaq geyimi mənaları aktualdır.

Türk dili ilə ortaq şivə sözləri içərisində bəzən alınma sözlərə rast gəlinsə də, türk mənşəli sözlər əksəriyyətlə üstünlük təşkil edir.

Ayaqçı. Söz müasir türk dilində “xidmətçi”, “xırda işlərdə yardım edən” mənalərini ifadə edir. Bütün ayakçılar, başda parkın kiracısı, kaymakam beyin masasına pervane; ordan vakit bulduqça da öteki fırqaçıların və memurların hizmetində (9, s. 12). Azərbaycan dili şivələrində buna yaxın mənalı ayaqçı sözü bildirir. Dialekt sözünə Lənkəran şivəsində, Muğan şivələr qrupunda təsadüf olunur. Lənkəran şivəsində ayağçı “qapı-qapı gəzib mal alıb-satan”, “xırdatatçı, çərçi”, Salyan şivəsində “kuryer” anlamlarını ifadə edir. Ayağçımız zirəng adamdu (Salyan şivəsi;1, s. 29). Leksik vahidin türk dilində də “səyyar satıcı, çərçi” mənası var. Lənkəran şivəsində “xeyirdə və şərdə xidmət edən adam” mənasında da işlənir. Türk dili ilə ortaq leksik vahidin kökü ayaq sözü ilə bağlıdır; “qədəh, piyalə” anlamını ifadə edir. Orta əsr yazılı abidələrimizin dilində geniş şəkildə işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud” da: Toquz qara gözlü, örmə saçlı əlləri biləgindən qınalı, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafər qızları al şərabi altun ayaqla Qalın oğuz bəglərinə gəzdirirlərdi (3, s.68).

Aylıqçı. Türk dilində “aylıq əməkhaqqına işləyən” mənasını ifadə edir. Aylıqçı çalışıyordu, aylığını alır-almaz kumara yatırmışdı (18; 14, s. 356). Şəki şivəsində aylıqçı “bir ayda otuz əməkünü alan” mənasındadır (1, s. 31). Apartman. Türk dilinə fransızcadan (appartement “mənzil”) keçmişdir. “Mənzil, çoxmənzilli ev” mənasındadır (15, s. 22; 21, s.407). Oturduğu apartmanın önünə gəldiyimizdə: “Bak Mustafa” deyirəm. “Az önce söylediklerim seni suçlamak için filan değildi”(19, s. 145). İranın şimal-qərbində yerləşən Qərbi Azərbaycan ərazisindəki əfşar dialektində (Sarıqala şəhəri) apartman şəklində “çoxmərtəbəli bina” mənasını ifadə edir. Bakı apartmanlar şəhəri olur (2, s. 10).

Bebek. Türk dilində “çağa” mənasını ifadə edir (15, s. 56; 21, s. 427). Türk dilindən fərqli olaraq, ortağ söz şivələrdə söz sonunda samit düşümü ilə işlənir. Bakı şivəsində bebə, Gəncə, Füzuli, Kürdəmir, Qazax, Masallı, Mingəçevir, Naxçıvan, Ordubad, Şərur şivələrində bebə “körpə uşaq, çağa” mənasındadır (1, s. 45,47) (Mən belə döğürəm ki, məni qorxıdırsan; Bakı şivəsində). Bu səbəbdən türkcədəki formanın daha əski tələffüz şəklini olduğunu ehtimal edirik. Eyni şəkllə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də təsadüf olunur: Ol Ayışə, Fatimə soyudur, xanım, anuñ bəbəkleri bitsün (3, s.33). Ben. Türkcədə “xal” mənasında işlənir: Dedim: tane-tane olmuş benlerin, Dedi: Zülfün değdi, tel yarasıdır (15, s. 60; 12, s.133) Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində eyni mənanı bildirir. Əhmədin üzündə bən var (1, s. 50). Orta əsrlər yazılı abidələrimizin dilində də müşahidə olunur. Qıldı Hindustani talan bənlərün, Oldu Rum elinə sultan bənlərün (4, s.139).

Bögür. Türk dilində “yan tərəfi” bildirir (15, s. 80). M. Kaşğarının “Divani – lüğət –it türk” əsərində də eyni anlamda və fonetik tərkibdə işlənir (10, s. 361). Böyür formasına həmin mənada Gəncə şivəsində təsadüf edilir.

Çakıldak. Türkiyə türkcəsində “qoyunun quyruğu altındakı yunlara yapışmış quruyan qığ” mənasındadır (13, s. 212). Söz əvvəlində ç samitli forma yalnız Qazax şivəsində, ş samitli forma digər şivələrdə işlənir. Qazax şivəsində çaqqıldax, Ağdam, Göyçay, Qarakilsə, Mingəçevir, Zəngilan (eyni zamanda Qazax) şivələrində şaqqıldax, Xaçmaz, Kürdəmir, Quba şivələrində şaqqıldaq “qoyunların yununa yapışmış qalmış qığ” anlamını verir. Bu qoyunun şaqqıldaqını təmizdə, yazıxdı heyvan (Ağdam şivəsi; 1, s. 455). Ümumiyyətlə, türkcədən fərqli olaraq, şivələrdə söz əvvəlində ş samitli leksik vahidlərin yayılma coğrafiyası daha genişdir. Belə diferensial fonetik xüsusiyyətə nəinki dialekt materialında, hətta hər iki ədəbi dildə işlənən bəzi sözlərdə də rast gəlmək olur. Məsələn: Azərbaycan dilində şorba - türk dilində çorba.

Çalkama sifəti türk dilində “ayran” mənasında və ayran isminə aid təyin kimi (çalkama ayran) işlədilir. Böyük Qarakilsə və Göygöl şivələrində “ovduq (ayran)” mənasını ifadə edir (1, s. 87; 13, s. 215; 18). Türk dilinə aid nümunədən görünür ki, şivədə də çalkama sifəti ilk əvvəl təyin kimi işlənmiş və tədricən təyin etdiyi sözün də məzmun yükünü daşdığından ayran sözünün işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır.

Çarpaz türkcə “qarmaq”, “düymə” mənalarındadır. Ağdaş və Gədəbəy şivələrində çarpaz sözü “arxalıq və ya qadın kəmərinin qarmağı” mənasını bildirir (1, s. 90; 11, s. 80) (Bu kəmərin çarpazı yaxşıdır; Ağdaş şivəsi).

Çarşı türk dilində “bazar” mənasını ifadə edir. Peki, derler hiçbir tarafını beğenmediniz; çarşuyu da mı güzel bulmadınız? Çarşı mı? (8, s. 574).

Naxçıvan şivəsində isə çarşı və karsı fonetik variantlarında “üstüörtülü bazar” anlamını bildirir. Naxçıvanda da karsı var (1, s. 90, 243). Çatal türkcədə “haça” mənasında işlənir. Bərdə şivəsində eyni səs tərkibinə malik sözün “qoşa”, Kürdəmir və Axalsxi şivələrində “ikibaşlı”, Ağdam, Zəngilan şivələrində “bir-birinə bitişik” (Ağdam şivəsində bununla yanaşı “iki qurdun birlikdə sarıdığı barama”) mənaları vardır (1, s. 90; 15, s. 118). Çarpanaxnan o çatal cəvizi vır, düşsün yerə (Zəngilan şivəsi). Çerçi türk dilində “səyyar satıcı”, çərçi Şərur şivəsində “xır-davəç” mənasındadır (11, s. 86; 1, s. 96).

Çobanaşı Oğuz şivəsində xörək adıdır. Çobanaşını yaxşı qoyun əti, içalat olanda bişirillər (Oğuz). Türk dilində eyni fonetik tərkibə malik söz plov növünü bildirir (1, s. 105).

Duzdax. Zəngibasar şivəsində “tələ” anlamındadır. Duzdax təliyə de:rix’ biz (1, s. 146) (Zəngibasar şivəsi). Türk dilində də tuzak sözü eyni mənanı bildirir. Çocuklar kabileyi bu tuzağa düşmekden kurtarırlar (15, s. 906; 17, s. 189). Dışarı. Müasir türk dilində “bayır” mənasını ifadə edən (Penceremden dışarıya bir göz atarsam, dünyayı bıraktığım gibi bulamayacağım korkusu içime yerleşiyordu çünkü; 15, s.170; 17, s. 9) ortaqlıq şivələrimizdə müxtəlif fonetik tərkibdə özünü göstərir. Şuşa şivəsində tışarı sözü eyni anlamda (“bayır”, “çöl”) işlənir. Tışarıda niyə durursan, içəri gəl (Şuşa şivəsi; 1, s. 499). Sözü qədim fonetik şəklinə Azərbaycan dilinin Ağdam, Basarkeçər şivələrində işlənən dışğarı, dışğarı sözlərində eyni mənada rast gəlinir (1, s. 146, 140). Sözlərin tərkib hissələrindən birini qədim türk yazılı abidələrində işlənən istiqamət məzmunlu - qarı, - ğarı şəkilçisi təşkil edir (Kültigin şərəfinə abidədə oğuzğaru “oğuz tərəfə”; Kültigin şərəfinə abidə, Şimal tərəf, səkkizinci xətt; 7, s. 55). Duvak türk dilinin Anadolu şivələrində “küp, təndir, baca və s.-nin torpaqdan düzəldilmiş qapağı” (11, s. 124), duvax sözü Naxçıvan şivələr qrupunda çölməyin ağzına qoyulan palçıqdan hazırlanmış qapaq “(Gəti duvağı qoy ağzını xapa, unda tez bişəcax; Naxçıvan, Unus kənd şivəsi)” mənalarında işlənir. Doax sözü Bolnisi, Qazax, Tovuz şivələrində, duvax Ağdam, Cəbrayıl, Naxçıvan şivələrində “qabın ağzını örtmək üçün dairəvi taxta qapaq” mənalarını da bildirir (1, s. 138, 146; 5. s. 91). Davul türkcədə “nağara”, Qax şivəsində davulbaz “nağaraçı” anlamında işlənir (15, s. 150; 1, s. 120; 21, s. 462) Davul zurna başladı, türküler başladı (16, s. 325). Düş sözü Zaqatala şivəsində də, müasir türk dilində də “yuxu” mənasını bildirir. Axşam bir yaxşı düş gördüm (Zaqatala şivəsi; 1, s. 149; 15, s. 196). Gerçəkle düş bir-birinə qarışıyor; yalanın nerede bittiğini anlayamıyoruz. Tutunacak bir dalımız kalmıyor (8, s. 254).

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
2. Hüseyinəlizadə M-S.Y. Azərbaycan dili Əfşar şivəsinin lüğət tərkibi. F.ü.f.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2014 3.Ki-
- tabi-Dədə Qorqud. Bakı: “Yazıçı”, 1988 4. Qəh-
- rəmanov C. Nəsimi “Divanı”nın leksikası. Bakı: Elm; 1970
5. Naxçıvan dialektoloji lüğəti, Naxçıvan: Əcəmi, 2017
6. Türkçə - Azərbaycanca lüğət (tərtib edənlər: Ç. Qacar, S. Kazımbəyli, N.Qaramanlı). Bakı, “Ergün”, 1992

Türk dilində

7. Alyılmaz C. Orhun yazıtlarının bugünkü durumu. Ankara -2005
8. Atay Oğuz. Tutunamayanlar. İstanbul, İletişim yayınları, 2017
9. Buğra T. Yağmur beklerken. İstanbul: İletişim yayıncılık, 2004
10. Divanü-lüğət –it türk tercümesi (Çeviren Besim Atalay): 4 ciltte, I cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basınevi, 1985 11. Eren
- H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 2. Baskı, Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999
12. Fethi H. Gözler. Yunusdan bugüne Türk şiiri. İstanbul, 1970
13. Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007 14. Kaç İnsan
- Yasadım (C. Gündoğdunun 75 yaşına armağan). İstanbul: İnsancıl yayınları, 15. Karşılaş-
- 2018 16. Kemal
- tırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I c. Ankara – 1991
- Yaşar. İnce Memed 1. İstanbul, 2019
17. Pamuk O. Yeni Hayat, İstanbul, 2013
18. Türkçe sözlük // <http://birsozluk.com>
19. Ümit A. Sis ve Gece. İstanbul: Doğan kitap, 1996

Rus dilində

20. Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 1984
21. Рыбальченко Т. Е. Русско-турецкий и турецко-русский словарь. Москва: “Русский язык” – İstanbul: Multilingual, 2011

Р.Сулейманова

Совместные слова в диалектах азербайджанского языка с турецким литературным языком с неизменяемой семантикой

Резюме

Среди лингвистических особенностей наблюдается преобладание лексическо-семантических признаков в совместных диалектных словах азербайджанского языка с турецким языком. Для совместных диалектных слов с турецким языком особенно важным считается две качества. Слова, присущие турецкому литературному языку либо подвергаются семантическим изменениям в диалектах и говорах азербайджанского языка, либо остаются семантически неизменными.

В одной форме общения слова характеризуются широкими возможностями выражения, а в другой нет. Формы выражения в обоих языковых явлениях (в диалекте и в литературном языке) не могут быть абсолютно одинаковыми. Дело в том, что одно и то же значение иногда может быть адресован к разным объектам в говоре, и в литературном языке. Слово *dev* в турецком имеет значению «громадный», «большой» и в качестве определения может употребляться с одушевленными и с неодушевленными существительными (*dev an* «огромная оса», *dev kampaniya* «громадная компания», *dev şiş* «огромный опухоль», *dev şirkətlər* «огромные компании», *dev bir yazar* «большой писатель»). А в говорах азербайджанского языка то же слово относится к одушевленному существительным. Например, слово *däv* в Казахском говоре азербайджанского языка обозначает человека с огромным телосложением.

Ключевые слова: семантические особенности, средства выражения, лексические единицы, языковые формы

R Suleymanova

The fixed semantics common dialect wordswith the modern
turkish language

Summary

In the Azerbaijani language dialects the lexical-semantic features form majority with the modern Turkish language among the common peculiarities. Here two points for the lexical units in common with the Turkish language are important; the common words either undergo the semantic change in our dialects or remain stable meaningfully. In one of the language forms the expression possibilities of the word are much wider, in the other there is a limit of duty. Such semantic-functional quality appeared in two ways. Firstly, the expression forms of the word can not be exactly the same. The fact is that the same meaning is sometimes addressed to different objects in dialect and literary Turkish. That is, the plan of expression of the word in the Turkish language is more general and therefore it can belong to not one, but several objects. For example, the word “dev” (“giant”) in the Turkish language means also “neheng”, “iri” (“big”, “great”) and as the sign of word it can be used at least with a few nouns (both animate and inanimate): a big bee, a great campaign, a great tumor, great companies, a great writer. The giant has young girl sensibleness in its body. But in the dialect it appears as the sign belonging human. In Gazakh dialect the word “dev” means “iri” (“giant”).

Key words: the semantic peculiarities, the expression means, lexical units, the common words, the language forms

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.05.2020

Filologiya elmləri doktoru Yadigar Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ÇINARƏ RZAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
cinarerzayeva@yahoo.com.tr

ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ GEYİM ADLARININ NAXÇIVAN FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ YERİ

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən ərəb və fars mənşəli geyim adlarının bir qismi araşdırıldı və təhlil edildi. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, ərəb və fars mənşəli geyim adları folklorun demək olar ki, bütün janrlarında işlənmişdir. Bu da folklorumuzun zənginliyindən xəbər verir.

Məqalədə libas, əba, rübənd, xalat, kəməv və s. geyim adları tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan geyim adlarının hər birinin qarşısında lüğətdə göstərilən mənası verilmişdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz geyim adları ərəb və fars dillərindən keçmə olsa da hamı tərəfindən başa düşülür. Buna görə də folklor janrlarında işlənən ərəb və fars mənşəli geyim adları folklor dilini ağırlaşdırmamışdır. Bu geyimlərin böyük bir qismi bu gün də öz işləkliyini qoruyub saxlayır. Bunlarla yanaşı bir qisim sözlərin də arxaizm ya da tarixizm olduğu ortaya çıxmışdır. Bu da məqalədə göstərilmişdir.

Məqalədə bu qəbildən olan maraqlı geyim adlarından biri rübənddir. Rübənd vaxtı ilə işlək geyim kimi folklor mətnlərində xeyli sayda işlənmişdir. Sonralar 2006 - cı ilin izahlı lüğətimizdə köhnəlmiş söz kimi yer almışdır. Ancaq bu geyimdən günümüzdə istifadə olunmağa başlanmışdır. Beləliklə də bu geyim adı günümüzdə işlək leksikaya daxil olmuşdur.

Təhlillərdən məlum olmuşdur ki, folklor mətnlərində işlənən ərəb və fars mənşəli geyim adları türk mənşəli geyim adlarından azdır. Folklor mətnlərində çox sayda türk mənşəli antroponimlərin olması xalqımızın türkçülüyə, soyuna, kökünə verdiyi dəyərin bir göstəricisidir.

Qeyd edək ki, məqalədə göstərilən bütün nümunələr Naxçıvan folklor mətnlərindən seçilmişdir.

Tədqiqat zamanı yeni, maraqlı elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, ərəb və fars folklor, geyim adları

Məlumdur ki, dilimizin söz layının bir hissəsini ərəb və fars mənşəli sözlər təşkil edir. Ərəb və fars mənşəli sözlər içərisində geyim adları da özünəməxsus yer tutur. Bu geyim adları folklor mətnlərində də əks olunub. Xalqın keçmişini özündə əks etdirən folklor janrlarında maddi mədəniyyət nümunələrinin olması onu daha da

zənginləşdirir. Folklor janrlarını təhlil etdiyimizdə görürük ki, bir sıra ərəb və fars mənşəli geyim adları mövcuddur. Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, “geyim mədəniyyətinin ilkin izlərinin tarixi qədim daş dövrünə aid edilir. Məlumdur ki, geyim mədəniyyətinin inkişafında təbii-coğrafi şərait, xüsusilə iqlimin rolu böyük olmuşdur. Buraya əhalinin dünyagörüşü, mənəvi-əxlaqi, sosial-iqtisadi durumu da daxildir” (1, 7).

Bu məqalədə folklor mətnlərində yer alan ərəb və fars mənşəli geyim adları araşdırılıb təhlil ediləcəkdir. Naxçıvan folklor mətnlərində ərəb və fars mənşəli geyim adları demək olar ki, bütün janrlarda əks olunmuşdur. Folklor mətnlərini incələdikdə görürük ki, ərəb və fars mənşəli geyim adları türk mənşəli geyim adları ilə paralel işlənmişdir. Tədqiqata cəlb olunan ərəb və fars mənşəli geyim adları aşağıdakılardır.

Xalat, kəmə, libas, rübənd, hicab, əba və s.

Nümunələrə keçməmişdən əvvəl qeyd edək ki, bütün örnəklər folklor dilində olduğu kimi, yəni heç bir imla dəyişikliyi olmadan verilmişdir.

Xalat geyimi ərəb mənşəli söz olub lüğətdə mənası 1. Orta Asiya xalqlarının ətəkləri üst-üstə gələn, yaxası açıq üst geyimi, 2. Evdə və ya işdə geyilən, yaxası düymə və ya bağla bağlanan yüngül üst geyimi” (2, 416).

Bu geyim adına uşaq folkloruna aid olan düzgülərdə rast gəlirik.

At gətirin mindirəh,
Göy çəməndə endirəh.
Çəməndə bitib mərzi,
Xalata biçsin dərzi.
Abbası verim xərclə,
Mahmudun toyun eylə (6, 614)

Xalat sözü haxıştalarda da işlənmişdir.

Gəlin salatın gəlin, haxışta,
Geyib xalatın gəlin, haxışta.
Çatar oğlan evinə, haxışta,
Alar muradın gəlin, haxışta (5, 307)

Bayatılarda da rastımıza çıxır.

Yeri, salatın yeri,
Səlbi Salatın yeri.
Yerinə yadlar gələr,
Geyər xalatın, yeri (4, 353)

Nümunələrin çox olması göstərir ki, bu geyim qədim zamanlardan bu günə kimi xalq arasında çox istifadə olunub. Bu gün də bu geyim istifadə olunmaqda davam edir.

Kəmər çox istifadə olunan geyimdi. Kəmər fars mənşəli sözdür. Belə bağlamaq üçün istifadə olunur. Bunu daha çox kişilər istifadə edir. Həmçinin bu geyim qayış adı ilə də ifadə olunur. Qayış sözü isə milli sözdür.

Bu geyim adının folklor mətnlərində işlənmə yerinə nəzər salaq. “Atlının nağılı”ndan oxuyuruq:

“Oğlan bı canavar ilə niyə əlbayaxadı ki, bı qılıncı ilə altı canavarı öldürüp qılıncını qannı-qannı kəmərinə qoyup onun üçün qılınc donup (6, 230).

“Ziyad Şövkət” dastanından oxuyuruq.

“Bu burda qalsın, görək Ziyad necə oldu. Çox yol gedəndən sonra gəlib bir meşəyə çıxdı, qaranlıq düşmüşdü, dırmaşdı bir ağaca ki, burda qurda – quşa tuş gəlməsin. Sonra da belindən kəmərinə açıb, özünü ağaca bağladı ki, yuxlasa yıxılmasın” (4, 491).

Və yaxud başqa nümunəyə baxaq:

Əlində, ayağında əlvən xınası
Gedib gəlin gətirməyə oğlan anası.
Xoşgəldin deyən gəlinə,
Dəstə gül verin əlinə,
Gümüş kəmər bağlasın,
Gəlin incə belinə (5, 67).

Tapmacalarda:

Ay hənərdi hənərdi,
Bel qurşağın kəmərdir.
Sənnən xəbər alıram,
Bı çay neçə səhəngədi.

(Çayın qabağın saxlamaq olmaz ki görəsən neçə səhəngədi)

Kəmər sözü folklor mətnlərinin bir çox janrlarında qarşımıza çıxır. Məqalənin həcmi nəzərə alıb bir neçə nümunə verməklə kifayətlənirik.

Libas - ərəb mənşəli sözdür. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə izah olunur. 1. Paltar, geyim. 2. Məc. Örtük mənasında (3, 262)

“Şah və vəzir” nağılında libas geyim adı işlənmişdir.

“Binnar qocanı, şahı da özdəriynən aparıllar. Gedillər bir əv yarıllar, gətirillər kalafada bölüllər. Qocanın da payın verillər, gətirir qoyur əvə. Şah səhərsi şahlıx libasın geyir, çıxır taxta (5, 186).

Atalar sözündə də rast gəlirik:

Ağ libas tez çirklənər (4, 314)

Aşıq yaradıcılığında:

Gülənbərəm, mən çəkərəm ah-zarı,
Nə müddətdir gözləyirəm yolları,

Əgər ki, gələsən sən bizə sarı,
Bürünərsən tərs libasa, gələrsən (4, 442)
“Arzu Qəmbər” dastanında da işlənmişdir.

“Günlərin bir günündə kiçik qardaş Cahan öz dükənində oturub işləyərkən dərviş libasında nurani bir qoca içəri girdi (6, 686).

Və yaxud

Əcəl yastığına başın yetəndə,
Fikrin, xəyalın nə idi qaldı?
Ya zəri, ya ziba, ya da məndilə
Əynində libasın nə idi qaldı (6, 662).

“Şah oğlu Şah Abbasın həyatı” nağlında libas sözü bir neçə dəfə işlənmişdir:

“Mən də elə günümü keçirtmək üçün maşınımı, dərziyəm də, paltaramı gətirim buna bir dəst libas tikim. Getdi gətirdi bir gözəl libas tihti, geydirdi ona. Başına da hicab attı. Obaş, sübh namazı yaxınlaşmışdı, gəldi mollanı durquzdu” (7, 162).

Libas szü köhnəlmiş söz olmasa da günümüzdə işlənmə tezliyi aşağıdır. Yəni, günümüzdə xalq arasında bu söz çox az işlənir. Ancaq nümunələrdən görünür ki, əvvəllər bu söz daha aktiv işlənirdi.

Verilən nümunədə libas geyim adı ilə bərabər hicab geyim adı da işlənmişdir. Hicab ərəb mənşəli sözdür. Lüğətdə mənası “İslam dinində: yad kişilərə görünməmək üçün qadınların üzünü örtməsi, gizlətməsi (2, 385) kimi açıqlanır.

Hicab geyim adının keçdiyi başqa bir nümunəyə baxaq:

“Keşiş dedi sən paltarlarından bir dəst gətir mən geyinim əynimə, hicab da gətir, çadra da gətir örtüm başıma” (7, 167).

Rübənd fars mənşəlidir. Köhnəlmiş söz kimi lüğətimizdə yer alıb. Mənası aşağıdakı kimidir.

“Rübənd fars. Köh. - üz örtüyü (qadınlarda) (3, 668) – Bayatılar:

İstəkana saldım qəndi,
Kəsdim bərəni–bəndi.
Gördüm ki, sən gəlırsən,
Atdım üzdən rübəndi (4, 371).

“Ziyad- Şövkət” dastanından oxuyuruq:

“Şövkət xanım pərdənin dalından çıxdı, rübəndin üzündən götürüb dedi:
– Camaat, eşidin – bilin, mən Ziyadın nişanlısıyam. Cavad tacir məni zorla gətirib (4, 508).

“Süleyman peyğəmbərin nağılı”nda da rastımıza çıxır.

“Padşah şübhələndi. Həmən hərəm sudan çıxanda onun üzündəki rübəndi gö-türdü. Gördü bu bir bığıburma kişidi (6, 330).

Rübənd lüğətdə köhnəlmiş söz kimi verilsə də bu gün bu geyimdən istifadə edən az deyil. Dinin dərinliklərinə gedən qadınlar rübənddən istifadə edirlər. Bu da onu deməyə əsas verir ki, əvvəllər işlək olub, sonra istifadə olmayan bu geyim köh-nəlmiş kimi qəbul edilib. Müəyyən zaman keçdikdən sonra bir də bu geyimdən istifa-də edildiyi üçün lüğətimizin passif fondundan çıxıb aktiv fonduna keçir. Fikrimizcə yeni nəşr olunacaq izahlı lüğətdə bu geyim adı da köhnəlmiş sözdən çıxıb, aktiv söz fonduna keçəcəkdir.

Əba- ərəb dilindən keçmədir. Mənası “Müsəlman rühanilərin və möminləri-nin və mömin adamların üstdən geydikləri qolsuz və ya gödəkqollu, yaxası açıq uzun kişi paltarı (əslində ərəb milli paltarıdır) (1, 26). Həmçinin lüğətdə bu geyim adı köh-nəlmiş söz kimi qeyd olunub.

“Mən suya gedəndə sən də qapıdaydın, xoruz da. İndi xoruz yoxdu. Mollanın da əbası cırıgımış. Ordan xoruzun quyruğu görünürmüş. Molla and içir ki, mən heylə iş görərəm? (6, 396)

Başqa bir örnəkdən aldığımız nümunə:

Tutum əldə noxvasın,
Yeldən gəlib qadası.
Gildən gəlib *əbası*.
Mövlan dedi toxtasın.
Qapağını bağlasın,
Qarasını saxlasın (4,128).

Haxıştalarda:

Əlinin babası var, haxışta,
Belində əbası var, haxışta,
Özü pis oğlan deyil, haxışta,
Nə gavur anası var, haxışta (6, 589).

Aşıqyaradıcılığında da bu geyim adına rast gəlirik:

Qurbani der yoxdur sözün çarəsi,
Neçə ildi yerlə göyün arası?
Həzrət Adəmin lələ babası,
Çiyininin əbası nə rəngdə idi? (5, 436)

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, folklor mətnlərində ərəb və fars mənşəli geyim adlarının işlənmə sayı və tezliyi elə də çox deyil. Yəni türk mənşəli geyim adları qə-dər geniş işlənməmişdir. Təhlillərdən görünür ki, xalqımız milliliyə, türkçülüyə, so-yuna, kökünə daha önəm vermişdir.

Nümunələrdə verdiyimiz geyim adları ərəb və fars dillərindən keçmə olsa da hamı tərəfindən başa düşülür. Yəni, ərəb və fars mənşəli geyim adlarının folklor janrlarında olması folklor dilini ağırlaşdırmamışdır. Bu geyimlərin böyük bir qismi bu gün də öz işləkliyini qoruyub saxlayır. Tədqiqatlar göstərir ki, geyim adlarında arxaikləşmə çox cüzidi.

Tədqiqat zamanı diqqəti çəkən geyimlərdən biri rübənd oldu. Çünki vaxtılı işlək olan bu geyim sonralar istifadədən çıxdığı üçün köhnəlmiş sözlər sırasına daxil olmuşdur. Ancaq günümüzdə bu geyim yenidən istifadə edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c., Bakı: Çıraq, 2006, 790 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c., IV c., Bakı: Çıraq, 2006, 790 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı: Çıraq, 2006,
4. Naxçıvan folklor antologiyası. I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 496 s.
5. Naxçıvan folklor antologiyası. II cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 513 s.
6. Naxçıvan folklor antologiyası. III cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
7. Naxçıvan uşaq folklorundan örnəklər. Bakı: AR Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu, 2017, 461 s.

C Rzayeva

Clothing names of Arabic and Persian origin in Nakhchivan folklore texts

Summary

In the article some of the clothing names of Arabic and Persian origin processed in Nakhchivan folklore texts were investigated and analyzed. During the research, it became known that the names of clothes of Arabic and Persian origin appear in almost all genres of folklore. This also shows the richness of our folklore.

The article clothing, cloak, veil, gown, strap dress names were involved in the study. In the dictionary in front of the each of the clothes names involved in the study was given the meaning. The names of the clothes we have studied are understood by everyone, although they are transliterated into Arabic and Persian. Therefore, the names of clothes of Arabic and Persian origin used in folklore genres did not complicate the language of folklore. Most of these clothes are still in use today. In addition, some of the words turned out to be archaism or historism. This is also shown in the article.

One of the interesting names of such clothes used in the article is ruband. In that period Ruband was used in folklore texts as a widely used clothing. It was later included in our 2006 dictionary as an obsolete word. However, these clothes are used today. Thus, the name of this dress has entered the working vocabulary today.

From the analysis it was found that the names of clothing of Arabic and Persian origin in folklore texts are less than the names of clothing of Turkish origin. The presence of a large number of Turkish origin anthroponyms in folklore texts is an indicator of the value of our people to Turkism, water, root.

It should be noted that all the examples shown in the article were selected from Nakhchivan folklore texts. New interesting scientific summary was gained during the investigation.

Keywords: Nakhchivan, Arabic and Persian folklore, names of clothes

Ч.Рзаева

Названия одежды арабского и персидского происхождения в Нахчыванских фольклорных текстах

Резюме

В статье были исследованы и проанализированы некоторые названия одежды арабского и персидского происхождения, обработанные в нахчыванских фольклорных текстах. В ходе исследований стало известно, что названия одежды арабского и персидского происхождения встречаются практически во всех жанрах фольклора. Это также показывает богатство нашего фольклора.

В исследование были вовлечены предметы одежды, плащ, фата, платье, платья-ремешки. В словаре перед каждым из названий одежды, участвующих в исследовании, было дано значение. Названия изученной нами одежды понятны всем, хотя транслитерированы на арабский и персидский языки. Поэтому названия одежды арабского и персидского происхождения, используемые в фольклорных жанрах, не усложняют язык фольклора. Большая часть этой одежды все еще используется сегодня. Кроме того, некоторые слова оказались архаизмом или историзмом. Это также показано в статье.

Одним из интересных названий такой одежды, использованной в статье, является рубанд. В тот период Рубанд использовался в фольклорных текстах как широко используемая одежда. Позднее оно было включено в наш толковый словарь 2006 года как устаревшее слово. Тем не менее, эта одежда используется сегодня. Таким образом, название этого платья сегодня включено в рабочий словарный запас.

Из проведенного анализа выяснилось, что названия одежды арабского и персидского происхождения в фольклорных текстах меньше, чем названия одежды турецкого происхождения. Наличие большого количества антропонимов турецкого происхождения в фольклорных текстах является показателем ценности нашего народа для тюркизма, воды, корней.

Следует отметить, что все приведенные в статье примеры были отобраны из нахчыванских фольклорных текстов. Новое интересное научное резюме было получено в ходе расследования.

Ключевые слова: Нахчыван, арабский и персидский фольклор, названия одежды

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Əsgərova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏN ƏKBƏRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç.
aytenakber@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏYƏ QOYULAN TƏLƏBLƏR VƏ BU SAHƏDƏ MÖVCUD OLAN PROBLEMLƏR

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə qiymətləndirmə prosesində olan yeniliklərdən, mövcud problemlərdən və onun qarşısına qoyulan əsas tələblərdən bəhs olunur. Hər bir qiymətləndirmə şagirdin obyektiv diaqnostikasını (keyfiyyət göstəricilərini) nəzərdə tutur. Təlimin keyfiyyəti, müəssisənin səmərəli fəaliyyəti, bir çox didaktik və tərbiyəvi vəzifələrin həlli bu məlumatların obyektivliyindən çox asılıdır. Pedaqoji təcrübədə biliklərin və təlim prosesinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi, əsasən subyektiv xarakter daşdığından, yeni yanaşma və üsullarla təlim prosesini monitorinqinin və qiymətləndirilməsinin aktuallığını ön plana çəkir. Bu hal biliklərin və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi prosesində yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinin yaradılmasının əhəmiyyətini artırır. Qiymətləndirmənin başlıca vəzifəsi müəllimlərin dərəcə hazırlığını dərslərin keyfiyyətini, ümumi təhsilin hər bir pilləsində nəzərdə tutulan fənlərin tədrisinin günün tələbləri baxımından yerinə yetirilmə səviyyəsini, şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək və pedaqoji kollektivin hər bir üzvünə hansı cəhətdən metodik kömək göstərmək lazım gəldiyini aydınlaşdırmaqdır. Ölkəmizdə yeni qiymətləndirmə sisteminə keçidin zəruriliyini izah etmək məqsədilə ənənəvi qiymətləndirmə sisteminə xas olan bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərə nəzər salmaq faydalı olardı. Azərbaycanda "qiymətləndirmə" dedikdə bəziləri bunu yalnız təhsilalanın təlim nəticələrinə aid olan məsələ kimi qəbul edirlər. Lakin dünya təcrübəsində təhsilalanın biliyinə verilən qiymət həm də müəllimlərin və təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinə, valideynin təhsilə olan münasibətinə, məktəb rəhbərlərinin işə yanaşma və peşəkarlıq səviyyəsinə verilən qiymət kimi qəbul edilir. Belə düşüncə sovet dövründən qalmış qiymətləndirmə qaydalarından və Azərbaycanda qiymətləndirmə üzrə yeni konsepsiyanın olmamasından irəli gəlirdi. Ənənəvi qiymətləndirmə məzmununun tərkib hissəsi sayılmadığından, həmişə müəllimin subyektiv mülahizələrinə, dəyərləndirməsinə əsaslanırdı. Bu hal şagirdlərdə təlimə marağı artırmaq əvəzinə azaldır, onların inkişafını tempini sistemli şəkildə izləməyə imkan vermirdi və bu da, bir qayda olaraq, şagirdləri qiymət almaq xatirinə oxumağa sövq edirdi. Tətbiq edilən yeni qiymətləndirmə sistemi şagirdlərin fəaliyyətini keyfiyyət baxımından deyil, kəmiyyət baxımından dəyərləndirir. Bu sistemə əsasən şagirdlər əzbərçilik qabiliyyətinə görə yox, bilik, bacarıq və vərdişlərinə görə qiymətləndirilir. Nəticədə həm şagirdlərdə özünün, həm də müəllimdə şagirdin səviyyəsi barədə dolğun fikir formalaşmır. Eyni

zamanda qiymətləndirmənin yalnız məktəbdaxili formasının həyata keçirilməsi, milli və beynəlxalq qiymətləndirmənin tətbiq edilməməsi məktəblərin reytinginin formalaşmasına, milli səviyyədə təhlillərə, müqayisələr aparmağa imkan vermirdi və respublikada təhsilin keyfiyyəti barədə etibarlı informasiyanın əldə olunması çətinləşirdi.

Açar sözlər: qiymətləndirmə, təhsil, keyfiyyət, ənənvi, müasir

Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin ölçülməsi, müqayisə olunması, inkişafının izlənməsi və proqramlaşdırılması üçün real vəziyyətin öyrənilməsi vacibdir. Bu işdə qiymətləndirmə mühüm pedaqoji vasitədir. Qiymətləndirmə təlim-tərbiyə prosesini təkmilləşdirməyə, təlim prosesinin səmərəliliyini yüksəltməyə, təhsil alanların (şagirdlərin, tələbələrin və s.) nəyi mənimsədiklərini, nələri öyrəndiklərini, nələri edə bildiklərini və onlarda hansı keyfiyyət dəyişikliklərinin formalaşdığını müəyyənləşdirmək üçün obyektiv şərait yaradır. Müəllim və şagirdlərin fəaliyyəti haqqında lazımı informasiya toplayır və bunun əsasında işin yaxşılaşdırılması üçün müvafiq qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirirlər. Hazırda təhsil keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq olunan qiymətləndirmənin məqsədi məsələlər haqqında tam aydın təsəvvür əldə etməyə

geniş imkanlar yaradır.

- məktəb kurikulumu üzrə şagirdlərin müvəffəqiyyət göstəricilərinin güclü və zəif cəhətlərinin araşdırılması;

- Şagirdlərə verilən bilik, bacarıq və vərdişlərin cəmiyyətin tələbatına uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsinə;

- Fənn materialların çətinlik səviyyəsinin şagirdlərin fiziki və anlama səviyyəsinə müvafiqliyinin müəyyən edilməsinə;

- kurikulumun necə yerinə yetirilməsinə, əhalinin təhsilə olan tələbat səviyyəsinin öyrənilməsinə;

"Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi" pedaqoji anlayış kimi təhsil leksikonuna yaxın illərdə daxil olmuşdur. Uzun müddət pedaqoji aləmdə "şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərin qiymətləndirilməsi" anlayışı işlədilmişdir. Bununla belə, qiymətləndirmə dedikdə, bir qayda olaraq, şagirdlərin gündəlik (cari) qiymətləndirilməsi anlaşılmışdır. Belə qiymətləndirmə isə mahiyyət etibarı ilə heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Şagird, məsələn, ədəbiyyat fənnindən dərslərinin yarısında minimum iki dəfə qiymət alır və onun yarımillik qiyməti həmin iki qiymətin əsasında çıxarılır. Halbuki yarımil ərzində həmin fəndən xeyli mövzu keçilir. Buradan belə nəticə çıxır ki, bütövlükdə yarımillik mövzuların şagird tərəfindən öyrənilib mənimsənilməsi vəziyyəti müəyyən olunmamış qalır. Hazırkı qiymətləndirmə sisteminin təhlili göstərir

ki, indiyədək qiymətləndirmə standartlarının olmaması prosesdə qiymətləndirmə prinsiplərinin pozulması ilə nəticələnirdi. Qiymətləndirmə üsullarına fərqli yanaşmalar müxtəlif olduğundan metodik tövsiyələrin, müəllim üçün vəsaitlərin azlığı bu sahədə problemlər yaradırdı. Halbuki bu prosesdə istifadə olunan əsas üsul və vasitələrin xüsusiyyətləri, istifadə mexanizmi şərh olunmalı, müəllimlərin fəaliyyəti, yaradıcılığı nəticəsində meydana çıxan yeni metod və vasitələr müzakirə edilməli, araşdırılmalı və yayılmalı, qiymətləndirmə meyarları dəqiqləşdirilməlidir.

Müasir qiymətləndirmə metodlarından istifadə təcrübəsinin məhdudluğu, mütəxəssislərin bu sahədə hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması, tədris proqramlarını hazırlayanlar və qiymətləndirmə fəaliyyəti ilə məşğul olan mütəxəssislər arasında qarşılıqlı əlaqənin zəif olması bu prosesə mane olan ən ciddi problemlər kimi özünü büruzə verir. Bu halları ənənəvi təlimdə tez-tez görmək mümkündür. Qiymətləndirmə prosesinin nəticələrinin sistemli təhlilinin həyata keçirilməməsi və müvafiq hesabatların hazırlanmaması da problem yaradan məsələlərdən biri kimi qalmaqda idi. Təbii ki bu problemlər qiymətləndirmə sahəsində bəzi çatışmazlıqların yaranmasına gətirib çıxarırdı. Belə ki, tədris zamanı müəllim qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərlə səmərəli şəkildə qarşılıqlı əlaqə yarada bilmir, bir çox hallarda məqsəd sadəcə qiymət yazmaqla məhdudlaşır. Gündəlik qiymət yazılması, şagirdin nailiyyəti haqqında son qərarın gündəlik qiymətlərin əsasında verilməsi bugünkü qiymətləndirmə sistemini xarakterizə edən əsas əlamətlərdir. Şagirdlərə gündəlik qiymətin yazılması onların davranışına, yanaşma tərzinə də təsir göstərir, onlar bilik əldə etməkdən daha çox yüksək qiymət almağın yolları haqqında düşünülür. Bəzi şagirdlər səhv edəcəklərindən qorxaraq, hətta sual verməkdən belə çəkinirlər. Nəticədə şagirdlər bu şəraitdə həvəsdən düşür, öyrənməyə cəhd etmirlər.

Gündəlik qiymətləndirmənin daha bir mənfi cəhətinə müəllimin potensial imkanları qiymətləndirmədən bütün şagirdlərə eyni çətinlik dərəcəsində olan tapşırıqlar verməsini, qiymətləndirmə prosesində şagirdlərin fərdi ehtiyac və imkanlarının nəzərə alınmamasını göstərmək olar. Çox təəssüflər olsun ki, 80 ildən artıq bir müddətdə bütün keçmiş SSRİ-də, o cümlədən, Azərbaycanda da təhsil sistemində qiymətləndirmə prosesinə ciddi yanaşılmamış, bu vacib məsələyə ötəri munasibət bəslənilmişdir. Bu dövrdə ictimaiyyətdə belə bir yanlış təsəvvür formalaşmışdı ki, təhsil sistemində qiymətləndirmə dedikdə, bu, yalnız dərəcə cavablarına görə şagirdlərin qiymətləndirilməsi prosesidir. "Biz təhsilçiləri nəyə görə qiymətləndiririk", "qiymətləndirmənin məqsədi nədir" kimi suallar, təəssüf ki, heç vaxt gündəmdə olmamış, heç kimi narahat etməmişdir.

Kurikulumun qəbul edilməsi ilə Azərbaycan təhsil sistemində də müasir qiymətləndirmə prosesinə keçildi. Müasir qiymətləndirmənin ənənəvi qiymətləndirmə ilə müqayisə etsək onun bir sıra üstün cəhətləri ortaya çıxır:

➤ Ənənəvi qiymətləndirmənin əsas məzmunu şagirdə qiymət yazılması idi və şagird bir növ qiymət almaq üçün oxuyurdu. Müasir qiymətləndirmədə isə qiym-

mətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və onun idarə olunmasında əsas amil kimi meydana çıxır.

➤ Ənənəvi qiymətləndirmə zamanı gündəlik cari qiymətləndirmə formalizmə gətirib çıxarırdı. Bunun əksinə olaraq müasir qiymətləndirmədə cari qiymətləndirilmənin olmaması qiymətləndirilmənin obyektivliyini təmin edir.

➤ Ənənəvi qiymətləndirmədə əsasən bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi vacib amil hesab olunur. Müasir qiymətləndirmədə isə şagirdin nailiyyətinə qiymət verilir, inkişafı sistemli formada izlənilir.

➤ Ənənəvi qiymətləndirmədə qiymətləndirmə standartları mövcud deyildi. Müasir qiymətləndirmədə isə məzmun standartlarına uyğun biliklərin mənimsənilməsini müəyyən etmək üçün qiymətləndirmə standartları müəyyən edilmişdir. (4)

Ənənəvi qiymətləndirmə tədris prosesinin yalnız müəyyən bir hissəsinə tətbiq edilirdisə, müasir qiymətləndirmə bu tədris prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq olunur. (5) Məlumdur ki, yeni kurikulum konsepsiyası təlimin qabaqcadan müəyyən olunmuş standartlara əsaslanmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərində fənn kurikulumlarındakı məzmun standartlarına istinad edilməlidir. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində istifadə ediləcək qiymətləndirmə vasitələri də bu standartlar əsasında hazırlanmalıdır. Təhsil sistemində əvvəllər istifadə olunan qiymətyazma üsulu ilə kurikulumda nəzərdə tutulan qiymətləndirmə mexanizminin müqayisəsindən görünür ki, köhnə qiymətləndirilmənin bir sıra çatışmazlıqları var:

✓ müəllim şagirdə yekun qiymət yazarkən tədris ilinin müxtəlif mərhələlərində onun müsbət və mənfi fəaliyyətlərini nəzərə almalı idi ki, bud a çox tərəddüdlü bir hal idi;

✓ zərurət yarandıqda, müəllim yazdığı qiyməti əsaslandırarkən obyektiv faktorlara istinad etməkdə çətinlik çəkirdi;

✓ “filan müəllimdən “3” almaq filan müəllimdən “5” almaq kimidir” tipli ifadələrə tez-tez rast gəlinirdi;

✓ hesab edilirdi ki, şəhər məktəbində “kafi” qiymətlərlə oxuyan şagirdin səviyyəsi kənd məktəbində “əla” qiymətlərlə oxuyan şagirdin səviyyəsi ilə eynidir;

✓ bir qayda olaraq, şagirdə qiymət yazılarkən sinfin ümumi səviyyəsi nəzərə alınır.

✓ şagirdlərin qiymətləndirilməsi prosesində müəllimin subyektiv fikri əsas rol oynayır.

Ümumtəhsil pilləsində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi təcrübəsinin təhlili göstərir ki, eyni vaxtda bir sinfdə təhsil alan şagirdlərin fəaliyyətinin müxtəlif müəllimlər tərəfindən dəyərləndirilməsi və verilən qiymətlər bir-birindən fərqlənir, belə olan halda da subyektivlik qaçılmaz problem olaraq qalır. Nailiyyətlərin qiymətləndirilməsində subyektivliyin başlıca səbəblərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1)şagirdlərin bilik,bacarıq və vərdişlərinin müəyyən olunmasında şərtlik və qeyri dəqiqliyin olması;

2)təlimin keyfiyyətini birbaşa ölçməyə imkan yaradan yeni metodların elmi əsaslarının hazırlanılmamasına görə şagirdlərin təlim fəaliyyətinə,onların cavablarına görə ölçmənin aparılması birbaşa müəllimin özünün tərəfindən aparılması və qiymətləndirilməsi.(64,151)

Tarixən təhsil müəssisələrində təhsilin nəticə və keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün kvalimetrik,yəni təsviredici metodikalardan istifadə olunmuşdur:

- müəllimlər tərəfindən müəyyən olunmuş proqnozun əldə edilməsi;
- şagirdin həyatında baş verən eksterimal situasiyalarda şagirdlərin əxlaqının qiymətləndirilməsi;
- müəllimlər tərəfindən düşünülmüş və təşkil edilmiş diaqnostik situasiyalarda şagirdlərin əxlaqının qiymətləndirilməsi;
- məktəbin özü tərəfindən hazırlanmış yüksək keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsinin kriteriyalar şkalası üzrə əldə edilmiş nəticələr;
- psixoloji göstəricilərin, şagirdin həyatında istifadə edilən hər cür hərəkətin, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi:

Son zamanlarda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən istifadə edərək şagirdin özünüqiymətləndirməsi təcrübəsindən məktəblərimizdə istifadə olunur. Şagirdin özünüqiymətləndirməsi hərtərəfli qiymətləndirmənin mühüm hissələrindən biridir. Bu, şagirdlərə öz irəliləyiş templərini müəyyənləşdirməkdə və uğurlar əldə etməkdə, rol və məsuliyyətlərini aydınlaşdırmaqda kömək edir və hərtərəfli qiymət verilməsinə şərait yaradır. Müəllim

şagirdləri özünüqiymətləndirmə işini həyata keçirməyə ruhlandırmaqla hər bir şagirdin qarşısında suallar qoyulur və onların cavabları sənədləşdirilir

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Fərrux Rüstəmov,Tamilla Dadaşova “Ali məktəb pedaqogikası” , Bakı-“Nurlan”-2007
- 2.Ramiz Məmmədzadə “Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi”,”Müəllim nəşriyyatı,Bakı-2010
- 3.”Kurrikulum” jurnalı,2008,2-ci nömrə
4. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=546416&pno=39>
5. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=425593&pno=160>

А.Акбарли

Требования к оценке в современную эпоху и существующие проблемы в этой области

Резюме

В статье рассматриваются нововведения в процессе оценки в современную эпоху, существующие проблемы и ее основные требования, каждая оценка предполагает объективный диагноз (показатели качества) студента. Качество обучения, эффективная работа предприятия, решение многих дидактических и образовательных задач зависят от объективности этой информации. В педагогической практике мониторинг и оценка знаний и процесса обучения в основном субъективны, что подчеркивает актуальность мониторинга и оценки процесса обучения с помощью новых подходов и методов. определить качество, уровень выполнения преподавания предметов на каждом этапе общего образования с точки зрения требований дня, уровня знаний и умений учащихся и уточнить необходимость методической помощи каждому члену педагогического коллектива. Чтобы объяснить необходимость перехода к новой системе оценки в нашей стране, было бы полезно взглянуть на некоторые характеристики традиционной системы оценки. В Азербайджане, по мнению некоторых, «оценка» является вопросом результатов обучения студентов. Однако в мировой практике оценку знаний учащихся также принимают за оценку деятельности учителей и учебных заведений, отношения родителей к образованию, подхода к работе и профессионализма руководителей школ. Эта точка зрения проистекает из досоветских правил оценки и отсутствия новой концепции оценки в Азербайджане. Поскольку традиционная оценка не является частью содержания, она всегда основывалась на субъективных суждениях и оценках учителя. Новая система оценивания оценивает успеваемость студентов не с точки зрения качества, а с точки зрения количества. Согласно этой системе ученики оцениваются не по их способности к запоминанию, а по их знаниям, навыкам и привычкам. В результате ни ученик, ни преподаватель не имеют полного представления об уровне ученика. В то же время реализация только внутришкольных форм оценки, отсутствие национальных и международных оценок не позволили сформировать школьные рейтинги, анализ и сопоставления на национальном уровне и затруднили получение достоверной информации о качестве образования в стране.

Ключевые слова: оценка, образование, качество, традиционные, современные

A.Akbarli

Requirements for evaluation in modern times and the existing problems in this area.

Summary

The article discusses the innovations in the assessment process in modern times, the existing problems and its main requirements. Each assessment involves an objective diagnosis (quality indicators) of the student. The quality of training, the effective operation of the enterprise, the solution of many didactic and educational tasks depend on the objectivity of this information. In pedagogical practice, monitoring and evaluation of knowledge and learning process is mainly subjective, which highlights the urgency of monitoring and evaluating the learning process with new approaches and methods. to determine the quality, the level of implementation of the teaching of subjects at each stage of general education in terms of the requirements of the day, the level of knowledge and skills of students and to clarify the need for methodological assistance to each member of the teaching staff. In order to explain the need for a transition to a new assessment system in our country, it would be useful to look at some of the characteristics of the traditional assessment system. In Azerbaijan, "assessment" is considered by some to be a matter of student learning outcomes. However, in world practice, the assessment of students' knowledge is also taken as an assessment of the activities of teachers and educational institutions, the attitude of parents to education, the approach to work and professionalism of school leaders. This view stemmed from pre-Soviet valuation rules and the lack of a new valuation concept in Azerbaijan. Since traditional assessment is not part of the content, it has always been based on the teacher's subjective judgments and assessments. The new assessment system assesses students' performance not in terms of quality, but in terms of quantity. According to this system, students are assessed not on their ability to memorize, but on their knowledge, skills and habits. As a result, neither the student nor the teacher has a complete idea of the student's level.

Key words: assessment, education, quality, traditional, modern

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.05.2020

Filologiya üzrə elmləri doktoru, dosent Əhəd Cavadov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ASIMAN MUSTAFAYEVA
ADU

R.Behbudov 134
asiman@yahoo.com

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ FEİLİN ŞƏXSİZ FORMALARI

Xülasə

Müasir ingilis dilində feilin üç şəxssiz forması müəyyən edilmişdir:

1. Məsdər;
2. Feili sifət;
3. Cerund [1, s.229].

Bu formaların koqnitiv-semantik təhlili müasir ingilis dilinin quruluşunun ümumi xarakteristikası baxımından maraqlıdır və bu formaların səciyyəvi cəhəti feilin şəxssiz formaları sisteminin inkişaf etməsi və onların işlənmə xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. İngilis dilində feilin şəxssiz formaları feil və ismi xüsusiyyətləri olması ilə diqqəti cəlb edir.

Əksər linqvistik mənbələrdə feilin şəxslilə formalarını şəxssiz formalardan fərqləndirən əsas əlamət kimi feili sifət, cerund və məsdərə şəxs, zaman və tərz qrammatik kateqoriyalarının məxsus olmamasıdır ki, bunun nəticəsi kimi, onlar feilin şəxslilə formalarına xas olan xəbər sintaktik funksiyasını yerinə yetirə bilməməsidir.

Feilin şəxssiz formalarının ismi xüsusiyyətləri onların yerinə yetirdikləri koqnitiv-semantik funksiyalarda təzahür edir. Bu münasibətdə feilin şəxssiz formaları ey-nicinsli deyildir və hər bir forma onu digərlərindən fərqləndirən, yəni yalnız ona xas mənalarda çıxış etməsindədir.

Bu münasibətdə şəxssiz formaları (məsdər və cerund) onlara xas olan ismi və sifətə xas olan (feili sifət) xüsusiyyətləri hifz edib saxlayır, halbuki feili əlamətlər onların tarixi inkişaf prosesində qazandıqları keyfiyyətdir. Şəxssiz formaların inkişaf tarixi onların tədricən feili sistemə daxil olmasının tarixidir və bunun nəticəsi kimi müasir ingilis dilində onların xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında həqiqi ismi xüsusiyyətlə müqayisədə feili xüsusiyyətləri daha mühümdür.

Məsdər feil və ismə xas xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Məsədrin feilə xas xüsusiyyətlərə zaman, növ, tərz kateqoriyalarına malik olması, asılı sözə malik olması və zərflilə təyin olunmasındadır [3, s. 164].

Məsədrin cümlədə tamamlıq funksiyasında çıxış edə bilməsi də onun ismə xas olan xüsusiyyətlərindədir.

Açar sözlər: şəxslilə, şəxssiz, feil, forma, məsdər, tərkib

O Musayev feilin şəxslilə forması ilə şəxssiz forması arasındakı fərqlilikləri belə sıralayır:

1. Felin şəxslı formasından fərqlı olaraq, onun şəxssız formaları kəmiyyət, şəkil və şəxs kateqoriyasını ehtiva etmir;

2. Feilin şəxssız formaları ikili xassəyə malikdir. Məsdər və *cerund* feil və isim; feili sifət isə feil və isim xassəsinə malikdir;

3. Feilin şəxssız formaları ayrılıqda cümlənin xəbəri ola bilmir. Onlar ancaq xəbərin bir hissəsi funksiyasında çıxış edir [5, s.224].

L.V.Kauşanskaya yazır: “Feilin şəxssız formalarından fərqlı olaraq, onun şəxssız formalarına xas olan zaman məfhumu mütləq deyildir. Feilin şəxssız formalarına xas olan zaman məfhumu nisbi hesab edilir” [3, s.119]. Feilin şəxssız formalarının zamanı feilin şəxslı formasının ifadə etdiyi hərəkətin zamanından asılı olaraq müəyyən edilir. Yəni feilin şəxssız formalarının zamanı hərəkətin indiyə, keçmişə və gələcəyə aid olduğunu deyil, onun zamanca feilin şəxslı forması ilə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl və ya eyni zamanda icra olduğunu göstərir [3, s.229].

Nümunə 1:

He decided to go to London. (O, Londona getməyə qərar verdi).

Bu nümunədə feilin şəxssız formasına, yəni “to go” (getmək) məsdərinə xas olan zaman göstərir ki, onun bildirdiyi hərəkət, yəni “getmək”, feilin şəxslı formasının (decided) ifadə etdiyi hərəkətlə (qərara almaq – keçmiş zamanda) eyni vaxtda yerinə yetirilmişdir.

Nümunə 2:

He seems to have written the letter. (Görünür, o, məktubu yazıb).

Bu nümunədə isə feilin şəxssız formasının (to have written) malik olduğu zaman göstərir ki, feilin şəxssız formasının işlədildiyi hərəkət (məktubun yazılması), şəxslı formanın ifadə etdiyi hərəkətdən (məktunu yola salma hərəkətindən) əvvəl icra edilmişdir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində də feilin üç şəxssız forması var: məsdər; feili sifət və feili bağlama. Vurğulamaq lazımdır ki, hər iki dildə şəxssız formaların sayı eyni olsa da, onların tərkibi müxtəlifdir. İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqlı olaraq *cerund* adlı şəxssız forma vardır. Azərbaycan dilində isə *feili bağlama* adlı şəxssız forma vardır.

Məlumdur ki, dilçilik elminin digər problematik məsələlərin həllində olduğu kimi, məsdərin koqnitiv-semantikasının öyrənilməsinin hərtərəfli və düzgün təsnif edilərək qruplaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əlavə etmək lazımdır ki, məsdərin koqnitiv-semantik xüsusiyyətinin üzə çıxarılmasında söz birləşmələri müxtəlif xüsusiyyətləri ilə, müxtəlif formalarda özünü göstərir. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin üç növü qeyd edilir. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov bu barədə belə yazırlar: “Təbə edən tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələri üç cür olur: ismi birləşmələr, zərf birləşmələri və feili birləşmələr” [1, s. 40].

Ə.Abdullayev birinci tərəfi ismin adlıq halındakı sözlə, ikinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunan birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələrdən bəhs edərək yazır: “Bizə görə, /sən yazandır/, /sən yazdığındır/ və /sənin yazdığındır/ tərkiblərində təbə edən

üzlə (feli sifət) tabe olan üzv arasında idarə əlaqəsi mövcuddur; çünki /yazandır/, /yazdığıdır/ sözləri özlərindən qabaq işlənən /sən/ və /sənin/ sözlərini məhz bu şəkildə idarə edir...” [7, s. 51].

Azərbaycan dilində mürəkkəb birləşmələrin aşağıdakı formaları qeyd edilir:

1) tabeedicisi və bir neçə tabe sözdən ibarət olan mürəkkəb birləşmələr. Bu birləşmələr özləri də tabeedicisi sözün xarakterindən asılı olaraq iki qrupa bölünür: a) tabeedicisi söz substantiv xarakter daşıyır və adətən isimdən ibarət olur. Məsələn: /evdəki beş gülmüş qaşığı/, /həmin möhkəm daş hasarı/ və s.; b) tabeedicisi söz feildir. Məsələn: Azərbaycan dilində /səhər mağazadan çörək almaq/, gülləri evə göndərmək/, /uşaqları evdən baxçaya aparanda/ və s. [1, s. 39].

2) birləşmədəki sözlərin hamısı deyil, bir qismi birləşmənin əsas tabeedicisi sözü ilə qrammatik əlaqə saxlayır. Bu cür birləşmələrdə tərkibində əsas tabeedicisi sözlə qrammatik əlaqəsi olmayan sözlər də iştirak edir. Məsələn: /həmin sıradakı balaca oğlan/, /ətrafa baxmadan sürətlə qaçmaq/ və s.

3) sıra ilə biri digəri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlərin silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr. Bu cür mürəkkəb birləşmələr II və III növ təyini birləşmələrdən əmələ gəlir. Məsələn: /klub müdirinin bacısı qızı/, /kimya fakültəsinin dekan müavini/ və s.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də məsdər adlı şəxssiz forma mövcuddur. Tarixən məsdər feili ismin qarşısında işlənərək *yönlük hal* mənasını ifadə etmişdir. Sonralar isə feili isim feil istiqamətində inkişaf edib, feili xüsusiyyət kəsb etmiş, sözlə *to* isə öz mənasını itirərək ədata, yəni məsdərin formal əlamətinə çevrilmişdir [5, s. 231].

Müasir ingilis dilində məsdərin özünün morfoloji forması vardır. Məsdər “to” ədatı ilə işlədilir. Məsələn, /to go/ (getmək), /to do/ (etmək), /to speak/ (danışmaq), /to write/ (yazmaq), /to understand/ (baş a düşmək), /to open/ (açmaq) və s. *To* ədatı dilimizdə məsdərin morfoloji formasının göstəricisi olan –maq, –mək şəkilçilərinə uyğun gəlir. Məsələn, to sell (satmaq), to see (görmək), to recognize (xatırlamaq), to change (dəyişmək), to call (çağırmaq) və s.

Məsdər üç kompleksin tərkibinə daxil olur: tamamlıq məsdər kompleksi (the Objective Infinitive Complex), mübtəda məsdər kompleksi (the Subjective Infinitive Complex) və sözlənülü məsdər kompleksi (the for-to Infinitive Complex) [5, s.230]. Tamamlıq məsdər kompleksi iki hissədən ibarətdir: tərkibin birinci hissəsi ümumi halda olan isim və ya obyekt halında olan əvəzlərdən ibarətdir. İkinci hissə isə şəxs tərəfindən icra edilən hərəkəti ya isimlə və ya əvəzlərlə ifadə olunmuş və üzərində iş yerinə yetirilən obyekt bildirən məsdərdən ibarətdir.

O.Musayev də müasir ingilis dilində aşağıdakı məsdər tərkiblərinin olduğunu qeyd edir: tamamlıq məsdər tərkibi, mübtəda məsdər tərkibi, for-sözlənülü məsdər tərkibi [5, s. 250].

O.Musayev müasir ingilis dilində tamamlıq məsdər tərkibinin ümumi halda isim və yaxud obyekt halda olan əvəzlər və məsdərdən ibarət olduğunu yazır [5,

s.239]. Məsələn: ingilis dilində /I watched the girls dance in the hall// və ya /I heard the bird sing// və s.

Tamamlıq məsdər tərkibləri hiss və əqli qavrayış ifadə edən feillərdən sonra tamamlıq feili sifət tərkiblərinə yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir.

O.Musayev ingilis dilindəki tamamlıq məsdər tərkiblərinin Azərbaycan dilinə ya təsirlik halda olan isim, ya feili sifət (I), ya da budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edildiyini yazır [5, s. 251].

Məsələn: ingilis dilindəki /I saw the boy (him) cross the street// cümləsi Azərbaycan dilinə /Mən oğlanı (onu) küçəni keçən gördüm// və ya /Mən gördüm ki, oğlan küçəni keçir// tərcümə edilir.

Mübtədə məsdər tərkibləri Azərbaycan dilində təsirlik halında isim (yaxud əvəzlilik) və feili sifət (1), yaxud yiyəlik halında isim (yaxud əvəzlilik) və təsirlik halında olan feili sifət (2) vasitəsilə tərcümə edilir. Bu zaman cümlənin mübtədəsi qeyri-müəyyən olur və onun koqnitiv-semantik mənaları mətn daxilində, kontekst daxilində açılır.

Mübtədə məsdər tərkibi müasir ingilis dilində ümumi halda isim, yaxud adlıq halda əvəzlilik və məsdərdən ibarət tərkib işlədilir. Bu zaman xəbərin köməkçi hissəsi kimi məsdərə aid olan məchul formada olan feillər iştirak edir.

Məsələn: /The teacher (he) was seen to enter the room// (Müəllimin otağa daxil olduğunu gördük).

Mübtədə məsdər tərkibində isim ümumi halda, yaxud əvəzlilik adlıq halda məsdər təsvir edilən hərəkəti yerinə yetirən şəxs təsvir edilir. Buna görə də müasir ingilis dilindəki mübtədə məsdər tərkibləri Azərbaycan dilinə bir qayda olaraq ya təsirlik halda isim və əvəzlilik, yaxud budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir.

Müasir ingilis dilində digər bir məsdər tərkibi də mövcuddur. Bu tərkib ümumi halda olan isim, yaxud obyekt halında olan şəxs əvəzliyi və məsdərdən ibarət olur. Bu tərkibin başlıca xüsusiyyəti qarşısında həmişə *for* sözlünün işlədilməsidir. Elə bu səbəbdən də ona “for-sözlü məsdər tərkibi” deyilir [5, s. 243].

“For” sözlü məsdər tərkiblərinin aşağıdakı koqnitiv-semantik mənaları vardır:

1) For you to go there is necessary. (Ora getmək sənə üçün zəruridir).

Bu nümunədə kontekstdən asılı olaraq cümlədə koqnitiv-semantik mənayı gücləndirmək üçün *for* sözlü tərkib cümlənin əvvəlinə keçib və mürəkkəb mübtədə funksiyasında çıxış edir.

2) This is for you to wear. (Bu paltar sənə geyinməyin üçündür).

Bu nümunədə *for* sözlü tamamlıq mürəkkəb predikativ funksiyasında çıxış edir.

3) He watched for us to pass. (O, bizim keçməyimizi müşahidə etdi).

Bu cümlədə “for sözlü tərkib” mürəkkəb tamamlıq funksiyasında çıxış edir.

4) My mother opened the door for us to enter the room. (Anam bizim keçməyimiz üçün qapını açdı).

Məsdər tərkiblərinin koqnitiv-semantik mənalарının düzgün anlaşılması üçün bir sıra formal xüsusiyyətlərə malik olduğunu müəyyən edilir: tərkiblər feili bağlama, feli sifət və məsdərlə başqa sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir; tərkiblər iki və daha artıq sözdən ibarət olurlar; tərkiblərin daxilində bir neçə əlavə söz ola bilər; feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkibinin axırında, tərkibdəki başqa sözlər isə onlardan əvvəl işlənir; tərkibdəki sözlər işlədildikləri dilin söz sırasına uyğun olaraq sıralanır; tərkibdəki asılı sözlərlə onların əlaqədar olduğu əsas sözlər (feli bağlama, feli sifət və məsdər) arasında, əsasən yanaşma və idarə əlaqələri, tək-tək hallarda isə (əsas söz /-dıq/ ... şəkilçili feli sifətlə ifadə olunduqda) uzlaşma əlaqəsi olur [8].

Tərkiblərin koqnitiv-semantik məna xüsusiyyətlərinə münasibətdə aşağıdakıları söyləmək mümkündür: tərkiblərdə müəyyən fikir öz ifadəsini tapır; tərkiblərdə müəyyən hal və hərəkət haqqında məlumat olur; tərkiblərdə hal və hərəkətin subyekt haqqında müəyyən məlumat olur; tərkiblərdə hal və hərəkətin yeri, zamanı, səbəbi, məqsədi, tərzi, obyekt və s. haqqında məlumat olur; tərkiblərin özləri bütövlükdə müxtəlif sintaktik rola malik olur, başqa sözlərlə bir sıra məna münasibətlərində olurlar.

İngilis dilində məsdər feilin şəxssiz formalarından biridir və feilə və ismə aid olan xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Müasir ingilis dilində məsdər to ədatı ilə düzəlir.

Müasir ingilis dilində məsdərin cümlədə daşdığı funksiyalar bunlardır: mübtəda, predikativ, mürəkkəb feili xəbərin bir hissəsi, vasitəsiz tamamlıq, mürəkkəb tamamlığın tərkib hissəsi, təyin, zərflik, giriş sözü.

Tərkiblərə gəldikcə isə qeyd olundu ki, müasir ingilis dilində aşağıdakı məsdər tərkibləri işlədilir:

1. Tamamlıq- məsdər tərkibi;
2. Mübtəda- məsdər tərkibi;
3. For- sözönülü məsdər tərkibi.

Tamamlıq – məsdər tərkibinin əsasən hiss, əqli qavrayış ifadə edən fellərindən sonra işlədilməsi haqqında məlumat verildi. Qeyd olundu ki, tamamlıq-məsdər tərkibi ilə tamamlıq feili sifət tərkibinin oxşar xüsusiyyətləri olduğundan, onların istifadəsində müəyyən çətinliklər yaranır.

Mübtəda-məsdər tərkibinin əsasən hissi qavrayış bildirən fellərlə işlədilməsindən və onların məchul növdə olduğundan xəbər verildi.

For sözönülü məsdər tərkibində əsas xüsusiyyət adında da əks olunduğu kimi, tərkibin əvvəlində for sözönünün işlədilməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. III cild. Bakı: Elm, 1981, 413 s.
2. Жигадло В., Иванова И. П., Иофик Л. Л. Современный английский язык. М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956, 349 с. Musayev O. İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 385 s.

3. Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar. Leninqrad: Prosveshennie, 1973, 320 p.

4. Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Прогресс, 1973, 422 с.

5. Musayev O. İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 385 s.

6. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. Moscow: Vysšaja Škola, 1967, 340 p.

7. Abdullayev A. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974.

8. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. M.: Higher School Publishing House, 1964, 240 p.

Ключевые слова: конечный, не конечный, глагол, форма, инфинитив, конструкция

A Mustafayeva.

The non-finite forms of the verb in languages with different system

Summary

The article deals with the non-finite forms of the verb in languages with different system. It states three types of the non-finite forms of the verb as the infinitive, the gerund, and the participle. The verbals are said not to express person, number or mood in the article. The non-finite forms of the verb have tense and voice distinctions which are underlined to differ greatly from those of the finite verb. The constructions of the infinitive have been widely analyzed in the article as well.

The infinitive is the base form of a verb. In English, when we talk about the infinitive we are usually referring to the present infinitive, which is the most common. There are, however, four other forms of the infinitive: **the perfect infinitive**, **the perfect continuous infinitive**, **the continuous infinitive**, and **the passive infinitive**.

In Modern English we find the following predicative constructions with the infinitive:

- (1) the Objective-with-the-Infinitive Construction;
- (2) the Subjective Infinitive Construction;
- (3) the *for-to*-Infinitive Construction.

Key words: finite, non-finite, verb, form, infinitive, construction

А.Мустафаева

Личные формы глаголов языках с различной системой

Резюме

В статье рассматриваются личные формы глаголов языках с различной системой. Он устанавливает три типа неконечных форм глагола: инфинитив, герунд и причастие. Сказано, что глаголы не выражают личность, число или настроение в статье. Неконечные формы глагола имеют временные и голосовые различия, которые подчеркнуты, чтобы сильно отличаться от форм конечного глагола. Построения инфинитива были также широко проанализированы в статье.

Инфинитив является базовой формой глагола. На английском языке, когда мы говорим об инфинитиве, мы обычно имеем в виду настоящий инфинитив, который является наиболее распространенным. Есть, однако, четыре других формы инфинитива: *совершенный инфинитив*, *совершенный непрерывный инфинитив*, *непрерывный инфинитив* и *пассивный инфинитив*. В современном английском мы находим следующие предикативные конструкции с инфинитивом:

- (1) объективно-инфинитивная конструкция;
- (2) субъективная инфинитивная конструкция;
- (3) конструкция for-to-infinitive.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Mustafayeva
tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

SEVINC NAĞIYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Mərdanov qardaşları
cemil.ceferov00@gmail.com

TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR VƏ ONLARIN TƏRTİBİNDƏ İŞLƏNƏN PRİNSİPLƏR

Xülasə

Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı xarici dövlətlərdə yaradılan ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi terminoloji bazanın zənginləşməsinə təsir göstərir. Bu proses ingilis, Azərbaycan, rus və başqa dillərdə işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanmasını, aprobeasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsini, dilimizdəki elmi-texniki, tibbi və s. anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini tələb edir. Lakin, terminologiyada terminlərin müxtəlif şəkildə tədqiqi zamanı meydana çıxan fərqli fikirlər onun obyektini, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirərkən fikir ayrılıqlarının yaranmasına səbəb olur. Çünki dilin ümumi leksik sisteminin müəyyən funksiya daşıyan söz qruplarına bölünməsi zamanı dəqiq və aydın olunmuş meyarlar, onların qruplaşdırılmasında vahid prinsiplər hələ də tam və qəti şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Terminoloji leksika ilə bağlı müxtəlif baxışlar mövcud olsa da dilçilikdə daha çox qəbul edilən aparıcı fikir və əsas prinsip odur ki, termin dilin ümumi lüğət tərkibinin xüsusi bir hissəsi olmaqla onun qanunlarına əsaslanaraq formalaşan və inkişaf edən leksik hissəsini təşkil edir.

Çoxdilli lüğətlərin tərtibi prinsiplərindən bəhs edərkən, onu leksikologiyanın bir mövzusu kimi xüsusi olaraq qeyd etməli və istər-istəməz leksikologiya və lüğətlər haqqında bəzi mülahizələrimizi qeyd etməliyik. Yunan mənşəli “lexts” – söz və “lo-qos” – elmi dilçilikdə sözü leksikanı öyrənən və sözün tərfi olmaması haqqında bəzi alimlərin rəyləri heç də söz məfhumdan ayrı düşməsi kimi deyil, əksinə əşya və məfhumun ifadə vasitəsi kimi əlaqələndirilməlidir. Söz dil üçün mühüm əhəmiyyətə malik olub fikrin ifadə vasitəsidir. Məşhur fransız alimi F.Volter qeyd etmişdir ki, “sözlər obrazlar, lüğət isə əlifba sırası ilə düzülmiş bütöv bir aləmdir. Dildə işlədilən sözlər arasında işlədilən sahə və məna etibarilə müəyyən bir bölgü mövcuddur. Belə ki, bölgü, sözlər arasında işlədilən ayrı-ayrı qruplaşmalar məlumat kitabında toplanır və oxuculara təqdim edildi. Lüğət kitabları hər şeydən əvvəl dil faktları üzərində müshahidə aparmaq və əldə edilmiş təcrübəni ümumiləşdirməkdir. Lüğət güzgü kimi onun yaşadığı dövrü, zamanı ifadə edir və həmin dildə danışan xalqın xarakterini əks etdirir. Lüğətdən istifadə edən hər bir oxucuda xüsusi maraq doğurur və onlar lüğətdən istifadə etməklə hərtərəfli yararlanırlar.

Açar sözlər: ingilis dili, dil, lüğət, terminologiya

Dilin yaranma və inkişaf tarixi o dildə danışan xalqın tarixi ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Cəmiyyətdə bu və ya digər dildə danışan adamlar ixtisaslarına görə müxtəlif olduqları kimi, onların söz ehtiyatları da müxtəlifdir. Dilin leksikasındakı sözlərin bir qismini hamı tərəfindən başa düşülən və işlədilən sözlər, digər qismi isə xüsusi məhdudlaşdırılmış və ancaq müxtəlif şəraitdə işlədilən sözlər təşkil edir. İnsanlar öz fəaliyyətlərində daha çox əksəriyyət tərəfindən başa düşülən və işlədilən sözlərin müəyyən hissəsini işlədirdilər. Onlar işlətdikləri sözlərin mənasını, xüsusiyyətlərini öyrənmək istədikləri vaxt bir vasitəyə ehtiyac hiss edirlər. Belə bir vasitə lüğətdir. Hazırda lüğətlərin vəzifə və çərçivəsi xeyli məhdudlaşdırılmışdır: onlar ədəbi dil, etimoloji, tarixi, sinonimik, frazeoloji və terminoloji və s. lüğətlərə ayrılır ki, bunların da hər biri xüsusi və dərin leksikoloji tədqiqat və geniş təşkilat işi tələb edən müstəqil mövzulardır və onları bir lüğətdə sıғыşdırmaq mümkün deyildir. İngilis dilinin lüğət tərkibində dəyişmə və inkişaf daha çox izahlı, ikidilli terminoloji və orfoqrafiya lüğətlərində özünü göstərir. Məhz dilin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək, insanların lüğətə olan tələbatını ödəmək üçün dövrün tələblərinə cavab verəcək lüğət tərtib olunmalıdır.

Aslanova R. “Qloballaşma və mədəni müxtəliflik” Bakı, 2004 (səh. 18-20).

Müasir dünyada milli mədəniyyətlərdən dili ingilis dili olan qlobal mədəniyyətə keçid baş vermişdir. Milli mədəniyyətin dünya mədəni məkanına inteqrasiyası kimi mürəkkəb bir məsələnin həllində əsas məqam xoşa gəlmək arzusu yox, öz-özünə qala bilmək, necə varsa elə görünmək bacarığıdır. Lüğət, söz yaradıcılığı hər bir millətin bədii məhsuludur. Çoxdilli lüğətlərin tərtibi prinsipləri bütün lüğət kitabları üçün eyni üsulla yox, müxtəlif üsullarla aparılmışdır. “Rus, ingilis, bolqar, alman, çex dillərində hərbi terminlər” lüğətində bütün terminlər əlifba-yuva üsulu ilə verilmişdir. Ona görə də çoxkomponentli terminləri və frazeoloji birləşmələrin tərkibini lüğətdə əlifba üsulu ilə axtarmaq lazımdır. Məsələn: “Плавающий танк” “танк” və “floating tank” “üzən tank” sözü “tank” olan yuvacıqda olur və orada axtarmaq lazımdır. Hər yuvada əsas termindən sonra onunla əlaqədar frazeoloji birləşmələr yerləşdirilmiş və bəzi lüğətlərdə əlifba üsulu ilə axtarmaq lazımdır. Əsas termindən sonra morfoloji yolla ondan əmələ gəlmiş sözlər verilir və nəhayət, yeni yaranmış terminlər yazılır və bu zaman əsas termin ikinci və ya üçüncü plana çəkilir. Bütün birləşmələr və terminlə əlaqədar olan sözlər yuva daxilində ciddi şəkildə əlifba sırası həmin prinsip üzrə düzülür. Bununla belə əsas termin yuvada onu təşkil edən komponentlərin sayından asılı olmayaraq müstəqil qalır, bu şərtlə ki, o öz formasını dəyişməsin. Termin və söz birləşmələrindən onun dəyişməsi [-] işarəsi ilə göstərilir. Məsələn, “fırl” “ОГОНЬ” (atəş) sözü bütün dillərə tərcümə ilə verilir. Bundan sonra əlifba üzrə həmin tiptən bütün frazeoloji birləşmələr verilir. (Məmmədov İ.O. “Azərbaycan dilinin məcazlar lüğətinin tərtibi prinsipləri”. Bakı, səh. 3-5).

Bəzi birləşmələrdə məna yükünü öz üzərinə götürən əsas termin özü kifayət qədər törəmə terminlər yaradır və həmin törəmə terminlərlə birlikdə müstəqil yuva şəkildə baş hərfi götürülür və lüğətdə yerləşdirilir. Bəzi çoxdilli terminoloji lüğətlə-

rin tərtibində özünəməxsusluq, müəllif və müəllif heyətinin improvizasiyası, yeniliyi ön plana çəkilir. Lüğət elə tərtib edilməlidir ki, onun sonunda ingiliscə verilmiş terminlər yenidən əlifba sırası ilə düzulsün və hər bir termini öz nömrəsi ilə istər rus, istərsə də Azərbaycan dilində bir anın içərisində tapmaq olur. Azərbaycan dilindən rus və ingilis dillərinə, həmçinin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı lüğətdən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədi ilə əlifba sırası ilə Azərbaycan və ingilis dillərində terminlər verilmişdir. Azərbaycanca-rusca-ingiliscə nəşr olunan çoxdilli sözlüyün bütün terminləri nömrələnmiş və hər üç dildə əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Lüğəti tərtib edərək hər şeydən əvvəl dil faktları üzərində müşahidə aparılmış və əldə edilmiş nəticələr ümumiləşdirilmişdir. Lüğətin düzgüsü kimi onun yaşadığı dövr, zaman ifadə olunur və Azərbaycan xalqının xarakterini əks etdirir. Lüğətin tərtibi prinsiplərindən bəhs edərkən aşağıdakı amillər nəzərdə tutulmuşdur.

Lüğətdə bütün terminlər əlifba-yuva üsulu ilə verilmişdir. Ona görə də mürəkkəb terminlər və başqa çoxkomponentli terminləri lüğətdə əlifba üsulu ilə axtarmaq lazımdır. Məsələn, magnetic particle – elektromaqnit torlu muftası “particle” sözü olan yuvacıqda axtarmaq lazımdır. Əsas termindən sonra morfoloji yolla ondan əmələ gəlmiş sözlər verilir və nəhayət yeni yaranmış terminlər yazılır və bu zaman ikinci və üçüncü plana çəkilir. Hər yuvada əsas termindən sonra onunla əlaqədar frazeoloji birləşmələr yerləşdirilmiş və onları əlifba üsulu ilə axtarmaq lazımdır. (Cəfərov R.C. “Qərbi Avropa mənşəli sözlərin lüğəti”. Səh. 36-38).

Bütün birləşmələr və nəqliyyat xarakterli terminlər yuva daxilində ciddi şəkildə əlifba sırası ilə həmin prinsip üzrə düzülmüşdür. Əsas yuvada onu təşkil edən komponentlərin sayından asılı olmayaraq müstəqil qalır, bu şərtlə ki, o öz formasını dəyişməsin. Terminlərin və söz birləşmələrinin birləşməsi [-] işarəsi ilə göstərilir. Məsələn, warranty –I- zəmanətli təmir xərcləri, zəmanət müddətində maşın işləndikdə istehlakçı zavodun təmirə zəmanət xərcləri.

Split teper – konusvari kəsilməş açar (klapanın yayı). Bəzi hallarda məna yükünü öz üzərində götürən əsas termin özü kifayət qədər törəmə terminlər yaradır və həmin törəmə terminlərlə yanaşı müstəqil yuva şəklində baş hərfi götürülür və lüğətdə yerləşdirilmişdir. Bəzən ayrı-ayrı mütəxəssislər, tədqiqatçılar və digər maraqlanan şəxslər elektronikanın müxtəlif sahələrinə aid olan hər hansı bir effekt, cihaz və ya qurğu haqqında qısa məlumat almaq üçün müxtəlif kitablarda axtarış aparmalı olurlar. Bu isə kifayət qədər vaxt itkisinə səbəb olur, həm də yorucu bir işdir. Bunu nəzərə alaraq lüğətdə verilmiş terminlər haqqında rus və Azərbaycan dillərində qısa məlumat verilmişdir. (Məmmədov İ.O. “Azərbaycan dilinin məcazlar lüğətinin tərtib prinsipləri. Bakı, səh. 48-49).

Məlumdur ki, eyni bir terminin ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif şəkillərdə ifadə olunması həmişə müəyyən çətinliklər yaradır. Bu baxımdan vahid terminologiyanın yaradılması zəruridir.

Line detector cote – şərti meyledici sarğac;

Ball-and-socket gear – ötürmələri dəyişən kürəvi dayaqlı dəstək;

Car-for-disabled drivers – şirkət sürücülərinin avtomobillərinin idarəetmə mexanizmi;

Central travel management – hərəkətli idarəetmə mərkəzi.

Müasir ingilis dilində bir sıra feillərin pr, pp və pr.p. formalarını düzəldərkən son samit qoşalaşır. İngilis dili feilinə xas olan bu xüsusiyyət bu lüğətdə belə işarə edilir: baş söz kimi verilmiş feilin transkripsiyasından sonra mötərizədə qoşalaşan samit göstərilir. Məsələn: permit [pə`mit] v (-tt). Müasir ingilis dilində mövcud olan you şəxs əvəzliyi və your yiyəlik əvəzliyi Azərbaycan dilinə iki cür tərcümə edilir: **you** – sən, siz, **your** - sənin, sizin. Bu tərcümə variantlarının hansının seçilməsi həmin əvəzlilərin işləndiyi kontekstdən asılı olur.

(Чеснекина, англо-русский Механический словарь. Москва, səh.41-43).

Məlumdur ki, lüğətdə kontekst olmur. Bunun iki dil (ingilis dili və Azərbaycan dili) arasında mövcud olan bu xüsusiyyəti bu lüğətdə əks etdirmək vacibdir. Lüğətdə bu məsələ belə həll edilmişdir: **you** və **your** əvəzlilərinin işləndiyi hər bir məqamda onların dilimizə tərcümə edilə biləcək hər iki variantı verilir, bu variantlar arasında çəpəki xətt (/) işarəsi qoyulur. Müasir ingilis dilində, xüsusilə onun ameriikan variantında, bir sıra sözləri tələffüz edərkən [r] səsi eşidilir, lakin bu hal orfoqrafiyada özünü biruzə vermir. Bu qəbildən olan sözlərin axırında [v] səsinin tələffüz edilməli olduğunu göstərmək üçün həmin sözlərin transkripsiyasının sonunda yuxarıdan kiçik [v] işarəsi qoyulur. Məsələn: writer [vasitə], sailor [seilə], labour [leibə] və s. Beləliklə, avtonəqliyyat ixtisası üzrə ingiliscə-azərbaycanca tərtib edilmiş lüğət ilk dəfə olaraq Azərbaycan auditoriyasında istifadə ediləcək və ondan indiki tələbələr, həmçinin magistrələr və aspirantlar da fayda götürəcəklər. (Məmməd Nuriyev: “İngiliscə-azərbaycanca və rusca terminoloji lüğət”, səh. 50-51) . Əlbəttə, müəlliflərin söylərinə baxmayaraq bəzi ixtisaslar (avtonəqliyyat ixtisası) bütün terminləri lüğətdə öz yerini tapa bilməmişdir. Həmçinin bəzi söz və terminlərin uğurlu alınmaması da istisna deyildir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov İ.O. “Azərbaycan dilinin məcazları lüğətinin tərtib prinsipləri”. Bakı.
2. Чесненкина А.Е. “Англо-русский технический словарь”. Москва, 1968.
3. Cəfərov R.C. “Qərbi Avropa mənşəli sözlərin lüğəti”. Bakı, 2001.
4. Aslanova R. “Qloballaşma və mədəni müxtəliflik”. Bakı, Elm, 2004.
5. Məmməd Nuriyev. “İngiliscə-azərbaycanca-rusca terminoloji lüğət”. Bakı, 2012.

С.Нагиева

Принципы составления терминологии к лексическим словарям

Резюме

В статье рассматриваются основные принципы изготовления английского и азербайджанского словаря по специальности автотранспорта выделяют с наиболее употребительных слов английского языка, а также синонимы некоторых терминов азербайджанском языке. Данная статья посвящена также официально – деловому стилю современного английского языка. Функции официально – делового стиля связаны с текстами письменных документов государственных и общественных ведомств. Терминология каждой области знания строится на основе понятийных связей профессиональных знаний. Терминология как систематический набор терминов, таким образом, ограничивает и вербально закрепляет систему понятий той или иной области знания. Изучаем конкретные научно терминологические системы занимаются учёные, экспорты в соответствующих науках. Общим изучением терминов и терминологических систем главным образом, с точки зрения лингвистической, занимается терминоведение. Различаются терминологии – естественно сложившиеся совокупности терминов определенных областей знания или их фрагментов и терминосистемы. Последние исследования показывают, что официальный деловой стиль в основном опирается на письменный текст. Официально – деловой стиль формирует предупреждения и информацию в тексте. Как коммуникативное средство перевод имеет свои специфические особенности. Эти свойства часто связаны с социологическими, психологическими и др. факторами, влияющие на языки народов разных культур. В статье рассматриваются заимствованные слова английского происхождения употребляющиеся в словарном составе азербайджанского языка а также некоторые фонетические свойства английских терминов в Азербайджанском языке. В статье рассматриваются семантические трансформации заимствованные слова английского происхождения в Азербайджанском языке, исследуются некоторые термины спортивного и бытового характера, а также анализируются употребление этих терминов публицистических текстах и художественных литература.

Ключевые слова: Английского язык, международный язык, терминологий язык, словарь.

S.Nagiyeva

Arrangement principles of terminology in the lexical dictionary

Summary

Represented article has been devoted to the official – business style of the modern English. Official – business style is in connection with post of the style the writing documents of state and social office. Terminology is a general word for the group a specialized words or meanings relating to a particular field, and also the study such terms and their use. This is also known as terminology science. Terms are words and compound word or multi-word expressions that in specific meanings. These may deviate from the same words have in other contexts and in everyday language. Terminology is a discipline that studies among other things, the development of such terms and their interrelationships within specialized domain. Terminology is a vocabulary associated with a certain field of study, profession, or activity. Knowing the terminology is an important part of being able to work in a given profession, thee terns actually used in any business, art science, technical terms, terminology of chemistry and medical terminology. Preliminary studies show that more and official style based on the writing text. The article deals with main principle arrangement of the English and Azerbaijan vocabulary of the speciality of auto transport where mostly English words, also synonyms of some turns in Azerbaijani. The article deals with the composition principles of multi languages terminological dictionaries, the using methods of multi languages terminological dictionaries also the rules of terms styles and some mean specialities. As a communicative means the translation has its own specific features. These features are often interrelated with sociological, psychological and some other factors, influencing the language of the peoples representing different cultures. The article analyses mutual word of English origin words used in the vocabulary of Azerbaijan also some phonetical peculiarities of English turns in Azerbaijan. The article analyses semantic transformation of mutual English origin words in Azerbaijani, investigated some turns of sports and domestic character, also it analyses the use of these turns in public texts and literary literature.

Key words: English language, language, international language, terminology, vocabulary.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəna Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLIAĞA SƏFƏRƏLİYEV
Gəncə Dövlət Universiteti
gence.4-mekteb@mail.ru
Gəncə ş., 4-cü mik., bina 15 mən. 9

İNKARLIQ ŞƏKİLÇİSİNİN POETİKASI

Xülasə

Azərbaycan dilində inkarlıq şəkilçisi *-ma (-mə)* elementindən ibarətdir. İnkarlıq şəkilçisi feilə aid qrammatik kateqoriya əlaməti kimi həm qrammatik funksiya daşıyır, həm də üslubi emosionallıq və poetiklik yaradılmasında iştirak edir. İnkarlıq şəkilçisi feilə məxsus digər qrammatik elementlərdən fərqli olaraq feilə birinci qoşulur. Feilə inkarlıq şəkilçisinin qoşulması cümlədə və mətndə inkarlıq məzmununun bildirilməsi tələbi ilə bağlıdır. İnkarlıq şəkilçisinin qrammatik vəzifəsi də feildə birinci olaraq bildirilir. Feilə məxsus qrammatik şəkilçi ardıcılığında inkar şəkilçisindən sonra zaman və şəxs şəkilçiləri yerləşir. Yalnız feildə inkar şəkilçisi işlənmədikdə zaman və şəxs əlamətləri ardıcılıqla işlədilir. İnkar şəkilçisi cümlə daxilində müəyyən üslubi məqamlara uyğun olaraq *nə* inkarlıq bağlayıcısı ilə müştərək qaydada da işlənir. Bəzi hallarda inkar şəkilçisinin inkar bağlayıcısı ilə müştərək işlədilməsi məntiqi anomaliya kimi qələmə verilir. Ancaq cümlədə inkar şəkilçisi ilə inkar bağlayıcısının müştərək işlənməsi nitq aktı ilə tənzim olunur, üslubi emosionallıq yaratmaq məqamında yeni normalılıq qazanır.

İnkar şəkilçisinin bədii mətnlərdə poetizm yaratması onun cümlədaxili sözlərdə və mətnlərdə ardıcıl təkrarlılığı ilə müəyyən edilir. İnkar şəkilçisinin təkrarlıq üzrə işlədilməsi ritm, ahəngdarlıq və avazlanma yaradılmasına səbəb olur.

Açar sözlər: emosionallıq, obrazlılıq, poetiklik, üslubiyyat, ritorika

Qrammatik dil elementlərindən biri kimi inkarlıq şəkilçisi də cümlədə və mətndə qrammatik vəzifə daşımaqla yanaşı həm də üslubi, ekspressiv rəngarənglik və təmtəraqlı poetik bir vüsət yaradılmasına da xidmət edir. Azərbaycan dilində qrammatik inkarlıq bir qayda olaraq *-ma (-mə)* şəkilçisi vasitəsi ilə yerinə yetirilir.

İnkarlıq vəzifəsi eyni zamanda *-nə* inkarlıq bağlayıcısı ilə ifadə olunur. İnkarlıq informasiyalarının ötürülməsi zamanı *-ma (-mə)* inkarlıq şəkilçisi ilə birlikdə *-nə* inkar bağlayıcı da işlədilir. Ona görə də cümlədə *-ma (-mə)* inkarlıq şəkilçisinin funksional xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən *-nə* inkarlıq bağlayıcısı barədə də müəyyən fikirlərin irəli sürülməsi diqqətdən kənar qalmır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, *-ma (-mə)* inkarlıq şəkilçisi ilə *-nə* inkarlıq bağlayıcısı prinsipə eyni funksiyanı, yəni inkarlıq anlayışını bildirirlər. Fərq ondadır ki, *-ma (-mə)* şəkilçisi sırf morfoloji vəzifə daşıyır, şəkilçi kimi sözə qoşulur. Sözü tərkibin-

də bu şəkilçi müvafiq sıraya daxil olur, həmişə feilə birinci qoşulur, ondan sonra isə zaman və şəxs şəkilçiləri pozulmaz ardıcılıqla işlənir. *-Ma (-mə)* şəkilçisi yalnız feilin əmr formasının ikinci şəxsinin təkində zaman və şəxs şəkilçisi ilə işlənir. Çünki əmr forması indiki konkret zaman çərçivəsində hökm, qətiyyət, rəsmiyyət anlayışı (*sən alma, getmə, gəlmə, görmə, bilmə*) bildirir. Bəzi hallarda isə hökmün, əmrin, təhrikediciliyin konkretliyi tələbinə görə ikinci şəxsin təkində *-ginan (-ginən)* və *ya -sına (-sənə)* elementləri işlənə bilər: *almaginan, gəlməginən, baxmaginan, görməginən; almasana, gəlməsənə, baxmasana, görməsənə*.

-Ma (-mə) inkar şəkilçisindən sonra eyni zamanda nəqli keçmişdə *-ib* şəkilçisindən sonra, eyni zamanda, şühudi keçmişdə, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanda, modal arzu zaman formasında və şərt formasında üçün şəxsin təkində şəxsi bildirən əlamət işlədilir: *almayıb, almadı, almır, almayacaq, almaz; ala, alsə*. Zamanların cəm formasında isə şəxsin cəmi şəxs şəkilçisi ilə *yox*, kəmiyyət şəkilçisi ilə bildirilir: *almayıblar (almamışlar), almırlar, almayacaqlar, almazlar; alalar, alsalar*.

Nə inkar bağlayıcısı bundan fərqli olaraq sırf qrammatik-sintaktik xarakter daşıyır və cümlə üzvlərinin bir-biri ilə inkarlıq bildirmə əsasında birləşdirilməsinə xidmət edir. Cümlələrdə *-ma (-mə)* inkar şəkilçisi ilə *nə* inkar bağlayıcısının bəzi hallarda müştərək olaraq işlədilməsi isə inkarlıq alayışının daha da qüvvətləndirilməsi məqsədi daşıyır. Belə cümlələrdə bağlayıcı və şəkilçinin qrammatik vəzifəsindən daha çox üslubi canlanma yaratması ehtiyacı özünü göstərir. Hərçənd inkarlıqla bağlı irəli sürülən fikir və mülahizələrdə bir qayda olaraq *nə* inkar bağlayıcısı ilə *-ma (-mə)* inkar şəkilçisinin müştərək işlənməsi qrammatik normalılıqda nöqsən kimi, anormal hal kimi qiymətləndirilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin morfoloqiyası barədə diqqətlə işlənmiş, dönə-dönə sınaqdan keçmiş, monumental bir əsərin müəllifi olan Muxtar Hüseyinzadə bunu müşahidə edərək cümlədə *ma (-mə)* inkar şəkilçisi ilə *nə* inkar bağlayıcısının müştərək işlənməsinə üslubi don geyindirmədən bağlayıcıların sinonimlik xarakterli olması məqamına üstünlük verir. Bununla əlaqədar Muxtar Hüseyinzadə yazır ki, “İnkarlıq bildirən *ma (-mə)* şəkilçisi ilə işlənən feildən sonra *nə, nə də* sözlərini işlətmək olar, çünki belə hallarda *nə* inkarlıq bildirmir. *Nə, nə* bağlayıcı kimi işlənilir *da, də* bağlayıcısını əvəz edir: O bir meyvəsidir bəxtəvər ömrün; *Yatmayıb nə gecə, nə gündüz səhər*” [3, 129]. Buludxan Xəlilov “*Nə* dinmir, *nə* danışmır” cümləsində *nə* inkar bağlayıcısının inkarlıq bildirmək məqamında işlənməsini məntiqi baxımdan düzgün hesab etmir. Lakin, Muxtar Hüseyinzadə olduğu kimi *ma (-mə)* inkar şəkilçisi ilə işlənən feildən sonra *nə, nə də* inkar bağlayıcısının işləndiyini təqdir edir və belə hallarda *nə, nə də* inkar bağlayıcısının inkarlıq bildirmədiyini fikrini təqdir edir [4, 272-273]. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, *nə* bağlayıcısının vəzifəsi cümlə üzvlərini inkarlıq anlayışı üzrə əlaqələndirməkdən ibarətdir. İki inkarlığın bir cümlədə müştərək işlənməsi isə məntiqi pozmur, inkarlıq situasiyasının canlandırılmasında üslubi bir rəğarənglik yaradır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dildə anomaliya sayılan belə hadisələrə istisna deyildir. Hətta adi danışq dilində də bu kimi hallara tez-tez rast gəlmək olur. Məsələ bundadır ki, inkarlığın qrammatik və qrammatik sintak-

tik əlamətlərinin müştərək işlənməsinə mənbələrdə daha çox yazılı dilə məxsus struktur ardıcılıq prinsipindən yanaşılır. Ancaq məsələ bundadır ki, dil normaları statik deyil, dəyişəndir. Dil normaları daim asanlaşma meylinin tələbləri üzrə dəyişir. Həmin dəyişmələr zaman-zaman dil informasiyaları çərçivəsində intensivləşir, intensivləşdikcə isə yeni normalaşma prosesində sabitləşməyə doğru inkişaf edir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *ildirım, ilan, ilıq, bənövşə, gejeı, güney, divar* və s. bir çox sözlər saıtlərin sıralanması tələblərinə zıdd olaraq yeni normalaşma aktı qazanmışdır. Bunların normalaşmasında isə dilin intensivləşmə qanunauyğunluğu aparıcı yer tutur. Bu mənada iki inkar elementinin cümlələrdə müştərək işlənməsinə qətiyyən təsadüfi hadisə kimi baxmaq düzgün sayılmır. Asanlaşma və intensivləşmə prinsipləri daim bir-birini tamamlayır və dildə yeni normalıqların baş verməsinə münbit şərait yaradır [10, 91-96].

Bəzi hallarda isə ikiqat inkar elementlərinin hansı situasiyada normalılıq üzrə işlədilməsi məsələsi tədqiqatçının özünü də dolaşmaq salır. Məsələn, inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları barədə tədqiqat aparmış Aslan Aslanov Cəfər Cabbarlıdan gətirdiyi ikiqat inkarlıq vasitələri işlənen cümlələri məntiqi və üslubi cəhətdən düzgün saymır: “Mən öz arvadımı *nə səhnəyə, nə kinoya, nə də* başqa yerlərə buraxmıram”, “Bizim general *nə* zarafat üçün, *nə də* kompliment demək üçün vaxtımız yoxdur”. Bununla yanaşı Aslan Aslanov hətta tərkibində heç inkar ədatı işlənen ikiqat üçqat inkarlıq elementlərinin cümlədə işlədilməsini məqbul sayır: “Qətiyyən bilmir ki, *nə* Qeysər, *nə* Xaqan və *nə də* başqaları heç yerdə onu hesaba almırlar” [1, 37-38]. İnk arlıq vasitələrinin emosionallıq xüsusiyyətlərinin nitq aktında intensivləşməsi və yeni normalılıq qazanması məsələləri barədə Venera Süleymanovanın bir yazısında maraqlı mülahizə irəli sürülür [9].

İnk arlıq şəkilçiləri barədə aparılan təhlillərin və irəli sürülən fikir və mülahizələrin hamısında demək olar ki, həmin yardımçı elementlərin iştirakı ilə baş verən qrammatik-sintaktik və üslubi məsələlər qabarıqlaşdırılır. Onların poetik xüsusiyyətlər yaranmasında iştirakı məsələləri isə kölgədə qalır. Bununla da təkrarlanan elementlər həm daxili ritmin hesabına nəsr dilini poetikləşdirir, nəzm dilinin isə cazibədarlığını artırır.

İnk ar şəkilçisinin cümlədə və mətnlərdə emosionallıqla ritmiklik arasında yaratdığı pafos və ritorizm ifadə tərzinin daha canlı və obrazlı olmasına imkan yaradır. Nəticə isə ritorizmin, poetizmin daha üslubi rəngarəngliklə çatdırılmasından ibarət olur. Bu xüsusiyyət aşağıdakı tipli cümlələrdə daha qabarıq şəkildə müşahidə edilir:

Əgər gördüm gücü *çatmır*, gedib kömək eləyəcəyəm. Yox *gücü çatdı* qurtardı. Onda dalınca gedib şəhərdən çıxandan sonra onunla ayırd eləyəcəyəm. Ya ona verən Allah, ya mənə (“Koroğlu”, 1959, s. 159).

Belə təsdiq-inkar qarşılıqlı mətnə təkrarlandığı təqdirdə emosionallıq bir daha güclənir, obrazlılıq canlanır, eyni zamanda ritm və ahəngdarlıq daha yeni bir vüsət alır. Cümlə və mətnə üslubi rəngarəngliklə poetik xüsusiyyətin qovşağı bədii informasiyanın intensivləşməsinə xidmət edir:

Yekə-yekə kişilər Əlişə deyəndə ki, suya girib balıq tutsun, Əliş suya *girmirdi*. Çünki yekə-yekə kişilərə *inanmırdı*. Xırda-xırda uşaqlar Əlişə deyəndə ki, suya girib balıq tutsun, Əliş girirdi. Çünki xırda-xırda uşaqlara *inanırdı*. (R.Rövşən, Hərə gördüyünü görür, s. 508).

Cümlədə təsdiq inkar qarşılığı ilə təzad yaranması bölüşdürücülük mənalarının emosiyalaşdırılması və obrazlaşdırılması baxımından maraqlıdır. Yəni təsdiq-inkar qarşılaşmasında baş verən ritorik canlandırma eyni zamanda həmin elementlərin vasitəsi ilə poetik bir təəssürat yaradılmasına səbəb olur:

Rayonda da ki, şəkilçəkən *tapıla ya tapılmaya*. (R.Rövşən, Ağrı, s. 472); Oğul, evinizə getsən Allah qoysa nə zaman qayıdacaqsan? - Evin işini nə bilmək olar? *Qayıdam ya qayıtmayam* (Aşıq Ələsgər, 2004, s. 267); Bu dediklərimi özü bir şeyə *yozdu*, sözüüm yoxdu, yox *yozmadı* mən bir bağlama deyəcəyəm, ona cavab versin (Aşıq Ələsgər, 2004, s. 284).

Bədii mətnədə təsdiq-inkar vasitələri ardıcıl olaraq bir neçə qat təkrar-təkrar işlədildikdə həm emosionallıq güclənir, həm də ritm, pafos və ritorika canlanır:

Hər nə *etsən et*, və lakin *etmə* meydan ictinab
Hər nə *dutsan dut*, lakin *dutma* bir kari-savab.
Hər yerdə gəlsən *gəl*, amma *gəlmə* dərsə, məktəbə
Hər nə uysan uy, amma *uyma* dinə məzhəbə
(M.Ə.Sabir, I, s. 79)

İnkər şəkilçisi ardıcıl cümlələrdə təkrarən işlədildikdə həm sual ədatları ilə müşayiət olunur. Bu halda inkar şəkilçisinin ardıcıl işlənməsi ilə cümlədə poetizm canlandırıldığı kimi sual ədatlarının işlənməsi ritorizmi qüvvətləndirir. Cümlələrdə demək olar ki, poetizm daha rəngarəng poetizmlə həmahəng bir canlanma yaradır:

Nədən ol büti-pərivəş bir bu yanə *gəlməz*?
Məgər ol xərabə evdən usanıb cəzanə *gəlməz*?
(Nəbati, s. 29)

Mətnədə ritorizmin ifadə vasitəsi kimi hər hansı ədat və ya bağlayıcı elementləri işlədilməyə də bilər. Bu halda inkar şəkilçili sözlərin qarşılıqlı təzad yaratmasının özü poetizmlə ritorizmi və eyni zamanda emosional təsiri canlandırmaq vasitəsinə də çevrilir. Belə cümlələrdəki ritorizm *ya* və *yoxsa* təsəvvürü əmələ gətirir:

Səba, məndən söylə ol gülüzərə
Bülbül gülüstanə *gəlsin, gəlməsin*?
Bu hicran düşkünə, illər xəstəsi
Qapına dərmana *gəlsin, gəlməsin*?

(Nəbati, s. 147)

İnkər şəkilçili eyni sözlərin mətnədə şəxsə görə dəyişərək işlədilməsi ilə də emosionallıq baxımından güclü təzad yaradılır. Eyni zamanda inkar şəkilçilərinin ardıcıl olaraq təkrarı təzad anlayışlı poetizmin canlandırılmasına səbəb olur:

Sən *demədinmi* sağlamam, yox bədənimdə bir mərəz
Mən *demədimmi* cövhəri-nəfsinə hirs olur ərəz

Sən demədinmi şəxsimə əl tapa bilməyib qərək
Ta ki, olundu imtəhan mən deyən oldu, olmadı?

(M.Ə.Sabir, I, s. 97)

Mətnə inkar şəkilçili eyni sözlər hər bir cümlənin daxili üzvü kimi təkrarlanaaraq işlənir. Hər bir ardıcıl cümlədə inkar şəkilçili sözlərin təkrarı mətnin poetizmini canlandırır, pafos və ritorikanı qat-qat artırır:

Küçədə tullan, ey oğul, sənətin *olmur, olmasın*
Sənətə, dərsə, məktəbə rəğbətə *olmur, olmasın*
Tezdən ayılma bir səhər, dərsinə qılma bir nəzər
Elm oxumaqda müxtəsər niyyətin *olmur, olmasın*
Himmətin *olmur, olmasın*

(M.Ə.Sabir, I, s. 155)

Bu təkrarın emosionallığı onların ardıcıl işlənməsi üzrə baş verən pafos və ritorizmdən əlavə həm də təkrarlararası təsəvvür edilən “*heç*” anlayışı ilə baş verir. Mətnə ardıcıl sözlərin işlənməsi elə bir güclü emosiya yaradır ki, əslində burada “*heç*” inkar ədatının işlənməsinə də zəruri ehtiyac qalmır. Bu emosiyalılıq təkrarlar vasitəsi ilə baş verən poetizmlə vəhdət təşkil etdikdə isə cümlənin bədii informasiya təsiri daha da canlı ifadə olunur.

Bəzi cümlələrdə təkrarlıqla yaradılan qarşılıqlı ziddiyyət emosionallığı *amma, ancaq, lakin* bağlayıcılarının vasitəsi ilə baş verən qrammatik qarşıdurmadakı canlandırır. Bu da təkrarların işlədilməsi ilə ifadə olunan poetik ziddiyyətin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir:

Aylar *ötdü*, Həsən kişinin qızdırması *ötmədi*, dava *qurtardı*, Həsən kişinin naxoşluğu *qurtarmadı*. (R.Rövşən. Belə-belə işlər, s. 463).

İnkər şəkilçilərinin vasitəsi ilə cümlədə poetizm yaradılması paralel sintaktik konstruksiyalarda xüsusilə qabarıq şəkildə canlandırılır:

Ey nuri-çəşmanım Ələsgər! Atam *öldü, sarsımadım*, qardaşım *öldü, korşumadım*, oğlum *öldü, porşumadım*, başımıza bir iş gəldi, bu dərdlərin hamısından betər oldu. (Aşıq Ələsgər, 2004, s. 289).

Mətnə inkar şəkilçili eyni sözün ardıcıl təkrar-təkrar işlədilməsi ilə emosionallığın canlandırılması eyni zamanda poetizmin də daxili qafiyələnmə hesabına daha ritmik və ahəngdarlıq olmasına xidmət edir:

Neçin məktəbə rəğbətə *olmayır*,
Cibim *dolmayır, dolmayır, dolmayır*

(M.Ə.Sabir, I c, s. 281)

İnkər şəkilçili sözlərin mətndəki kəmiyyəti və sıralanması artıqca həm daxili ritm güclənir, həm də informasiya intensivliyi aktivləşir:

Səs ucalaşdı, *qoymayın*,
Millət ayaşdı, *qoymayın*
Cümlə dolaşdı, *qoymayın*

İş yavalaşdı, *qoymayın*
Qaynadı, daşdı, *qoymayın*
Həddini aşdı, *qoymayın!*
(M.Ə.Sabir, I c, s. 91)

İnkarlıq şəkilçisi feilə məxsus qrammatik kateqoriya kimi çoxfunksiyalı bir xarakterə malikdir. Onun cümlədə işlədilməsi təkcə cümlə üzvlərini əkslik, ziddiyyət, qarşıdurma, yoxluq-varlıq anlayışı üzrə əlaqələndirməklə məhdudlaşmır, həm də bu şəkilçi *nə* inkar ədatı ilə müştərək işlənilib yeni norma yaradır, həm də üslubiyyatda emosionallıq, poetikada ritm, ahəngdarlıq, avazlanma və daxili qafiyəlilik yaratmağa xidmət edir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində kəmiyyət və inkarlıq kateqoriyaları. Bakı, Azər. SSR EA nəşr., 1963 (monoqrafiya), 92 s.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. IV hissədə, II h., Morfologiya (dərslük), Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (dərslük), II hissədə, I h., Bakı, Elm, 2007, 280 s.
5. “Koroğlu” dastanı. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 552 s.
6. Nəbati S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 216 s.
7. Rövşən R. Nəfəs kitablar kitabı. (Şeir, nəsr, esse). Bakı, Qanun, 2006, 760 s.
8. Sabir M.Ə. Hophopnamə. II cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
9. Süleymanova V. İngilis və Azərbaycan dillərində privasiya elementlərinin təsdiq və inkar transformasiyalarının yaranmasında rolu. Qafqaz Universiteti, Bakı, www.researchgate.net (publication)/291957346/ İNÇİLİS V AZERBAJCAN DİLİNDƏ PRİVASİYA ELEMENTLƏRİNİN YARANMASINDA ROLU.
10. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. (Monoqrafiya), Bakı, Elm və təhsil, 2019, 432 s.

A.Сафаралиев

Поэтика отрицательного суффикса

Резюме

В азербайджанском языке отрицательный суффикс состоит из элемента -*ma* (-*me*) [-*ma*, -*me*]. Отрицательный суффикс имеет как грамматическую функцию, как знак грамматической категории глагола, так и участвует в создании стилистической эмоциональности и поэтики. В отличие от других грамматических элементов, принадлежащих глаголу, сначала добавляется к

глаголу отрицательный суффикс. Добавление отрицательного суффикса к глаголу связано с требованием указания в содержании отрицания в предложении и в тексте. Грамматическая функция отрицательного суффикса выражается сначала в глаголе. В последовательности грамматических суффиксов, присущие глаголу, после отрицательного суффикса есть суффиксы времени и лица. Только когда отрицательный суффикс не используется в глаголе, последовательно используются признаки времени и лица. Отрицательный суффикс также используется в сочетании с отрицательным союзом НИ в соответствии с определенными стилистическими моментами в предложении. В некоторых случаях использование отрицательного суффикса в сочетании с отрицательным союзом описывается как логическая аномалия. Однако совместное использование отрицательного суффикса с отрицательным союзом в предложении регулируется речевым актом, обретающим новую нормальность в момент создания стилистической эмоциональности.

Создание поэтизма в художественных текстах со стороны отрицательного суффикса определяется его последовательным повторением в словах и в текстах. Использование отрицательного суффикса при повторении становится причиной создания ритма, гармонии и тона.

Ключевые слова: *эмоциональность, образность, поэтичность, стилистика, риторика*

A.Safaraliyev

Poetics of the Negative Suffix

Summary

In the Azerbaijani language, the negative suffix consists of the element -ma (-me) [-ma, -me]. The negative suffix has both a grammatical function, as a sign of the grammatical category of the verb, and participates in the creation of stylistic emotionality and poetics. Unlike other grammatical elements belonging to the verb, the negative suffix is first added to the verb. Adding a negative suffix to a verb is connected with the requirement to indicate the content of negation in the sentence and in the text. The grammatical function of the negative suffix is expressed first in the verb. In the sequence of grammatical suffixes inherent in the verb, after the negative suffix there are suffixes of time and face. Only when the negative suffix is not used in the verb, signs of time and face are used consistently.

A negative suffix is also used in combination with a negative union of NEIHTER [nə] in accordance with certain stylistic points in the sentence. In some cases, the use of a negative suffix in combination with a negative union is described as a logical anomaly. However, the joint use of a negative suffix with a negative union in a sentence is regulated by a speech act that takes on a new normality at the moment of creating a stylistic emotionality.

The creation of poetry in literary texts by the negative suffix is determined by its successive repetition in words and texts. The use of a negative suffix during repetition causes the creation of rhythm, harmony and tone.

Key words: emotionality, imagery, poetry, stylistics, rhetoric

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Mubariz Yusifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLAY QURBANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq 20
mamunya1988@gmail.com

THE ROLE OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

English has become an important language in the world. Teachers from second language learning countries are creating innovative methodologies to teach the language in the classroom effectively. To substantiate the statement, teachers now rejoice multiplicity and open the doors of public schools to all students. As classroom set-ups have been changed, curriculum has been expanded to meet all students' needs and teachers are striving to help their students in their classroom to learn and develop their language learning process. In order to be successful teachers, we need to incorporate different learning tools keeping in mind the effective teaching methods that are already in use.

Basically, Teaching must include two major components sending and receiving information. Ultimately, a teacher tries his best to impart knowledge as the way he understood it. The use of innovative methods in educational institutions has the potential not only to improve education, but also to empower people, strengthen governance and galvanize the effort to achieve the human development goal for the country. with a number of educational options available before the present generation learners, the newer trends seem to have emerged in the field of education that have entirely changed the face of traditional system of education. Recent trends, methodologies and developments portray the vital role of education sector in general with its internalization of the education process, stress on quality above quantity, increase in the adoption of technologies, necessity for professional talent etc. The theories and methods are constantly evolving in the field of ELT also. This paper presents the famous trends in the

Keywords: atmosphere, evaluated, traditional, modern, innovative, teaching methodology, developing confidence, second language learning

The teaching of foreign languages is done traditional or slightly teacher-centered methods rather than modern student-centered applications and techniques while the transmission of knowledge and information has been realized with the usual form of lectures or discussions requiring physical presence of both student and the teacher.

Furthermore, the teaching methods used may differ in terms of the degree of influence on active learning.

The aim of this article is to analyze the traditional and innovative methods for teaching and learning the foreign language as well as to reveal and prove a set of effective pedagogical conditions for learning languages.

We can turn our attention to the comprehensive description of the key words, “traditional methodology” and “modern methodology”.

One of the aims of any methodology in foreign language teaching is to improve the foreign language ability of the student.

Broughton adds that the language student is best motivated by practice in which he senses the language is truly communicative that it is appropriate to its context, that his teacher's skills are moving him forward to a fuller competence in a foreign language (¹Broughton G. Teaching English as a Foreign Language. Oxford university press, 2008, p.33).

In a fact, students are the most active element in the process. The teacher is here not to explain but to encourage and help students to explore make learning interesting.

1. As teaches, almost each of us suffers from the students who carry *iPods or cellular phones*. However, we can turn it to our advantage. They may use their cellular phones for useful things they need. For instance, they may use lingo-dictionary in translation. They will search words they do not know and their cellular phones serve for their advantage. Besides this, a number of good websites exist that can get the students up and running using this latest new technology for language learning and practice. The following hypotheses were tested concerning using iPods during the classes:

Hypotheses 1: Students using their cell phone as a learning tool by accessing the internet, dictionary positively affects classroom grades.

Hypotheses 2: Students using iPods as a learning tool and to decrease distractions would have a positive effect on classroom grades.

2. *Learning from films* is stimulating and enjoyable. Teachers can choose a movie, or documentaries according to the students' level. Students try to understand each word and by doing it, they develop their listening and speaking abilities. You can give the task — to write the meaning of the part they have watched. On the other hand, just discuss the happened situation. For many students, films are their initial contact with English-speaking culture. Films are a useful means for students to listen to authentic spoken communication and be exposed to various features of spoken communication, such as vocabulary, pronunciation, voice modulation, accent, speech pace, and tone. In addition, since there are many films based upon a vast number of topics, themes, and issues, the teachers could use them to initiate or stimulate discussions about a certain focus area, be it a historical event, a time or the culture of a foreign country. Films also offer English language teachers with a good opportunity to

bring in local themes, natural discourse, and cultural information. They are an ideal way of engaging the students and being advantageous in second language learning at the same time, and teachers could go back over particular clips of the film to give attention to specific phrases or expressions. Films are a fun way for students to relax/unwind and learn all at the same time. Not to mention, by bringing popular films into ESL lessons, English teachers could guide students how they can learn from and practice English when watching films in their own time. Motivation is amongst the most crucial factors in considering effective second-language acquisition (³Mata K. ESL: Language Teaching Approaches. -Gata Review, 2001, p.36). Films are an inclusive piece of students' lives today so it makes perfect sense to integrate them into the language classroom. Film, as a motivator, additionally renders the language learning process a lot more enjoyable and entertaining.

3. *To hold debate classes.* Turnabout is fair play, or so they say. We can take a day to switch roles. Having a "hot conversation" on a topic that they want to talk about — music, movies, techno-bubble, etc. The interest in talking on a favorite topic will make the student to speak in spite of his/her mistake in speech.

4. *Organize conversation clubs.* We can organize extra conversation clubs after classes. We may start whatever time, day or duration can suit our students and us. The key is to give them the majority of control, or at least as much as possible. Teachers can use props, use realia, pictures, music or whatever teachers and their students may have on hand to start, stop and sustain the activities. We can use the students' imagination. We should just try something new for the starters.

5. *Using music during the lesson.* This activity provides students with challenging learning activities, which helps to improve students' listening skill. Using this technique, the teacher plays a song and then the students should participate in one or more of the following activities: *Close Procedure* -Selected key words are removed from the text of the song and are placed in a word list that precedes the song lyrics. Students fill in the missing words as they listen to the song. *Word Bingo* - Students select words from the text of the song and place them in a bingo grid. Individually or in a small group, students then mark off the words as they hear them in the song. The first student or group to check off the words is the winner. *Reordering*-Particular phrases of the song are listed in an incorrect order. Students must number the phrases in the order that they appear in the song. An alternative activity is to write the song phrases on sentence strips. Students must then organize the strips in the proper order. *Retelling*- depending on the language capabilities of the student, retelling can begin with a simulation of the action within the song. Then, the students retell the story of the song in their own words, in a round, with each student contributing as much as he or she can in one sentence. As an extension of this activity, students could work in groups to illustrate scenes from the song. The groups could then retell the story using their illustrations. In many English classes, students read texts and demonstrate their understanding by responding to these texts in writing. While

this practice is generally effective, students can be taught the same skills but in a more engaging and innovative way. By utilizing innovative English teaching strategies, teachers can increase students' overall enjoyment of the subject and encourage them to become lifelong learners, continuing their education long after they leave the classroom.

References

1. Broughton G. Teaching English as a Foreign Language. Oxford university press, 2008.
2. Scrivener J. Learning Teaching. - Oxford. Macmillan, 2005.
3. Mata K. ESL: Language Teaching Approaches. -Gata Review, 2001.
4. Relationship between High School Students' Use of Cell Phones and iPods and Their Effect on Classroom Grades, Lynsey Gore, Old Dominion University,2010
- 5.Using authentic video in the language classroom, Jane Sherman, Cambridge University press, 2003
6. Language Learning with Digital Video, Ben Goldstein, Paul Driver, Cambridge University Press, 2015, 206 pp.

G.R.Qurbanova

İngilis dilinin tədrisində innovativ metodların rolu

Xülasə

İngilis dili dünyada vacib dilə çevrilib. İkinci dil öyrənən ölkələrin müəllimləri sinifdə dili səmərəli şəkildə tədris etmək üçün innovativ metodlar yaradırlar.

Sınıf strukturları dəyişdirildiyi üçün tədris planı bütün tələbələrin tələbatlarını ödəmək üçün genişləndirilir və müəllimlər siniflərindəki tələbələrinə dil öyrənmə prosesini tədris etməyə və inkişaf etdirməyə kömək etməyə çalışırlar. Uğurlu müəllim olmaq üçün istifadəyə verilmiş effektiv tədris metodları ilə bərabər fərqli təlim alətləri də tədris prosesinə daxil edilməlidir. Tədris materialları, tədris texnikası ikinci dil öyrənənlərin marağına uyğun yenilənməlidir. İnnovativ tədris materialları, ikinci dilin tədrisi üçün təcrübə və müxtəlif vasitələrlə yerinə yetirilməlidir.

Məqalədə ingilis dilinin tədrisində innovativ və maraqlı metodlar təsvir edilmişdir. Məqalə ənənəvi və müasir tədris metodları olan iki növün birləşməsinə və təlimimizi necə effektiv edə biləcəyimizi xarakterizə edir.

Məqalədə tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılan ikinci dil sinifində yaradıcı tədris metodikalarının istifadə səviyyəsinə toxunulur. Sinifdə tələbələrin ikinci dil öyrənmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün qəzet, media, filmlərdən istifadə, tərcümə reklamlarını tərcümə etmək kimi bir sıra keyfiyyət metodlarından istifadə edilə bilər. Bundan əlavə, məqalədə şagirdlərin təlim qabiliyyətini və dərslə olan marağını dərk edərək tədris metodologiyalarının sinifdə necə dəyişdirilməli və istifadə edilməsinə diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: atmosfer, qiymətləndirilmiş, ənənəvi, müasir, innovativ, tədris metodologiyası, inam inkişaf etdirmə, ikinci dil öyrənmə

Г.Р.Курбанова

Роль инновационных методов в обучении
английскому языку
резюме

Английский стал важным языком в мире. Учителя из стран, изучающих второй язык, создают инновационные методики для эффективного преподавания языка в классе. В связи с тем, что обстановка в классе была изменена, учебная программа была расширена для удовлетворения потребностей всех учащихся, и учителя стремятся помочь своим ученикам в их классе учиться и развивать свой процесс изучения языка. Чтобы быть успешными учителями, нам необходимо использовать различные инструменты обучения, учитывая эффективные методы обучения, которые уже используются. В этой статье описываются инновационные и интересные методы в преподавании английского языка. Он характеризует сочетание двух типов, которые являются традиционными и современными методами обучения, и того, как мы можем сделать наше обучение эффективным.

В статье рассматривается уровень использования креативных методик обучения в классе второго языка, изученный исследователем. Ряд качественных методов, таких как использование газет, средств массовой информации, фильмов, интерпретация рекламных объявлений, могут быть использованы в классе для развития способности учащихся изучать второй язык. Кроме того, статья посвящена тому, как методики обучения должны быть соответствующим образом изменены и использованы в классе, понимая способность учащихся к обучению и их интерес к обучению в классе.

Ключевые слова: атмосфера, оцененная, традиционная, современная, инновационная, методика обучения, развитие уверенности, изучение второго языка

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.05.2020

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

САДАГАТ РАСУЛОВА
Нахчыванский государственный университет
Азербайджан, Нахичевань, пр. Г. Алиева, 1.
Старший преподаватель
sadaqatrasulova6@mail.ru

МИКРОПОЛЕ «ULDUZ//ЗВЕЗДА» В ОНОМАСТИКЕ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

В статье исследуется микрополе «звезда//ulduz» в ономастике двух разносистемных языков – русского и азербайджанского. Исследованное поле рассматривается в структурно-семантическом и лингвокультурологическом аспектах. Цель настоящей статьи – системное описание языковых средств объективации микрополя «звезда//ulduz» в антропонимической системе современного азербайджанского и русского языков. Анализируемые единицы систематизируются и классифицируются по конкретным структурно-семантическим группам. Одновременно в процессе исследования делаются исторические экскурсы, проводится этимологический анализ апеллятивов. В азербайджанском языке, в отличие от русского, микрополе ulduz имеет более широко разветвленную структуру. На основе конкретных примеров и фактов подробно анализируются азербайджанские женские и мужские имена. Представленные двухкомпонентные и гибридные единицы условно разделяются в статье на три большие группы. Космоним «звезда//ulduz» является одним из продуктивных средств в формировании и обогащении ономастической системы азербайджанского языка. Подчеркивается главное различие между сравниваемыми языками. В современном русском языке, в отличие от азербайджанского языка, лексема «звезда» в образовании личных имен не участвует. Подчеркивается, что в азербайджанском языке имена с компонентом «ulduz» связаны с различными аспектами жизнедеятельности человека. В ходе исследования в статье отмечается участие космонима «ulduz»/звезда в формировании двухкомпонентных имен в азербайджанском языке. В конце даются статистические показатели. Проведенное нами исследование позволяет прийти к выводу, что лексико-семантическое микрополе «звезда//ulduz» - довольно большой и значительный фрагмент антропонимической системы азербайджанского, и меньший фрагмент русского языка.

Ключевые слова: звезда//ulduz, поле, антропонимы, космонимы, мужское имя, женское имя, фамилии.

В антропонимике любого языка узлом иерархической системы являются антропонимы. Следовательно, к ним относятся личные имена в их официальной, домашней, уменьшительно-ласкательной и увеличительно-уничижительной) формах, вторые и последующие имена, отчества, патронимы, фамилии, вторые фамилии, прозвища, псевдонимы, клички, криптонимы, личные фамилии и др. У каждого народа есть свои традиции именования, которые выражаются в формулировке антропонимов, их наборе у отдельного носителя и в целом в этносообществе, мотивах именования, структуре имени. По мнению В.В.Катерминой, «внимание на двух видах идиоматичности в личных именах: надязыковой и внутриязыковой, что создается вследствие воздействия на человека общественного, исторического, культурного и религиозного окружения» [9]. Ономастические единицы, которые содержат множество различных фактов, связанных с древней историей, культурой и традициями народа, не только дают названия понятиям, но и обогащают словарный запас языка [2, s.45]. Сравнительный анализ антропонимов с компонентом-космонимом в азербайджанском и русском языках является объектом специального исследования. Подобное исследование поможет выявить уникальные и своеобразные свойства космонимов в указанных языке и понять, как культура и история каждого народа отражается в лексике.

В данной работе систематизируются и анализируются космонимы с именами собственными, источниками которых являются антропонимические словари известных азербайджанских и русских ономастов Х.Гасанова, А.Пашаева, А.Башировой, Б.Унбегауна, С.Веселовского. Анализ производится путём разделения космонимов с антропонимами на особые мотивационные группы:

1. Азербайджанские имена с компонентом «ulduz»:

В азербайджанской антропонимике наблюдается образование имен только с апеллятивом-космонимом или двухкомпонентных, образованных путем соединения космонима с различными словами.

1. однокомпонентные имена с номинацией ««ulduz»: *Ulduz* - состоит из одного компонента «ulduz». Часто в азербайджанской антропонимике развиваются различные фонетические варианты данного имени: *Yıldız//Yulduz*. Означает «небесное светило, звезда». [4, с. 329; 3, с. 274]. *Ulduz//Ulduzə* - данный апеллятив сформировался путем соединения лексемы «ulduz» и аффикса «-a/-ə», означает «небесное тело». Встречаются фонетические варианты номинации в форме: *Yıldıza/Yulduza* [4, с. 329; 3, с. 274].

2. двухкомпонентные имена с начальным «ulduz»: Как известно, апеллятивы части антропонимических единиц тюркского происхождения архаизированы, но некоторые из них нашли отражение в словарном составе современного азербайджанского литературного языка. Следует отметить, некоторые из них с компонентом «ulduz»: *Ulduzbəyim* - относится к архаизированным женским антропонимам, где «bəyim» означает жену или дочь

бека. Этот антропоним состоит из двух компонентов «ulduz» и «bəyim», где первый компонент отражает признак второго компонента. Употребляется в значении «блестящая как звезда; красивая девушка» [4, с. 329]. *Ulduzxanım* - относится к архаизированным женским антропонимам, где «*xanım*» используется в форме титула «жены хана», но в современном азербайджанском литературном языке данная лексема используется лишь в уважительной форме. Аpellятив *xanım* участвует в образовании различных женских имен [5, с.141]. Означает «блестящая как звезда; красивая девушка» [4, с. 329].

3. двухкомпонентные имена с конечным «ulduz»: *Ayulduz* - женское имя, сформировавшееся путем соединения двух космонимов «ay» и «ulduz». Употребляется в значении «сияющая как луна и звезды; весьма очаровательная» [4, с. 249]. *Sulduz* - мужское имя, состоящее из двух компонентов: «su» и «ulduz». Используется в значении «звезда» [4, с. 215]. Примечательно, что существует, и женская форма имени *Sulduza//Sulduzə*, состоящая из трех компонентов: su+ulduz и аффикса -ə и означающее «красивую звезду» [3, с. 261].

II. Имена арабского происхождения: Как известно, огромное количество имен в азербайджанской антропонимике арабского происхождения. При исследовании нами выявлены некоторые группы имен собственных, например: *Əxtər* (женское имя: «звезда»); *Kəhkaşan//Kahkaşan//Kəhkəşan* (женское имя; «скопление звезд; млечный путь»); *Kövkəb//Kökkəb* (женское имя: «звезда»); *Nəcim//Nəcimə* (мужское//женское имя: «звезда»); *Nəcməddin* (мужское имя; «звезда религии»); *Nəcmi//Nəcmiyyə* (мужское//женское имя: «относящийся к звезде; принадлежащий звезде»); *Nəcmulla* (мужское имя; «звезда Бога»); *Süheyl//Süheylə//Süheyla* (мужское//женское имя: «очень яркая звезда»); *Safura//Safurə//Səfurə//Safirə* (женское имя: «яркая, светлая звезда»); *Səriyyə//Səriyyə* (женское имя: «плеяда звезд»); *Surayya//Surəyyə//Suraya//Sürəyyə//Sürəyyə//Sürəya* (женское имя: «плеяда звезд»); *Sitarə* (женское имя: «звезда»). Следует также отметить и то, что с компонентом «ulduz» формируются аpellятивы тюркского происхождения: *Culduz* (женское имя: «Полярная звезда; звезда»); *Sulduz//Sulduzə* (мужское//женское имя: «очень яркая звезда»); *Firail* (женское имя: «звездный»). Единичными случаями отмечены имена греческого происхождения «*Esfir//Esfira*» - словоформа происходит из греческого слова «*esther*» и означает «звезда». По мнению некоторых ученых, данная форма произошла из персидского слова «*setare*».

«Фамилия - историческая категория, появление и развитие которой было обусловлено социально-экономическим развитием общества. Основными функциями этого антропонима являются объединяющая, определяющая, дифференцирующая и идентифицирующая» [10]. В современном русском языке, в отличие от азербайджанского языка, употребления лексемы «звезда» в образовании личных имен не участвует. При рассмотрении русских

антропонимов нами были выявлены следующие фамилии с компонентом «Звезда»: *Звездилин, Звездочетов, Звездкин, Звездочкин, Звездинский*.

Фамилия *Звездилин* произошла из русского некрестильного мужского прозвища Звезда (русские имена часто утрачивали значение личных имен и переходили в фамильные прозвища). В распоряжениях Заволжья (Ивановской области) XV в. отмечен помещик Макар Звездилин. В некоторых источниках существует гипотеза происхождения фамилии из слова *звездил* - «драчун, который ударом кулака звезды кажет» [6]. Фамилия *Звездкин//Звездочкин* произошла из русского мирского мужского имени Звезда путем образования уменьшительных форм с суффиксом -кин в фамилии Звездкин и суффикса -очкин, происходящего от уменьшительного имени Звездочка. В известных старинных расписках люди с этой фамилией относились к сословию аристократии из русского псковского мещанства в XV – XVI веках, державших почтенную государеву привилегию.

Фамилия *Звездочетов* образована от древнерусского слова звездочет «астролог», который в свою очередь образован из двух компонентов <звезда + чет, т.е. читать> [8, с. 102]. Фамилия *Звездинский* – латинского происхождения, вошедшая в русский язык под украинским влиянием. Такого рода фамилии являлись популярными среди представителей церкви и часто эти искусственные фамилии существовали в двух параллельных формах: Звездинский-Стеллецкий (одна форма является латинской, *stella* от латинского «звезда») [8, с. 172; 7, с. 160]. «Имена содержат в себе определенные значения, связанные со словами, участвующими в их образовании. Однако это значение не связано непосредственно с сущностью самого объекта, подвергнутого акту номинации, а опосредованно отражает те или иные характеристики, которые важны для номинатора и связаны с культурно-релевантными концептами народа» [10]. Проведенный нами анализ структурно-семантической организации лексико-семантического поля «*ulduz//звезда*» показывает, что исследуемое поле является довольно большим фрагментом антропонимической системы азербайджанского, и меньшим фрагментом русского языка. Общий объем составляет 52 единицы, из которых: 47 единиц относятся к азербайджанской, а 5 единиц – к русской антропонимике.

Список использованной литературы

1. Abdullayev B. *Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti*. Bakı, 1985, 65 s.
2. Əliyeva T. *Azərbaycan, İngilis, alman dillərində onomastik vahidlərin istifadəsi*. Elmi xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası. №2, Bakı, 2019, s.45
3. Həsənov H. *Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti*. Bakı, 2002, 288 s.
4. Paşayev A., Vəzirova A. *Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti*. Bakı, 2011, 340 s.

5. Tanriverdi Ə. Türkmənşəli azərbaycan şəxs adlarının tarixi-lingvistik tədqiqi. Bakı, 2012, 215 s.
6. Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии. М.: Наука, 1974, 384 с.
7. Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имён. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1903, 857 с. Ссылка: http://enc.biblioclub.ru/Encyclopedia/50_tupikov_n._m._slovar_drevnerusskih_lichnyh_sobstvennyh_imen
8. Унбегаун Б.О. Русские фамилии. – М.: Прогресс, 1989, 443 с.
9. <http://docplayer.ru/27185732-Jazyk-a-kultura-cislo-11-2012-lingvokulturnyy-potencial-lichnyh-imen-sobstvennyh-na-materiale-russkogo-i-angliyskogo-yazykov.html>
10. <https://cyberleninka.ru/article/n/antroponimy-kak-sredstvo-vyrazheniya-natsionalnoy-kultury>

S.Rəsulova

Rus və azərbaycan dillərinin onomastikasında "ulduz" microsahəsi

Xülasə

Məqalədə iki müxtəlif sistemli – rus və Azərbaycan dillərinin onomastikasında "ulduz» mikrosahəsi araşdırılır. Tədqiq olunan sahə struktur-semantik və lingvokulturoloji cəhətdən araşdırılır. Bu məqalənin məqsədi müasir Azərbaycan və Rus dillərinin antroponimik sistemindəki "ulduz" mikrosahəsinin lingvistik vasitələrinin sistematik obyektivləşdirilməsinin təsviridir. Təhlil olunan vahidlər xüsusi struktur və semantik qruplara görə sistemləşdirilir və təsnif edilir. Eyni zamanda, tədqiqat zamanı tarixi ekskurslar edilir, apellyativlərin etimoloji təhlili aparılır. Azərbaycan dilində, rus dilindən fərqli olaraq, ulduz mikrosahəsi daha geniş yayılmış bir quruluşa malikdir. Konkret nümunələrə və faktlara əsaslanaraq, azərbaycan qadın və kişi adları ətraflı təhlil edilir. Təqdim olunan iki komponentli və hibrid vahidlər şərti olaraq məqalədə üç böyük qrupa bölünür. "Ulduz" kosmonimi Azərbaycan dilinin onomastik sisteminin formalaşmasında və zənginləşməsində produktiv vasitələrdən biridir. Müqayisə olunan dillər arasındakı əsas fərqlər vurğulanır. Müasir rus dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ulduz lekseması şəxsi adların formalaşmasında iştirak etmir. Azərbaycan dilində ulduz komponenti olan adların insan həyatının müxtəlif aspektləri ilə əlaqələndirildiyi vurğulanır. Tədqiqat zamanı məqalədə "ulduz" kosmoniminin Azərbaycan dilində iki komponentli adların meydana gəlməsində iştirakı qeyd olunur. Sonda statistik göstəricilər təqdim olunur. Tədqiqatımız "ulduz" leksik-semantik mikrosahəsinin Azərbaycanın antroponimik sisteminin kifayət qədər böyük və əhəmiyyətli bir parçası və rus dilinin daha kiçik bir parçası olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Açar sözlər: ulduz, sahə, antroponim, kosmonim, kişi adları, qadın adları, soyadlar

S.Rasulova

The microfield “star” in the onomasticon of the russian
and azerbaijani languages

Summary

The article deals with the analysis of the microfield “Star” in the onomasticon of the different languages – Russian and Azerbaijani in the structural-semantic and linguocultural aspects. The purpose of the article is to describe the language means of objectivation of the microfield “Star” in the anthroponymic systems of the modern Russian and Azerbaijani languages. The analyzed units are systematized and classified for the concrete structural-semantic groups. At the same time the historical excursus and etymological analysis are carried out in the study. The Azerbaijani man’s and woman’s names are analyzed in detail. They are two-component and hybrid units that are divided into three big parcels: the names of Azerbaijani, foreign origin and combined names. The main difference between the compared languages is emphasized. The lexeme “Star” does not take part in formation of personal names in Russian. The article contains the historical excursus carried out during research, explanation of etymology of the names. It is noted that cosmonym “Star” also takes part in formation of two-component names in the Azerbaijani language. The statistical data are given at the end of the article. The analyzed microfield has a more extensive structure in the Azerbaijani language than in Russian. It is emphasized that the names with the component ay “moon” are connected with the different aspects of the human vital functions. The research leads to the following conclusion. The cosmonym “Star” is one of the most productive means in formation and enrichment of the onomastic system of the Azerbaijani language.

Keywords: star, field, anthroponyms, cosmonyms, man’s name, woman’s name, surnames.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Sevinc Məhərrəmovə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏKİNƏ SEYİDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının müəllimi
H.Cavid pr.25.
səkinə seyidova94.@gmail.ru.

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LÜĞƏTLƏRİN
NÖVLƏRİ, NƏŞRİ VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ
QAYDALARI**
Xülasə

İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan lüğətlərin tipləri çox müxtəlifdir. Bu müxtəliflik dilin leksikoqrafik təsvirinin obyektinin mürəkkəb və çoxaspektliyin-dən irəli gəlir. Lüğətlərin tiplərə bölünməsi onların məqsədindən, həcmindən, onda olan sözün sıralanma üsulundan və s.-dən ibarətdir. Lüğətlərin tərtibinin özü göstərir ki, onun əsas məsələlərindən biri onların təsnifidir. Lüğətlərin istər elmi, istərsə də praktiki təsnifi üçün əsas məsələ həmin sözlüyün məzmunundan və xarakterindən asılıdır. Buna görə də, lüğətlər həm məzmununa, həm də xarakterinə görə, Afad Qurbanovun da göstərdiyi kimi, iki böyük hissəyə bölünür: a) ensiklopedik lüğətlər; b) linqvistik lüğətlər [1, s.391]. Ensiklopediya – bütün elmlər və ya elmin hər hansı bir sahəsi haqqında dəqiq, sistemli, ümumi, universal məlumatı özündə əks etdirən bö-yükhəcmli məlumat kitabıdır. Filoloji lüğətlərdə isə əsas obyekt leksik vahiddir, söz-dür, burada sözlərin və ifadələrin mənaları, məna çalarları göstərilir. Ensiklopedik lü-ğətə böyük redaksiya heyəti tərəfindən rəhbərlik edilir və hər bir sahədən buraya mü-təxəssis cəlb olunur. Bəzən də tək bir nəfər tərəfindən hazırlanır. Həm ensiklopedik, həm də Filoloji lüğətlərin fərqi aşağıdakı misallardan aydın görmək olar. Məsələn, «ay» sözünü götürək. Ensiklopediyada göstərilir ki, «Ay» - Yerə yeganə təbii peyki və Yerə ən yaxın göy cismidir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə: «Ay» - is.

Açar sözlər: İngilis dili, Azərbaycan dili, lüğətlər ikidilli lüğətlər, çoxdilli lü-ğətlər.

Yer kürəsinin peyki olub onunla birlikdə Günəş ətrafında fırlanan və gecələr inikas edən, günəş işığı ilə işıqlanan göy cismi. Ay işığı, Ayın səfhləri, Ayın batma-sı... /məs. Gözəlin camalına təşbih (bəzən ay üz, ay parçası on dörd gecəlik ay və s. tərkiblərdə... Bütün ensiklopediyada 350 min lüğət-məqalə vardır. İlk Amerika Ensik-lopediyası isə 1829-1833-cü illərdə 13 cildə, 1903- 1904-cü illərdə 16 cildə və nə-hayət, 1918-1920-ci illərdə 30-cü illərdə nəşr olunmuş Amerika Ensiklopediyasında isə 320 min lüğət-məqalə vardır. Ensiklopedik lüğətlərdə olduğu kimi, linqvistik lü-ğətlərin də iki növü vardır: a) birdilli linqvistik lüğətlər; b) ikidilli və çoxdilli linqvis-tik lüğətlər. Birdilli lüğətlərin də aşağıdakı növləri vardır: orfoqrafiya lüğəti, orfoepi-

ya lüğəti, izahlı lüğətlər, omonimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti, antonimlər lüğəti, frazeoloji lüğət, dialektoloji lüğət, terminoloji lüğətlər, etimoloji lüğət, tarix lüğəti, alınma (əcnəbi) sözlər lüğəti, onomastik lüğət, yeni sözlər lüğəti, ixtisarlar lüğəti, əks lüğət, tezlik lüğəti, atalar sözləri və məsəllər, vurğu lüğəti və s.İkidilli yaxud çoxdilli lüğətlərə isə tərcümə lüğətləri daxildir.«İngilis dilinin orfoepiya lüğətləri» aşağıdakılardır. Jones D. An Engelsh Roonouncing Dictionary (1917) 1967-ci ildə lüğət 13-cü dəfə çapdan çıxmışdır. 14-cü nəşri isə London Universitetinin professoru A.Qimsonun redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Consonun bu lüğəti «Slovar anqliyskoqo proiznoşeni» adı ilə Moskvada 1961, 1963 və 1964-cü illərdə nəşr olunmuşdur.İngilis və Azərbaycan lüğətçiliyində indiyə qədər çap olunmuş aşağıdakı birdilli lüğətlərin adlarını da çəkə bilərik:«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». Bu lüğətin tərtibinə 1945-1946-cı illərdə başlanmışdır. Həmin illərdə lüğətin ilk, 1956-cı ildə isə son layihəsi tərtib olunmuşdur. 4 cilddən ibarət «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin 1-ci cildi 1966-cı ildə, 2- ci cildi 1980-ci ildə, 3-cü cildi 1980-ci ildə, 4-cü cildi isə 1987-ci ildə çap olunmuşdur. Həmin lüğət cüzi təkmilləşdirilərək 2007-ci ildə İkinci dəfə çap olunmuşdur.2005-ci ildə A.Axundovun müəllifliyi ilə ayrıca bircildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» də nəşr olunmuşdur. Dialektoloji lüğət. Azərbaycan dili şivələrinin lüğətini tərtib etmək ideyası 1924-cü ildə meydana gəlmişdir. Bu ideya 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayda bəyənilmişdir. Nəhayət, lüğətin «A» hərfinə aid hazırlanmış material 1930, «B» hərfinə aid hazırlanmış material isə 1931-ci ildə nəşr edilmişdir.«Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» tam halda 1964-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bir cildəndən ibarət həmin lüğət yenidən təkmilləşdirilərək 2 cildə hazırlan 1-ci cildi 1998-ci ildə və 2 cildi isə 2000-ci ildə çapdan çıxmışdır. İngilis dilinin dialektoloji lüğəti XIX əsrin axırlarından hazırlanmağa başlanmışdır. Həmin lüğət C.Raut tərəfindən tərtib edilmiş və «The English Dialect Dictionary» adı ilə 1898-1905-ci illər arasında 6 dəfə çap olunmuşdur. Burada İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiya və Uelsin dialektizmi öz əksiini tapmışdır. Frazeoloji lüğətlər. Azərbaycan dilində frazeologiyaya aid üç lüğət çap olunmuşdur. Onlardan ikisi tərcümə lüğətidir, biri isə birdilli izahlı lüğətdir. Bunlar aşağıdakılardır: M.Tağıyev «Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət» (1964, təkmilləşdirilmiş şəkildə 1974), Ə.Orucov «Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti» (1976), N.Seyidəliyev «Frazeologiya lüğəti» (2004).İkidilli lüğətlərdən A.V.Kuninin «Anqlo-russkiy frazeoloqiçeskiy slovarğ», P.Borkowskinin «The Great Russian-English Dictionary of İdioms and Expressions» (1973), A.İ.Alyoxinin «Kratkiy russko-anqliyskiy i anqlo-russkiy frazeoloqiçeskiy slovarğ» (1960).Tarixi lüğət. Azərbaycan lüğətçiliyində bu cür bir neçə lüğət vardır. Birinci lüğət 1931-ci, İkinci dəfə 1956-cı ildə nəşr olunmuşdur. Yeni sözlər lüğəti. Bu cür lüğət Azərbaycan dili leksikoqrafiyasında vaxtilə Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğətçilik şöbəsində hazırlanmış, amma çapdan çıxmamışdır. İngilis dilində isə «A Supplement to Webster's Third New İntenational Dictionary» (1976), Berg R.S. A Dictionary of New Words in English» (1953), Reifer M. Dictionary of New Words (1955), Amerikada – Barnhart S.L., Steinmetz S., Barnhart R.K.

The Barnhart Dictionary of New English since (1963, N.V., Bronxville, 1973), Barnhart S.L. et al. The second Barnhart Dictionary of New English (1980), Çerna A.M. «Slovarǵ-spravočnik neoloqizmov v amerikanskoy naučno-texniçeskoy literature», 2-e izd. 1971 kitablarının adlarını çəkə bilərik. Etimoloji lüğətlər. İngilis dilində etimoloji lüğətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Skeat W.W. An Etymological English Dictionary; A Concise Etymological Dictionary (1882); Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language (1966-67) və s. Azərbaycan dilində hələlik belə lüğət yoxdur. Bundan başqa, dilimizdə ayrı-ayrı yazıçıların dilinin lüğəti olmadığı halda ingilis dilində bu cür lüğət mövcuddur. Məsələn, onlardan İngiltərədə nəşr olunan lüğətlərin bir neçəsinin adını çəkə bilərik ki, bunlardan ən geniş yayılmışı V.Şekspirin dilinin lüğətləridir. Həmin lüğətlər bunlardır: Spevack M. The Harvard Concordance to Shakespeare (1973), Sjhmidt A. Shakespeare Lexikon (1886), Onions J.T. Shakespeare Glossary (1911), Tezlik lüğəti. İngilis dilinin tezlik lüğəti ilk dəfə hələ XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuşdur. 1911-ci ildə R.S.Eldridgenin «Six Thousand Common English Words» və 1926-ci ildə E.A.Hornun «Basic Writing Vocabulary – 10 000 Words Most Commonly Used in Writing» lüğətləri işıq üzü görmüşdür. Bu lüğətlərlə bərabər, E.L.Thorndaykın (E.L.Thorndike) 1921-ci ildə «The Teacher's Word Book» adlı birinci lüğəti və 1931-ci ildə isə «A Teacher's Word Book of 20.000 Words Found Most Frequently and Widely in General Reading» adlı ikinci lüğəti çapdan çıxmışdır. 1932-ci ildə isə yenə də onun məktəblilər üçün bədii ədəbiyyat üzrə tərtib etdiyi «A Teacher's word Book of 20.000 Word Found Most Frequently in General reading for Children and Young People» adlı üçüncü tezlik lüğəti nəşr olundu. Bunlardan başqa, ingilis dilinin aşağıda adları çəkilən tezlik lüğətləri də çap olunmuşdur: Prinsland H. A Basic Vocabulary of Elementary School Children (1945), Jarroll İ.B., Davies P., Richman B. The American Heritage Word Frequency Book (1971), Kujera H., Francis W.N. Computational Analysis of Present-Day American English (1967). Azərbaycan lüğətçiliyində tezlik lüğəti ilk dəfə 2004-cü ildə «Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti» adı ilə çap olunmuşdur. Əcnəbi sözlər lüğəti. İngilis dilində bu cür lüğətlərə aşağıdakılar daxildir: Mawson J.O. Dictionary of Foreign Terms. N.V.Bantam Books; Newmark M. Dictionary of Foreign Words and Phrases (1950), Bliss A.İ. Dictionary of Foreign Words and Phrases in Current English (1966). Hər üç lüğətdə təxminən 12 min ləksik vahid var. İxtisarlar lüğəti. İngilis dilində bir neçə belə lüğət mövcuddur. Bunlardan Ocran E.B. Ocran's Acronyms. A Dictionary of Abbreviations and Acronyms Used in Scientific and Technical Writing (1978), De Sola R. Abbreviations Dictionary. New ed. N.Y., Meredith.; Wilkes D. British Initials and Abbreviations Lnd., Leonard Hill; Fawjett F.D. Cyclopaedia of Initials and Abbreviations. Business publications; Partridge E.A. Dictionary of Abbreviations Lnd., Allen and Unwin; Kosh R. The Book of Signs. Lnd., Constable; Allen E. Dictionary of Abbreviations and Symbols (1944). Tezaurus lüğətlər. Burada bir-biri ilə əlaqədar sözlər tematik qruplarda verilərək mənalari sinonim və antonimlər vasitəsilə açılır. İngiltərədə belə bir

lüğət ilk dəfə 1852-ci ildə P.M.Rocenin müəllifliyi ilə çapdan çıxmışdır. Lüğət «The-saurus of English Words and Phrases Classified and Arranged so as to Tajilitate ofof İdeas and Assist in Literary Composition» adlanır və dəfələrlə yenidən işlənərək tək-milləşdirilmiş formada nəşr olunur. Məsələn, lüğət həm bütöv halda, həm də ixtisar-larla aşağıdakı adlarla da çap olunmuşdur: Roget's İnternational Thesaurus. New ed. Revised and reset. The Complete Book of Synonyms in American and British Usage (1946); The New American Roget's College Thesaurus in Dictionary Form; Dutch R.A, Roget's Thesaurus of English Words and Phrases (1962). Azərbaycan dilçili-yində belə lüğət, hələlik yoxdur. Əks lüğətlər.

Ədəbiyyat:

1. Afaq Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c., Bakı, Nurlan, 2003. səh:391.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I c., Bakı, Elm, 1966.səh:66-67.
3. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət (O.Musayevin redaktorluğu ilə). Bakı,, 2003.səh:25.
4. H.Həsənov. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. BDU nəşriyyatı, 1999.səh:284.

S.Seidova

The types of dictionaries in the English and Azerbaijan languages: rules of pub-
lication and use of dictionaries

Summary

In this article we can come to such a conclusion that either in the English lin-guistics history or in the Azerbaijan linguistics history the creation of the history of vocabulary is very ancient. The types of existing dictionaries are very different. But the English vocabulary has more ancient history than Azerbaijan. The history of vo-cabulary has been widespread. It has been understood from this that the great Eng-lish-Azerbaijani dictionary is a large group of multilingual words. This multilingua-lism is the most part of the speech, and is reflected in the dictionary. In addition to this, the English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries have also been used in the lexical-semantic classification of words by the use of many analytical methods in this article.

Cambridge University Press 1994 This book is in copyright. Subject to statu-tory exception and to the provisions of relevant collective licensing agreements, no reproduction of any part may take place without the written permission of Cambridge University Press. First published 1994 Ninth printing 1999 Printed in the United Kingdom at the University Press, Cambridge Learning vocabulary - general advice Learning vocabulary - aids to learning Organising a vocabulary notebook The names of English language words Using your dictionary Revising vocabulary Formal and informal words Suffixes (e.g. actor, permission, modernise) Prefixes (e.g. over-wor-

ked, exhale) Roots (e.g. impress, pressure, expression) Abstract nouns (e.g. faith, hope and love) Compound adjectives (e.g. well-dressed, time-consuming

С.Сеидова

Типы словарей на английском и азербайджанском языках, правила публикации и использования словарей
Резюме

В этой статье мы можем прийти к такому заключению, либо в истории английского лингвистики, либо в истории азербайджанской лингвистики создание истории словаря очень древнее. Типы существующих словарей очень разные. Но английский словарь имеет более древнюю историю, чем Азербайджанский словарь. История лексики была широко распространена. Из этого следует, что великий англо-азербайджанский словарь представляет собой большую группу многоязычных слов. Это многоязычие является большей частью речи и отражается в словаре. В дополнение к этому англо-азербайджанский и азербайджанско-английский словари также использовались в лексико-семантической классификации слов с использованием многих аналитических методов в этой статье.

В статье также рассматриваются основные принципы изготовления английского и азербайджанского словаря по специальности автотранспорта, выделяют с наиболее употребительных слов английского языка, а также синонимы некоторых терминов в азербайджанском языке.

Крупнейшими словарями русского языка по составу словника можно считать следующие словари:

Толковый словарь живого великорусского языка (Даль)

Русский орфографический словарь (Лопатин)

Словообразовательный словарь русского языка (Тихонов)

Ключевые слова: Английский язык, Азербайджанский язык, словари, двуязычные словари, многоязычные словари.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva.tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ VƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
Zərifə Əliyeva 18.
k.veliyeva64@gmail.ru

**XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İNTERAKTİV
METODLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNƏ DAİR
(İngilis dili materialları əsasında)**

Xülasə

Dili professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatını tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnmişdirlər. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr xarici ədəbiyyat nümunələri olan və dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil edilmiş əsərlərlə tanış deyillər. Bəzən onlar həmin əsərlər haqqında heç bir məlumata malik deyil. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də audio və video materialların seçiminə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmamalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnmişdir. Məhz bu baxımdan ədəbi xəzinə əlçatan olmalıdır. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir. Bu zaman audio və video vasitələrdən istifadə vacib sayılır.

Açar sözlər: təhsil, şifahi nitq, kontekst, dil,İngilis dili

Bu gün təhsildə başlıca istiqamət onun şəxsiyyətyönümlü olması, subyektin subyektə münasibəti üzərində qurulması ilə bağlıdır. Ona görə də tədris prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmalıdır[1, s.132-135]. Milli Kurikulumda

müəllimlərə ənənəvi tədris üsullarının əvəzinə yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə tövsiyə olunur. Bu dövlət sənədində müəllim bilik ötürən deyil, pedaqoji prosesi təşkil edən, ona nəzarət edən, tələbəyə isə passiv bilik qazanan yox, bu prosesdə fəal biliklər toplusu əldə edən subyekt kimi xarakterizə olunur. Dərs təlimin malik olduğu digər formalar üçün bünövrə rolunu oynayır. Digər formaların səmərəliliyi məhz dərsin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Buraya ev tapşırıqları, əlavə məşğələlər və s. daxildir. Dərsi lazımı səviyyədə qurmaq üçün onun tiplərini bilmək və düzgün təşkil etmək lazımdır. Dərsin tipləri dərsdə yerinə yetirilən əsas didaktik məqsədə görə müəyyən olunur. Pedaqoji ədəbiyyatda mürəkkəb dərs adlandırılan dərs tipində məqsədlər müxtəlif olsa da, yeni biliklər vermək əsas məqsədlər sırasında yer alır. Məhz bu baxımdan onu birinci tipə aid edirlər.

Hər bir dərs spesifik quruluşa malikdir. Bu mənada dərsin sərhədləri yoxdur. Hər bir dərs müəllimə xas olan pedaqoji-metodik sima ilə yanaşı onun fəaliyyətini də təcəssüm etdirir. Odur ki, müəllim dərsə verilən müasir tələbləri yaxşı bilməli və onları düzgün tətbiq etməyi bacarmalıdır. Bu zaman dərs - diskussiya, dərs- konfrans kimi fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi vacib sayılır. Dərsə qoyulan tələblər müxtəlifdir. Dərsə qoyulan ümumi tələblər təlimin prinsiplərində göstərilmişdir

Dərsə aid didaktik prinsiplər (həyatla əlaqə, elmilik, sistemətiklik, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, müvafiqlik, fərdi yanaşma və s.) bütövlükdə reallaşdırılmalıdır. Xüsusi tələblərə gəlincə bunlar birbaşa dərsə bağlıdır.

Motivasiya müəllim tərəfindən problemin dilöyrənənlər qarşısında qoyulması və bundan sonra dilöyrənənlərin fərziyyələri irəli sürməsi kimi anlaşılır. Fəal dərsin əsasını motivasiya təşkil edir. Motivasiyanın əsas qayəsi dilöyrənənləri qoyulan problemlə bağlı həvəsləndirmək, onların diqqətini çəkmək və fəal təlimə cəlb etməkdir.

Məsələn, motivasiya aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirilə bilər: 1. Suallar əsasında motivasiya; 2. Şəkillərlə bağlı motivasiya; 3. İnteqrasiya ilə bağlı motivasiya; 4. Mövzunun adını sual verərək aydınlaşdırmaq; 5. Keçilmiş mövzu ilə əlaqədar filmə baxmaq, şərh söyləmək. Onlar xarici dil öyrənərkən belə təfəkkürü heç bir söz və ifadə vasitəsilə qazana bilməzlər [2, s.148]. M. Üiliams və R. Burdenə görə, motivasiyanın gücü tələbənin nə qədər uğur qazanmaq istəyi ilə birbaşa əlaqəlidir [3, s.76]. Qeyd edək ki, metodistlərin araşdırmalarına görə motivasiyanın iki növü müəyyənləşdirilir: 1. Xarici; 2. Daxili. Daxili motivasiya isə insanın daxili "öyrənmə ehtirasları" üzərində qurulur. Göstərilən bütün bu məsələlər xarici dilin tədrisində yerinə yetirilir. Müvafiq ədəbiyyatın oxunması ilə yanaşı qabaqcıl müəllimlərin tədris üsullarından da xarici dil dərslərinə motivasiya mənbəyi olaraq tətbiq etmək olar. Xarici dil öyrənməyin faydaları barədə çox danışmağa ehtiyac yoxdur, çünki bu haqda bütün dövrlərdə çox danışılmış və çox yazılmışdır. Hazırkı qloballaşan dünyada isə xarici dil bilmək artıq bir üstünlük deyil, vacib şərt olaraq irəli sürülməkdədir. Həm təhsildə, həm də karyerada xarici dil bilmək uğur qazanmaq üçün insanın qarşısında böyük imkanlar açır. Xarici dilin öyrənilməsinin səmərəliliyinin çoxaldılması müasir tədris sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələr kimi dəyərləndirilir. Xarici dilin

öyrənilməsinin intensivləşdirilməsi müasir tədris metodologiyasının və texnoloji avadanlıqların- kompüter, audio-video texnikanın, elektron vəsaitlərin müntəzəm istifadəsini tələb edir. Metodiki ədəbiyyatların təhlili də göstərir ki, artıq ənənəvi birtərəfli tədrisdən kommunikativ-interaktiv tədris metodologiyasına maraq artmışdır. Ənənəvi metodda müəllim öz işini izah etmək, tapşırıq vermək və yoxlamaq üzərində qurur, tələbə-müəllim ünsiyyəti birbaşa deyil, dolayı şəkildə həyata keçirilir.s.133-141.

Motivasiyaedici tədris mühitində müəllim bilavasitə tələbə ilə ünsiyyət yaradır, tələbə isə əsas funksional fiqura çevrilərək bacarıqlarını ifadə etmək imkanı qazanır. Bu zaman tələbə dil baryerlərini daha rahat aşır, yad dildə danışmaq utancaqlığı zamanla aradan qalxır, dərs vaxtı həm də real situasiyaların məşqini etməyə imkan verir. Dərs vəsaiti olaraq audio-video texnikadan istifadə, danışaraq göstərə bilmək tələbələrini daha çox maraqlandıraraq dərslə həvəsini artırır və motivasiyasını yüksəldə bilər. Bu da bir həqiqətdir ki, dil öyrənən həvəsi olmadığı işi görmək istəmir, və ya “mən bunu qavraya bilmirəm” deyərək yanlış fikirlərlə dərstdən uzaqlaşır. Bu cür tələbələrini dərslə cəlb etmək üçün təkcə tələbə-müəllim ünsiyyətini qurmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda onların öz aralarındakı kommunikasiyanı gücləndirmək lazımdır. Bunun ən yaxşı yolu müəyyən oyunlar təşkil etmək, onlara roller vermək, birgə mahnılar oxumaq, hər kəsi müzakirələrdə iştiraka cəlb etməkdir.

Məsələn: götürək oxu prosesini. Oxunun təlimi zamanı motivasiyanın rolunu danmaq olmaz. Belə ki, metodiki ədəbiyyatda təkcə oxu vərdişləri ilə bağlı altı “Cs” formullu motivasiya növləri qeyd edilir. Xarici dildə oxu prosesi və təşkili ilə bağlı motivasiya məsələləri hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanan ən ümdə problemlərdən biri olmuşdur. Bu mənada bu gün də öz aktuallığını itirmir. Qeyd etməliyik ki, oxu şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində, lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində də mühüm rola malkdir. Bu zaman tələbələrin canlı dillə tanışlığı imkan verir ki, onlar öz qəhrəmanları, tanış olduqları hadisələr barədə rəy və təkliflərini söyləsinlər. Əlbəttə ki, burada iş mətnin tutumundan və tələbələrin motivasiyasından birbaşa asılı olur. Burada mütləq mətn öncəsi iş vacib hesab olunur. Bu zaman dil öyrənənlər öz təcrübələrindən də istifadə edə bilərlər. Dərsin sonunda iştirakçılar əsərin I fəslini oxuyurlar. Belə ki, qabaqcadan müəyyənləşdirmə (prediction), illustrasiya və başlıqlarla assosiasiya, suallara cavab, tapşırıqların yerinə yetirilməsi və motivəedici suallar buraya aid edilə bilər. Artıq mətnlə işə başlarkən tələbələr plan qurmalı, cümlələri məntiqi cəhətdən qruplaşdırmağı bacarmalı, suallara cavab verməli, personajların portretini sözlə cızmağı bacarmalıdırlar. Bununla bərabər, leksik-qrammatik tapşırıqların yerinə yetirilməsində maraqlı olmalıdırlar. Mətnlə bağlı motivasiyaedici suallardan bəhs edərkən “QARs” strategiyasının adını çəkmək olar. Bu termin “Sual -cavab Əlaqələri”(Question–Answer Relationships (QARs)) adlanır.s.142-145.

“Elaborative interrogation” adlanan strategiya tələbələrə motivasiyaedici təsir göstərməkdə əla vasitə hesab olunur. Bu baxımdan “why” tipli suallar da tələbələr üçün daha motivasiyaedici, faydalı və öyrədicidir.

Beləliklə, aydın olur ki, mətnlər üzərində aparılan müxtəlif motivasiyaedici əməliyyatlar tələbələr tərəfindən həm maraqla qarşılır, həm də onlarda həvəs oyadır.

Ədəbiyyat

1. Гурчив П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах. Часть 2. Владимир: 1974.стр:132-135
2. Дистервег Ф.А. Дидактика: Учебное пособие. М.: Наука, 2005.стр:148.
3. Clarke D.F. 1989. Material adaptation: Why leave it all to the teacher? // ELT Journal, № 43, pp.133-141
4. Cole R.A. and D.M. Williams. Pupil responses to teacher questions // Cognitive Level, length and syntax. Educational Leadership, 1973, № 31, pp. 142-145

K.Veliyeva

Use of interactive methods in the process of teaching foreign languages

Summary

The article deals with the comparative analyses of traditional and student –centred ways of ELT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching languages should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. The article deals with the developing communicative competence in language faculties and working out effective ways of listening skills. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the mass media in modern methodology.

Key words: education, oral speech, context, language, English.

К.Велиева.

Использование интерактивных методов в процессе
обучения иностранным языкам
Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о сопоставительному анализу к традиционные и современные методы на преподавании иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи на английском языке в условиях языкового вуза.

Ключевые слова: образование, устная речь, контекст, язык, Английский язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA
Azərbaycan Dövlət Dənizçilik Akademiyası
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
Zərifə Əliyeva 18.
Günay7@gmail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN İNTELLEKTUAL SƏVIYYƏSİ VƏ SİNTAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilində sözlərin leksik-qrammatik mənalari araşdırılır. Dilin morfevləri həm ayrılıqda, həm də daha böyük dil vahidlərinin tərkibində leksemlərdə birləşərək ünsiyyətə daxil olurlar. Ənənəvi dilçilikdə sözləri qruplarda və ya siniflərdə qruplaşdırırdılar, yəni isim, sifət, say və s. Bu qruplaşmalar müəyyən əlamətlər əsasında həyata keçirilirdi və bu əlamətlər ümumi ad altında kateqoriyalarda birləşdirilirdi. Məsələn: ismin halı, kəmiyyət, feilin zamanları, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarını fərqləndirirdilər. Dildə olan hər bir sözün öz mənası vardır. Sözün forması və mənası arasındakı əlaqə ixtiyari hesab edilir. Bu da işarələyənə işarələnen arasında birbaşa əlaqə olmadığını göstərir. Əks halda eyni reallıqlar müxtəlif dillərdə eyni cür səslənərdi. Sözün bir neçə mənası da ola bilər ki, bu da bir söz = bir məna formulunun doğru olmadığını göstəricisidir. Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacının ödəmək üçündür və dildə olan sözlər bir-birlə bağlıdır. Bunlar ya tarixi qohumluğu, ya da müasir dildə semantik və fonetik oxşarlığa əsaslanır. F.Veysəlli yazır ki, hər bir sözü onunla semantik cəhətdən bağlı olan sözlərlə bir sırada qoymaq olar. Sözlər forma etibarlı ilə qruplaşdırıla bilərlər. Burada əsas əlamət kimi sözün strukturunu götürülür. Məlum olduğu kimi, quruluşuna görə sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Sözlər həmçinin fəal və qeyri-fəallığa görə də bölünə bilər. Fəal sözlər daha çox və tez-tez işlədilən sözlər hesab edilir. Geniş mənada bu və ya digər sözün işlənməsi məqamdan, ətraf mühitə münasibətdən və danışanın intellektual səviyyəsindən asılıdır. Sözlərin sintaqmatik planda seçilməsi və birləşmədə işlədilməsi çox mühüm məsələ hesab edilir. Bu zaman sözlər arasında leksik həmrəylik olmalıdır. Qeyri-fəal sözlər isə yalnız konkret danışmaq məqamında və danışanın elmi səviyyəsindən asılı olaraq reallaşır. Sözlər bəzən bir-birinə elə qovuşur ki, onlar bütöv cümlə təsiri belə bağışlaya bilərlər. Xüsusilə ingilis dilində belə hallara tez-tez rast gəlmək olur. Bu zaman bir neçə isim ardıcıl gəlir və bir cümlənin yükünü daşıyır. F.Veysəlli yazır ki, sözün yekdil tərifli hələ də dəqiq deyildir. O yazır: “Yazılı dildə bunu çox asanlıqla təyin edirlər. Burada çap vərəqində boşluqlar arasında gələn hər bir vahidi söz adlandıranlar az deyildir”(1-s.14).

Açar sözlər:İngilis dili,söz və terminlər,məna,morfologiya,quruluş

Məlum olduğu kimi, canlı danışmaq yazılı formada çevikliyi və gözlənilməz birləşmələrin yaranması ilə səciyyələnir. Yazılı formanı olduğu kimi şifahi danışığa cəlb edə bilmərik. Burada danışmaq aktının ardıcılığı, yəni kontinum gözlənilməlidir. Yazılı dilin danışmaqda dəyişikliyə uğraması da mümkündür. Məlumdur ki, söz semantik vahiddir və onun konkret mənası vardır. Bundan əlavə, söz fonetik cəhətdən formalaşmış bütövdür və onun özünün vurğusu olmalıdır. Söz, həmçinin başqa vahidlərdən ayrı şəkildə də işlədilə bilər. Belə iddia edilir ki, söz təklidə də mənaya malik dil vahididir. Açar sözlər: söz, məna, leksik, qrammatik, isim, sadə, düzəltmə, mürəkkəb Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacının ödəmək üçündür və dildə olan sözlər bir-birlə bağlıdır. Bunlar ya tarixi qohumluğu, ya da müasir dildə semantik və fonetik oxşarlığa əsaslanır. F.Veysəlli yazır ki, hər bir sözü onunla semantik cəhətdən bağlı olan sözlərlə bir sırada qoymaq olar. Sözlər forma etibarını ilə qruplaşdırıla bilərlər. Burada əsas əlamət kimi sözün strukturu götürülür. Məlum olduğu kimi, quruluşuna görə sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. F.Veysəlli yazır ki, sözün yekdil tərifini hələ də dəqiq deyildir. Bu haqda A.Axundov yazır: “Yazılı dildə bunu çox asanlıqla təyin edirlər. Burada çap vərəqində boşluqlar arasında gələn hər bir vahid söz adlandıranlar az deyildir. Yazılı dilin danışmaqda dəyişikliyə uğraması da mümkündür”(2.s.280). Məlumdur ki, söz semantik vahiddir və onun konkret mənası vardır. Bundan əlavə, söz fonetik cəhətdən formalaşmış bütövdür və onun özünün vurğusu olmalıdır. Söz, həmçinin başqa vahidlərdən ayrı şəkildə də işlədilə bilər. Belə iddia edilir ki, söz təklidə də mənaya malik dil vahididir. Lakin F.Veysəlli bu fikirlə razılaşmır. O, bununla bağlı olaraq yazır ki, heç də hər bir söz yalnız bir məna ifadə edə bilməz. Bəzi sözlər birdən daha çox sinifə aid ola bilər. Məsələn, ingilis dilində steel ‘polad’ və cotton ‘pambıq’ sözlərini götürək. A steel bridge is very hard ‘Polad körpü çox möhkəmdir’ və Cotton comes from Egypt ‘Pambıq Misirdə yetişir’ və A cotton shirt is very light ‘Pambıq köynək çox yüngüldür’ nümunələrini nəzərdən keçirək. Göründüyü kimi, nümunələrdəki sözlər həm isim, həm də sifət kimi işlədilmişdir. Steel və cotton sözləri həm isim, həm də sifət kimi işlədilə bilər. İndi isə isimlərin sifət kimi işlənməsini nəzərdən keçirdək: bus stop ‘avtobus dayanacağı’, shoe polish ‘ayaqqabı rəngi’, bread shop ‘çörək mağazası’ və s. Bu kimi sözlərin mövqelərini də müəyyən etmək lazım gəlir. Burada diqqət verilməli məsələlərdən biri odur ki, ingilis dilində istənilən isim digər bir ismin əvvəlində işlənərək sözlərlərini əvəz edə bilər. Məsələn: bus stop = a stop for buses, shoe polish = a polish for shoes və s. Bu cür sözləri ilə əvəz olunan sözlərin siyahısını artırmaq olar. Məsələn: bus stop girl, bus stop girl inquiry, bus stop girl inquiry row və s. Arnold İ.V. öz fikrini belə izah edir: “İngilis dilində bir neçə sinifə aid olan sözlər çoxdur. Məsələn: love ‘sevmək; sevgi’ və work ‘işləmək; iş’ kimi sözləri götürək. Bu sözlər hər isim, həm də feil kimi işlənə bilər. Yaxud: safe ‘təhlükəsiz’ və choice ‘seçim’ sözlərini götürək. Bu sözlər sifət və isim kimi işlədilə bilər. Yaxud: round ‘dəyirmi, yumuru, dairəvi, girdə və s.”(3-p.296). Bu söz situasiyadan asılı olaraq isim, sifət, feil, sözləri və zərf kimi işlənə bilər. Məsələn: A round of toast ‘dəyirmi tost’, a round of ball ‘yumuru

top', to round the Horn 'buynuzu fırlatmaq', round the mulberry bush 'tut ağacının başına dolanmaq', Make it go round! 'Kef et; boş ver!' Beləliklə, sözün sadəcə olaraq vahid mənalar ifadə etməsini iddia etmək düzgün deyildir. Digər tərəfdən, ingilis dilində sit down 'əyləş' və stand up 'ayağa dur' söz birləşmələrini mənaca tərkib hissələrinə bölmək mümkün deyildir. Çox idiomlar və frazeoloji birləşmələr var ki, onların mənasının ayrı-ayrı komponentlərdən ibarət olduğunu demək olmaz. Belə olduqda L.Blumfildin "söz ən kiçik sərbəst formadır" tərifini özünü doğrultmur. Çünki heç vaxt ayrılıqda işlənən formalar ən kiçik sərbəst formada ola bilməzlər (4, s.45). İsimlər də adətən iki formada mövcud olur. Məsələn: cat –cats 'pişik-pişiklər', bags 'çanta-çantalar' və s. Lakin brother 'qardaş' sözünün cəmdə iki forması vardır: brothers 'qardaşlar', brethren 'əqidə qardaşları' və s. Beləliklə, məlum olur ki, sözlərin tərkibində elə elementlər var ki, onların hər biri öz qrammatik mənalarını qoruyub saxlaya bilir. Sözlərin tərkibində olan element, yaxud fleksiya sintaksisə xidmət edir. Ənənəvi dilçilikdə və qrammatikada məna əsas götürülür və sözlər səkkiz qrupda ümumiləşdirilir: isim, əvəzlik, sifət, feil, bağlayıcı, sözünü, nida, zərf. Ənənəvi qrammatika adətən "nitq hissələri"-nin təqdimatı ilə başlayır. "Nitq hissələri" termini müasir qrammatika kitablarında "söz sinifləri" (word classes) adı altında təqdim edilir (7, s.58).Sözlərin bu cür təsnif edilməsi qədim yunan filosofları Platon, Aristotel və digərlərinin nitq hissələrinin bölgüsü barədə fikirləri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, qədim yunan alimi Deonius da 2000 il bundan əvvəl nitq hissələrinin səkkiz bölgüsünü vermişdir. Onlardan altısı yuxarıda yazdıqlarımızla eynidir. Digər ikisi isə participle (feili sifət) və article (artikl) adlandırılmışdır. Məsələn: writer 'yazıçı', sailor 'dənizçi', government 'hökumət', darkness 'qaranlıq', girlhood 'qızlıq', heroism 'qəhrəmanlıq', attendance 'davamiyyət', the writing 'yazı' və s. 2) İsimlərin qarşısında adətən müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik artikli işlənilə bilər. Məsələn: An ocean 'okean', a lake 'göl', a woman 'qadın', a boy 'oğlan', the world 'dünya', the universe 'bəşəriyyət' və s. Kauşinskaya yazır ki, ismə aid olanın artikillə işlənmə səbəbinə görə, bəzən ancaq sözün qarşısında işlənmiş artikl onun isim olmasını bildirir. Məsələn: A five is a mark. 'Beş qiymətdir'. The apple is on the table. 'Alma stolun üstündədir'. 3) İsim əşyalılıq bildirdiyi üçün onun qarşısında əlamət və ya keyfiyyət bildirən təyin işlənə bilər. Məsələn: A deep ocean 'qərin okean', a new blouse 'yeni köynək', a beautiful woman 'gözəl qadın', a kind man 'mehriban insan' və s. 4) İsim (sayıla bilən) tək və cəm formada işlənə bilər. Məsələn: A chair – chairs 'stul-stullar', a girl-girls 'qız-qızlar', a glass- glasses 'bardaq-bardaqlar' və s. 5) İsim sözünü ilə işlənir. Məsələn: Of the garden 'bağçanın', to school 'məktəbə', in the street 'küçədə', in the park 'parkda', on the wall 'divarda', at the table 'stolun yanında', near the desk 'partanın yanında' və s. 6) S.Cəfərov yazır ki, isim cümlədə mübtədə, tamamlıq, predikativ, təyin, zərflik (sözünü ilə birlikdə) funksiyasında işlənə bilər (4, s.216). İngilis dilində isimlər morfoloji quruluşuna və mənasına görə müəyyən qruplara bölünür ki, bunlar da ismin təsnifi kimi qəbul edilir. Müasir ingilis dilində isimlər aşağıdakı kimi təsnif edilir: 1) Sadə isimlər. Bu isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: A

woman ‘qadın’, a chair ‘stul’, a flower ‘gül’, a tree ‘ağac’, a book ‘kitab’ və s. 2) Düzəltmə isimlər. Kök və affiksdən ibarət olan isimlərə düzəltmə isimlər deyilir. Məsələn: A worker ‘fəhlə’, friendship ‘dostluq’, freedom ‘azadlıq’, translation ‘tərcümə’, rerepair ‘yenidən təmir’ və s. 3) Mürəkkəb isimlər iki və daha çox kökdən yaranır və onlarda adətən bir vurğu olur.(5-s.240). Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb isimlərin mənaları onları təşkil edən komponentlərdən fərqlənir.

Ədəbiyyat:

1. V.Veysəlli:”Cümlədə intonasiyanın iki funksiyası”ADU toplusu№2 s.14.
2. Axundov A. A.Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-qerb, 2006 , 280 s.
3. Arnold İ.V. The English Word. Moscow, 1998, 296 p
4. Cəfərov S.Ə.Müasir Azərbaycan dilinin leksikası II hissə. Bakı, “Elm” nəşr. 1982, 216 s.
5. Maugham S. The Moon and Sixpence. Moscow, 1972, 240 p.
- 6.

Г.Магеррамова

Интеллектуальный уровень и синтакматические характеристики слов в современном английском языке

Резюме

В статье рассматриваются лексико-грамматические средства слова в современном английском языке. В нем говорится, что слова используются для обеспечения потребностей общества, а слова на языке связаны друг с другом. Они основываются либо на исторической относительности, либо на сходстве семантического и фонетического. В статье говорится, что слова могут быть сгруппированы по форме. Структура слов используется в качестве основного знака в этом случае. Наблюдаемые слова, такие как существительные, делятся на несколько групп в соответствии с их морфологической структурой. Они следующие простые, производные и составные. В статье исследуется каждый из этих разделений на основе мнений разных лингвистов, таких как О.Мусаев, Л.В.Каушанская, Р.Ковнер, А.Гусейнов и других. Такие лингвисты, как Б.С.Хаймович, Б.И.Роговская, рассматривают категорию числа существительных как родственную систему из одного или нескольких объектов. Однако эти авторы ссылаются на орфографические и арифметические правила количественной категории существительных, они никогда не говорят о классификацию простых существительных, таких как женщина, стул, дерево, книга и т. д.; Нижеследующее относится к производным существительным, таким как рабочий, свобода, перевод, ремонт и т. д.; Составные существительные состоят из двух или более систем.

Ключевые слова: Англ. язык, слова и термины, семантика, морфология, - структура.

G. Magerramova

Your intellectual level and syntagmatic characteristics in modern english

Summary

The article deals with the lexical-grammatical means of words in modern English. It states that words are used to provide the need of the society, and the words that are in the language are related to each other. This is shown either on the historical relativity, or on the similarity of semantic and phonetic. The article states that words can be grouped according to their form. The structure of words is used as a main sign in this case. The words such as the nouns are observed to be divided into some groups according to their morphological structure. They are the following simple, derivative, and compound. The article investigates each of this division basing on the opinions of different linguists such as O. Musayev, L. V. Kaushanskaya, R. Kovner, A. Huseynov and others. The linguists such as B. S. Khaymovich, B. I. Rogovskaya consider the category of number of nouns as a related system of one or more than one objects. However, these authors refer to the spelling and arithmetic rules of the quantitative of the category of nouns, they never speak about the additional lexical meaning of abstract nouns and the nouns denoting materials in the plural form. In modern English nouns can be classified like the following: simple nouns, derivative nouns, and compound nouns. The following examples can illustrate the classification of the simple nouns such as a woman, a chair, a tree, a book etc.; The following refers to the derivative nouns such as a worker, freedom, translation, repair, etc.; The compound nouns consist of two or more systems. The examples to them can be shown like the following: apple tree, blue bell, writing table, et c.

Key words: English, words and terms, semantic, morphology, structure.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏN HACIAGAYEVA
BAAU
Ak.Həsən Əliyev,135A
ayten.haciagayeva@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ VƏ ONUN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Danışıq prosesində natiqin arzu və istəyinə uyğun olaraq müəyyən proseslər və hadisələr müqayisə olunur, bu və ya digər hadisə başqa birisinə bənzədilir. Sifətlərin dərəcə formaları həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində vardır. Azərbaycan dilində sifətlərin dərəcələri adi, azaltma, çoxaltma, ingilis dilində isə adi, müqayisə və üstünlük dərəcələri olaraq adlandırılır. Bu dərəcələr də müxtəlif yollarla formalaşır. Adi dərəcənin (positive degree) xüsusi göstəricisi yoxdur. Adi dərəcənin mənası mütləq, tamdır. Bu bir keyfiyyət normasıdır. Müqayisə (comparative degree) və üstünlük dərəcələrinə (superlative degree) gəldikdə isə, bu dərəcələr ya sifətin adi dərəcəsinə şəkilçilərin artırılması yolu ilə, ya analitik, yəni sifətin əvvəlinə köməkçi söz əlavə etməklə düzəlir. Bu üsullardan hansının seçilməsi ixtiyari olmayıb, sifətin fonetik tərkibindən asılı olur: birhecalı və bəzi ikihecalı sifətlərin dərəcə formaları sintetik, iki və daha çox hecalı sifətlərin dərəcə formaları isə analitik yolla düzəlir. Müasir ingilis dilində sifət adi dərəcədə heç bir morfoloji formaya malik olmur. Sifətlər adi dərəcədə as... as, not so ... as bağlayıcıları ilə işlənərək müqayisə olunan şəxs və ya əşyaların eyni dərəcəli keyfiyyətə, əlamətə malik olub olmadığını bildirir: (1) as... as bağlayıcısı müqayisə olunan şəxs və ya əşyaların eyni keyfiyyət, yaxud əlamətə malik olduğunu, (2) not so... as bağlayıcısı isə müqayisə olunan şəxs və ya əşyaların qeyri-bərabər əlamət, keyfiyyətə malik olduğunu bildirir. Birhecalı sifətlərin müqayisə dərəcəsinə düzəltmək üçün onların sonuna **-er**, üstünlük dərəcəsinə düzəltmək üçün isə **-est** şəkilçisi artırılır. Çox hecalı sifətlər isə əvvəlinə köməkçi söz əlavə etməklə, ya da supletiv, yəni sifətin kökdən dəyişilməsi yolu ilə düzəlir. Bu üsullar əsasən kökün qrammatik mənasından deyil, fonetik quruluşundan asılıdır. Birhecalı və bəzi ikihecalı sifətlər müqayisə və üstünlük dərəcələrini sintetik, iki və daha çox hecalı sifətlərin müvafiq dərəcələri isə analitik yolla düzəldilir.

Açar sözlər: sifət, sifətin dərəcələri, sintetik, analitik, supletiv

Giriş. Azərbaycan dilində olduğu kimi İngilis dilində də sifətin üç dərəcə forması mövcuddur. Bu iki dildə olan dərəcə formaları arasında müəyyən fərqlər vardır. Alimlərdən B.S. Xaymoviç və B.İ.Rogovskaya öz “Теоретическая грамматика английского языка” kitabında sifətin dərəcələrini keyfiyyətin kəmiyyət fərqlərini

göstərən okkozimlər sistemi adlandırır (2, s. 273). Daha dəqiq desək, onlar qeyd ediblər ki, dərəcələnin sifət müəyyən əşyanın xüsusiyyətini başqa əşyalarla nisbətə mütləq, yoxsa nisbi şəkildə təyin etməsini göstərir.

И.П.Иванова, В.В. Бурлакова “Грамматика английского языка” kitabında belə qeyd ediblər: “Sifətlər əsas sözlə uzlaşdığını göstərən heç bir sonluq qəbul etmir. Yeganə morfoloji dəyişikliklər onun dərəcə göstəriciləridir (7, s. 216).”

Sifətlərin dərəcə kateqoriyası. İ.S.Barxudarov, D.A.Şteling sifətin dərəcə kateqoriyası ilə bağlı fikirlərini belə ifadə etmişlər: “Sifətin dərəcə formaları bu və ya digər əşyanın verilmiş keyfiyyətinin müqayisə intensivliyini bildirir. Bu, yəni sifətin dərəcə formaları intensivlik dərəcəsinə görə dəyişən əlamətləri bildirən sifətlər də ola bilər (3, s. 281).”

O.Musayev isə sifətin dərəcələri dedikdə əşyanın əlamət və keyfiyyətinin müqayisəsini nəzərdə tutur.

Yuxarıda sadalanan fikirlər bir qədər fərqlidirlərsə də, mahiyyət etibarıyla demək olar ki, eyni mənanı kəsb edirlər. Sifətin dərəcəsi əşyaların əlamət və keyfiyyətlərinin müqayisəsi nəticəsində yaranan opozimlər sistemidir.

Sifətin dərəcələrinin sayına gəldikdə isə başda A.İ.Smirtitski (1, s. 149) və O.Yespersen (5, s. 347) olmaqla M.A.Qanşina, N.M.Vasilyevskaya, V.L.Kauşanskaya kimi bəzi alimlər ingilis dilinə məxsus sifətlərin yalnız iki dərəcə formasına malik olduğunu iddia edirlər. Onlar sifətin ilkin formada, yəni adi dərəcə formasında heç bir dərəcə mənasına malik olmadığını, heç bir müqayisə ifadə etmədiyini düşünürlər və yalnız iki dərəcə formasını qəbul edirlər:

- a) müqayisə dərəcəsi b) üstünlük dərəcəsi

Amma digər daha böyük qrup dilçilər, başda O.Musayev olmaqla, B.S.Xaymoviç, B.İ. Rogovskaya, N.N.Kobrina, Y.A.Korneyeva, L.S.Barxudarov, D.A.Şteling və s. dilçilər sifətləri üç dərəcə formasına ayırırlar. O.Musayevə görə sifətin ilkin forması – adi dərəcə olmadan onun digər dərəcə formalarından danışmaq olmaz. Çünki sifətin müqayisə və üstünlük dərəcələri onun ilkin forması zəminində qurulur və mövcud olur. Öz ideyasını daha dəqiq ifadə etmək, yuxarıda deyilənləri sübut etmək üçün O.Musayev adi dərəcənin özünün də müqayisə mənasında ifadə olunduğunu göstərmişdir. Buna misal olaraq sifətlərin adi dərəcədə “as...as”, “not so...as” bağlayıcıları ilə işlənərək müqayisə bildirdiyini yada salmaq kifayətdir (6, s. 41). Məsələn: The girl was as beautiful as her mother.

Bizcə, ikinci qrup dilçilərin fikri ilə tam razı olub, sifətin üç dərəcəsinin olduğunu qəbul edərək onları aşağıdakı kimi şərh etmək daha düzgün olar.

Adi dərəcənin (positive degree) xüsusi göstəricisi yoxdur. Adi dərəcənin mənası mütləq, tamdır. Bu bir məqam, bir keyfiyyət normasıdır. Məsələn: big, long, short, strong, clever.

Çox vaxt “as...as” bağlayıcısı ilə işlənib müqayisə olunan şəxs və ya əşyaların eyni əla-mətə malik olduğunu, “not so...as” və “not as...as” bağlayıcısı ilə işlənib şəxs və ya əşyanın qeyri-bərabər əlamətə malik olduğunu bildirir. Məsələn:

Our university is as large as yours. You are not so clever as he is.

Müqayisə (comparative degree) və üstünlük dərəcələrinə (superlative degree) gəldikdə isə, bu dərəcələr ya sifətin adi dərəcəsinin üzərinə şəkilçilərin əlavə olunması yolu ilə, ya analitik, yəni sifətlərin əvvəlinə köməkçi söz əlavə etməklə, ya da supletiv, yəni sifətin kökdən dəyişilməsi yolu ilə düzəlir. Bu üsullar əsasən kökün qrammatik mənasından deyil, fonetik quruluşundan asılıdır. Birhecalı və bəzi ikihecalı sifətlər müqayisə və üstünlük dərəcələrini sintetik, iki və daha çox hecalı sifətlərin müvafiq dərəcələri isə analitik yolla düzəldilir.

Birhecalı və sonu “er”, “y”, “le”, “ow” ilə bitən və vurğusu ikinci hecaya düşən bütün ikihecalı sifətlərin dərəcələri sintetik yolla, sifətin sonuna “er”, şəkilçisini artırmaqla düzəlir: noisy – noisier – noisiest clever – cleverer – cleverest

Digər hallarda, yəni iki və daha artıq hecalı başqa sifətlər dərəcələrini analitik yolla, adi dərəcəli sifətin qarşısına “more, most” əlavə etməklə düzəldilir:

beautiful – more beautiful – most beautiful

Müqayisə dərəcəsi ən çox “than” bağlayıcısı ilə işlənir. Bu bağlayıcı dilimizə “dan” (daha) kimi tərcümə olunur: Russian grammar is more difficult than English one.

Müqayisə və üstünlük dərəcələri mənaca nisbidirlər. Məsələn: “He is younger than his wife” cümləsində “younger” sözü nisbi məfhumdur. Ola bilsin ki, o heç də cavan deyil və bu nisbətdə belədir.

Adi şəraitdə sintetik və analitik forma çox fərqlənir, amma emfatik mənə lazım olanda, stilistikada şişirtmə tələb olunanda və başqa xüsusi hallarda analitik forma sintetik formanın yerində işləyə bilər: She looked more sad than ever before.

Bunun iki səbəbi vardır:

1. “er”, “est” morfemləri vurğu qəbul etmir, “more”, “most” söz morfemləri isə vurğu qəbul edir.

2. “more”, “most” ingilis dilində ümumiyyətlə fikri daha dolğun ifadə etmək üçün istifadə olunur. “Most” sözü ən yüksək keyfiyyət formasına aid olduqda həmişə “the” müəyyənlik artıqlı ilə işlədilir: It was the most interesting film she had ever seen.

Amma bəzən, xüsusən isim ümumi mənada keyfiyyət bildirirsə artıqlızsız işlənir: Most mistakes are made through carelessness.

Müqayisə dərəcəsi çox vaxt “far”, “still”, “ever”, “much” və s. sözlərin köməyi ilə, üstünlük dərəcəsi isə “very”, “by far” və s. sözləriylə mənaca gücləndirilirlər:

He was far more than a simple teacher. She is the very best teacher in our school.

Sifətlərin ifadə formaları. İngilis dilinə aid sifətlərin ikinci ən böyük problemi olan analitik forma problemini müxtəlif dilçilər müxtəlif cür həll etməyə çalışıb. Bu problemi həll edərkən İ.P.İvanova, B.S.Xaymoviç, R.İ.Roqovskaya və O.Musayevin fikirlərini əsas tutaraq, onları qarşılaşdırmaqla müəyyən nəticə gəlmək mümkündür.

İlk əvvəl B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskayanın fikirlərinə nəzər saldıqda görünür ki, onlar “more” və “most” sözlərinin köməyi ilə yaranan sifətləri analitik deyil, zərflə sifətin sərbəst sintaktik birləşməsi kimi qəbul edən İ.P.İvanova, L.L.İofik, V.A.İl-

yiş, V.N. Jiqadlo kimi dilçilərə qarşı çıxıb bunun analitik forma olmasını aşağıdakı kimi sübut etməyə çalışırlar:

Əvvəla onlar qeyd edirlər ki, “more” və “most” sözlərini “less” və “least” sözləri ilə müqayisə edən dilçilər yanılırlar. Əslində “more” və “er” eynilik təşkil edir və mənşəcə eynidir. Onların fərqləndirilməsi yanlışdır. Onlar dərəcəsi olan bütün sifətləri əhatə edir, amma qrammatik cəhətdən “more” və “er”-in yerinin dəyişməsi qeyri – mümkündür. “Less”sözünə gəldikdə isə, o, “er” şəkilçisiylə əks mənəlidir və bir-birindən fərqləndirilməlidir. Bundan başqa “more” sözündən fərqli olaraq, “less” çox vaxt “not so” ilə əvəz olunur: less bright – not so bright. Bu faktlar onu göstərir ki, “more”, “er” söz morfemdir. Demək, “more” – analitik forma yaradır, amma “less” sözü söz morfem deyil və “less” analitik forma yaratmır. Eyni fikirlər “most” və “least” sözlərinə də aid edilə bilər.

Yuxarıda deyilənlərlə razılaşmaq çətindir. B.S.Xaymoviç demək olar ki, iki eyni məfhumu bir-birindən ayırmaqla faktların doğruluğunu sübut etməyə çalışır. Buna O.Musayev aşağıdakı kimi fikir bildirib: “Nə üçün “more” “er” ilə oxşar mənə yaratdığı və müqayisə dərəcəsi olduğu halda analitik, həmin mənənin müqayisədə azaldığı “less” isə sərbəst söz birləşməsi olmalıdır?!”

Çox qəribə də olsa, dildə eyni xüsusiyyətə və mahiyyətə malik olan iki birləşmədən biri, yəni “more” və “most” + *adi dərəcədə sifət* birləşməsi analitik forma, digəri isə, yəni “less”, “least” + *adi dərəcədə sifət* birləşməsi isə sərbəst söz birləşməsi hesab və elan olunur. Axı bu birləşmələr həm komponentləri, həm ifadə etdikləri qrammatik mənə baxımından eyni və ya identikdir. Həm “more” həm də “less” bir halda zərf, digər halda söz morfem kimi işləyə bilər, məsələn:

Laugh less, smile more (zərf) , Less beautiful, more beautiful (söz morfem)

“More”, “most” sifətin dərəcə formasını düzəldə bildiyi kimi “less”, “least” sözləri də bu funksiyada işləyə bilər. Onlar arasında yeganə fərq ondan ibarətdir ki, birincilər müsbət, ikincilər isə mənfi mənada işləyir. Onlarla düzələn birləşmələrin hamısının eyni bir kateqoriyaya aid edilib, edilməməsi haqqında isə alimlər müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

B.S.Xaymoviçdən fərqli olaraq, İ.P.İvanova hər iki birləşməni sərbəst söz birləşməsi qəbul və elan edərək göstərir ki, onları ayırmaq tamamilə fərqli şeyləmiş kimi təqdim etmək olmaz.

İ.P.İvanovanın (7, s. 97) dediyi kimi bu birləşmələrlə düzələn sifət dərəcələri analitik forma deyil, söz birləşmələridirsə, onda belə çıxır ki, müasir ingilis dilində ancaq birhecalı və bəzi ikihecalı sifətlərin dərəcə kateqoriyası var, həm də ingilis dilində sifətin dərəcə kateqoriyası onun fonetik tərkibindən asılıdır. Digər tərəfdən isə əgər bu fikir doğrudursa, onda “more”, “most” və “less”, “least” + *adi dərəcədə sifət* sintaktik hadisə hesab edilməlidir. Belə olduqda müasir ingilis dilinə xas olan bir kateqoriya, daha dəqiq desək, sifətin dərəcə kateqoriyası iki hissəyə parçalanır. Onun bir qismi morfologiyanın, digər bir qismi isə sintaksisin tədqiqat obyektinə çevrilir.

Bu işə əlbəttə ki ağılasıǵmazlıqdır.” Bu səbəbdən “more”, “most” və “less”, “least” sintaksisin tədqiqat obyektı deyil, analitik formadır.

Müasir ingilis dilində bir neçə sifət vardır ki, onların dərəcə formaları supletiv yolla, yəni kökdən dəyişilməklə düzəlir. Bu sifətlərə qaydasız sifətlər də deyilir:

Good – better – best

Near – nearer – nearest (next)

Bad – worse – worst

Little – less – least

Late – later (latter) – latest (last)

Many (much) – more – most

Old – older (elder) – oldest (eldest)

Far – farther (further) – farthest (furthest)

Deyilənlərdən belə məlum olur ki, bütün ingilis dilinə məxsus sifətlər dərəcə kateqoriyasına malikdir. Amma bu sıradan kənar qalan sifətlər də var. Elə sifətlər var ki, onların dərəcəsi yoxdur:

1. Əşya və şəxsin tipini müəyyən edən, təyin edən, məhdudlaşdıran keyfiyyət bildirən sifətlərin: previous, dead, deaf və s.

2. Nisbi sifətlərin: woolen, wooden, silken və s.

3. Müqayisə və üstünlük mənalı sifətlərin (gradables), latın mənşəli sifətlərin: former, inner, upper – müqayisə proximal, optimal, minimal – üstünlük

4. Keyfiyyətin müəyyən artımını bildirən sifətlər: darkish, redish, greenish və s.

Nəticə. Tədqiqat boyu deyilənlər əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. İngilis dilinə aid sifətin yalnız bir morfoloji kateqoriyası vardır və o “dərəcə kateqoriyası” adlanır

2. İngilis dilində sifətlərin üç dərəcə kateqoriyasının olması fikri daha məntiqlidir: Adi dərəcə, müqayisə dərəcəsi, üstünlük dərəcəsi.

3. More/most+adi dərəcədə olan sifət sərbəst söz birləşməsi deyil, sifətin dərəcə kateqoriyasıdır və fikri daha dolğun ifadə etmək üçün adi dərəcədə olan sifətin qarşısında istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. А.И.Смирницкий Морфология английского языка. Москва «Высшая школа» 1959, 263 стр.
2. Б.С.Хаймович, Б.И.Роговская Теоретическая грамматика английского языка. Москва «Просвещение» 1978, 492 стр.
3. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва «Высшая школа» 1965, 421 стр.

4. Корнеева Е.А., Кобрина Н.Н., Гузеева К.А., Оссовская М.И. Пособие по морфологии современного английского языка. Москва «Высшая школа» 1974, 382 стр.
5. O.Jespersen A modern English grammar G. Britain 1954, 375 стр.
6. O.Musayev İnglis dilinin qrammatikası. Bakı «Maarif» 1996, 367 səh.
7. И.П.Иванова, В.В. Бурлакова Теоретическая грамматика английского языка. Москва 1981, 195 стр.

А. Гаджиагаева

Имя прилагательное в английском языке и способы образования
Резюме

В просесе речи аратора его желания и мечты соответствуют в событиях и в процессе сопоставляется в том или ином случае с другим. Формы степени имени прилагательного имеются и в Азербайджанском языке. В азербайджанском языке существует три степени прилагательного: обыкновенная, уменьшительная, увеличительная. Эти формы степени в английском языке тоже существуют: обыкновенная, сравнительная и превосходная степень. Эти степени образуются разными способами. Обыкновенная степени (positive degree) означает целое. Она норма качества. Сравнительная степень (comparative degree) и превосходная степень (superlative degree) эти степени образуются с помощью окончаний или аналитическим способом, то есть перед прилагательным пишется вспомогательное слово, или же прилагательное изменяется с корня. Сравнительная форма прилагательного употребляется, когда сравниваются два или более объектов или людей. Сравнительное прилагательное может быть образовано двумя способами: добавлением суффикса «er» к абсолютной форме прилагательного, Это касается односложных прилагательных и двусложных прилагательных с «у» на конце, добавлением «more» перед прилагательным, это касается двусложных прилагательных без «у» на конце и прилагательных с тремя или более слогами. Добавлением «est» к абсолютной форме, это касается односложных прилагательных и двусложных, оканчивающихся на «у». Добавлением « the most» перед прилагательным-касается двусложных прилагательных с «у» на конце, а также прилагательных с тремя или более. Эти способы в основном не в грамматическом значении корня, а зависит от фонетической формы. Следующие прилагательные, степени сравнения которых образуются не по общему правилу, и их формы следует знать наизусть. Однослоговые и некоторые двухслоговые прилагательные сравнительная и превосходная степени - образуются суффиксальным образом, два и много слоговые прилагательные образуются аналитическим способом.

Ключевые слова: Прилагательное, степени прилагательного, дополнительная форма, аналитическая форма, синтетическая форма.

Category of the degree of the adjectives in english and their means
of expressing
Summary

In the speech process according to the speaker's wish and desire, definite things and incidents are compared, this or another accident or thing are likened to the other or differentiated the most important way in different comparison and resemblance is degrees of comparison in adjectives. The number of degree forms of adjectives exists both in Azerbaijani and in the English language. Thus the degrees of adjectives in the Azerbaijani language are named as –the positive, the decreasing, the increasing, but in English as – the positive, the comparative and the superlative. These degrees are also formed by different ways. Adjectives change in form when they show comparison. Positive degree – There is no specific indicator of the positive degree. The value of the ordinary degree is absolute. This is the point, the standard of quality. An adjective is said to be in the positive degree when there is no comparison. Comparison degree- an adjective is said to be in the comparative degree when it is used compare two nouns/pronouns. Superlative degree- an adjective is in superlative degree when it is used to compare more than two noun/pronouns. The comparative and the superlative degrees, these indicators are either adjusted in accordance with the usual quality of the adjectives, either adding an analytical word to the beginning of the adjective, or briefly, that is, by means of a radical change in attributes. These methods mainly depend on the phonetic structure, and not on the grammatical meaning of the root. The comparative degree and the superlative degree are formed by adding the suffixes ER and EST to the positive form of the adjective or by using “more” and “most” before the positive form of the adjective. The choice of er, est or more, most depends mostly on the number of syllables in the adjective. One-dimensional and two-dimensional adjectives are synthesized for comparative and superlative degrees, and the corresponding degrees of two or more syllable adjectives are analyzed analytically.

Key words: Adjective, the degrees of the adjective, the suppletive form, the analytic form, the synthetic form.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 14.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Mail Əsgərov .tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HÜSEYN HƏŞİMLİ
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi
AMEA Naxçıvan Bölməsi (Naxçıvan şəhəri
Heydər Əliyev prospekti 35)
E-mail: huseyn.hashimli@mail.ru

“MƏKTƏB” JURNALININ UNUDULMUŞ YAZARI

Xülasə

“Məktəb” jurnalı Azərbaycan uşaq mətbuatının tarixində mühüm yer tutur. Həmin mətbuat orqanı 1911/1920-ci illərdə Bakıda nəşr olunmuşdur. Bu jurnal gənc nəslin yetişməsində, tərbiyə olunmasında mühüm rol oynayırdı. Jurnalın səhifələrində verilən yazıların böyük əksəriyyəti təlim-tərbiyə məsələlərinə həsr olunurdu. Dərginin əməkdaşlarının böyük əksəriyyəti dövrünün tanınmış yazıçı və müəllimləri idi. Təbii ki, onlar əsərlərində daha çox elm, məktəb və maarif məsələlərindən yazmağa üstünlük verirdilər. Bu cəhət həmin jurnalda çap olunan poetik əsərlərdə olduğu kimi, nəsr nümunələrində də özünü göstərirdi. Bildiyimiz kimi, uşaq ədəbiyyatı uşaqların yaş səviyyələrinə uyğun şəkildə yazılır. “Məktəb” jurnalında dərc edilmiş ədəbi nümunələrdə də bu məsələyə diqqət yetirilmişdir.

Jurnalın səhifələrində Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi Məmmədli Sidqi Səfərovun da müxtəlif əsərləri dərc edilmişdir. Məqalə unudulmuş ədib Məmmədli Sidqinin (1888-1956) yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Məmmədli Sidqi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində diqqətəlayiq yer tutur. O, XX əsr Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatının və mətbuatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun əsərlərində humanizm, mənəvi kamillik amalı ifadə olunmuşdur. Məqalədə Məmmədli Sidqi Səfərovun 1914/1915-ci illərdə uşaqlar üçün yazıb “Məktəb” jurnalında dərc etdirdiyi pedaqoji hekayələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə araşdırmaya cəlb olunur. Yazıçının bu sahədəki səciyyəvi əsərləri təhlil edilir, onların ideya-bədii xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. M.Ə.Sidqinin bədii üslubu, uşaqlar üçün yazdığı nəsr əsərlərinin əsas məziyyətləri elmi-ədəbi baxımdan ümumiləşdirilir, müvafiq nəticələrə gəlinir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Naxçıvan ədəbi mühiti, uşaq ədəbiyyatı, nəsr, Məmmədli Sidqi, “Məktəb” jurnalı

Naxçıvan ədəbi mühitinin XX əsrdə yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlər sırasında Məmmədli Sidqi Səfərovun (1888-1956) adı önəmli yerlərdən birini tutur. Məşhur maarifçi Məhəmməd Tağı Sidqinin oğlu olan bu böyük ziyalının zəngin, çoxşaxəli yaradıcılığının bir istiqaməti də onun ədəbi əsərlərindən ibarətdir. Ədibin qələmindən çıxmış bədii nümunələr sırasında uşaqlar üçün yazılmış maarifçi-pedaqoji hekayələr də vardır. Müxtəlif vaxtlarda Naxçıvanda, Bakıda və Aşqabadda müəllimlik etmiş Məmmədli Sidqi pedaqoji mühitə, uşaq psixologiyasına yaxından bələd idi. Bu bələdlilik sayəsində o, bir sıra diqqətəlayiq didaktik hekayələr yazaraq Bakıda uşaqlar üçün çıxan “Məktəb” jurnalında balaca oxuculara çatdırmışdır.

Ədəbiyyatşünas Əflatun Məmmədov “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” kitabında Məmmədli Sidqinin “Məktəb” jurnalında kiçik uşaq hekayələri ilə çıxış etdiyini ümumi şəkildə xatırlatsa da, təhlillər aparmamışdır [9, s.25]. Ümumiyyətlə, ədibin uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti illər boyu araşdırılmamış qalmışdır. Yalnız bu sətirlərin müəllifi 2019-cu ildə “Naxçıvanlı yazıçılar və “Məktəb” jurnalı” monoqrafiyasında [2] M.Ə. Sidqinin 1914-1915-ci illərdə “Məktəb” jurnalında dərc olunmuş pedaqoji hekayələrini ilk dəfə tədqiqata cəlb etmişdir. Həmin kitabın “Əlavələr” bölməsində yazıçının pedaqoji hekayələri də ilk dəfə müasir oxuculara çatdırılmışdır.

“Məktəb” jurnalının 22 fevral 1914-cü il tarixli 4-cü sayında Məmmədli Sidqinin “Məktəbə gec gələn şagird” adlı pedaqoji hekayəsi dərc olunmuşdur. Əsər “Müəllim: M.Ə.Sidqi” imzasıyla verilib [4, s.52-53]. Bu hekayəni qələmə almaqda müəllifin əsas məqsədi vaxtını düzgün bölə bilməyən, dərslə səhlənkar yanaşan, həmişə məktəbə gecikən, elmə maraq göstərməyən bəzi uşaqların yanlış yolda olduğunu anlatmaq, onların səhv vərdişlərinin islahına çalışmaq, balaca oxucuları belələrinin təsirinə düşməməyə çağırmaq idi. Yazıçı dərslə yubanan səhlənkar, tənbel uşağın məktəbə gələndə qədərki davranışlarını konkret detallar vasitəsi ilə nəzərə çatdırır: “Gecikən uşağı səhərlər anası nə qədər oyadarsa da, yerindən qalxmağa qeyrət etməz... Axırda labüd qalıb, durar və yerinin içində oturur. Gözlərini ovuşdura-ovuşdura neçə dəfə əsnəyib, canını-başını uzun-uzun dırnaqları ilə qaşır və yavaş-yavaş paltarlarını geyməyə başlar. Gözləri şişmiş, həyəətə çıxıb, əl-üzünü ala-yarımçıq yuyar və otağa daxil olar...”. Müəllif belə şagirdlərin məktəbə könülsüz getməsinə xarakterik detallarla canlandırır: “Əlinə keçən qarmaqarışlıq kitab və dəftərlərdən yığışdırıb, qələmsiz və mürəkkəbsiz, hirs ilə qapıları çırpıb çıxar. Küçəyə çıxıb, yolunu gələ-gələ hər yerdə bir az dayanıb, gələn-gedənə, ətrafına baxar”. Belə tənbel şagird məktəbə ya ilk dərslərin sonunda, ya da ikinci dərslə başlananda çatar.

Hekayənin sonunda yazıçı-pedaqoq uşaqları hər işə məsuliyyətlə yanaşmağa, hər dəqiqədən səmərəli istifadəyə səsləyir: “İndi məluminuz olsun ki, bu tövr vaxt keçirən və dərslə itirən şagirdlər heç vaxt tərəqqi edə bilməzlər. Həmişə yoldaşlarından

daliya qalıb, bir sinifdən o biri sinifə keçə bilməzlər. İndi məktəb şagirdlərinə lazım gəlir ki, hər gün vaxtında məktəbə gəlib, hər günün və hər saatın dərslərini və vəzifələrini öz vaxtında yerinə yetirsinlər ki, bu cür məktəbə gec gələn şagirdlər kimi, öz ata-analarının və müəllimlərinin nəzərlərində həqir olmasınlar”. Müəyyənləşdirdik ki, Məmmədli Sidqi “Məktəbə gec gələn şagird” hekayəsinə atası, məşhur maarifçi ədib Məhəmməd Tağı Sidqinin “Nümuneyi-əxlaq” dərsliyindəki “Məktəbə gec gələn uşaq” adlı altıncı imladan [11, s.68] bir parçanı da daxil etmişdir.

“Məktəb” jurnalının 15 may 1914-cü il tarixli 11-ci sayında yazıçının “Bədnəfs uşaq” adlı başqa bir hekayəsi “Müəllim: M.Ə.Sidqi” imzasıyla verilib (5, s.165-166). Həmin hekayədə müəllifin əsas məqsədi ziyanlı vərdişin utancverici mahiyyətini dərinlən açıb əyani şəkildə şagirdlərə göstərmək və onları belə xasiyyətdən uzaqlaşmağa, düz yola qədəm qoymağa çağırmaqdır. Yazıçı bədnəfs uşağın bədii obrazını səciyyəvi detallar vasitəsi ilə yarada bilmişdir: “Bədnəfs uşaq həmişə yemək, içmək və yatmaq fikrində olar. Hətta gecələr yatanda da yeməli və içməli şeylərdən yuxuda görür. Səhərlər yerindən duranda gözlərini samavara tərəf açar. Çay içən vaxtda stəkanın böyüyünü axtarar”.

Təsvirlərin davamından anlaşılır ki, belə acgöz şagirdlər normal qaydada səhər yeməyi yedikləri halda, məktəbə getmək üçün evdən çıxılmazdan əvvəl yenə də ora-bura baş vurub nəsə bir yeməli şey axtarırlar. Məktəbdə isə gözü yoldaşlarının əlində olar. Dərsdən evə dönərkən yolüstü bazardan, dükandan da nəsə alıb yemək istəyir. Onun səliqə-sahmanı da bilinməz, üstü-başı, hətta cibləri çirkli olar: “Bu tövr bədnəfs uşaqların ciblərini axtarsan, çörək xırdası, iydə qabığı, xurma dənəsi, konfet kağızı, kişmiş çöpü, alma küşşəyi və sair bu cür zir-zibillərdən tapılar. Bunlardan başqa, bu cür uşaqların əli-ayağı, üst-başı, ağız-burnu, uzun-uzun dirnaqları o qədər çirk və natəmiz olur ki, yanında əyləşən adamın nəfəsi darıxıb, əhvalı pərişan olur”.

Müəllif nəzərə çatdırırdı ki, bu bədnəfslik uşağı məktəbdə, ailədə, bütövlükdə cəmiyyətdə gülünc vəziyyətə saldığı kimi, onun sağlamlığı üçün də ziyanlı və təhlükəlidir. Ona görə də müəllif şagirdləri belə pis vərdişlərdən uzaq durmağa, digərlərini də çəkəndirməyə çağırır: “İndi ümidvaram ki, məktəb şagirdləri bədnəfs uşağın bərsində yazdıqlarımı diqqətlə oxuyub, bu tövr alçaq siqlətdən kənar olmağa çalışsınlar. Və qeyri yoldaşlarını da bu cür pis xasiyyətdən çəkəndirməyə səy edəcəklər. Çünki nəfsi bütönlük insanı ata-ananın, müəllimlərin və sair adamların yanında əziz və hörmətli eylər. İnsanın nəfsinin salamat olmağı bədəninin salamatlığına baidir, - demişlər”. Məmmədli Sidqi bu əsəri yazarkən atası Məhəmməd Tağı Sidqinin “Nümuneyi-əxlaq” dərsliyindəki iyirmi beşinci imladan - “Bədnəfs uşaq” adlı mətndən də [11, s.86-87] istifadə etmişdir.

Məmmədli Sidqinin “Məktəb” jurnalında növbəti hekayəsi 20 sentyabr 1914-cü il tarixli 13-cü nömrədə oxuculara çatdırılmışdır. “Çalışqan məktəb şagirdi dilindən” adlanan həmin bədii nümunə “Müəllim: Məmmədli Sidqi” imzasıyla verilib [6, s.193-195]. Bu əsərdə müəllif öz çalışqanlığı, məsuliyyəti, elmə böyük həvəsi ilə seçilən bir məktəblinin timsalında digər şagirdləri də fəallığa, nümunəvi ol-

mağa ruhlandırmaq məqsədini izləmişdir. Təhkiyə də məhz həmin çalışqan şagirdin dilindən verilir. Əsərin əvvəlində şagird sevinc içərisində olduğunu bildirir, çünki yay tətili sona çatmış, yeni dərs ili başlanmışdır. Anlaşılır ki, çalışqan şagird digər uşaqları da təhsilə cəlb etməyə, onların da elm yolunu seçməsinə təşəbbüs göstərir, məktəbdə yenidən təhsilə başlayan balacalara öz yardımını əsirgəmir, onların qayğısına qalır.

Təhkiyənin davamında şagirdin yay tətildən əvvəl imtahanları uğurla verib növbəti sinifə keçməsindən söz açılır. Sonra isə M.Ə. Sidqi çalışqan şagirdin dili ilə məktəblilərə təlqin edir ki, tətil günləri yalnız istirahət, gülüb-oyunmaq, əylənmək üçün deyil. Vaxtdan səmərəli istifadə edib əvvəlki sinifdə keçilən mövzuları, öyrənilmiş bilikləri təkrarlamaqla yanaşı, həm də növbəti dərs ilinə hazırlaşmaq gərəkdir: “Keçən sinifdə bir ildə oxuduğum dərslərimi bu il yay fəslində bir də başdan ayağa qədər təkrar etmişəm. Hətta builki sinifimizdə oxunan dərs kitablarından da atama aldırıb, bir qədər dərslərdən hazırlamışam. İndiyə kimi oxuduğumuz hamı türki və rusi şeirləri bir də bu yay fəslində əzbərləyib, hifz etmişəm. Bundan əlavə, imlalar yazıb, çoxlu məsələlər həll etmişəm”.

Ədibin “Dərsə həvəsi olmayan şagird” hekayəsi “Məktəb” jurnalının 21 oktyabr 1914-cü il tarixli 15-ci nömrəsində “Müəllim: Məmmədəli Sidqi” imzasıyla verilib [7, s.227-229]. Bu hekayədə əsas tənqid hədəfi məktəbdə bilik qazanmaq əvəzinə, günlərini boş-boşuna keçirib dərslərin bitməsinə gözləyən bəzi məsuliyyətsiz şagirdlərdir. Yazıçı belə uşaqların səciyyəvi xüsusiyyətlərini bu cür ümumiləşdirmişdir: “Həvəssiz şagird məktəbə, dərsə o qədər meylsiz olur ki, bütün il məktəbdə, hər gün klasda oturub, müəllim dediyi dərslərə qulaq asmaq əvəzində dərs ilinin tez qurtarmasını və yay fəslində tətildən buraxılmaq üçün imtahanların tez yetişməsinə arzu edir”. Cürbəcür bəhanələrlə məktəbdən yayınan, dərslərinə hazırlaşmayan belə şagirdlərin hətta imtahanlara da səhlənkər münasibət bəsləməsinə nəzərə çatdıran müəllif yazır: “Şübhəsizdir ki, bu cür şagird dərsə bir bu qədər şövqsüz olduğu üçün bir sinifdən o biri sinifə keçə bilməyib, mayın axırlarında pis nömrələr (*qiymətlər* – H.H.) alıb, yenə gələn il üçün həmin sinifdə qonaq qalar...Bu barədə əsla özünə zəhmət verib, bir kərə də olsun, fikirləşib utanmaz”.

Hekayədə M.Ə.Sidqinin obrazlı ifadələri də maraqlıdır. Məsələn, o, məktəbə həvəssiz gələn şagirdin tətildən buraxılmaq yaşantısını məhbəsdən azad olunan dustağa bənzədir: “Yay fəslində tətildən buraxıldıqda dustaqlardan azad olan dustaqlar kimi, canı rahat olar. Guya məktəb bir zindan imiş?!” Ata-anasının və ya başqa böyüklərinin, qohumlarının təkidi ilə məktəbə gələn həvəssiz şagirdlər tədris ilini boyunca dərslərə hazırlaşmadıqları kimi, yay tətili dövründə də kitab üzünü açmazlar. Növbəti dərs ilini yaxınlaşdıqca yenidən məktəbə dönməyi onlar özləri üçün əzab sayırlar: “İstər-istəməz gəlib bildirdən qalmış, köhnə, cildi qopmuş, vərəqləri dağılıb, səhifələri biri-birinə qarışmış və mürəkkəb ilə ləkələnmiş kitablarını, əzilmiş, bükülmüş dəftərlərini, sınıq qələmini, mürəkkəbi qurumuş mürəkkəb şüşəsini evlərinin o tərəfi-bu tərəfindən yarı-yarımcıq yığıb, yığışdırıb, bir dənə çirkli və cırıq dərs-

mala bağlayıb, kəsəlet ilə məktəbə gəlməyə başlar”. Əsər belə tamamlanır: “İmdi ümidvar oluram ki, məktəbə, dərslə meyli və həvəsi artıq olan şagirdlər və elmin qədr və qiymətini anlayıb bilən balaca balalar bu tövr çirkin və alçaq sifətli şagirdlərdən uzaq olub, heç vaxt özlərini onlara oxşatmağa razı olmayacaqlar. Yaşasın dərslə həvəs edən şagirdlər! Var olsun məktəbə meyli olan uşaqlar!”

Məmmədli Sidqinin ədəbi portret yaratmaq qabiliyyəti “Məktəb” jurnalının 5 noyabr 1914-cü il tarixli 16-cı nömrəsində oxuculara çatdırılmış “Bu da bir pis şagird” hekayəsində də özünü qabarıq şəkildə göstərir [8, s.244-246]. Müəllif əsas diqqəti bir pis şagirdin məktəbdən evə döndükdən sonrakı hərəkət və rəftarlarında yol verdiyi nöqsanlara yönəldir. O anasını bezdirib axırda xərcələmək üçün istədiyi pulu ondan alaraq tələsik evdən gedir. Uşaq evdən çıxan kimi ürəyi istəyən meyvə, şirniyyat və s. alıb cibinə tökür, yeyə-yeyə yola düzəlir, özü kimi avara yoldaşları ilə veyllənib günü başa vurur. Yalnız axşamüstü yadına düşər ki, evə nəsə almaq lazımdır. O, evə gələrək anasından pul alıb bazara tərəf gedər. Bu vaxtdək harada olması barədə anasının sualını isə acıqla qarşılayar. Nəhayət, “dükanlar bağlanan vaxt bazara çatar. Tələsə-tələsə artıq pul verib, əksik şey alıb evlərinə yüngülməyə başlar”. Belə uşaq dərslə oxumaq barədə düşünmür, heç kitab üzü də açmır. Əsərinin sonunda müəllif mövqeyinin ümid, inam dolu ifadəsi əsas qayəni ümumiləşdirir: “İmdi ümidvar oluram ki, “Məktəb” məcmuəsini oxuyan məktəb şagirdlərimiz bu tövr uşaqların tutduğu işlərini və ədəbsiz hərəkətlərini görüb, həmişə onlardan uzaq olacaqlar. Atalarını və müəllimlərini həmişə özlərindən razı salmaq üçün gözəl xasiyyətlər əxz edib, özlərini o tövr pis və çirkin uşaqlara oxşatmayacaqlar. Sağ olsun gözəl xasiyyətli uşaqlar! Utansın pis xasiyyətli şagirdlər!” Tədqiqatçı Sevil Hüseynlinin “Dəbistan” və “Məktəb” jurnallarında xalq maarifi və təlim-tərbiyə məsələləri” adlı kitabçasında Məmmədli Sidqinin bu hekayəsi “Pis şagird” adı ilə oxuculara çatdırılmış [1, s.44-45], lakin əsərin bəzi cümlələri verilməmişdir.

Məmmədli Sidqinin “Məktəb” jurnalının 12 dekabr 1914-cü il tarixli 19-cu sayında işıq üzü görmüş “Mütaliə sevən Əhməd” hekayəsində isə [9, s.290-292] əsas obraz nümunəvi bir şagirdidir. Müəllif Əhməd adlı bu məktəblinin timsalında uşaqları mütaliə vərdişlərinə yiyələndirmək kimi faydalı bir qayə izləmişdir. Yazıçı hekayə qəhrəmanını dərslərini yaxşı oxuyan, ədəb-ərkanlı, gözəl xasiyyətli, intizamlı, səliqəli bir şagird kimi xarakterizə edir, onu balaca oxuculara nümunə göstərir: “Evlərinin bir küncündə özünə məxsus bir mizi var idi. Mizin üstündə nizam ilə Əhmədin dərslə kitabları, mürəkkəbi, təmiz-təmiz qələmləri və sair kitab və təlim şeyləri düzülür olardı. Mizin qabağında divara yapışıqlı, gözəl xətt ilə təmiz yazılmış dərslə cədvəli, onun yanında divar təqvimini və qeyri Əhmədin xoşu gəldiyi şəkillər asılırdı”. Mütaliənin şagirdlərin dünyagörüşünün zənginləşməsində, xarakterinin sağlam əsaslar üzərində formalaşmasında mühüm rolunu dəyərləndirən müəllif təhkiyənin davamında nəzərə çatdırır ki, hekayə qəhrəmanı gündəlik dərslərini hazırlayandan sonra yaşına uyğun faydalı kitabları böyük maraqla oxuyur: “Kitab oxumağı o qədər dost tutardı

ki, bir kitabı başlayanda onu qurtarmamış yarımçıq yerə qoymaq istəməzdi. Mütaliə etdikcə Əhməd daha artıq həvəslənərdi”.

“Mütaliə sevən Əhməd” əsərinin qəhrəmanı hətta valideynlərinin verdiyi xərcliyə qənaət edərək topladığı pullara kitab alır, məktəbli dostlarının da mütaliəsinə imkan daxilində köməklik göstərir. M.Ə.Sidqi Əhmədin timsalında balaca oxuculara kitabları səliqəli saxlamaq barədə də tövsiyələrini çatdırmışdır. Belə ki, Əhməd kitabları cildlədir və ayrıca bir dəftərdə sıra ilə onların qeydiyyatını aparır. Əhmədin mütaliyəyə böyük marağını görən məktəb müəllimləri oxuması üçün ona yaşına uyğun digər kitablar da gətirirlər. Müəllif təhkiyənin davamında yazır: “Əhməd mütaliə etdiyi kitablarda rast gəldiyi çətin və mənasını bilmədiyi sözləri bir parça kağıza yazıb, müəllimlərindən və ya qeyri savadlı adamlardan soruşub, hər sözün mənasını öz bərabərində yazardı. Gəlib həman söz ilə olan mətləbi tapıb bir də oxuyardı”. Bu məktəbli oğlan mütaliyəyə həm də yaradıcı münasibət bəsləyir, müəllimlərin verdiyi əlavə kitabları oxuduqdan sonra məzmununu nağıl edir, üstəlik oxuduğu hər kitabın müfəssəl məzmununu dəftərə yazır. Əhməd hətta kiçik həcmli hekayələr də quraşdırır, yazdıqlarını müəllimlərinə verib onlardan faydalı məsləhətlər alır: “Bundan əlavə, hər kitabı oxuyandan sonra oxuduğunu fikirindən keçirib, bir dəftərə müxtəsər də olsun, yazardı. Yəni o əhvalata bənzəyən bir hekayə özü öz yanından düzəldərdi. Bu yazılarını gətirib həmişə müəllimə verib, qələtlərinin düzəldilməsini xahiş edərdi. Müəllim də Əhmədin bu həvəsini görür və onun xahişini məmnuniyyətlə əmələ gətirərdi. Əhməd aparıb o yazdığığın səhihini yenə başqa bir dəftərə yazardı”.

Məktəb illəri boyunca bütün fənləri, üstəlik əlavə mütaliə materiallarını dərinləndirib oxuyub öyrənməsi, öz üzərində səylə çalışması sayəsində Əhməd “məlumatlı, aqıl və kamil bir insan olub, məktəbi bitirdi”. Məmmədəli Sidqi digər hekayələri kimi, bu əsərini də mövzunun mahiyyəti ilə bilavasitə bağlı olan müvafiq tövsiyələrlə yekunlaşdırır: “İndi ümidvar oluram ki, məktəb şagirdləri dərslərini hazırlayandan sonra dərslər kitablarına kifayətlənməyib, gözəl və qiymətli vaxtlarını boş və bəkar keçirməyəcəklər. Başqa münasib kitablar oxumağa səy edəcəklər. Kitabxanalardan və müəllimlərindən cürbəcür kitablar alıb, oxumağa rəğbət göstərəcəklər. Axırda Əhməd kimi onlar da məlumatlı və sevimli şagirdlərdən olacaqlar. Yaşasın mütaliə sevən şagirdlər! Var olsun məlumatlı uşaqlar!”

“Məktəb” jurnalının 1915-ci ilin 07 yanvarında çıxmış sayında “Müəllim: M.Ə. Sidqi” imzalı “Cümə günləri” hekayəsi də ədəbi-tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə diqqəti çəkir [10, s.1-3]. Bəllidir ki, o dövrdə hər həftənin cümə günü istirahət üçün nəzərdə tutulurdu. Həmin gün məktəblərdə də dərslər olmurdu. “Cümə günləri” hekayəsinin əvvəlində Məmmədəli Sidqi istirahət gününün mahiyyətinə toxunaraq yazır: “...Bu istirahət dediyimiz də ondan ibarət deyildir ki, insan bu bir günü səhərdən axşama qədər boş və bəkar gəzib, heç bir iş görməsin və bunun da adını istirahət qoy-sun. Xeyir! Bəlkə, iş günlərində macal edib görə bilmədiyi bir para işləri həmin bu tətillik günündə görməlidir”.

Məmmədəli Sidqinin “Cümə günləri” hekayəsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə tənbel, səhlənkar uşaqların istirahət gününə yanaşmasındakı qüsurlar özünün bədii ifadəsini tapmışdır. Müəllif yazır: “Çox vaxt bu tövr şagirdlər axşam yatan da da: “Sabah cümədir”, “Çox yatacağam”, – deyib yatarlar”. Yazıçı yumoristik tərzdə təsvir edir ki, çox yatmaq istəyən belə uşaqlar istirahət günlərində sübh erkən oyanar, nə qədər çalışsalar da yenidən yuxuya gedə bilməzlər. Hekayənin ikinci bölümündə müəllif “Cümə günü şagirdlərin vəzifəsi nədir və nəyə məşğul olmalıdırlar?”- sualına cavabı Mahmud adlı nümunəvi bir məktəblinin istirahət gününü necə səmərəli keçirməsi timsalında təsvir sferasına gətirir. Mahmud hər gün səhər tezdən durduğu kimi, cümə günü də vaxtında yuxudan oyanır, əl-üzünü yuyub yemək yeyir, ev işlərində valideynlərinə köməklik göstərir. Sonra saçını vurdurur, hamama gedir. Qayıdandan sonra ata-anasından izn alıb xəstə qohumlarına baş çəkən Mahmud sonra məktəb yoldaşları ilə şəhərin təmiz və salamat yerlərini gəzməyə çıxır. Bir qədər gəzəndən sonra bazardan özünə lazım olan şeyləri alıb, yoldaşları ilə xudahafizləşərək evə dönür. “Evlərinə qayıdıb, sabahın dərslərini hazırlamağa başladılar. Dərslərini hazırlayandan sonra qalan vaxtını boş və bیکar keçirməyib, özgə bir ev işinə və ya kitab müəlliməsinə məşğul olardı”.

Müəllif vurğulayır ki, əsl şagird istirahət günü təmizliyə də, ev işlərinə də, gəzməyə də, dincəlməyə də, dərslərə hazırlaşmağa da, əlavə müəlliməyə də vaxt ayırmalıdır. Əsər müvafiq tövsiyələrin ümumiləşdirilməsi ilə başa çatır: “İndi ümidvar oluram ki, hamı məktəb şagirdləri Mahmuddan ibrət alıb, cümə gününün vəzifələrini yerinə yetirməyə çalışacaqdırlar. Beləliklə, ömürlərinin qədr və qiymətini anlayıb, vaxtlarını boş və bihudə yerə sərf etməyəcəkdirlər. Yaşasın çalışqan şagirdlər! Var olsun işləyən uşaqlar!”

Faktlar göstərir ki, “Məktəb” jurnalı, o sıradan M.Ə.Sidqinin dərgidəki əsərləri maraqla qarşılanmış, o cümlədən Naxçıvanda da oxunmuşdur. O illərdə mətbuatda müxtəlif yazılarla çıxış edən İbrahim Cəlilzadə 1914-cü ildə Ordubaddan M.Ə. Sidqiyə göndərdiyi bir məktubda yazırdı: “Və “Məktəb” məcmuəsində yenə Sizin məqalənizi (*pedaqoji hekayəni* - H.H.) bir neçə günlər əqdəm oxudum. Hədiyyə bir neçə nömrə göndərmişdilər” [12, s.403]. İ.Cəlilzadə M.Ə. Sidqiyə həmin ildə yazdığı digər məktubunda isə Ordubadda mətbuat yayımı ilə məşğul olan Mehdi adlı şəxsin “üç cild “Məktəb” məcmuəsi gətirdiyini” nəzərə çatdırmışdır [12, s.401].

Məmmədəli Sidqi Səfərovun uşaqlar üçün yazdığı maarifçi hekayələr indi də özünün tərbiyəvi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Hüseyinli S. “Dəbistan” və “Məktəb” jurnallarında xalq maarifi və təlim-tərbiyə məsələləri. Bakı: Maarif, 1995, 48 s.
2. Həşimli H.M. Naxçıvanlı yazıçılar və “Məktəb” jurnalı. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 144 s.

3. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
4. Müəllim M.Ə.Sidqi. Məktəbə gec gələn şagird. "Məktəb" jur., Bakı, 22 fevral 1914, №4, s.52-53
5. Müəllim M.Ə.Sidqi. Bədnəfs uşaq. "Məktəb" j., 15 may 1914, №11, s.165-166
6. Müəllim Məmmədali Sidqi. Çalışqan məktəb şagirdi dilindən. "Məktəb" j., 20 sentyabr 1914, №13, s.193-195
7. Müəllim Məmmədali Sidqi. Dərsə həvəsi olmayan şagird. "Məktəb" j., 21 oktyabr 1914, №15, s.227-229
8. Müəllim Məmmədali Sidqi. Bu da bir pis şagird. "Məktəb" j., 5 noyabr 1914, №16, s. 244-246
9. Müəllim M.Ə.Sidqi. Mütaliə sevən Əhməd. "Məktəb" j., 12 dekabr 1914, №19, s.290-292
10. Müəllim M.Ə.Sidqi. Cümə günləri. "Məktəb" j., 7 yanvar 1915, №1, səh. 1-3
11. Sidqi M.T. Əsərləri (toplayan, tərtib edən və müqəddimənin müəllifi akad. İ.Ə. Həbibbəyli). Bakı: Çapaşloğlu, 2004, 280 s.
12. Səmədova N. Məmmədali Sidqinin şəxsi fondu. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 747 s.

H.Hashimli

The forgotten writer of "Mekteb" ("School") magazine

Summary

The magazine "Mekteb" ("School") takes an important place in the history of Azerbaijan children's press. The magazine "Mekteb" ("School") was published during the years of 1911/1920 in Baku.

These press agencies were great importance in growing and educating of the young generation. The great majority of works printed on the pages of the journals were dedicated to instructive education issues. The great majority of those journal colleagues were famous writers and teachers of their time. Of course, they preferred more to write about science, school and education in their works. This feature reflected in prose patterns as well as in poetic works printed in those journals. As we know children's literature is written in accordance with the age of children. This issue was also emphasized in literary examples published in children's press agencies.

This magazine also contains Mammadali Sidki's works for children. Mammadali Sidki (1888-1956) is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani literature of XX century. Mammadali Sidki takes an important place in the history of Azerbaijan literature. Mammadali Sidki is one of the most prominent enlightened realism of the Azerbaijani literature of XX century. His prose is rich with deep humanistic senses and qualities.

The article has been dedicated to the prose for children of Mammadali Sidki. In this paper attention is directed to the various phase's of literary activities of Mam-

madali Sidki in the years 1914-1915. There have been analysed characteristic works, published in the magazine "Mekteb" ("School"), their idealogical-literary features have been clarified. There are have been telis opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his writer.

Key words: Azerbaijan literature, Nakhchivan literary environment, children's literature, prose, Mammadali Sidki, "Mekteb" ("School") magazine

Г.Гашимли

Забытый писатель журнала «Мектеб» (Школа)

Резюме

Журнал «Мектеб» (Школа) занимает значительное место в истории азербайджанской детской прессы. Он издавался в Баку в 1911/1920-ых годах. Этот журнал сыграл важную роль в воспитании подрастающего поколения. Большинство статей на страницах журнала были посвящены воспитанию и образованию. А так же большинство авторов этих статей были известные писатели и учителя того времени. Они в своих статьях предпочитали писать о проблемах науки, школ и образования. Этот аспект нашел отражение в прозаических высказываниях, а также в поэтических произведениях, опубликованных в этом журнале. Как нам известно, детская литература пишется по возрастной категории детей. Литературные примеры, опубликованные в агентствах детской прессы, также относятся к этим категориям. В журнале также опубликован рассказы писателя Мамедали Сидки для детей. Статья посвящена творчеству забытого литератора Мамедали Сидки Сафарова (1888-1956). Мамедали Сидки занимает значительное место в истории азербайджанской литературы. Он является одним из выдающихся представителей азербайджанской просветительской литературы двадцатого века. Его проза пронизана гуманизмом, глубокими чувствами. В статье впервые в литературоведении исследуются педагогические рассказы Мамедали Сидки Сафарова, написанные для детей в 1914-1915-ые годы. В работе анализируются характерные произведения писателя, опубликованные в журнале «Мектеб» (Школа). Выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о художественном стиле писателя, а также выявляются главные особенности его прозы и сделаны некоторые вводы.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Нахчыванская литературная среда, детская литература, проза, Мамедали Сидки, журнал «Мектеб» («Школа»)

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.05.2020

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əbülfəz Quliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAKİBƏ ƏLƏSGƏROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosenti,
ADPU
Üzeyir Hacıbəyov 34
sakibaalesgerova@mail.ru

BÖYÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN SON İLLƏRİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN VƏ SOVET AZƏRBAYCANI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Böyük Vətən müharibəsi illərində Cənubi və Şimali Azərbaycan ədəbi əlaqələri təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu hərəkata qoşulan vətənpərvər şairlər idi. Onları bir amal, bir məqsəd birləşdirirdi. Əsərlərində azadlıq, istiqlal motivləri üstünlük təşkil edirdi. Ürək sözlərini ana dilində qələmə alan bu şairlər xöşbəxt görünürdü. İlk dəfə cənublu bacı, qardaşlarımızın dili, qələmi azad idi. Bəşəri ideyalar onları ağışuna almışdı. Əsərlərini Sovet Azərbaycanında nəşr olunan mətbu orqanlara göndərirdilər. Şər qüvvələr üzərində qələbənin poetik tərənnümü onlara yaradıcılıq gücü verirdi. Bu hissələrini cənublu qardaşları ilə bölüşən yazarlar bir növ mənəvi sakitlik tapırdı. Şimali Azərbaycandan gələn heyət onları müharibə dəhişətlərindən xilas etmişdi. Onları xilas edən əsas güclərdən biri də fədailərin səngərdəki qəhrəmanlığı idi. Xalq qəddar pəhləvi rejimindən xilas olmuşdu. Cənubluların tarixən fikri, mənəvi rəhbərləri olub. Xiyabani, Səttər xan unudulmazdır. Pişəvərinin ideya rəhbərliyi isə əvəz olunmazdır. Bu rəhbərlər öz milləti yolunda canlarından keçib. Odur ki, cənublu yazarların qəhrəmanlığını uzun illərdir tərənnüm edir. Azəri xalqı qədərbilən xalqdır. Keçmişinə və gələcəyinə sahib çıxmağı bacarır.

Açar sözlər: Cənub, poeziya, Böyük Vətən müharibəsi, Şimali Azərbaycan mətbuatı.

Cənubi Azərbaycan xalqına böyük Yaradan bir il də olsa, azad dövlət, azad dil, içərisində xain olmayan müstəqil ordu qismət etdi. O bir ilin şöhrəti, şanı, qüruru, təntənəsi uzun illərdir yaşanmaqdadır. Məktubda Cənubi və Şimali Azərbaycanın ayrı düşməsinə yanğıyla təsvir edən şairlər bunu ağır dərd adlandırır:

Bir ölüm, bir də fəraq olmaya kaş,
Qalmaya qardaşa həsrət qardaş. (2.3)

Qızıl Ordunun tarixində çox sayda “qara ləkə” var. Beş il Cənubda qaldı, kömək etdisə də, sonra öz mənafeyini düşünüb işini yarımçıq qoydu və qaçdı. Bir “qara ləkə” də onda qazandı. Amma cənublu şairlər, azəri övladları çox sədaqətlidir, dost dediyinə minnət duyar, kəsilən duz-çörəyi yüksək qiymətləndirər. Onların məhəbbəti gözlərdə deyil,

könüllərdə yaşar. Ordu cismən Cənubdan ayrılır. Ancaq tərənnüm uzun illər davam edir. Vaqıfdən sitat gətirən şairlər çox kədərlənib:

“Ayrı düşsəm də o gözəldən mən,
Qəlbinə yol görünür qəlbimdən”.

Dostlarının ölkələrini tərk etməsi onlar üçün çox qüssəli andır. Vətənin taleyi təhlükədə ola bilər. Fars zülmünün ayaqlar altında qaldığı bir zamanda ordunun çıxması xalqda təşviş yaradır.

Hilal Nasirinin harayı indi başa düşülür. İnsanları köməyə çağırır. Onları fars şovinistlərindən qoruyan bu əsgərlərə məhəbbəti o qədər böyükdür ki, onları eşq kəməndinə salan “yari-mehriban” adlandırır, hətta Təbrizi gülüstana çevirən o kəslərin gedərkən gülləri də, Gülüstanı da apardıqlarını bəyan edir.

Hilal, sanma ki, yarın çevirdi üz səndən
O da sənin kimi, vallahi bağı qan gediri. (2,3)

Cənublu bacı-qardaşlarımız düşünmüşdür ki, Qızıl Ordu onları İkinci Dünya müharibəsinin dəhşətlərindən xilas etmiş, azadlıq və mədəniyyət yolunu onlara göstərmişdir. Ancaq belə deyil. Fars şovinistləri ilə, ingilislərlə onlar özü-fədailər, bir də milli hökumətin baş vəziri S.C. Pişəvəri ardıcıl olaraq həm ideoloji, həm də səngərdə qəhrəmancasına vuruşmuşlar. Qızıl əsgər də bir istinadgah idi. S.C. Pişəvəri “Qızıl əsgər” qəzetində onlara dəstəkləri üçün minnətdarlığını bildirərək yazırdı ki, İran xalqlarının qəddar Pəhləvi rejimindən, işgəncələrdən xilas olmasında Sovet əsgərlərinin böyük əməyi var. Cənubda Qızıl Ordunun bir müsbət avantajı da o idi ki, xalqın daxili işinə qarışmırdı. O vaxt Vətəni xilas edən fədailərin vətənə bəslədikləri məhəbbət və sədaqət, ali əxlaq nümunələri və cəngi qəhrəmanlıqları idi. Fədailərin bu nümunəvi hərəkətləri uzun illərdir biz azərbaycanlıların ibrət dərsinə çevrilib. Qızıl Ordudan əvvəl onların ideya, fikri, mədəni rəhbərləri olub. Səttar xan kimi, Ş.M. Xiyabani kimi. Azərbaycan xalqının böyük fədailəri, milli qoşunun döyüşçüləri öz milləti yolunda həmişə canından keçməyə hazır olub. Buna mədəniyyət və yaxud mədəniyyət ordusu demək olarsa, belədir. O vaxt Təbrizdə qazılan 8 su quyusundan xalq da, Qızıl Ordu əsgərləri də halallıqla istifadə etmişdir. Poeziya nümunələrindən aydın olur ki, teatr, kino və klublar xalqın üzünə açılmışdı. Amma Qızıl Ordu həkimlərinin fəaliyyəti danılmazdır. İnsanları müalicə edərək xəstəliklərin pəncəsindən xilas edən, onların qayğısına qalan həkimlər hər cür təşəkkürə, tərənnümə layiqdir. Eyni zamanda bir müsbət hal da o idi ki, Azərilərin adət-ənənələrinə, mentalitetinə zərər verəcək hallar baş vermirdi. Bəlkə də, bu Şimaldan Cənuba ezam olunmuş milliyyətçə azərbaycanlı olan siyasilərin və mədəniyyət xadimlərinin xüsusi nəzarətinin nəticəsi idi ki, əxlaq və tərbiyə məsələlərində heç bir qüsur nəzərə çarpmırdı. Bu, sözdə deyil, işdə özünü göstərirdi.

Təbrizin lirik şairi Fəxrəddin Məhzun, Urmu şairlərinin əksəriyyəti yurdun bəzəyi “yoldaş”ın ayrılmasını kədərlə qarşılayırdılar. Hər biri öz ürək sözlərini şeirə töküdü. F. Məhzun “Ədəbiyyat” qəzetinə göndərdiyi şeirində yazırdı:

Fəraqından bütün gözlər dolur yaş,
Bağü-bağça, qan ağlayır dağ-daş.
Bizim yurdumuzun bəzəyi yoldaş
Bu gün gülə-gülə ayrılır bizdən. (2,3)

Həmin dövrdə Təbrizdə mədəniyyət məsələlərinə məxsusi diqqət yetirilirdi. Təbrizli aşiq şair Aşiq Hüseyn yenicə yaranan milli hökumət tərəfindən Xalq artisti adına layiq görülmüşdü. Hər yerdə hörmətlə qarşılaşan A. Hüseyn Sovet nümayəndə heyəti ilə də xoş münasibət yaratmışdı. O da öz məhəbbətini onlara yetirməklə bərabər, getmələrinə də məyus olurdu.

Ayrılıb uzağa gəl düşmə məndən,
Hicran kəlməsini soruşma məndən.
Könülsüz əl verib görüşmə məndən,
Mən aşiqəm sən canana, xoş gəldin! (2,3)

Onların getməsi aşiq-şairi o qədər kədərləndirir ki, bu vəziyyətin, məlalın onu Şeyx Sənana döndərəcəyindən qorxur və Şimala Azəri övladlarının atəşin salamlarını göndərir. Əli Tudə isə tam şəkildə inanır ki, Qızıl Ordu hissələri kəsdikləri duz- çörəyə sədaqətli olar, tapdamaz, unutmaz və dostlarını yarı yolda buraxıb atmaz:

Qəlbim tutulub da gözüm dolsa da,
Lakin toplayıram qüvvəmi yenə,
Çünki ümid verir qardaşım mənə.
Bilirəm atmamış, o atmaz məni,
Unutmaz heç zaman, unutmaz məni. (2,3)

Bəli, “ortağ qardaşımız!!!....” bizi heç vaxt “unutmadı”: nə Qarabağ hadisələrində, nə də qanlı Yanvarda..... Hər zamanın bir hökmü var, deyirlər. Yaman yaxşı, düşmən də dost ola bilər. Atalar onu da deyir ki, “Qarı düşmən dost olmaz”, “İlanın ağına da lənət, qarasına da”.... Amma tarix dostluqları da, düşmənlikləri də ələyir. Zaman-zaman hər kəsin yaxşı və pis əməli üzə çıxır, düyün açılır, məqsəd aydınlaşır. Məlum olur ki. Cənubi Azərbaycan xalqını “azadlığa çıxarmağa” gedən sevimi Qızıl Ordu əslində özünün cənub sərhədlərini qorumağa gedib. Cənubun neft ehtiyatlarına belə “tamah salıb”. Əvvəl İranla əlbir olan bu “dostlar” ayı və şir məsəli Azərbaycanı parçaladılar. Yenə Azərbaycan üzərindən öz işlərini yürüdülmüşlər. Əli Tudə “O ağır günəmdə köməyə gəldi” deyəndə olacaqlardan xəbərsiz idi. Eynən Azəroğlu kimi. 1921-ci ildə anadan

olan, taleyinə də “21 Azər” hərəkatı yazılan, 25 yaşında olarkən “Təbrizin görkəmli şairi” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1946-cı il, №13 (447) adlandırılan Balaş Azəroğlu şeirlərində həmin dövr hadisələrini, xalqın sevinc və kədərini qələmə alır, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları qazanır, gözəl bədii nümunələr yaradırdı. Azəroğlu həm cismən, həm də qələmi ilə vətəninin azadlığı uğrunda mübarizədə özünü fədai kimi tanıdan şairlərdəndir. Faşizmin üzərində qələbəyə sevincə də, ikiyə parçalanmış Azərbaycan varası onu incidir. Qəzetin həmin sayında 3 şeiri nəşr olunub: “9 May-Qələbə günü”, “Şeir”, “Azərbaycan”. Bir gözüylə qələbə sevinci yaşayan şair o biri gözüylə vətən dərdinə ağlayır:

Bəlkə hər ürəkdə min bir Araz var,
Sönmür Arazdakı coşğun dalğalar.
İstəsən bunları qurudasın, bil,
Əvvəlcə ellərin göz yaşların sil.
Sil bu ürəklərdə yer salan qəmi,
Qalmasın nə Araz, nə hicran qəmi! (3,4)

Ona görə ki, Azərbaycan onun üçün könül quşunun qonduğu “budaq”, anasının mehriban qucağı, arxalandığı yeganə dayaq, sirr ocağı, ümid yeri, azadlıq şalələsinin qaynadığı bir bulaqdır. Səzsiz qəsb, təcavüz, müharibə, qan, qada görün Azərbaycan o şah vüqarını heç zaman düşmən qabağında əyməyib. Vətən onun üçün ilham pərisi, pərvanəsi olduğu odlar ocağı-odlar yurdudur. Heç bir dünya ölkəsi Cənubun fədai oğulları kimi qəhrəman görməyib. Hər dəfə “alçaq yağı”ların tələsinə tuş gəlirlər. Odur ki, aslanlar oylağı, Babək yurdu, Oğuz igidlərinin yatdığı torpaqlar uzun illərdir düşmən tapdağındadır. B. Azəroğlu yazır:

Yəqin bu halımı duymusan sən də,
Mən heç içməyirdim dostlar içəndə.
Amandır sərhəddi qatar keçəndə,
Doldur piyaləmi Arazdan mənim. (3,4)

XX əsrin 40-50-ci illərinin mətbuatını izləyəndə Cənubi Azərbaycan şair və yazıçılarının böyük ürəyi, təxəyyül diapazonu insanı heyrətə salır. Xüsusən poeziyanın mövzu dairəsi inanılmaz dərəcədə zəngindir. Həmin illərin ağır hadisələrinin içərisində olan bu yazarlar təkcə fədailərin başına gələnləri, qəhrəmanlıqları deyil, ikiyə parçalanmış Vətən dərmini, dünya xalqlarının azadlıq uğrunda müharibəsini, faşizmin üzərində qələbənin sevincini və s. dərin hissləri ilə dərk edir və qələmə alırdılar. Kədər hissi və tərənnüm onların yaradıcılığında qoşa addımlayırdı. Əgər azadlığı dünyada axan şalələyə bənzətsək, Cənubi Azərbaycan onun qaynadığı bulaq idi. Azadlıq və istiqlaliyyət hissi onların damarlarında axan qana qarışıb. Torpaqları da qanla yoğrulub. Fars şovinizminin Azəri torpaqlarına basdığı hər ayaq izi qan ağlayır. Qarabağı, Cənub, Zəngəzur, Dərbənd tor-

paqları və s. Azəri xalqı gələcəyə ümidlə, sevinclə baxır. Amma bir yanı geriyə döndükdür, yaralıdır. Bir yanı batmış gəmi kimi. B. Azəroğlu yazır:

Mən onsuzda məstəm, dəryadır qədim,
Bir gün ayrılmamış qəmdən aləmin.
Doldur piyaləmi qərq olmuş gədim
Çıxa ta dərindən, dayazdan mənim. (3,4)

“Ədəbiyyat” qəzetinin 1946-cı il, 1 may sayında Təbrizin görkəmli lirik şairi Həbib Sahirir şeirləri nəşr olunub: “Bir toxucu qıza”, “Təbrizə”, “Şeir və xəyalın qapısı”. 43 yaşlı, ali təhsilli, mükəmməl biliyə və mədəniyyətə malik bu şair həm də gənc nəslin tərbiyəsi ilə məşğul olan bir xalq müəllimidir. Özünəməxsus, orijinal bir təbi var. İfade gözəlliyi, bədii təsvir vasitələrindən yerli-yerində istifadə, obrazlılıq onun poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindəndir. “Bir toxucu qıza” şeirində təhkiyə də var, lirik ricət də. Şair rəngi qaçmış, səsi kallamış, günəş görməyən, uşaqlığını toxuculuq karxanasında xalça toxumaqla keçirən kiçik bir qızın həyatını canlandırır. Onun incə, əlləriylə toxuduğu bəzəkli xalçalar varlıqların salonlarını bəzəyir. Bu zavallı qızın özünün isə heç nəyi yoxdur.

Nə vaxtadək ac qarına işləyib,
Yorğun əllər sərf edəcək min əmək?
Eşidibsən bu məsəli babadan:
“Çılpaq gəzib özgələri süsləmək”. (4,2)

Qələmini azadlıq, istiqlaliyyət, yaşayış uğrunda mübarizəyə həsr edən Həbib Sahir bu yaşda qızların məktəbə gəlməsini istəyir. Amma imkanlı qızları o yaşda geyinir, bəzənir, məktəbə gedir, “gül kimi açır”. Toxucu qızın isə açan gülü vaxtsiz solub. Zəngin qızlarının qisməti məxmər, onunsa qisməti bezdir. Şair bundan çox məyus olub. Onun toxucu qıza arzuları var:

Gül, günəşlər açsın solmuş güllərin,
Gül, quş kimi qanat açıb uzaqlaş,
Qızıl günəş öpsün sarı tellərin! (4,2)

“Təbrizə” şeirində şəhərin gələcəyinə inamından, “Şeir və xəyalın qapısı”nda isə açılan qapıların məcazi anlamlarını poetikləşdirən şair öz xəyal qapısından bəhs edir. Onun xəyal qapısının biri üfüqdə, dağların üstündə görünən ustadı Ləlidən bir qapıdır, özü də başqa bir aləm qapısı. Axşam açılan qapını qəm qapısına bənzədən şair, şəfəq qapısına da gedə bilir. Onun xəyal quşu zülmətdən keçmədən xəyalət qapısını da açmaq istəyir. Günün dağda sönməsini pərdələnən qapıya oxşadan şairin sevdiyi qapı isə ulduzlu göydə yaranır və onun gözəl əsərlər yazmasına səbəb olan xəyalın qapısıdır. Maraqlı və orijinal bir təsvirdir. Doğrudan da, şair olmağın ülviliyi, gözəlliyi belə məqamlarda daha çox nəzərə çarpır. Adi insanların düşünə bilməyəcəyi, həsəd aparılacaq nüanslar. H. Sahir və digərləri kimi istedadlı insanların namərd mancanağında zaman-zaman əzab çək-

mələrinə düşünmək belə qorxuncdur. Amma “gec olar, güc olar” el məsələsinə inanmaq lazımdır. Cənubi Azərbaycan xalqı təkə yaradıcı insanları, fədailəri ilə deyil, tarixi abidələri ilə də öyünməlidir. 1940-50-ci illərin qəzet və jurnal səhifələrini vərəqlədikcə, qədim Azərbaycan şəhəri Marağanın tarixi binaları ilə məşhur, üzüm bağları arasında gizlənmiş bir şəhər olduğunu öyrənirsən. 1148-ci ildə tikilmiş “Qırmızı gümbəz”, 1197-ci ildə tikilmiş “Göy gümbəz”, Səlcuqilər dövrünün yadigarı olan, memarlıq sənətinin gözəl nümunəsi. Amma belə gözəlliyi düşmənlər gözü götürməmiş və qarət etmişdir. Dünyaca məşhur, Şərqi ölkələri arasında bir elm ocağı kimi tanınan “Marağa” rəsədxanasını quyuya oxşar qaranlıq bir mağaraya çevirən də düşmənlərdir. Təbrizdəki “Rəşidiyyə” elm şəhərciyi, “Məqbərətüşşüəra”nın taleyi eyni şəkildə sonlanıb. Qulam Məmmədəlinin deyimində oradakı karvansaraların əksəriyyəti də elm aləminin diqqətini çəkməsin deyərək eyni tale yaşayıb. 1946-cı ilin son aylarının dəhşətlərinə qədər Cənub xalqı Şimalın dəstəyi ilə az müddətdə olsa da gözəl günlər yaşadı. Məsələn, yazıçı Vera İnbəri İran yazıçıları ilə I qurultayına (1946, avqust) Sovet yazıçıları gətirmişdi. Vera xanım yeni demokratik məfkurələri tərənnüm edən, yeni formalar axtaran gənc şairlərin çıxışını çox bəyənməmişdi. Qurultayda Məmməd Arif Dadaşzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məruzəsi yüksək şəkildə alqışlanmışdı. Bu da o zaman dostluq və mədəni əlaqələrin mövcudluğunun sübutu idi. Qurultaydan sonra Şiraz şəhərində Sədinin, Hafizin, Hafizin müəllimi Kirmaninin qəbrinin ziyarət edilməsi təqdirəlayiq bir iş idi. Təbrizdə və Şirazda bu xüsusda xüsusi yerlərin təşkil olunması da həm inkişafın, həm də ədəbi-mədəni əlaqələrin göstəricisi idi. Mir Mehdi Çavuşu yazırdı:

Gəlinidir qoca Şərqi, gözəlidir dünyanın,
Yer üzündə cənnət kimi gülzarı var yurdumun. (1,6).

Ədəbiyyat

1. “Ədəbiyyat” qəzeti. 1945-ci il, 5 may, №2
2. “Ədəbiyyat” qəzeti. 1946-cı il, 31 may, №15
3. “Ədəbiyyat” qəzeti. 1946-cı il, 9 may, №13
4. “Ədəbiyyat” qəzeti. 1946-cı il, 1 may, №4

S.Alesgerova

South Azerbaijani poetry in journalism (1944-1945)

Summary

The article analyzes the literary relations between South and North Azerbaijan during the Great Patriotic War. They were patriotic poets who joined this movement. They were united one goal, one purpose. The motives of freedom and independence prevailed in his works. These poets, who wrote the words of their hearts in their native language, looked happy. For the first time, our southern sister and brothers' language and pen were free. Human ideas embraced them. His works were sent to the press published

in Soviet Azerbaijan. The poetic hymn of victory over the forces of evil gave them creative power. The writers who shared these feelings with their southern brethren found a spiritual peace. A delegation from northern Azerbaijan saved them from the horrors of war. One of the main forces that saved them was the heroism of the martyrs in the trenches. The people were saved from the cruel Pahlavi regime. Southerners have historically thought and spiritual leaders. Khyabani, Sattar khan is unforgettable. The professional leadership of the idea is irreplaceable. These leaders gave their life for their nation. That is why the heroism of southern writers has been celebrated for many years. The Azeri people are appreciative. Able to own the past and future.

Keywords: South, poetry, Great Patriotic War, North Azerbaijan press.

С.Алекберова

Южно-Азербайджанская поэзия в журналистике (1944-1945)

Резюме

В статье анализируются литературные связи между Южным и Северным Азербайджаном в годы Великой Отечественной войны. Это были поэты-патриоты, присоединившиеся к этому движению. Они были объединены одной целью, одной целью. Мотивы свободы и независимости преобладали в его произведениях. Эти поэты, написавшие слова своих сердец на родном языке, выглядели счастливыми. Впервые язык и ручка нашей южной сестры и братьев были бесплатными. Человеческие идеи охватили их. Его работы были направлены в прессу, опубликованную в Советском Азербайджане. Поэтический гимн победы над силами зла дал им творческую силу. Писатели, которые поделились этими чувствами со своими южными братьями, обрели духовный мир. Делегация из северного Азербайджана спасла их от ужасов войны. Одной из главных сил, которые их спасли, был героизм мучеников в окопах. Люди были спасены от жестокого режима Пахлави. Южане имеют исторически мыслительных и духовных лидеров. Хиябани, саттар хан незабываемый. Профессиональное лидерство идеи незаменимо. Эти лидеры отдали свою жизнь за свою нацию. Вот почему героизм южных писателей прославлялся на протяжении многих лет. Азербайджанский народ благодарен. Способен владеть прошлым и будущим.

Ключевые слова: Юг, поэзия, Великая Отечественная война, Северная Азербайджанская пресса

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 14.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Əhmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ORUC ƏLİYEV
AMEA Folklor İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
orucsohraboglu@gmail.com

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA MEYVƏLƏRİN MİFOLOJİ SEMANTİKASI

Xülasə

Azərbaycan nağıllarında ən çox adı çəkilən, qeyri-adi qəhrəmanların törənişi ilə bağlı olan meyvələrdən biri də nardır. Bu məqalədə narla bağlı nağıl motiv, süjet və obrazları üzərində dayanılır. Bu baxımdan “Nar qızı” nağılı diqqəti cəlb edir. Nağılın əsas qəhrəmanı narın içindən çıxan qızıdır. “Nar qızı” nağılı Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisində 408-ci nömrə altında qeydə alınmışdır. Bu süjet müxtəlif bölgələrdə yayılmışdır. “Nar qızı” nağılının “Qıra qız”, “Əməmxiyar qızı”, “İncili Mərcanın nağılı”, “Əyil, çinarım, əyil” adlı variantları var. Bu da təsadüfi deyil, ağaca, bitkiyə inamla bağlı bir hadisədir. Mifoloji inamlara görə, od, su, bitki, torpaq ilkin olmuşdur. Haqqında danışılan nağıllarda da ağac, bitki həyat və yenidən yaranışı simvolizə edir.

“Padşah oğlu” nağılında da narla bağlı motiv aparıcı yer tutur. Bu nağılda nar qeyri-adi, möcüzəli bir vasitə kimi əks olunur. Bu vasitə nağıl qəhrəmanına yeni həyat bəxş edir, onun həyatının axarını dəyişir. Bir sıra nağıllarda isə qeyri-adi köməkçinin bəxş etdiyi narın sayəsində nağıl qəhrəmanı istəyinə çatır, sınaqlardan keçə bilir. Bu tip nağıllarda nar zənginliyin, var-dövlətin simvolu, işarəsi kimi əks olunur. Süjeti sınaqlar üzərində qurulan “Daşdəmirin nağılı” və bu sərəya daxil olan bir sıra nağıllarda isə nar sirrin saxlanması vasitəsi kimi bir mənə daşıyır. Burada narın yerə çırpılıb dənələrinin ətrafa yayılması sirrin açılmasına işarəni göstərir, bununla sirr sahibi onun açılmasına razı olduğunu bildirir.

Açar sözlər: şahzadə, vəzir, div qarısı, nar ağacı, çinar ağacı, quyu, çevrilmə, beşik, muncuq

Folklor örnəklərində, o cümlədən nağıllarda təbiət – yer, göy, ağaclar, dağlar, çaylar canlı təsəvvür olunur. Bu, insanların ilkin inamları, görüşləri ilə bağlı olmuşdur. Çünki insanlar özlərinə aid olan hər şeyi təbiətdə də görməyə çalışmışlar, özlərini təbiətlə vəhdətdə götürmüşlər. Bu baxımdan, nağıllarda bir sıra meyvələrin qəhrəmanın həyatında mühüm yer tutması təsadüfi deyildir. Belə meyvələrdən biri almadır. Bir çox nağıllarda övladsız valideynlər möcüzəli almanı yedikdən sonra istəklərinə yetirlər. Məsələn, “Şəms-Qəmər” (3, 5-36) nağılında təsvir olunur ki, övlad həsrətində olan padşah həmişə qəm çəkir. Vəzirin məsləhətilə padşah fəqir-

füqəraya pay paylamağa başlayır... *“Padşah xəzinəsinin ağzını açdı, qırx gün, gecə fəqir-füqəraya pul, paltar, yemək payladı. Qırxıncı gün bir dərviş padşahın barıqahına gəldi. Padşah əmr etdi ki, dərvişə də pay versinlər. Dərvişə pay vermək istədilər, dərviş dedi:*

– *Qibleyi-aləm, pay alan dərviş deyiləm, pay verən dərvişəm. Al, bu almanı tən bölüb yarısını özün ye, yarısını da hərəmin yesin. Sənin bir oğlun olacaq, adını Qəmər qoyarsan”* (1, 5-6). Padşah dərvişin dediklərinə əməl edir və bunun nəticəsində onun ay parçası kimi bir övladı dünyaya gəlir.

Nağıllarda ata-ananın möcüzəli almanı yeməsilə dünyaya gələn uşaqlar qeyri-adi keyfiyyətlərlə başqalarından fərqlənirlər. Bu motiv, ümumiyyətlə, Şərq xalqlarının folklorunda geniş yayılmışdır. V.M.Jirmunski bu barədə yazır: *“Sehrli nağıllarda, xüsusən Şərq xalqlarında (ərəb, fars, türk) magik mayalandırmanın əsas vasitəsi almadır. Bu almanı övladsız padşaha (bəzən isə onun vəzirinə) səyahət zamanı (və ya onun yuxusuna girmiş) qoca dərviş bəxş edir”* (11, 229).

Bu motivə “Cantiq”, “İbrahim”, “Şahzadə Mütəlib”, “Soltan İbrahim”, “Məlik Məmməd və Məlik Əhməd”, “Padşah oğlu”, “Yusiflə Sənubər”, “Uşaq pəhləvan” və s. nağıllarda da təsadüf etmək olar.

Nağıllarda dirilmə, cavanlaşdırma, uşaqlıq və s. funksiyaları yerinə yetirən alma, ümumiyyətlə, dünya mifologiyası və folklorunda da tez-tez rast gəlinən obrazlardır. Alma ağacı meyvəsini məhsuldarlıq kultu ilə bağlı olaraq bərəkət rəmzi kimi də dəyərləndirmək olar.

Azərbaycan nağıllarında ən çox adı çəkilən, haqqında danışılan meyvələrdən biri də nardır. Bu məqalədə narla bağlı nağıllar üzərində dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq. Belə nağıllardan biri “Nar qızı” (3, 116-120) xüsusilə diqqəti cəlb edir. Mövzu ilə bağlı fikirlərimizi aydınlaşdırmaq üçün bu nağılın məzmununu qısa şəkildə yada salaq: şah oğlu yuxuda gördüyü Nar qızına aşiq olur. Vəziri yanına çağırıb yuxusunu ona söyləyir və tələb edir ki, gərək gedib Nar qızını mənə gətirəsən. Vəzir divlər məkanında olan Nar qızını gətirməyin müşkül bir iş olduğunu, bunu bacarmayacağını söyləyir. Şah oğlu onu öldürəcəyi ilə hədələyir. Əlacsız qalan vəzir bu işə razılıq verir. Tədarük görüb Nar qızını gətirmək üçün yola düşür. Yolda rast gəldiyi div qarısından öyrənir ki, buradan bir az uzaqdakı bağda nar ağacı var. O ağacın başında üç nar var. Ancaq ağacın ətrafında divlər keşik çəkirlər. Vəzir sehr və ovsunun köməyi ilə divlər yuxuya gedən vaxt narları dərib geri qayıdır. Öz şəhərlərinə yaxınlaşanda bir kənara çəkilib əvvəlcə narlardan birini, sonra ikincisini parçalayır. Bu narların içindən heç nə çıxmır. Üçüncü narı parçalayanda isə bu narın içindən gözəl bir qız çıxır. Qız nardan çıxan kimi on beş yaşında bir sənəm olur. Vəzir onu şah oğluna aparmaq istəyəndə qız deyir ki, mənə bu hal ilə aparma, özü də toy edin, sonra aparın. Nar qızı çinar ağacının başında gözləyir. Vəzir isə saraya gəlib əhvalatı şahzadəyə danışır. Bu hadisədən xəbər tutan qulluqçu su götürmək üçün Nar qızının olduğu çinarın dibindəki quyuya tərəf gəlir, Nar qızını görüb çinar ağacının başına çıxır, bir az söhbət eləyəndən sonra qızı itələyib quyuya salır, onun

yerində isə özü dayanır. Nar qızı isə quyudan çıxıb kənardə bir gül ağacına çevrilir. Nar qızını aparmağa gələn şahzadə ilə vəzir çinar ağacının başında qara bir qızı görüb təəccüblənirlər. Elə güman edirlər ki, qız günün qabağında qalıb qaralıb. Əlacsız qalıb bu qızı götürüb şəhərə gəlirlər, toy edib qızı şahzadəyə alırlar. Vəzir qayıdanda çinarın dibindəki güldən bir dəstə də dərib gətirir və bu gülü şahzadənin arvadı qara qıza göndərir, qara qız isə gülü götürüb pəncərədən eşiyə atır. Gül dönüb bir çinar ağacı olur. Bir ildən sonra şahzadənin qara qızdan bir oğlu olur. Arvadı şahzadəyə çinar ağacını kəsdirib uşağına beşik düzəltdirir. Çinar ağacının bir parçası isə bir kənara düşür. Bu ağacı parçasını bir qarı aparıb evində taxçaya qoyur. Qarı hər gün yun alıb əyirib satır, onun qazancı ilə dolanırmış. Ağac parçası hər gün qarı evdən çıxan kimi dönüb gözəl bir qız olur, yemək hazırlayır, qarının yununu cəhrədə əyirir, yenə ağac parçası olub öz yerində dayanır. Hadisədən xəbərdar olan qarı günlərin bir günü gizləyib qızı tutur. Qız yalvarır ki, bu sirri heç kimə bildirmə. Bundan sonra onlar bir yerdə mehriban yaşamağa başlayırlar. Bir gün xəbər çıxır ki, səfərə çıxmaq istəyən şahzadə atlarını camaata paylayır və şərt kəsir ki, kim ona verilən ata yaxşı baxa bilsə, ona qiymətli hədiyyə veriləcək. Nar qızı qarıya yalvarır ki, o da gedib bir at alsın. Nələc qalan qarı gedib bir at istəyir. Şahzadənin adamları qarını başdan eləmək üçün ona arıq bir at verib yola salırlar. Qız atı tövləyə çəkib burada ona baxmağa başlayır. Vaxt tamam olanda şahzadə verdiyi atlara baxıb heç birini bəyənmir. Axırda qarının evinə gəlib ondan da gətirdiyi atı istəyirlər. Ancaq bu atı heç kim tövlədən çıxara bilmir. Nar qızı üzünü gizlədib, tövlədən atı gətirib şahzadənin göndərdiyi adamlara verir. Bu vaxt xəbər çıxır ki, səfərə çıxan şahzadənin paltarına inci-muncuq tikmək üçün usta arvadlar yığılsın. Nar qızı da bu mərasimə gəlir. Şahzadənin arvadı inci-muncuqları gətirib onlara verir. Arvadlar da növbə ilə oxuya-oxuya inci-muncuqları tikməyə başlayırlar. Növbə Nar qızına çatanda oxuya-oxuya başına gələnləri açıb söyləyir.

Bu nağılın əsas qəhrəmanı narın içindən çıxan qızıdır. Nar qızını qulluqçu çinarın başından vurub quyuya salır. O, quyudan çıxıb kənardə bir gül ağacına çevrilir. Həmin çinar ağacının dibində bitən gül ağacından vəzir bir dəstə gətirib qulluqçu qıza verir. O isə bir gül dəstəsini götürüb pəncərədən eşiyə atır. Gül dönüb bir çinar ağacına çevrilir. Qara qız bu ağacı kəsdirib uşağına beşik düzəltdirir. Ancaq bu ağacın bir parçasını bir qarı götürüb evinə aparır. O ağac parçası yenidən qıza çevrilir. Burada ağaca, bitkiyə inam öz əksini tapmışdır. Bu barədə araşdırma aparan M.Seyidov ağaca inamın animizm ilə bağlı olduğunu ehtimal edir: *“Ağac – Dünya ağacı deyildiyi kimi, animizmlə bağlıdır və təbiətə inamın ən əskilərindən, ən uzun ömürlülərindəndir. Çünki bu inamı – əski insanın məişəti, ilkin insanın özünü yaşatma, var olma, olum qoruma hissi yaratmış və uzun yüzilliklər boyu yaşatmışdır. Ağac qidadır, ağac ilkin silahlardan biridir, ola bilsin, lap ilkindir. Ağacın yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərlə bağlılığı əski xalqların ulu babalarının təfəkküründə oxşarlıq yaratmış və beləliklə də xalqların ona inamında tipoloji hadisə kimi gözə çarpır.*

Azərbaycan xalqının soykökündə duran soy, qəbilə birləşmələrində, elə xalqın özündə ağaca inam güclü imiş. Bizcə, Azərbaycanın mif panteonunu ağaca inamsız göz qarşısına gətirmək çətinidir” (10, 206).

“Nar qızı” nağılı Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisində 408-ci nömrə altında qeyd alınmışdır (8, 128). Bu süjetin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yayıldığını müşahidə edə bilərik. Məsələn, “Qıra qız” (1, 137-140) nağılında əsas qəhrəman qıranın içindən çıxan qızıdır. Bu nağılda görülən yuxunun dalınca gedən şahzadə üç qıranı tapır. O yolda birinci qıranı kəsir, içindən gözəl bir qız çıxıb “mənə su” – deyir, ancaq şahzadə su tapa bilmir, qız ölür. Şahzadə ikinci qıranı kəsəndə də eyni hadisə təkrar olunur. Şahzadə üçüncü qıranı bir bulaq tapdıqdan sonra kəsir. Qıranın içindən çıxan qız “mənə su” – deyən kimi şahzadə ona su verir, qız sağ qalır. Bir müddət sonra şahzadə hazırlıq görməyə gedir, qızı isə çinar ağacının başına qoyur. Bir vaxt bir cadugər qarı özünü korluğa vurub bu ağacın dibinə gəlir. Qız bu qarıya kömək etmək istəyəndə qarı onu itələyib dərəyə salır, muncuğunu da sındırır. Qıra qız dönüb qızılgül olur. Qarı öz qızını çinara çıxardır. Geri qayıdan şahzadə çinar ağacının başındakı qızın Qıra qız olduğunu güman edərək onu düşürüb aparır. Şahzadə dərədəki qızılgüldən də bir neçəsini götürüb bağçada əkir. Bir müddət sonra qızılgüllər bir ağaca çevrilir. Arvadı bu ağacı kəsib yandırdırır, çörəkçi buradan keçəndə bir çuvalduz tapır, evinə aparır. Çörəkçi hər gün evdən çıxanda çuvalduz gözəl bir qıza çevrilib, evdəki yunu darayıb əyirir. Bu hadisə bir müddət təkrar olunur. Axırda çörəkçi bu sirri öyrənmək üçün bir tərəfdə gizlənilib hadisədən aqah olur və qızı tutub saxlayır. Qız başına gələnləri çörəkçiyə danışır. Qız həm də ondan xahiş edir ki, mənim muncuğum o qarının qızındadır, get onu al gətir, düzüm boynuma. Bu qız bilir ki, heç kəs onun muncuğunu düzə bilməz. Qız muncuğu düzüb qaytarır. Şahzadə çörəkçinin evinə gəlib hər şeyi öyrənir.

Bu süjetin maraqlı bir variantı da “Əməmxiyar qızı” (6, 190-199) nağılıdır. Nağılda təsvir olunur ki, şahzadə bir qarını incidir. Qarı ona qarğış edir ki, görüm səni Əməmxiyar qızının sehrinə düşsən. Şahzadə gedib dağda Əməmxiyar kolunu qopardır, bu vaxt kol gözəl bir qıza çevrilir. Şahzadə qızı götürüb bir çinar ağacının altına gətirir. Qız ağacın başına çıxıb gözləyir, şahzadə isə ona libas gətirməyə gedir. Bu hadisəni görən bir qaraçı qızı bu qızı vurub ağacdən yerə salır. O saat qız bənövşə koluna çevrilir. Şahzadə qayıdanda gözəl qızın yerində çılpaq bir qız görür, bu işə mat qalır. Həmin qızı götürüb geri qayıdanda bənövşə kolunu da qoparır. Qaraçı qızı işi duyub bənövşələri bir-bir yola atır, aıxırıncı bənövşə sarayın qabağında bir sərv ağacı olur. Şahzadənin qaraçı qızından bir oğlu dünyaya gəlir. Qaraçı qızı ağacı kəsdirib uşağına beşik düzəltdirir. Bu vaxt ağacdən bir parça yerə düşür. Bu ağac parçasını bir qarı aparıb küpünün ağzına qoyur.

Nağılda sonrakı hadisələr “Nar qızı” nağılında olan kimi davam edir. Bu nağılda da incidüzmə zamanı şahzadə aşıq olduğu qızı tapır.

“Nar qız” nağılının “Gah-gah dağında üç xiyara aşıq olasan”, “İncili Mərcanın nağılı”, “Əyil, çinarım, əyil” adlı variantları da var. Bu da təsadüfi bir hal deyil.

Ağaca, bitkiyə inamla bağlı bir hadisədir: *“Suya və bitkiyə (ağaca) inam türkdilli xalqların əski inamlar aləmi ilə bağlıdır. Su da, ağac da (Dünya ağacı) ilkindir. İnsan və həyat onlardan yaranmışdır. Su və Dünya ağacı insanlara can, ruh verir. Bu mifoloji baxış ibtidai insanın həyat tərzindən, yaşayışından, dünyanı dərk etməsindən yaranmışdır. Əski insan üçün su və ağac (bitki) onun həyatı, yaşayışı üçün əsas idi. Buna görə də onlar bir çox xalqlarda dərhal mifikləşmişdir. Bu səbəbdən də insan suda, bitkidə əbədlilik, ölməzlik axtarmışdır”* (9, 118).

Ümumiyyətlə, folklor örnəklərində Günəş (od), su, bitki, torpaq möcüzəli qəhrəmanların dünyaya gəlməsində mühüm yer tutur. Mifoloji inamlara görə bunlar ilkin olmuşdur. “Nar qızı” nağlında və bu nağılın “Qıra qız”, “Əməmxiyar qızı” və digər variantlarında da ağac, bitki həyat və yenidən yaranışı simvolizə edir.

“Padşah oğlu” (7, 36-44) nağlında da narla bağlı motiv aparıcı yer tutur. Nağılta təsvir olunur ki, Səlim adlı yetim bir oğlan bir tacirin yanında işə girir. Tacir bu oğlanla şərt kəsir ki, bir il yanımda işləyərsən, bir ildən sonra haqqını verəcəyəm, nə versəm, dinməzəcə götürərsən. Oğlan tacirin şərt ilə razılaşıq. Tacirin yanında qalib ona can-başla qulluq edir. Səlimin işə belə can yandırması tacirin xoşuna gəlir. O, Səlimə bir illik zəhmət haqqı olaraq bir nar verir. Səlim bu işə çox təəccüblənsə də, bir söz demir. Tacirlə halallaşib ondan ayrılır. Öz-özünə fikirləşir ki, bu nə olan işdir, görəsən, bu narda nə hikmət var? Səlim gəlib bir meşəyə çıxır. Yorğun olduğundan uzanıb yatır. *“...Birdən narın içindən bir gözəl qız çıxıb Səlimin yanında oturdu. Bu dəmdə Səlim də yuxudan oyandı. Baxıb gördü yanında bir nəzənin oturub ki, aləmə işıq salır. Bu işə çox təəccübləndi. Xəbər aldı:*

– *Ay gözəl, sən buralara haradan gəlib çıxdın?*

Qız narı göstərib dedi:

– *Mən tacirin sənə verdiyi nardan çıxmışam.*

Səlim indi başa düşdü ki, bu nar nə nar imiş” (6, 37).

Yetim oğlan narın içindən çıxan qızla evlənir. Aləmə işıq salan bu qızın sayəsində onun həyatı tamamilə dəyişir. Bu nağılta nar qeyri-adi, möcüzəli bir vasitə kimi əks olunur. Bu vasitə insana yeni həyat, işıq bəxş edir. Həyatının axarını tamamilə dəyişir.

“Nardan qızın nağılı”nda (2, 173-188) da əsas obraz narın içindən çıxan qızıdır. O, Qoquz padşahla qarşı-qarşıya durur. Qoquz padşah bir yuxu görür. Münəccim bu yuxunu yozaraq bildirir ki, çox çəkməyəcək, dünyaya bir qız uşağı gələcək, o, böyüyüb on dörd yaşına çatan kimi səni öldürəcək. Bundan qorxuya düşən padşah təzə anadan olan qız uşaqlarını öldürməklə canını qurtarmaq istəyir. Ancaq zülmkar padşah öz arzusuna çata bilmir. Narın içindən çıxan qeyri-adi qız ona qənim kəsilir. Bu qızın dünyaya gəlişi belə təsvir olunur: *“...Alıb narı əlinə, istədi uzada arvadına, nar sıçrayıb vəzirin əlindən düşdü yerə. Düşən kimi partlayıb, narın içindən on yaşında gözəl bir qız çıxıb oturdu evin küncündə. Vəzirin ürəyi gedib bir tərəfə yığıldı, arvadın ürəyi gedib bir tərəfə yığıldı. Haçandan-haçana vəzir özüne gəlib arvadını da ayıltı”* (2, 175-176).

Zülmkar Qoquz padşah yeni dünyaya gələn qızı uşaqlarını ölümə məhkum etməklə həyatı dayandırmaq, yaranışın qabağını almağa çalışır. On dörd yaşına çatan Nardan qız Qoquz padşahı taxtından salaraq bu fəlakətin qarşısını alır.

“At balası” (6, 28-32) nağlında qeyri-adi köməkçinin qəhrəmana verdiyi mücrünün içindən çıxan üç sehrlı nardan danışılır: “*Qız mücrünü açanda gördü içində üç dənə nar var. Qəməsini götürüb nardan birini kəsəndə bir nar dənəsi yerə düşdü. Alaçığ işıqdan alışdı, yandı. Alaçıqdan elə bil gün çıxdı*”.

Bu möcüzəli narlar kasıb komaya həyat, işıq gətirir. Bunun sayəsində nağıl qəhrəmanı istəyinə çatır, bütün çətinlikləri keçə bilir. Burada nar zənginliyin işarəsi kimi əks olunur.

“Məlik tacirin nağılı”nda (5, 195-216) da nar zənginliyin, qeyri-adi var-dövlətin simvolu, işarəsi kimi əks olunur. Padşah sarayına gələn dərvişə bəxşis vermək istəyəndə dərviş bildirir ki, mən pay alan dərvişlərdən yox, pay verən dərvişlərdənəm. Bir müddət padşahın qonağı olan dərviş gedəndə ona bir nar bağışlayır və şərt kəsir ki, narı mən gedəndən sonra kəsərsən. Padşah dərvişlə kəsdiyi şərtə əməl edir. “...*Aradan altı ay keçdi. Padşah dedi:*

– *Vəzir, narı gətir.*

Vəzir gedib dərviş verən narı gətirdi. Padşah bir boşqab götürüb narı kəsdi. Nə gördü... Narın içi ləl-cəvahiratla dolu imiş. Padşahnan vəzir mat qaldı ki, yaxşı, bu narın qalığı nar qalığı, saplağı nar saplağı, adicə bir nar, amma içi ləl-cəvahiratla dolu?” (5, 196). Bunu görəndə padşah bildirir ki, ya mən ölməliyəm, ya da bu nardan dərib gətirməliyəm. Padşah vəzirini, oğulluğu Ayazı da götürüb yola düşür. Onlar gəlib bir şəhərin kənarında dayanırlar. Sən demə, bu şəhərin də padşahı qız imiş. Gecə vaxtı birinci padşah bu qızın yanına gedir. Onu almaq istədiyini bildirir. Qız onu sınağa çəkir. Padşah qızın sınağından çıxma bilmir. Suyu süzülə-süzülə geri qaydır. Eyni hadisə vəzirin də başına gəlir. Axırda Ayaz gizlicə qızın otağına gedir. Qız onu da sınağa çəkir. Süfrəyə qoyulmuş əşyaların nə mənə bildirdiyini soruşur. “...*Ayaz qayçıyı götürüb bir topa kağızı parça-parça doğradı, bütün iynələri nara sancdı, nardan qan kimi qıpqırmızı su tökülməyə başladı, bundan sonra narın saplağına ipi bağlayıb tavandan asdı. Qız dedi:*

– *Bunun mənası nədi?*

Ayaz dedi:

– *Xanım, əyər məni bu kağız kimi parça-parça doğrasalar, bu nar kimi oxlasalar, ya da boğazımdan assalar, bu gecə səninlə söhbət etməyimi heç kimə demərəm”* (5, 201).

Padşah Ayazdan qızla aralarındakı əhvalatı söyləməsini tələb edir. Ancaq Ayaz ona heç nə demir. Bundan qəzəblənən padşah onu dar ayağına çəkir. Bu hadisədən xəbər tutan qız bir narı götürüb pəncərədən yerə atır. Nar parça-parça olub yerə dağılır. Bundan sonra Ayaz hər şeyi padşaha danışır. Nar parçalanması sirin açılmasına bir işarə olur.

Süjeti sınaqlar üzərindən qurulan “Daşdəmirin nağılı”nda nar sirrin saxlanması vasitəsi kimi bir məna bildirir. Hadisələrin gərgin məqamında Daşdəmirin yanına qara çadraya bürünmüş bir qadın gəlir. O, bir boşqab çıxarıb Daşdəmirin qabağına qoyur. Daşdəmir görür ki, boşqabda bir nar, bir top iynə, bir qayçı, bir kağız, bir tikə ət, bir də bir bıçaq var. Daşdəmir əti bıçaqla tikə-tikə doğrayır, qayçını götürüb kağızı kəsik-kəsik edir, sonra isə iynələri nara sancır və bunu belə izah edir ki, əyər mənim bədənimi bu ət parçası kimi parçalasalar, bu nar kimi oxla doldursalar, yənə də bu sirri heç kimə açmaram.

Daşdəmirin bu sözlərindən sonra qadın üzünü açır. Daşdəmir bu qadının müəlimi Mirzə Mövsümün qızı Nardan olduğunu bilir. Qız bura nə üçün gəldiyini söyləyir. Bu əhvalatdan xəbər tutan padşah Daşdəmirdən Nardanla aralarında olan sirri açmağı tələb edir. Daşdəmir padşahın tələbinə cavab vermir. Onu dar ayağına çəkirlər. Hər tərəfə xəbər yayılır ki, Daşdəmir padşahdan sirr gizlətdiyinə görə dar ağacından asılacaq. “*Padşah cəlladlara əmr verdi ki, assınlar. Elə ipi onun boynuna salanda bir atlı elə süzüb keçdi ki, heç kəs onun üzünü görə bilmədi. Ancaq onu gördülər ki, dar ağacına çatanda yerə bir nar vurdu. Nar parçalandı, dənələri ətrafa səpələndi*” (4, 321).

Bundan sonra hadisələrin axarı dəyişir. Daşdəmir Nardanla aralarındakı sirri açıb padşaha söyləyir. Burada narın yerə çırpılıb dənələrinin ətrafa yayılması sirrin açılmasına bir işarəni bildirir. Bununla sirr sahibi onun açılmasına razı olduğunu bildirmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab (Naxçıvan folkloru). Tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı: Sabah, 1994
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. I cild. Tərtib edən M.H.Təhmasib. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960
3. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. III cild. Tərtib edən: Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962
4. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. V cild, II nəşri. Bakı: Çıraq, 2004
5. Dərbənd folklor örnəkləri. I kitab. Toplayıb-tərtib edənlər: M.Qasımlı, O.Əliyev, R.Xəlilov. Bakı: Elm və təhsil, 2014
6. İlk dəfə nəşr olunan nağıllarımız. Bakı: Yazıçı, 1994
7. Qırxıncı otağın sirri. Toplayıb tərtib edən O.Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1988
8. Rüstənzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013
9. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983
10. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994

11. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Изб. труды. Москва: Наука, 1974

Oruj Aliyev

Mythological semantics of fruits in azerbaijani tales

Summary

A pomegranate is one of the fruits most mentioned in Azerbaijani tales and associated with the extraordinary heroes. In this article it is said about the tale motives, plot and characters with the pomegranate. That is why the tale “Nar gizi” attracts the attention. The main hero of the tale is the girl who comes out of the pomegranate. The tale “Nar gizi” was recorded in the plot of Azerbaijani tales under the number 408. The plot has been spread in different regions. The tale “Nar gizi” has different variants such as “Gira giz”, “Ememkhiyar gizi”, “Injili Merjanin nagili”, “Eyil, chinirim, eyil”. And it is not accidental, but an event related to trust in the tree and the plant. According to the mythological beliefs fire, water, plant, soil appeared initially. In the tales the tree and the plant symbolize the life and re-creation.

In the tale “Padshahin oğlu” the motif about the pomegranate takes an important role. In this tale the pomegranate is reflected as an unusual, miraculous remedy. It gives the tale hero a new life, changes the course of his life. But in some tales thanks to the pomegranate presented by the unusual assistant the tale hero can reach his desire and pass difficulties. In such tales the pomegranate is reflected as a symbol of wealth. The plot is based on the tale “Dashdemirin nagili” and in a number of fairy tales included in this order the pomegranate has a meaning of keeping secrets. Here, the pomegranate crumbled to the ground and spread its grains around shows the sign of opening the secret, with it the owner of the secret agrees to open it.

Key words: prince, vizier, an old woman, the pomegranate tree, the plane tree, well, transformation, cradle, beads

Орудж Алиев

Мифологическая семантика фруктов в азербайджанских сказках

РЕЗЮМЕ

В этой статье автор рассматривает мотивы, сюжеты и образы сказок, связанные с гранатом. Гранат является наиболее часто упоминающимся фруктом связанный с рождением необычных героев в азербайджанских сказках. С этой точки зрения, сказка «Нар кызы» («Гранатовая девушка») привлекает особое внимание. Основной героиней сказки является девушка, вышедшая из граната. Сказка «Гранатовая девушка» зарегистрирована под номером 408 в указателе Азербайджанских сказок. Данный сюжет распространен в различных регионах Азербайджана. Эта сказка имеет ряд вариантов, таких как «Девушка Гыра», «Девушка Амамхияра», «Сказка о Инджили Марджан», «Нагнись, мой чинар, нагнись». И это, не случайно, так это явление связано с верой в дерево, растение. Согласно мифологическим поверьям огонь, вода, растение, земля были источниками жизни. И в рассматриваемых сказках деревья, как и растения символизируют жизнь и рождение.

В сказке «Сын падишаха» мотив, связанный с гранатом занимает ведущее место. В этой сказке гранат представляется как средство необычное и чудесное. Данное средство дарит герою сказки новую жизнь, изменяет течение его жизни. А в некоторых сказках герой сказки благодаря гранату, подаренному ему необычным чудотворцем достигает желаемого, преодолевает трудности. В сказках такого типа гранат выступает как символ богатства, благоденствия. Сюжет «Сказки Дашдамира» строится на испытаниях и в сказках с подобными сюжетами гранат является символом сохранения святого секрета. Здесь, впоследствии удара граната о землю, рассыпание гранатовых зерен символизирует раскрытие секрета, а это объясняет тот факт, что герой сам дает согласие на распространение этого секрета.

Ключевые слова: царевич, визирь, старуха-див, гранатовое дерево, колодец, превращение, колыбель, бусина

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Syfəddin Rzayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BİLAL HÜSEYNOV
ADPU Cəlilabad filialı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
bilalalari58@mail.ru

YAS NƏĞMƏLƏRİNİN JANRDAXİLİ DƏYİŞMƏLƏRİ

Xülasə

Məqalə Azərbaycan folklorşünaslığında məişət nəğmələrinin bir qolunu təşkil edən ağılar (yas nəğmələri) haqqındadır. Ağının janrdaxili dəyişmələri və bu dəyişmələrin səbəbləri ətraflı şəkildə araşdırılmamışdır. Janrdaxili dəyişmələr ağının regional xüsusiyyətləri və ifa məqamları ilə bağlıdır. Bundan başqa, ağı yas mərasimində səsləndirildiyinə görə, mərhələli ifalara məruz qalır və hər ifa mərhələsi ağının poetik strukturuna və məzmununa müxtəlif cür təsir edir. Ağılar ifa edildiyi məqamdan asılı olaraq dəyişir.

Yas nəğmələri (ağıları) məzmununa görə iki böyük qrupa bölünür:

A) Ölüm və dəfn mərasimi ilə bağlı nəğmələrin (ağılarn) janrdaxili dəyişmələri belədir: yedilər; şivənlər; şaxsey-vaxseylər; hayqırtılar; qıyhalar; bozlamalar; vaylar və vanöysələr; haylar, haylamalar; oxşamalar; sızlamalar (sızıltilar və iniltilər); dildemələr; üzüntülər; təsəllilər; xeyratlar; epitafiyalar.

B) Dini mərasimlərlə bağlı nəğmələrin janrdaxili dəyişmələrini bu şəkildə qruplaşdırmaq olar: mərsiyələr; cuşilər; nohələr; sinəzənlər; əfradlar; rövzələr; dübeytlər; minacatlar; tövbələr; zikrlər; mənzum hədislər.

Məqalədə ağının janrdaxili dəyişmələri ilk dəfə olaraq ardıcılıqla təhlil olunur.

Açar sözlər: Məişət (yas) nəğmələri, ağılar, ağının janrdaxili dəyişmələri

Məsələnin qoyuluşu. Azərbaycan folklorunda mərasim (məişət) nəğmələri içərisində ağılarn xüsusi yeri var. Mərasim nəğmələri, o cümlədən məişət nəğmələri və məişət nəğmələrinin bir qolunu təşkil edən ağılar ətraflı şəkildə öyrənilmişdir. Mirzə Abbas Abbaszadə, Salman Mümtaz, Bəhlul Abdulla, Azad Nəbiyev, Afaq Xürrəmqızı, Sədaqət Nemətova və mərasim nəğmələrini başqaları yetərincə araşdırmışlar, hətta onların tədqiqatlarında ağının janr xüsusiyyətlərinə də geniş yer verilmişdir. Lakin ağılarn janr təyinatını, janrdaxili dəyişmələrini elmi şəkildə ayrıca araşdırmağa ehtiyac var. Ağı janr baxımından tam öyrənilməmiş folklor nümunəsidir.

İşin məqsədi. Ağının ilk janrdaxili bölgüsünü Mirzə Abbas Abbaszadə aparmışdır. Rza Xəlilov və Afaq Xürrəmqızı M.A.Abbaszadənin “Arvad ağısı” kitabının 2004-cü il təkrar nəşrinə yazdıqları ön sözdə qeyd edirlər ki, buradakı “janrdaxili bölgülər Azərbaycan folklorşünaslığında bu sahədə atılan ilk addımdır” (5, 7). Lakin bu bölgü “ağı janrı söyləyicisinin sosial status kriterisinə uyğun şəkildə aparıldığı

üçün yetərli deyil. Belə bölgü daha çox söyləyicinin ölənə münasibəti üzərində qurulmuşdur. Bölgünün janr prinsiplərinə uyğun olmamasını onun başlıqlarından görmək mümkündür. Məsələn, nişanlısının oğlana müraciəti, qayınananın gəlinini oxşaması, oğul anasının yasa gələn arvadı oxşaması, yasa gələnlərin ağısı, qatma-qarışıq ağılar və sair (5, 16-28). Kitabın ön sözündə qeyd olunur ki, “qatma-qarışıq ağılar” içərisində bacının dilindən söylənilən çoxlu sayda ağı nümunəsi olmasına baxmayaraq tərtibçi onları da təsnifatın bir bölümü kimi verməkdən çəkinmişdir” (5, 8). Bu folklor toplusundan yediləri və ağıları janrdaxili bölgü kimi götürmək olar. Lakin bu topluya qədər ağının janrdaxili dəyişmələri və bu dəyişmələrin səbəbləri ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir. Janrdaxili dəyişmələr ağının regional xüsusiyyətləri və ifa məqamı ilə bağlıdır. Bundan başqa, ağı yas mərasimində səsləndirildiyinə görə, mərhələli ifalara məruz qalır və hər ifa mərhələsi ağının poetik strukturuna və məzmununa müxtəlif cür təsir edir. Əlbəttə, bütün ağılar yas mərasimində səsləndirildiyi üçün qəm, kədər hisslərini ifadə edir. Adətən, bayatı şəkildə olur. Lakin bütün yas nəğmələri bu janrın tələblərinə cavab vermir. Ağılar ifa edildiyi məqamdan asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, ağılar məzmununa görə bir neçə qrupa bölünür:

a) ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərlə və ümumxalq səviyyəli tarixi faciələrlə bağlı ağılar;

b) qəhrəmanlıq göstərmiş şəxslər və şəhidlər haqqında ağılar;

c) müharibələrdən qayıtmamış və itkin düşmüş şəxslər haqqında ağılar;

ç) ana, ata, bacı, qardaş, ər, arvad, oğul və qız haqqında ağılar;

d) qəriblikdə ölənlər haqqında ağılar;

e) dünyadan sonsuz köçənlər haqqında ağılar;

ə) nakamlar haqqında ağılar.

Göründüyü kimi, ağılar formasına və məzmununa görə fərqlənirlər. F.Bayat əski çağlarda ağıların bayatı janrından fərqli şəkildə olduğunu, XVI yüzillikdə 6, 7, 8 misralıq ağıların yazıya alındığını yazır (10, 143). Onun gətirdiyi nümunə 7 hecalı olsa da, 6 misradan ibarətdir:

Mən aşiq yasəmən siz,
Bağlarım yasəmənsiz.
Mən öldüm gülə həsrət,
Gülşənsiz, yasəmənsiz.
Yoq ağlayan dost kuyində,
Getməyin yasa mənsiz (10, 143).

Azad Nəbiyev yazır ki, yas mərasimində oxunan ağılar təkcə bayatı şəkildə yayılmış nümunələrlə məhdudlaşmır (26, 276). Onun fikrinə görə, daha erkən yaranan ağı nümunələrində qədim Oğuz eposu ilə səslənən elementlər nəzərə çarpır: “Mətnlərin şəkli xüsusiyyətləri göstərir ki, onlar bayatı şəkili ağılardan daha əvvəldir, burada “Oğul, hey”, “Hay vergil harayıma” xitabları onların qədim türk eposu

üslubu ilə bağlılığı ehtimalını doğurur. Bu tipli ağılar daha qədimlərdə yas mərasimlərində deyilmişdir” (26, 277).

Dini dünyagörüşlərinin mübarizə meydanında yaşayan azərbaycanlılar istər atəşpərəstlik, istər xristianlıq, istərsə də islam dövrlərində öz əski inam və etiqadlarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Bunu ağılar-yuğ mərasiminin poetik izləri də sübut edir. Hər kənddə xüsusi ağıçı qadınlar olur və onlar yas mərasimlərində avazla oxuyurdular. Elə buna görə Hənəfi Zeynəllı yazırdı ki, ağılar “daha ibtidai bir kütlənin zövqünü, sevincini, şad və matəmli günlərini” əks etdirir: “Əvvəlcə ölü üstə birisi söylər, ətrafdakılar onu dinlər, o bitirdikdən sonra ikincisi, bir az sonra üçüncüsü başlar və bir-birindən daha təsirli söyləməyə çalışarlar” (35, 124). Ağılarda təkcə mərhum yad edilmir, burada “gəlimli, gedimli, son ucu ölümlü dünya” haqqında zəngin fəlsəfi fikirlər gizlənilir:

Papağın qabağı düz,
Dalı düz, qabağı düz.
Dünya, səndən kim keçdi
Qaşı düz, qabağı düz? (2, 108).

Əhliman Axundov yazır ki, meyid üzərində ağı demək məşhur adətlərdəndir: “Hətta “ölünün yaraşığı ağıdır” deyirlər” (7, 273). Ağılarda tarixin qaranlıq səhifələrindən soraq verən səbəbli-səbəbsiz qırğınlar haqqında maraqlı məlumatlar vardır:

Əzizim gəştə getdi,
Xəncər gümüşdə getdi.
Arxam, ümidim vardı,
O da döyüşdə getdi (2, 108).

Ağılarda xalq öz tarixini yaşadır. Belə demək mümkünsə, ictimai, ümumxalq faciələri şəxsi faciələrin təmsalında üzə çıxır:

Qarabağda bağ olmaz,
Qara zülfü ağ olmaz.
Qardaşı ölən bacının
Ürəyində yağ olmaz.

Lənkəran bazar imiş,
Oxuyan yazar imiş.
Sənin canına dəyən
Hə yaman azar imiş (2, 103).

Ağı ona görə nəgmə adlanır ki, o, məişət mərasiminin tərkib hissəsidir və bu janrın tələblərinə cavab verir. Maraqlı bir fakta diqqət çəkməyə dəyər. İndi də el ara-

sında nəğmə kimi oxunan “Apardı sellər Saranı” folklor nümunəsi mətn baxımından ağıdır. Xan Çobana nişanlı olan Saranı Arpa çayında sel aparır və onun ölümü fərdi faciə kimi deyil, el kədəri kimi dillərdə dolaşır. Özünəməxsus qəmli musiqisi olan bu nəğmənin Şərurdan toplanmış çoxlu sayda variantları mövcuddur (32, 281-284). Saranı sel aparması ilə bağlı Şərurdan toplanmış rəvayətlər fərqli olsa da, buradakı poetik mətnlərin hamısı ağıdır:

Gedin deyın Xan Çobana,
Bir də gəlməsin Muğana,
Muğan batıb nahaq qana,
Apardı sellər Saranı.

Arpaçayı yaman oldu,
Necə ağır zaman oldu,
Toy şirnisı talan oldu,
Apardı sellər Saranı (32, 283-284).

Ağılının ifası zamanı digər məişət mərasimlərində oxunan nəğmələrə xas xüsusiyyətlər saxlanılır. Sədaqət Nəsir qızı Nemətova “Ağı janrı və onun poetikası” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında yazır ki, mərasim mənşəli olduğu üçün və yenə də mərasim folkloru kimi yaşadığına görə ağı janrının tədqiqi qədim zamanlardan müasir dövrə qədər bu janrdə mühafizə olunan mərasim ünsürlərinin və ya başqa sözlə, mərasim folklorunun öyrənilməsi deməkdir (24, 4). S.Nemətova ağıları elegiya tipli janr adlandırır, onu başqa xalqların oxşar nümunələri ilə müqayisə edir, Orxon-Yenisey yazılarında, M.Kaşqarlının “Divan”ında, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, ağı mətnlərinə və onların ifa olunduğu mərasimlərlə bağlı mətnlərə diqqət çəkir, öz mülahizələrini nümunə gətirdiyi örnəklərlə müqayisəli şəkildə təhlil edir (24, 5). Ölüm və dəfn mərasimlərində oxunan ağılar “bəd-bəxt hadisə, xəstəlik, fəlakət və sair situasiyalarda ifa olunan ağılardan fərqlənirlər” (23, 7). Azad Nəbiyev məişət mərasim nəğmələrini a) doğumla bağlı nəğmələr; b) adqoyma mərasimi ilə bağlı nəğmələr; c) toy nəğmələri və ç) ağılar – yas nəğmələri kimi qruplaşdırır, ağıları məişət mərasimi nəğmələrinin son pilləsi kimi araşdırır (26, 267-278). A.Nəbiyevin toplayıb nəşr etdirdiyi “Mərasimlər, adətlər, alqışlar” kitabında da ölüm və dəfn mərasimi, bununla bağlı adət-ənənələr “Yas mərasimi” adıyla öyrənilir (22, 79-86). Əmin Abid ağıları bayatılarda tərkibində öyrənir və onları matəm mərasimində söylənilən nümunələr sayırdı. O, belə mətnləri “yüksək bir səslə və həzin bir bəstə (hava) ilə” deyilən bayatılar adlandırır (13, 228). Ə.Abid yazırdı ki, ağı deyən qadınlara Azərbaycanda müxtəlif adlar verilir: “Bakıda “yedəkçi”, bəzi qəzalarda “ağıçı” deyirlər. Matəm mərasimlərində söylənilən bayatıya bəzi yerlərdə ağı da deyirlər” (13, 228).

Professor Mirəli Seyidova görə, qədim ölubasdırma mərasimlərində bir tərəfdə ölü və onun üstündə ağlama prosesi durur, o biri tərəfdə yeni insan yaratmaq, yeni insan dünyaya gətirmək düşünülür. Ağılar qədim dövrlərdə yuğ nəğmələri kimi tanınırdı. Dəfn mərasimlərində “ağuçular” qopuzun müşayiəti ilə xüsusi nəğmələr oxuyurdular. M.Seyidov yas mərasiminin ən qədim variantı haqqında yazır: “Yuğ” mərasimi ölən qəhrəmanın həyatının əlamətdar hadisələrini nağıl edib göstərmək adəti imiş. Orada oxunan mahnılar bəlkə də “sağu”-“ağu” adlanmışdır” (31, 299). M. Seyidov təxminən eyni mənanı verən yuğ və sağu sözlərinə də aydınlıq gətirir: “Yuğ” sözü “yuğla” – ağlamaq, “yağ” – ağlamaq sözü ilə əlaqədardır” (31, 299). Varsaq sözünün ikinci komponenti olan saq mahnı oxumaqla bağlıdır, çoxmənalı söz kimi *nöhə, matəm giryə, mani, fəryad, fəğan, qoşuq, türki, şərqi, nalan, mərsiyə* anlamlarını da ifadə edir: “Saq” // “sağu” sözü kədər, qüssə ilə əlaqədar daha geniş mənaları ifadə edir. O, həm də qüssəli məclislərə, xüsusilə ölümlə əlaqədar kütləvi ağlaşmaya və orada oxunan şeirlərə, ağıya, havalara (motivlərə) deyilirmiş” (31, 298). Ə.B.Haqverdiyev “Azərbaycanda teatr” adlı məqaləsində yuğ mərasimini digər xalq tamaşaları ilə bir yerdə öyrənir, “Şaxsey-vaxsey” mərasimindən, “Şəbeh” dini tamaşasından söhbət açır (14, 360-370). O, yuqlamaq sözünü “ağlamaq” kimi izah etsə də, yuğçuların ikisimli qopuz çalıb oynadıqlarını bildirir: “Qədim Azərbaycanda ölən böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölən günü camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya “yuq” deyərdilər (Yuqlama – ağlamaq sözündəndir). Toplananlar üçün qonaqlıq düzələrdi, xüsusi dəvət edilmiş yuğçular isə ikisimli “qobuz” çalıb oynayırdılar. Yuğçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışib, onu tərifləyərdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyərdi. Toplananlar da hönkür-hönkür ağlayardı” (14, 359-360). Ə.Haqverdiyev yuğun tarixi köklərinə də toxunur və bildirir ki, bu ayin yunanların Dionis ayinini və ya Sava xalqlarının Budda üçün ağlamalarını xatırladır (14, 360). Xalqın gündəlik həyatında baş verən hadisələrin fəal iştirakçıları olan “dastançı şairlərin” əllərində qopuz türk elləri içərisində dolaşdığını Hənəfi Zeynalı da yazır: “Bu dövrdəki şairlər hamısı bir-birinə bənzəyən əlləri qopuzlu, bəsit adamlardı. Oba-oba dolaşaraq ümumi ictimailərdə, yaxud xüsusi toplanışlarda əski qəhrəmanların mənqəbələrini tərənnüm edərdilər, yeni türkülər bağlardılar... “Sığır” deyilən “yuğ”, yəni matəm mərasimində şairlər mütləq iştirak edərdilər” (35, 123).

Ağı qədim türk ədəbiyyatında da geniş yayılmış xüsusi bir janrdır və Mahmud Qaşqarlının şəhadətinə görə, bunların ən məşhuru “Alp Ər Tonqanın ölümünə ağı” sayılır. İslam Sadıq və Pərinaz Sadıqlı müştərək yazdıqları “Alp Ər Tonqa” dastanı” adlı məqalədə müxtəlif tarixi mənbələrdə Madyes, Maduva, Əfrasiyab, Franqrasyan, Turanlı Frasiyaq, Buğu xan, Buqu xan bin Pışınıq, Tonqa Tigi və sair adlarla xatırlanan Alp Ər Tonqa şəxsiyyətinə aydınlıq gətirir (29, 55-56), Mahmud Kaşğarının “Divan”ında Alp Ər Tonqanın ölümünə qoşulmuş 11 ağı nümunəsinin olduğunu bildirirlər (29, 59). Alp Ər Tonqa haqqında olan ağılar xalqın öz sərkərdəsinə məhəbbətini ifadə edir və onun ölümü xalqın böyük itkisi sayılır. Ağıların məzmunundan belə gö-

rünür ki, xalq bu böyük xaqanın ölümündən sonra özünü başsız sayır, ədalətsizliyin baş alıb gedəcəyinə acıyır:

Alp Ər Tonqa öldümü?
İssiz ajin kaldımu?
Ödhlək öçin aldımu?
Əmdi yürək yırtılır (15, 115-116).

Çevirməsi:
Alp Ər Tonqa öldümü?
Bu pis dünya qaldımı?
Fələk öcün aldımı?
İndi ürək yırtılır.

Kanı akıp yuşuldu,
Kəbi kamuğ teşildi.
Ölüğ bilə koşuldu,
Toğmuş küni uş batar (15, 152).

Çevirməsi:
Qanı axıb boşaldı,
Qəbi tamam deşildi.
Ölülərə qoşuldu,
Batar doğan günəşi.

Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, türk folklorunda da ağının xüsusi bir şeir şəkli yoxdur. Azərbaycanlıların bayatısına bənzər manilərlə yanaşı, əvvəli mərhuma, yaxud yaxınlarına nəsrşəkilli müraciətlə başlayan sərbəst şeir formasında olan ağılar da vardır. Türklərin ilk ağı örnəkləri Çin mənbələrində öz əksini tapmışdır və hunlara məxsusdur. Orxon abidələrində ağı “sağıt”, ağı söyləyən isə “sağıtçı” adlanır. Ağını islamiyyətdən əvvəl Azərbaycanda keçirilən yuğ matəm tamaşasında müğənninin söylədiyi nəğmə də sayırlar. Tamaşada müğənni uca səslə mərhumin igidliyindən söz açır, şeir, deklamasiya deyir, sonra qopuz çalıb kədərli nəğmələr oxuyur, tamaşaçıları ağladır. Əski qaynaqlarda belə müğənnilər “sağucular” adlanırdı (4, 62-86). M. Allahverdiyev isə matəm mənasını ifadə edən “saqun”, “yuq” mərasimlərini və bu mərasimlərdə söylənilən ağıları xalq faciə tamaşalarının yaranmasında mühüm rol oynadığını bildirir: “Ağlamaq, kədərlənmək mənasını əhatə edən ağıçılar xalq arasında faciə aktyorları kimi tanınmış və son zamanlara qədər yaşamışlar... Matəm günü ağlamaq üçün çağırılmış adamlara “yuğçu” deyirdilər” (4, 69). “Ağıçıları “dil deyənlər” də adlandırırdılar” (4, 83). Ölü sahibləri ağıçılara pul ödəyir, onları mərhumin üçü, yeddisi və qırxına çağırırdılar. Ölüm, ayrılıq, fəlakət mövzularında olan ağı qə-

mi, kədəri, hüznü, üzüntünü əks etdirir və ağıt adlanır. Yaxın adamları, əzizləri ölənlər ürəklərini ağıyla boşaldırlar. Ağının məzmunu da elə buradan yaranır: “Ağıcılar da aşıqlar kimi məclisi idarə edir, dinləyicilərin diqqət və marağını, düşüncəsini istədiyi istiqamətə yönəltməyi bacarırdılar... ağıcılar pislikdən, eybəcərlikdən uzaqlaşmaq, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, düşməyə qarşı amansız olmaq ideyalarını tərənnüm edirdilər” (4, 82). Konkret olaraq bir adama aid olan ağılarda mərhumun adı çəkilir, hansı şəraitdə, hansı yaşda öldüyü də bildirilir. Bacı, qardaş, ana, ata, oğul haqqında ağılar daha çoxdur. M.Allahverdiyev ağının janraxili dəyişmələrinin səbəbini yarandığı şəraitlə bağlayır: “Ağıcılar öz çıxışlarına rəngarənglik gətirməkdən ötrü müxtəlif ritm, forma və ifadə tərzindən, danışmaq vasitələrindən məharətlə istifadə edirlərmiş” (4, 83). Göründüyü kimi, ağının şəkli xüsusyyətlərinin müxtəlifliyi ifadə prosesindən asılı olaraq meydana çıxmışdır.

Folklor nümunələrinin öyrənilməsi, xüsusən ağıların regional xüsusyyətlərinin araşdırılması təkcə tekstoloji baxımdan deyil, musiqisinə görə də maraqlıdır. Məişət mərasimlərinin və məişət nəğmələrinin tərkib hissəsi olduğuna görə, ağı mətnləri etnoqrafiya üçün də zəngin məlumat mənbəyidir və böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Rəsmi və fərdi ekspedisiyalar zamanı toplanmış yas nəğmələri məzmununa və poetik quruluşuna görə fərqlənir ki, bu da onları müəyyən bölgü altında qruplaşdırmağa imkan verir. Yas nəğmələrini iki qrupa bölmək olar. Buraya *a) ölüm və dəfn mərasimi ilə bağlı nəğmələr (ağılar) və b) dini mərasimlərlə bağlı nəğmələr (mərsiyələr)* daxildir. İkinci qrupa daxil olan yas nəğmələri klassik poeziyanın oxşar janrları ilə bağlıdır, daha doğrusu, eyniadlı janrların məzmun tələblərinə uyğun şəkildə yaranmışdır. Daha dəqiq olsun deyə, “məzmun tələbləri” ifadəsinə aydınlıq gətirmək istəyirəm. Belə ki, klassik poeziya janrlarının adları ilə yaranan yas nəğmələri poetik strukturuna görə əruz vəznində deyil, daha çox xalq şeiri üslubunda olur və heca vəznində, bəzi hallarda söylənmə məqamına görə sərbəst olur.

A) Ölüm və dəfn mərasimi ilə bağlı nəğmələrin (ağıların) janrdaxili dəyişmələri belədir:

- yedilər;
- şivənlər;
- qıyqalar;
- hayqırtılar;
- şaxsey-vaxseylər;
- oxşamalar;
- tərs mahnılar;
- sızlamalar (sızıltılar və iniltilər);
- bozlamalar (bozuqlar);
- zarımlar (zarılıq qılmalar);
- sazlamalar;
- dildemələr;
- vaylar və vanöysələr;

- haylar, haylamalar;
- xeyratlar;
- sinədan və başdaşı ağıları (ağı-epitafiyalar).

B) Dini mərasimlərlə bağlı nəğmələrin janrdaxili dəyişmələrini bu şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- mərsiyələr;
- cuşilər;
- sinəzənlər;
- nohələr;
- tövbələr;
- minacatlar;
- zikrlər.

Ölüm və dəfn mərasimi ilə bağlı nəğmələrin (ağıların) janrdaxili dəyişmələri.

Ağı nəsr və nəzm şəklində olur. Nəsr şəklində olan ağılar **yedilər** və şivənlərdir. Yedilərdən fərqli olaraq, **şivənlər** həm nəsr, həm də nəzm şəklindədir. Yedilər, bəzi hallarda şivənlər, dünyasını dəyişənlər haqqında məlumatlardan ibarət olur, bu mətnlərdə ölənxəşsin ictimai mövqeyi, əməli fəaliyyəti, el və ailə qarşısında xidməti obrazlı şəkildə təsvir edilir. Yedi və şivən mətnlərində bənzətmələrə daha çox müraciət olunur. Folklorşünaslar yediləri şivənlərlə eyniləşdirirlər. Lakin bu ağıların fərqli xüsusiyyətləri də mövcuddur. Yedi nümunəsi: “Açılmayan tufəngin, sıyrılmayan xançalın öz canına qurban! Ay kimi doğdun, gün kimi batdın, minəndə at bağıryardı, düşəndə yer bağıryardı, saydığına salam verdin, saymadığına yan verdin, düşməninə dir-sək göstərdin, qəniminə qan uddurdun, altının bədöy atına, çiyinin süzən tufənginə, tərkinin dolu xurcununa, ağzının kəsərli sözünə anan qurban ey!” (5, 16).

Şivən öləninin başı üzərində ah-fəqanla oxunur. Şivən yas mərasiminin ilk ayini sayılır və ölüm baş verdiyi andan ölünün dəfn üçün evdən çıxarıldığı vaxtacan davam edir, əsas əlamətləri oxşamalarla hönkür-hönkür ağlamaq, üz cırmaq, başa kül tökmək və saç yolmaqdır. Şivən nəzm və nəsrlə olur, öləninin şücaətləri obrazlı şəkildə sadalanır. Şivənin nəzm hissəsi əsasən bayatı şəklində olur:

Atın qara, zil qara,
Mindin getdin ilqara,
Sən ilqardan gəlinə,
Anan geydi zil qara.

Gedən qara atlı, getmə,
Yolun uzaqdı, getmə,
Ananın, bacının göz yaşı
Sənə duzaqdı getmə (7, 70-71).

Şivənin nəsrə olan hissələri bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir: “Açılmayan tufəngin, sivrilməyən xəncərin öz canına qurban! Ay kimi doğdun, gün kimi batdın, minəndə at bağı yardın, saydığına salam verdin, düşməninə dirsək göstərdin, qəniminə qan uddurdun! Altının bədöv atına, çiyininin tufənginə, tərkinin dolu xurcununa, ağzının kəsərli sözünə anan qurban, ay bala!” (7, 71). Şivən “ökür-ökür ağlamaq”, “zarlıq qılmaq” kimi təsvir edilir. Şivən Kitabı-Dədə Qorqud”da da ağının bir növü kimi öz əksini tapmışdır: “Beyrəgin babasına-anasına xəbər oldu. Ağ evi-eşigində şivən qopdı” (17, 168). Şivəndən sonra qıyhalar və hayqırtılar gəlir. Folklor örnəkləri içərisində **qıyhalar** da xüsusi yer tutur. Qıyha ağır janrının bir növüdür. Qıyha çəkmək, qışqırmaq, nalə çəkmək anlamından gələn qıyha müstəqil janr kimi formalaşmasa da, ağının bir növü kimi maraqlı doğurur. Qıyha öləninin yaxınlarının yas mərasimi dövründə yasa gələnlərə dərdlərini izhar etmək üçün çəkilir.

Yardımlı bölgəsində geniş yayılmış “*Getdi, yarım qəyitmədi*” qıyha gəraylısı müharibədə ərini itirmiş qadın tərəfindən söylənmişdir:

Belə vurdu qolum şişdi,
Qolumnan qolbağım düşdü.
Yoldaşım fronta düşdü,
Getdi, yarım qəyitmədi.

Alnında teli büzümdə,
Heç kim olmaz mən dözümdə.
Arzumu qoydi gözümdə,
Getdi, yarım qəyitmədi (2, 104).

“*Qar gəley*” qıyha folklor nümunəsi də eyni məzmunadadır:

Ha baxiyəm birər-birər qar gəley,
Kətan köynək ağ bədənə dar gəley.
Aləm üçün qış günü də gülüstan,
Mən fağıra yay günü də qar gəley (2, 104).

Hayqırtılar da məzmununa görə qıyhalara yaxındır, uca səslə deyilir.

Bəzi hallarda **şaxsey-vaxseylər** rəqslərlə müşayiət olunur. Ölü yuyulmağa götürülərkən, yaxud yerdən qaldırılarkən adamlar şaxseyə gedirlər. “Şaxseyə getmək” xüsusi hərəkətlərlə yallıvarı meyidin başında dövrə vurmaqdır. Şaxsey-vaxsey ağıları isə bu lirik mətnlərin təkrarlanan hissəsinə görə belə adlanır. Bir nəfərin dediyi ağıya ətrafdakılar “Şaxsey!”, “Vaxsey!” deyib, sinə vururlar. Qadınların şaxsey-vaxseyləri isə yalnız sinə və diz döyməklə məhdudlaşır: “Rayonların çoxunda arvadlar ölü üzərində şaxsey təpib dizlərinə vurur və mərsiyə deyərlər. Quba tərəflərdə mərsiyəni ağıçılar özləri yaradarlar (7, 273). Yas nəğmələrinin şaxsey-vaxsey növü haqqında Azad

Nəbiyevin də müşahidələri maraqlıdır: “Yas nəğmələrinin cənazənin dövrəsində qadınlar, bir çox hallarda isə ağıçılar tərəfindən oxunan “Şaxsey-vaxsey” nəğmələri də vardır. Bu nəğmələr fəryad qoparan ananın, bacının, gəlinin dilindən ucalır” (26, 277). Belə ağılar bir çox hallarda xorla deyilir (25, 46). “Şaxsey-vaxsey” nəğmələrinin ilkin toplayıcısı isə M.H.Təhmasibdir. Görkəmli folklorşünasın topladığı örnəklərdə “Şaxsey-vaxsey” mahnıbaşı kimi hər bəndin sonunda təkrarlanır:

Gələn balan olaydı,
Yurdum talan olaydı,
Ölümün yalan olaydı,
Şaxsey-vaxsey,
Vaxsey-şaxsey.

Yaman günüm daldadır,
Karvan gəlir, yoldadır,
Kəhər atın yaldadır,
Şaxsey-vaxsey,
Vaxsey-şaxsey (33, 65).

Ə. Haqverdiyev “Şaxsey-vaxsey” nəğmələrinin mərasim xarakterli olduğunu və belə nəğmələrin əsasən məhərrəmlik mərasimində ifa edildiyini yazır: “Şəhidlərin xatirəsinə məhərrəm ayının onuncu günündə “Şaxsey-vaxsey mərasimi düzəldirlər; minlərlə adam şəhərin küçələrində gəzişir, çığırır, ağlayır və vəcdə gələrək başlarını yarmağa, zəncir vurmağa, daşla sinələrinə döyməyə başlayırlar” (14, 360). Azərbaycanda bu tipli mərasimlərdə nəğmələri əsasən rövzəxanların oxuyurlar (14, 360).

Yardımlı və Cəlilabad bölgəsində ağıya **oxşama** da deyirlər. F.Bayat “bəzi bölgələrdə, məsələn, Masallı rayonunda ölü üzərində yaxılan ağılara” oxşama deyildiyini yazır və qeyd edir ki, “bu, ölənin şəxsi oxşayaraq ağlamaq mənasına gəlir” (10, 143). Adətən, körpəni nazlayır, oxşayırlar. Mərhumu oxşamağın, onu qəmli avazla son mənzilə yola salmağın da bir rəmzi mənası vardır. Bu, təxminən o deməkdir ki, insan dünyaya gələndə də, dünyadan gedəndə də oxşanır. Xalq olumla ölümü yaxınlaşdırır, birini digərinin davamı kimi başa düşür. Oxşamaların (ağıların) bir qismi **tərs mahnılar** adlanır. Tərs mahnıların oxunma məqamı da maraqlıdır. Füzuli Bayatın qənaətinə görə, onun topladığı “Hay mübarək” adlı tərs mahnı toylarda oxunan “Nar, ey nar” havasındadır: “Ancaq burada həmin hava ölgün oxunur. Belə ölü üstündə oxunan mahnılar tərs mahnı adlanır. Oxunan zaman qaval əldə tərsinə çalınır” (21, 375). Tərs mahnının mətnindən də görünür ki, o, yas mərasimində ifa olunur:

Yarım əcəb yar oldu, hay mübarək!
Çiçəkləri xar oldu, hay mübarək!

Kim dedi, bəxtəvərsən, hay mübarək!
Yenə tezbazar oldu, hay mübarək!

Dostlar, üzüz ağ olsun, hay mübarək!
Ürəyində yağ olsun, hay mübarək!
Bir aslanuz ölübdür, hay mübarək!
Yenə başız sağ olsun, hay mübarək!

Duman dağlara gəldi, hay mübarək!
Şəbnəm bağlara gəldi, hay mübarək!
Köhnə yaram üstünnən, hay mübarək!
Yenə bir yara gəldi, hay mübarək! (21, 377-378).

Bozlamalar, sızlamalar (sızıltılar və iniltilər), üzüntülər və təsəllilər yas mərasimində ağının müxtəlif mərhələlərini təşkil edir.

Ağının bir növü olan **sızıltı** ölünün üzərində həzin səslə ağlamaq kimi anlaşılır. Bunun əksi olan **bozlama** isə uca səslə ağlamaqdır. Buna bəzən “*səs çəkmək*” də deyilir. “Dədə Qorqud kitabı” ensiklopedik lüğətində bozlama taledən, qədərdən narazılığı ifadə edən hal kimi verilir və göstərilir ki, bozlama (**bozuq** şəkli də var) Anadoluda melodik olaraq ahənglə söylənilir. Dastanda bozlamaq sözünə çox yerdə rast gəlmək mümkündür: a) “Qadın ana! Qarşum alub, nə bögrərsən? Nə bozlarsan, nə ağlarsan?” b) “Bəybörə bəg, nə ağlayub bozlarsan?” c) “Oğul”, “oğul” deyübəni bozlayayınmı?” (12, 66). Ölünü uca səslə oxşamağa bəzən **zarıma** da deyirlər. Dastanda zarıma **zarılıq qılma** kimi ifadə olunmuşdur: “Boyi uzun, beli incə Burla xatın boyuyla qulağın aldı düşdi; güz alması kibi al yanağın darddı yırtıdı; qarğı kibi qara saçını yoldı; “oğul”, “oğul” deyübən zarılıq qıldı, ağladı” (12, 353). “Qopuz çalıb, ağı döyüb” mərhumu son mənzilə ötürən Dədə Qorqud dastanlarının qəhrəmanları yuğ mərasimini musiqi ilə rəvnəqləndirirdilər.

Sızlamalar bayatışəkilli ağılardan bir o qədər də fərqlənir. Sadəcə, bölgələrdə ağıya verilən adlardan biridir. Dərələyəz folklorunu öyrənən professor Həsən Mirzəyev yazıya aldığı ağılarla yanaşı sızlamaları da ayrıca toplamışdır. Mətn, məzmun, dil, üslub, hətta ifadə fərqləri olmasa da, ağılar və sızlamalar ayrıca təqdim olunur. Görünür, toplayıcı Dərələyəzin ayrı-ayrı bölgələrində ağı nümunələrinin fərqli şəkildə adlandırılmasını nəzərə almış və buna görə sızlamaları ağıların tərkibində təqdim etməmişdir.

Həsən Mirzəyevin topladığı ağı nümunəsi:
Gələn bulağa gəlsin,
Çaya, bulağa gəlsin,
Gəlsin anam ağlasın,
Səsi qulağa gəlsin (23, 111).

Həsən Mirzəyevin topladığı sızlama nümunəsi:

Ana, məni az ağla,
Bu dərdimə döz, ağla.
Qışda sənə qıymaram,
Gül açanda yaz ağla (23, 116).

Gətirilən nümunələrdən görünür ki, ağı və sızlama eyni janrda olan folklor örnəkləridir. Onların fərqli adlanması isə fərqli məkanlardan toplanması ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, “Kərkük folklor nümunələri” toplusunda oxşar nümunələr **sazlamalar** kimi təqdim olunur. Sazlama ağıdır. Bunu nümunələrdən də görmək mümkündür:

Dörd misralı sazlama:

Bu dağda məni,
Qovma bu dağda məni.
Özün baş aldın getdin,
Qoydun bu dağda məni (16, 72).

Altı misralı sazlama:

Bağçada barım qaldı,
Heyvayla narım qaldı.
Ey zalım, qəddar fələk,
Mən sənə nə etmişdim,
Beşikdə körpə balam,
Yatağda yarım qaldı (16, 72).

Ağların bir növü **dildemələr** adlanır. Dildemələr Şəki bölgəsində geniş yayılmışdır. Vahid janr tələbləri olmayan dildemələr həm nəzmlə, həm də nəsrə olur. Nəsrə olan dildemələr melodik avazla söyləndiyinə görə mənşur şeiri xatırladır. Məzmunu müxtəlifdir, anaya, ataya, balaya, bacıya, qardaşa, hətta sonsuza, həkimə, şairə, qocaya, şəhidə aid dildemələr mövcuddur. Başqa ağı növlərindən fərqli olaraq, dildemələr nəsihət xarakterlidir və ibrətamiz fikirlərlə zəngindir. Məsələn, ata və ana haqqında olan dildemədə belə bir fikir var: “Ata-ana balanın kiçik Allahıdır. Cənnət deyilən şey Anaların qədəmləri altındadır. Ataya ibadət Allaha ibadətdir” (9, 315). Ana haqqında nəsrə olan dildemədə obrazlı ifadələrdən daha çox istifadə olunur: “Laylalar laylası, nəğmələr nəğməsi, beşiyimizin laylalı, tərbiyəmizin bünövrəsi anam laylay, anam laylay” (9, 315). “Şəhidlər üçün” adlı dildemədə güllə qabağında Vətən yolunda can verən şəhidlərə laylay deyilir (9, 319). Şəhidlər haqqında nəzmlə olan dildemədə ağıın şeir ölçüsü avaza görə müəyyən edilir:

Əsgər yola saldım, a saldım,
Camaatınan geyif qayıda bilmədi.

Ay on səkkiz yaşı tamam olmiyən,
Gedənlərnən gedif, gələnlərnən gələ bilmiyən,
Balam lay, lay, balam, lay, lay (9, 322).

Dildemələrdə dil deyənlərin bayatışəkili çağrılar da var, adətən, yas nəğmələri bu çağrılarla başlayır:

Bu yerin badamı var,
Yeməli badamı var.
Hərə bir ağız desin,
Desinlər adamı var (9, 320).

Dildemələrin janr xüsusiyyətləri və tematik tələbləri nəğmələrdəki birağızları xatırladır. Ağıcı, yaxud yedəkçi yasa gələnləri dildeməyə səsləyir, toy və nişan mərasimlərində isə toybəyi şənlilik iştirakçılarını növbə ilə birağızlar söyləməyə dəvət edir.

Vaylar və vanöysələr oxşar məzmunludur. El arasında “Vayına oturum” qarğıışı vardır ki, burada “vay” yas sözünü əvəz edir, “vayını dinləyim” anlamına gəlir. “Vay”ın ən yaxşı nümunəsini Əhliman Axundovun təqdim etdiyi Qarabağ hakimi İbrahim xanın oğlu Cavadın ölümü münasibətilə anasından dilindən deyilmiş “Oğul, vay!” ağısıdır:

Himmətli Cavadım,
Qeyrətli Cavadım!
Qayıt geriyə, qayıt amandır,
Şövkətli Cavadım!

Yayınma gözümdən, dinim, imanım, oğul vay!
Fikrim, xəyalım, təndə şirin canım, oğul vay!
Dərdini çəkən ellər ilən yanı, oğul vay! (7, 80-81).

Vayların maraqlı nümunələrini el şairi Zeynəb Alıhüseynqızı söyləyib. Onun “Qardaş demə daş ağlar” ağısı vay xəbəri ilə bağlıdır:

Amandı hay xəbərin,
Söyləmə hay xəbərin.
Bacılar eşitməsin
Qardaşın vay xəbərin (3, 92-93).

Vanöysələr də vaylar tiplidir. El arasında “Filankəs öldü, vanöysə düşdü” deyi-mi vardır ki, burada da “vanöysə” yas anlamını ifadə edir. Vanöysələr qışqır-bağır-la söylənir, ölənə yaxın qohumlarının hissələrini ifadə edir və bəzən rabitəsiz olur.

Vayların və vanöysələrin böyük əksəriyyəti dini mərasimlərdə deyilir. Belə vayların bir qismini Seyyid Miryusif ağa mərsiyə şəklinə salmışdır:

Həsən fəshətim vay,
Hüseyn məlahətim vay,
Peyğəmbərin şəbihi
Heydər şücaətim vay! (30, 60).

Vaylar məzmununa görə belə adlanır, yəni həm döndərmələrdə, həm də hər bəndin sonunda “Vay” sözü işlədilir:

Ey qəddikəm Hüseyn vay,
Kani kərəm Hüseyn vay,
Ümmət yolunda çəkdim
Çox dərdi-qəm, Hüseyn vay (30, 21).

Haylaların yaranma səbəbləri maraqlıdır. Hayla sözü mənasına görə müxtəlif cür anlaşılır. İlk olaraq, bu söz “hay eləməklə” bağlı olmuşdur. Yas mərasiminə gələn qadınlardan biri həzin səslə ağı deyir, sonra “hay elə”, “hayla” deyib bu ənənəni digərinə ötürür. Sonra qadınlar ardıcılıqla, bir-bir ağı deyirlər. Belə kollektiv şəkildə söylənilən ağılar “haylalar” adlanır. Maraqlıdır ki, haylalar xalq teatrına da təsir göstərmiş, hətta el arasında faciəli sonluqla bitən teatr tamaşalarını “Hailə” adlandırmışlar. Dram tərzində olan hailənin qəhrəmanları ağıllı, hissiyyatlı və iradəcə möhkəm adamlar olmuşlar (4, 69-70). El-oba oyunlarını və xalq tamaşa mədəniyyətini araşdıran Elçin Aslanov da bu fikirdədir ki, **hailə/hayilə** “əski qaynaqlarda faciə, tragediya səciyəli xalq tamaşalarına verilən adlardan” biridir (6, 229). Azərbaycan xalq teatr tarixinin tədqiqatçısı Mahmud Allahverdiyev hayla haqqında yazır: “El arasında toy və yas məclislərində, bayramlarda kiçik bir sakitlik düşəndə məclisi idarə edənlər üz tutub deyirlər: “Bir hay elə görək”. Burada hailə - hay elə - danışmaq, yığıncağı idarə etmək, ələ almaq, istiqamət vermək, fikir söyləmək mənasında işlədilir. Yaxud da fəaliyyətsiz susub oturana deyirlər ki, ondan bir hay yoxdur. Buradakı “hay” hərəkət, fəaliyyət mənasını verir” (4, 69). Əhliman Axundov haylaların deyildiyi mərasimi belə təsvir edir: “Arvadlar içərisində mahir ağıcılar (ağıbaşılar) vardır. Ağıcılar yüksək səsə, ağı demək və düzmək bacarığına malik olur. Qalan arvadlar da ağıcıya səs verirlər. Ağılar ölənin xarakterinə görə düzərlər” (7, 273).

Xeyratlar müxtəlif cür olur, məzmunu ölünün üstündə verilən ehsanla bağlıdır. Belə ki, ölü dəfn olunarkən yasa gələnlərə qəbrin üzərində içərisində halva olan fətir (lavaş) paylanır. Bu ehsanı ölünün yaxın qohumları və qonşuları hazırlayırlar. Halvalı fətir paylanarkən deyilən ağılar xeyratlar adlanır. Bu tipli xeyratlar ehsan edənlər haqqında olur. İkinci qisim xeyratlar yasxanada xüsusi ağıcılar (ağıbaşılar) tərəfindən söylənilir və onun da məzmununu yasa gələnlərə verilən ehsanı hazırla-

yanlar haqqında məlumat təşkil edir. Belə xeyratlar çox zaman nəslə olur. Ehsanət bəzi bölgələrdə “el köməyi” adlanır. El köməyi son vaxtlarda, demək olar, bütün bölgələrdə pulla əvəz olunub. Ölənin yaxınlarına ehsan vermək üçün pul, yaxud ərzaqla olan “El köməyi” adətini Əhliman Axundov daha ətraflı şəkildə təsvir edir. Adamlar qoyundan-toğludan, undan, düyüdən, qənddən götürüb yasa gəlirlər: “1, 3, 7, 40-da və ilində ölüyə xeyrat verərlər” (7, 271-273). Bölgələrdə xeyratlar fərqli şəkildə tətbiq olunur. Məsələn, ölü dəfn edilərkən qəbir üstündə verilən xeyrat, yəni paylanan ərzaqlar hər bölgə üzrə bir çeşiddə olur: “Qəbristanlıqda isə üçündə, bir də yeddisində halva bişirib paylarlar. Quba və Dərbənddə meyid dəfn edilən günü qəbir üstünə qənd, noğul aparar, gedən adamlara verərlər” (7, 272). Xeyrat sözü və xeyrat ağılarının məzmunu da bu adətdən baş alır.

Ümumiyyətlə, kişilər nadir hallarda ağı deyirlər. Bunun əvəzində onlar mərhum haqqında öz ürək sözlərini sinədanlara və başdaşlarına yazdırırlar. Yazılı sinədən və başdaşları epiqrafik abidələr sayılır. Adətən, belə yazılar mərhum haqqında və mərhumun dilindən deyilmiş fikirlər olur. Epiqraflar başdaşlarındakı rəqəmlərə və naxışlara da böyük əhəmiyyət verirlər. Lakin indiyədək heç kəs qəbirüstü abidələrdəki ağıları öyrənməyib. Düzdür, belə ağılar çox-çox sonralar meydana çıxmışdır və demək olar ki, son yüz ilin sinədan və başdaşlarına məxsusdur. İndi elə bir qəbristanlıq yoxdur ki, orada heç olmasa, 3-4 sinədan və başdaşı ağısı ilə qarşılaşmayaq. Lap elə bir neçə il bundan qabaq “yaranmış” ağılar da xalqımızın qiymətli sərvətidir. Bu mənada 1990-cı ilin qanlı yanvar günlərində söylənilən ağılar və Qarabağ uğrunda şəhid olmuş həmyerlilərimizin qəbirüstü abidələrində öz əksini tapan **başdaşı və sinədan ağıları** daha böyük ictimai əhəmiyyətə malikdir. Mərhumu olan “son borc” adıyla yaranmış belə ağıları nəinki epiqrafik abidə, həmçinin folklor mənbəyi kimi qoruyub saxlamaq lazımdır.

Ağı-epitafiyalar ölənin başdaşına və sinədanına yazılır, mərhumun şəxsiyyəti haqqında məlumatı nəzm parçaları ilə onun qəbrini ziyarətə gələnlərə çatdırır. Onlara başdaşı və sinədan ağıları da deyirlər.

Sinədan və başdaşlardakı ağılar “Qardaşından xatirə”, “Oğlundan yadigar” və başqa bu kimi sözlərlə müşayiət olunur. Xalqımızın “qəmli nəğmələri” olan ağılar bu gün də yaranmaqdadır. Belə bir el sözü var: “Xeyirlə şər qardaşdır”. Körpə dünyaya gələndə nə qədər sevinmişkə, yaxın adamlarımız dünyadan köçəndə bir o qədər kədərlənmişik. Bu kədər misra-misra poeziyaya çevrilib, ağıya dönüb. Əgər biz insan ömrünü nəğmələr silsiləsinə bənzətsək, ağı bu silsilənin sonuncu nəğməsidir, deməkdə səhv etmərik. Ağılar yas nəğmələri kimi xalqın məişət həyatında mühüm yer tutur və buna görə də məişət nəğmələrinin tərkibində araşdırılır (2, 107).

Sinədan və başdaşı ağılarında dünyanın vəfasızlığından, qardaş, bacı, ata və ana həsrətindən söhbət açılır. Ağıların təkrarlandığı başdaşlar çoxdur. Bəzilərinə tanınmış şairlərin şerlərindən bir parça verilmişdir (2, 107). Adi ağılardan fərqli olaraq, sinədan və başdaşı ağıları şəkli xüsusiyyətlərinə görə müxtəlifdir. Bayatı şəkilli ağılarla yanaşı, burada 11-16 hecalı şer parçalarına, rübailərə və məsnəvilərə, hətta

çarpaz qafiyəli şeirlərə rast gəlirik. Başdaşlarının birində ağırlı-acılı bir taleyin poetik ifadəsi əks olunmuşdur:

Bir ürək var bu məzarda
Qalaq-qalaq söz içində.
Gecə-gündüz qan ağlayır
Bir cüt ala göz içində.
Dörd əziz bala həsrətindən nigarandı,
Məşəl kimi alovlanır,
Dəxi sönmür köz içində-
Bir ürək var bu məzarda **(8, 266)**.

Başdaşlarından birinin üzərindəki yazı təsəllivericidir:

Üstündən yelmi əsdi?
Budağımı kim kəsdi?
Ölüm haqdı onsuz da,
Fələk niyə tələsdi? **(34, 118)**.

Sinədanlardan birindəki yazı öz ibrətamizliyi ilə seçilir:

Atamın ümmanca dərdi-səri var,
Ata zəhmətindən ellər halidir.
Övlada verilən bütün medallar
Ata sinəsindən asılmalıdır **(34, 118)**.

Başdaşı və sinədanların üzərində daha ritmik, daha müdrik şeir parçaları da var:

Nə baxırsan mənim kimi,
Çox baxmışam sənin kimi.
Olacaqsan mənim kimi,
Baxacaqlar sənin kimi **(34, 119)**.

Bu yazılar həm də yaxşı düşünülmüş, qəbirdə yatanın məziyyətlərini əks etdirən ağılardır. Epitafiyalar (başdaşı və sinədan yazıları) yas nəğmələrinin son mərhələsini təşkil edir. Mərhumun yaxınları öz son borclarını sözlə ifadə edirlər.

Dini mərasimlərlə bağlı nəğmələrin (mərsiyələrin) janrdaxili dəyişmələri. Yas nəğmələrinin bir qolunu da klassik ədəbiyyatdan gələn janrlar üzərində yaradılmış örnəklər təşkil edir. Adətən, dini mərasimlərdə xüsusi ritmlə deyilən mərsiyələr, cuşilər, nohələr, sinəzənlər, əfradlar, dübeytlər, minacatlar, tövbələr, və zikrlər yas məra-

simləri üçün formal olaraq seçilir, ağıçı öz qəmini-kədərini həmin janrların tələb etdiyi ahəngə uyğun şəkildə ifadə edir. Buna görə də yas və dini mərasimlərdə deyilən nümunələri fərqləndirmək lazım gəlir. Lakin buna baxmayaraq, yas mərasiminin müəyyən mərhələlərində, daha çox 3, 7, 40 və il tədbirlərində ölünün şəni ilə yanaşı, peyğəmbərin, imamların və digər din xadimlərinin ünvanına mərsiyə və nohələr oxunur. Mərsiyə janrı islamaqədərki dövrdə də türk xalqları arasında xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi mövcud olmuşdur. Hətta bu nümunələri aşığıların (varsaqların) ifa etməsi ehtimalı böyükdür. Belə ki, aşıq sənətinin ilkin daşıyıcıları həm toy, həm də yas mərasimini idarə etmişlər. M.Allahverdiyev yazır ki, yas mərasimində aşıqlarla bərabər, aşığın iştirak etməsi mərasimin tərbiyəvi əhəmiyyətini daha da yüksəldirdi (**4, 82**). Müəllif elə buradaca qeyd edir ki, məşhur türk sərkərdəsi Atillanın ölümü münasibətilə şairlər hun dilində mərsiyələr oxumuşlar: “Atillanın cənazəsi qoyulan ipək çadırın ətrafında bir dövrə təşkil etmiş olan ordu bu mərsiyəni kədər gurultuları içində təkrar edirmiş” (**4, 82**).

Dini mərsiyələrin böyük əksəriyyəti Şəbih tamaşaları zamanı personajların dilindən söylənir. Məhərrəmlik rituallarını və Şəbih meydan tamaşalarını araşdıran Füzuli Bayat klassik ədəbiyyatda dini şeirlər yazan Dəxil Marağayi, Məhəmməd Tağrı Qumri, Əbülhəsən Raci, həmçinin M.Füzili, S.Ə.Şirvani və digər şairlərlə yanaşı, peşəkar söz adamlarının da Kərbala faciəsi ilə bağlı əsərlər yazdığını və bu mövzunu zənginləşdirdiklərini bildirir: “Şəbih mövzusunda qəmli, faciəvi qəsidələr, mərsiyələr, müxtəlif janrlı şeirlər yazan peşəkar şairlər də olmuşdur: Qumri, Dəxil, Mollağa Vihad (1832-1892), Baqır Ağamirzə, Məhəmmədbağır Xalxali (1830-1892), Valeh Gülablı (1776-1834), Növrəs Mirzə (1846-1918), Məhəmməd Dilsuz (XIX əsr) və başqalarını göstərmək olar” (**11, 115**). Klassiklərin dini şeirlərinin əsas qəhrəmanları Peyğəmbər, Həzrət Əli, Kərbəla şəhidləri və onların yaxınlarıdır: “Sözlü ənənədə təbii ki, Əli Əsgərlə, Səkinə ilə, Qasımla, Hürrlə və nəhayət, Hz.Hüseynlə bağlı çoxlu sayda dini əfsanə, mənəqə, şeir vardır. Buraya Hz.Zeynəbin, Gülsümün, Leylanın, Hz. Zeynəl Abidin Aşuradan sonrakı Kərbəla hadisələrindəki rollarını anlatan folklor mətnlərini də daxil edə bilərik (**11, 67**). Yazılı ədəbiyyatda bu mövzuda yazılan əsərlərin bir qismi **maktəl** adlanır. Kərbəla hadisəsindən bəhs edən mərsiyə, rövzə, sinəzən, əfrad, cuşi kimi maktəl də geniş yayılmış bir janrdır və məşhur adamların qətli haqqında yazılan şeir anlamına gəlir. Məzmununu və poetik quruluşunu mənəzur, mənşur və nəzm-nəsr əvəzlənməsi təşkil edir (**11, 113**). Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-südə” əsərini “maktəli-türki” adlandırmasına diqqət çəkən F.Bayat ilkin maktəllərin ərəb və fars dillərində yaranmasına baxmayaraq, bu janrın ən yaxşı nümunələrinin türk dilində meydana çıxdığını bildirir: “Məzmununda və mahiyyətində Kərbəla hadisələrinin olduğu maktəli Hüseyn adlı yeni bir ədəbi əsər, yeni bir janr yarandı” (**11, 115**). Gətirdiyi nümunələri təhlil edən F.Bayat dini şeirlərin mayasında folklorun dayanması qənaətinə gəlir: “Kərbəla folkloru yazı ilə söz, tarixlə əfsanə arasında gedib-gələn xüsusi hadisədir. O, həm aşıq şeirinin, həm divan ədəbiyyatının, həm rəvayətlərin, mənəqələrin, həm də hadisələrin mövzusu oldu” (**11, 68**). Yeri

gəlmişkən bildirək ki, yazıya alınmış Şəbih mətnləri folklor nümunələri üzərində qurulmuşdur (11, 247-284). F.Bayatın toplayıcısı və tərtibçisi olduğu “Masallı folklor örnəkləri” kitabının ikinci cildində dini rəvayətlərlə yanaşı, “Məhərrəmlik mərsiyələri” də verilmişdir. Mərsiyə mətnləri izahedici nəsr parçaları ilə birlikdə təqdim olunur (21, 321-335). Yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi, şifahi söz sənətində də dini şeirlər eyni məqsəd daşıyır. Klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq, dini folklor örnəklərində mərsiyələrin janr prinsipləri xalq şeirindən gəlir və burada mövzu Kərbala faciəsi ilə bitmir, görkəmli din xadimləri, həmçinin digər şəxslər (atalar, analar, qardaşlar, qərblərdə ölənlər, şəhid olanlar) haqqında da mərsiyələr yaradılır. Bu mərsiyələr klassik mərsiyə janrının tələbləri çərçivəsini aşır və əsasən, heca vəznində olur.

A.Nəbiyev yazır ki, yas mərasimlərində mərsiyəçilər vəfat edənin şanı, şöhrəti ilə bağlı mərsiyələrlə yanaşı, imamların adı ilə bağlı rəvayətlər də danışdılar (26, 277). Yeri gəlmişkən, **mərsiyələrin və nohələrin** böyük əksəriyyəti Kərbəla vəqisi ilə bağlı olsa da, onların bir qismi ana, bacı, qardaş, oğul və ata haqqındadır. Ana haqqında mərsiyələrdən biri o qədər sadədir ki, hətta bu mərsiyənin içərisində vətəndaşlıq hüququ qazanmayan bircə ərəb-fars sözü tapmaq mümkün deyil. Ağıların bir növü olan mərsiyələr klassik mərsiyə janrından fərqli olaraq xalq şeiri üslubundadır. “*Mənə laylay çalan, laylay*” mərsiyəsindən:

Hər kəs ana desə həmə
Çəkilerəm bir küncə mən.
Söyləyəyəm ölüncə mən,
Ay anasız anam laylay,
Mənə laylay çalan, laylay.

Ey nurum, işiğim, ana,
Yarım-yaraşığım, ana.
Çağırırım hay ver mənə,
Ay anasız anam laylay,
Mənə laylay çalan, laylay (3, 41).

“*Sənə laylay deyim, ana*” mərsiyəsindən:

Mənə laylay çalan ana,
Özüm qurban ollam sənə.
Həzin-həzin, yana-yana
Sənə laylay deyim, ana.

Ana, laylayın nə şirin,
Mən söyləyəm, verməz yerin.
Laylay dəyişibdir yerin,

Həzin-həzin, yana-yana,
Sənə laylay deyim, ana (3, 90-91).

Şəhidlər haqqında Ananın dilindən söylənilən mərsiyələr daha maraqlıdır. “Ana ağısı” adlanan mərsiyələrin bir qismi çağdaş şeirin tələblərinə uyğun şəkildədir və hətta çarpaz qafiyəlidir:

Oğul, başına dolanım,
Meylimi kimə salaram?
Kimsəsiz qoyma ananı,
Ətrini kimdən alaram?

Gecənin bir aləmində
Cənazən üstümə gəldi.
Yaralı başını gördüm,
Naləm göylərə yüksəldi (27, 24)

“Şəhid harayı” adlı mərsiyənin isə döndərməsi (nəqarəti) də vardır, heca vəznində, çarpaz qafiyəli, hər misrası səkkiz hecalı mərsiyəni 7 hecalı və ritmi ilə əsas bəndlərdən fərqlənən, hər bənddən sonra təkrarlanan bayatı şəkilli nəqarət tamamlayır. Təkcə bu faktın özü göstərir ki, mərsiyə janrı dini şeir forması olsa da, türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycanda da xalq şeiri şəkli kimi geniş yayılmışdır:

Ana, gözləmə yolumu,
Bu səfərdən gəlmərəm mən.
El yolunda şəhid oldum,
Ölmərəm mən, ölmərəm mən.

Yaralı balan lay-lay,
Alınmaz qalan lay-lay.
Ümidləri, arzusu
Qəlbində qalan lay-lay (27, 23)

Maraqlıdır ki, həm din xadimləri, həm də yaxın qohumlar haqqında olan mərsiyələr daha çox şifahi xalq ədəbiyyatından gələn janrlarda olur. Respublikanın Cənub bölgəsində yaşamış və indi türbəsi ziyarətə gələn Miryusif ağa haqqında mərsiyə qoşma janrındadır. Mərsiyəni söyləyən əvvəlcə Miryusif ağanın məzarını ziyarətə gəldiyini bildirir, sonra onun ruhuna diləyini söyləyir:

Car çəkdim dərdimi, ağa, aləmə,
Bir qulaq as mənə ahu-naləmə.

Çəkilməşdir ata dağı sinəmə,
Səbr istərəm səndən, Miryusif ağa.

And yerimiz olub sənün ocağın,
Yaramıza məlhəm olub torpağın.
Güvənc yerimizdi sənün qucağın
İndisə baxırıq gəndən, Miryusif ağa (27, 23).

Qoşma janrında olan digər mərsiyə Mirməmməd ağa haqqındadır. Qoşma quruluşuna görə Miryusif ağa haqqında olan qoşmadan fərqlənir, lakin bu mərsiyədə misralardakı hecaların sayı ondur. Mərsiyə üçün on hecalı şeirin seçilməsi onun ifası və avazıyla bağlıdır:

Şükür səni yaradan Allaha,
Dərdlərə dərman Mirməmməd ağa.
Yanında yatan sirdaşlarına
Canımız qurban, Mirməmməd ağa.

Adın dillər əzbəridi, ağam,
Ziyarətçinəm, nə qədər sağam.
Canımı dedim sənə sadağa,
Dərdlərə dərman Mirməmməd ağa (28, 29).

Elə mərsiyələr də vardır ki, ritminə və ahənginə görə gəraylıdan seçilmir. “Ağla, bibi, sən ağla” mərsiyəsi yeddi hecalı, “*Atam, könlüm səni istər*” mərsiyəsi səkkiz hecalıdır. Mövzuları müxtəlif olsa da, bu mərsiyələr eyni ritmlə söylənilir. Bunu nümunələrdən də görmək mümkündür:

Yeddi hecalı mərsiyə:
Əlim əldən üzüldü,
Karvan yola düzüldü.
Gözüm yaşı süzüldü,
Ağla, bibi, sən ağla.

Qardaş toyu görmədim,
Ata ləzzəti bilmədim.
Bir xoş gün sürmədim,
Ağla, bibi, sən ağla.

Əzabımı çəkmisən,
Hər cəfama dözmüsən.

Qardaşdan əl üzümüsən,
Ağla, bibi, sən ağla (28, 27-28).

Səkkiz hecalı mərsiyə:

Ey dinim, imanım ata,
Ey mənim gümanım ata.
Sənə qurban canım, ata,
Atam, könlüm səni istər.

Boynumu büküb ağlaram,
Sənsiz ah çəkib ağlaram,
Göz yaşı töküb ağlaram,
Atam, könlüm səni istər(3, 61)..

“Qarabağ: folklor da bir tarixdir” toplusunun III kitabında Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri içərisində mərsiyələr nəğmələrin tərkibində təqdim olunur (18, 417-424). “İmamlar haqqında”, “Cənabi Əli Əkbərin sinədanı” kimi mərsiyələrin haxıştalarla bir yerdə verilməsi həmin örnəklərinin nəğmələrin tərkibində öyrənilməsinin janr prinsiplərinə uyğun olduğunu bir daha təsdiq edir. “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” toplusunun VII kitabında da mərsiyələr nehrə nəğmələrindən, sağın nəğmələrindən, sayaçı sözlərindən və “Mahnılar” yarımfaslindən sonra sıralanmışdır. Xocavənd rayonundan toplanmış “Sübhənallah deyə-deyə”, “Ya Hüseyn” kimi dini məzmununda olan mərsiyələrin içərisində xalq şeiri tələblərinə uyğun olan qardaş və ana haqqında üç mərsiyə örnəyi təqdim olunur (20, 366-381). “Bilin, mənəm” mərsiyəsi qardaşını itirmiş bacının dilindən söylənilir:

Mən qardaşı itirmişəm,
Sinəmdə dağ bitirmişəm.
Belə bir bacı görsəniz,
Bilin, mənəm, bilin, mənəm.
Belə bir bacı görsəniz,
Bilin, mənəm, bilin, mənəm (20, 367-368).

“Ana” mərsiyəsi düzgü janrının prinsiplərinə uyğundur, burada ritm və həyəcan aparıcılıq təşkil edir, məzmun arxa plana keçir, buna görə də misraların semantikasından çox, təkrarına diqqət yetirilir:

Yat, mənim xanım anam,
Qoy mən sənə laylay deyim,

Qoy mən sənə laylay deyim.
Lay deyim, laylay deyim,
Ana, sənə laylay deyim,
Ana, sənə laylay deyim (20, 374-375).

Maraqlıdır ki, mərsiyənin sonluğuna nəsr parçası da əlavə olunmuşdur. Nəsr parçası məlumatverici xarakter daşıyır və mətndən hiss olunur ki, mərsiyənin ümumi ruhuna uyğu intonasiya ilə deyilir: “Deyirəm, oğul-qız böyüdən, zəhmət çəkif geje yatmıyan, beşih başında layla çalan ana, laylay, ana, laylay! Yemiyip yedizdirən, geymiyip geyizdirən! Ay deyirəm, çox işdiyip, az yeyən! Tox öyünnən, aj qarınnan, gedən anam, ay laylay, ana, ay laylay, laylay!” (20, 378). Ana haqqında olan mərsiyədən fərqli olaraq, “Qardaş” mərsiyəsi poetik quruluşuna və hər bənddən sonra təkrarlanan nəqarətvari döndərməsinə görə daha mükəmməldir. Mərsiyə bacının dilindən söylənir:

Eyləmə səfər sən Kərbəlaya, qardaş,
Salma bacıvı möhnəti-bəlaya, qardaş!

Qoymaram səni iraqə,
Yoxdu taqətim fəraqə.
Qoymaram səni iraqə,
Yoxdu taqətim fəraqə.

Səndən özgə yox bir nəfərim, pənahım,
Getmə, getsən öc edər səmaya ahım.
Qıl fərəhim, ey mənim ümidgahım,
Getmə gəl nəvayə, qardaş! (20, 378-379).

“Qarabağ: folklor da bir tarixdir” toplusunun tərtibçiləri maraqlı bir məsələyə də diqqət çəkmişlər. Qeyd olunur ki, adətən, mərsiyələrin əksəriyyətində ərəb və fars dillərindən alınma sözlər çox işlədilsə də, Qarabağ bölgəsindən toplanmış belə örnəklərdə dilin sadələyini müşahidə edirik (20, 378).

Seyyid Miryusif ağa el arasında ifa edilən və dini mərasimlər üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif çeşidli yas nəğmələrini çox sadə bir şəkildə qələmə almışdır. Belə nümunələrə *cuşi*, *nohə*, *sinəzən*, *əfrad*, *dübeyt*, *minacat* və *tövbələr* daxildir. **Cuşilər-də** isterik ifadələrə daha çox yer verilir və xüsusi ritmik avazla oxunur, dinləyənlər isə sinə döyürlər. Buna görə də *cuşi* sanki böyük bir ansamblın ifa etdiyi nəğməyə bənzəyir və sürətli tempə malikdir:

Ey cigəri qan olan,
Ləbləri gültək solan,

Didəsi giryan olan,
Qasimi gülpeykərin
Göz yaşı xunbar olan,
Ey cigəri qan olan **(30, 28)**.

Onu da deyim ki, cüsilərin vahid bir poetik strukturu yoxdur, söyləmə məqamından asılı olaraq, misrada sözlərin sayı artıb-azala bilər.

Folklurun klassik ədəbiyyatdan bəhrələndiyi yas nəğmələindən biri **sinəzən** adlanır. Sinəzənlər mövzusuna görə üç qrupa bölünür. Buraya *a) zamanədən, ictimai quruluşdan və haqsızlıqdan şikayət motivli sinəzənlər, b) dini mərasimlərdə ifa edilən və adətən, Kərbəla vaqiasində şəhid olanlara yas tutan sinəzənlər və nəhayət, c) yaxınları dünyadan köçəndə onların faciəli ölümünü Kərbəla şəhidlərinin qətli ilə eyniləşdirən ağçıların söylədikləri sinəzənlər* daxildir.

Zamanədən şikayət motivli sinəzənə nümunə:

Ey cəddi Xuda, ya Sahib əz zaman,
Tutmuş bizi bəla, ya Sahib əz zaman.

Bu şiələr olub düşmən əlində xar,
Təngə düşüb hamı, dərdə olub düçar.
Bəs hardasan, götür xişmilə zülfüqar,
Qıl dərdlərə dəva, ya Sahib əz zaman **(30, 45)**.

Kərbəla vaqiasində şəhid olanlara yas tutan sinəzən:

Bu gecə göydə mələhlər ağlar,
Qərib Hüseyinə əzanı saxlar.
Gələr peyğəmbərim Kərbibəladan,
Deyər oğul vay, Hüseynin ağlar.
Yaralısan, ya Hüseyin,
Məzlumsan, ya Hüseyin **(32, 284)**.

Yaxınlarının ölümünü Kərbəla şəhidləri ilə eyniləşdirən ağçıların söylədiyi sinəzən:

Dedi, ay ana, hər yerdə toy olanda
Mən beynəvanı ağla.
Sal yadına Kərbəlanı,
Susuz iylə sinə dağla.
Meydanda can verəndə
Gəl gözdərimi bağla.
Ağla bu vüsalə, yara

Həsərət qalanda, ana,
Ağla bu vüsalə yara,
Həsərət qalanda, bibi (32, 286).

Nohələr də iki qismə bölünür, bunların *bir qismi Kərbəla vaqiasi ilə bağlıdır*. Lakin *oğlu ölən analar, qardaşı ölən bacılar da nohə söyləyirlər*:

Aç gözün, ey dərdi-qəm dəryasına sərdar oğul,
Vaxtı rehlət gəlmişəm halun biləm, bimar oğul (30, 52).

Əfrad, dübeyt, minacat və tövbələr də dini mərasimlərdə söylənilən yas nəğmələridir (1, 13-20). Dübeyt, sinəzan və əfrad quruluşuna görə bir-birindən fərqlənirsə, tövbə məzmununa görə belə adlanır. Ən məşhur **tövbə** nümunəsi “Hürrün tövbəsi”dir (30, 89-90). Tövbə nümunəsi Qarabağ bölgəsindən də yazıya alınmışdır. “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” toplusunun VI kitabında Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri içərisində tövbələr xüsusi yer tutur və “Dini məzmunlu şeirlər” başlığı ilə təqdim olunur. “*Bağışla məni*” tövbə nümunəsinin məzmunu belədir:

Qadir Allah, səni deyif gəlmişəm,
Dərgahi-Kübrəya bağışda məni.
Ruhi-aləm, nuri-cümlə kainat,
Məhəmməd aliyə bağışda məni.

Kərəm ilə ol Kərəm kar eşqinə,
Mədəf qıl Əhmədi-Muxtar eşqinə.
Əfv et, cümlə ali-əthar eşqinə,
Pənc ali-əbaya bağışda məni (19, 412).

Minacat Allaha müraciətlə söylənilir, klassik minacat janrından fərqlənir:

Məni bağışlagilən Müstəfaya, ya Allah,
Qılınclanan başı ol Mürtəzaya, ya Allah.
Sınan qabırğası, zəhrilə doğranan bədəni
O Fatimə Həsəni Müctəvaya, ya Allah (30, 76-77).

Qarabağ bölgəsindən toplanmış minacat nümunəsi xalq şeiri üslubundadır. Həm zikr, həm də minacat nümunəsi sayılan folklor örnəyinin məzmunu belədir:

Qəlbimdə fikrim Allah,
Dilimdə zikrim Allah.
Allah deyən mağmın olmaz,

Yorulup yollarda qalmaz.
Cəhənnəmin oduna yanmaz,
Sahabət, ya Rəsulallah (19, 411).

Göründüyü kimi, **zikrlər** də minacata yaxın mövzudadır, lakin zikr xüsusi mərasimdə, bəzən isə ziyarətgahlarda dua şəklində edilir. Xüsusi zikr gecələri təşkil olunur, həmin gecələrdə adamlar səhərə qədər yatmır, tez-tez zikr nümunələri söyləyirdilər. Toplanmış zikr nümunələri məzmununa görə dualardan fərqlənir, izahedici nəsr parçaları ilə məşayiət olunur. Belə zikr nümunələrindən biri peyğəmbər və on iki imam haqqındadır. Bir-bir imamların adları çəkilir və onların şücaəti sadalanır. Bu uzun nəzm parçası belə bir sonluqla bitir:

On ikinci imamı xəbər al, deyim,
Müsibənin dağımı bürüdü duman,
Müşkülün könlünə gəlmədi güman.
Əvvəlki imamımız Şahi-Mərdan Əlidi,
On ikinci imamımız Mehdiyi-Sahibi-Əz Zaman,
Dadımıza yetişsin hər zaman (19, 409).

Başqa bir zikr nümunəsində deyilir: “O vaxt ziyarətə gələnlər zikr eliyirdilər. Deyir, çox yatmaq günahdı. Onun üçün olar sabaha qədər oturarmışlar:

Var dağların çiçəyi,
Başında var ləçəyi,
Zikkirrərin göyçəyi,
La ilahə illəllah.

La ilahə illəllahı bir otuz dəfə, qırx dəfə deyənnən sora deyirdi:
Mən İllaha gəlmişəm,
İl illaha gəlmişəm,
Açın dərgah qapısını,
Açın cənnət qapısını,
Bir diləyə gəlmişəm (19, 410).

Gətirilən nümunələrdən görünür ki, həm ağılar, həm də mərsiyələr folklor nümunələri kimi janrdaxili dəyişikliyə məruz qalır. Xüsusən, el arasından toplanan mərsiyələr klassik janr hüdudlarını aşır və daha çox folklorun tələblərinə cavab verir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə yas nəğmələrinin janrdaxili dəyişmələri ilk dəfə olaraq elmi ardıcılıqla öyrənilir və təhlil olunur.

İşin nəticəsi. Yas nəğmələri qısaca ağı adlanır. Ağı janr xüsusiyyətlərinə görə bayatıya bənzəyir. Ağının ağı olmasını yalnız onun məzmunu müəyyən edir. Adətən, ağını bayatıların tərkibində toplayırlar. Lakin bayatı şəklində olmayan ağılar daha çoxdur, hətta nəsrşəkilli ağı nümunələri də vardır. Yas nəğmələrinin janrdaxili dəyişmələri söylənmə məqamı ilə bağlıdır. Bundan başqa, ayrı-ayrı bölgələrdə də yas nəğmələri müxtəlif cür adlanır. Həmçinin yas nəğmələrinin tərkibinə dini mərasimlərdə ifa edilən və xalq şeiri şəklində yaranan mərsiyə xarakterli nümunələr də daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alarlı B. Haqqın dərghasına doğru. Bakı, Araz, 2000, 86 s.
2. Alarlı B. Viləş çayı boyunca. Yardımlının folklor dünyası. Bakı, Sözüün işığı, 2015, 162 s.
3. Alıhüseynqızı (Şahverdiyeva) Z. A. Allah, məni əhli Beytə dost eylə. Mərsiyələr və nohələr. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 148 s.
4. Allahveriyev M. Azərbaycan xalq teatri tarixi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, Maarif, 1978, 236 s.
5. Arvad ağısı. Tərtib edəni M.A. Abbaszadə. "Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri" seriyası. Bakı, Səda, 2004, 60 s.
6. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Xalq oyun-tamaşa mədəniyyətimizdə deyim və adların izahlı söz kitabı. Bakı, Işıq, 1984, 276 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. Toplayanı və tərtib edəni Əhliman Axundov. İki kitabda, birinci kitab. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1968, 290 s.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVII kitab. Muğan folkloru (Alarların arasından toplanmış folklor örnəkləri). Toplayanı Bilal Hüseynov. Bakı, Nurlan, 2008, 448 s.
9. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVIII kitab. Şəki folkloru, III cild. Bakı, Nurlan, 2009, 532 s.
10. Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 424 s.
11. Bayat F. Kərbəla folkloru. Məhərrəmlik rituallarından Şəbih meydan tamaşalarına. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 292 s.
12. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər, 2004, 368 s.
13. Əmin A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 288 s.
14. Haqverdiyev Ə. Azərbaycanda teatr // Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005, 408 s.
15. Kaşğari M. "Divani-lüğət-it-Türk". Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. Dörd cildə, I cild. Bakı, Ozan, 2006, 512 s.
16. Kərkük folkloru antologiyası. Toplayanı, tərtib edəni, işləyəni və ön sözün müəllifi Qəzənfər Paşayev. Bakı, Azərnəşr, 1987, 367s.
17. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər, 2004, 376 s.

18. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, tərətər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 468 s.
19. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərətər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2013, 468 s.
20. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII kitab (Xocavənd rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2014, 444 s.
21. Masallı folklor örnəkləri. İkinci kitab. Toplayıb tərtib edəni Füzuli Bayat. Bakı, Nurlan, 2013, 400 s.
22. Mərəsimlər, adətlər, alqışlar. Toplama, müqəddimə və qeydlər professor Azad Nəbiyevindir. Bakı, Gənclik, 1993, 352 s.
23. Mirzəyev H. Dərələyəz folkloru. Dərələyəz folkloru. Bakı, Elm, 2006, 768 s.
24. Nemətova S.N. Ağı janrı və onun poetikası. Filologiya elmləri namizədi elmi dərcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında saxlanılır. Naxçıvan, 2008, 25 s.
25. Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. Dərs vəsaiti, I hissə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1983, 88 s.
26. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Təkrar nəşr. Bakı, Çıraq, 2009, 640 s.
27. Nöqtələr. Ədəbi topla, beşinci kitab. Bakı, Araz, 2001, 86 s.
28. Nöqtələr. Ədəbi topla, altıncı kitab. Bakı, "R.N. Novruz-94", 2002, 125 s.
29. Sadiq İ., Sadiqlı P. "Alp Ər Tonqa" dastanı" // Dədə Qorqud. Ədəbi-elmi topla. Bakı, 2019, 3 (66), s. 53-67
30. Seyyid Miryusif ağa. Mənə hər bivətən ağlar. Bakı, Adiloğlu, 2008, 102 s.
31. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983, 326 s.
32. Şərur folklor örnəkləri. I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 348 s.
33. Təhmasib M. H. Mövsüm və mərasim nəğmələri. Namizədlik dissertasiyası, əlyazma. Azərbaycan Dövlət Universitetinin kitabxanası. Bakı, 1945, s. 65
34. Yardımlı folklor örnəkləri, I kitab. Toplayanlar İ. Abbashı, B. Abdulla, E. Məmmədli və B. Alarlı Hüseynov. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 334 s.
35. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1982, 319 s.

B. Huseynov,

Internal changes of the genre of mourning) songs

Summary

This article is about agilar (mourning songs) that makes up one of the branches of household songs in Azerbaijan folklore. The changes in the genre of agi and the

causes of these changes have not been investigated thoroughly. The changes in genre are related to regional features and playing locations of *agi*. In addition, *agi* is being played at a mourning ceremony and that is why it is being played stage by stage. And each stage has a different effect on the poetic structure and content of it. *Agilar* vary depending on playing location.

According to their contents mourning songs are divided into two groups:

a) Internal changes of genre of the songs related to death and burial ceremony are: *yediler*, *shivenler*, *shakhsey-vakhseyler*, *haygirtiler*, *giyhaler*, *bozlamaler*, *okhs-hamaler*, *sizlamaler*, *dildemezler*, *uzuntuler*, *tasalliler*, *kheytratler*, *epitaphs*.

b) Internal changes of genre of the songs related religious ceremony are: *marsi-yaler*, *jushiler*, *nohaler*, *sinezenler*, *efradler*, *rovzeler*, *dubeytler*, *minajatler*, *tovbeler*, *zikrler*, *manzum hadiths*.

In the article the changes in genre are analyzed sequentially for the first time.

Key words: Household (mourning) songs, *agilar*, internal changes of the genre of *agi*.

Б. Гусейнов

Внутрижанровые изменения траурных песен

Резюме

Статья о причитаниях, (траурных песен), которые составляют одну из линий бытовых песен в Азербайджанском фольклороведении. Внутрижанровые изменения причитаний и причины этих изменений не исследованы полностью. Внутрижанровые изменения причитаний связаны региональными свойствами и моментом исполнения. Кроме этого, поскольку причитания исполняются в траурной церемонии, они подвергаются поэтапным исполнениям и каждый этап исполнений по-разному влияет поэтической структуре и содержанию причитаний. Причитания меняются в зависимости от момента исполнения. Траурные песни (причитания) по содержанию делятся на две большие группы: а) В связи с мертвых и похоронных церемоний внутрижанровые изменения траурных песен (причитаний) таковы: *yedilər* (еди), *şivənlər* (рыдания), *şaxsey-vaxseylər* (мистерия), *hayqırtilar* (вопли), *qiyhalar* (траурные кличи), *bozlamalar* (громкий плач), *vaylar* (охи), *vanövsələr* (шум-гам), *haylar* (смятения), *haylamalar* (оклик), *oxşamalar* (оплакивания), *sızlamalar* (нои), *iniltilər* (стоны), *dildemələr* (дилдема), *üzüntülər* (топления), *təsəllilər* (утешения), *xeuratlar* (поминки), *epitafiyalar* (эпитафии) и др.

б) Внутрижанровые изменения песен, связанных с религиозными церемониями, можно группировать таким образом: *mərciyələr*

(обрядовая песня на поминках, элегия), *cuşilər* (джуши), *nohələr* (поминальные песни), *sinəzənlər* (плач в голос, по ритму ударяя в грудь), *əfradlar* (особи), *rövzələr* (элегический рассказ о гибели имамов), *dübeutilər* (четверостишие), *minacatlar* (громкое обращение к Богу), *tövbələr* (покаяния), *zikrlər* (поминания), *mənzum hədislər* (поэтические предания, притча).

В статье внутрожанровые изменения причитаний впервые анализируются последовательно.

Ключевые слова: Бытовые (траурные) песни, причитания, внутржанровые изменения причитаний.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Akif Əhmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XƏYALƏ AĞAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
xeyale.eliyeva.80@list.ru

NƏSRDƏ EL QƏHRƏMANININ BƏDİİ OBRAZI

Xülasə

Məqalədə el qəhrəmanı Qaçaq Kərəmdən bəhs olunur. Məlum olduğu kimi, Qaçaq Kərəm haqqında əfsanə və rəvayətlər yaranmış, dastanlar qoşulmuşdur. Qaçaq Kərəm bir sıra yazıçı və şairlərin də sevimli qəhrəmanına çevrilmişdir. Bu baxımdan yazıçı Fərman Eyvazlının “Qaçaq Kərəm” romanı xüsusilə seçilir. Bu romanda yazıçı məşhur el qəhrəmanının yaddaqalan bədii obrazını yaratmağa nail olmuşdur. Qaçaq Kərəm mərd, igid, cəsur, eyni zamanda ədalətli, həssas bir qəhrəman kimi ürək-lərdə yaşayır. Məğlubedilməz xalq qəhrəmanı göz önünə gəlir.

Romanın baş qəhrəmanı adı dillər əzbəri olan Qaçaq Kərəmdir. O, əfsanəvi bir qəhrəmandır. Qaçaq Kərəm İsrafil ağa ilə qarşı-qarşıya durur. Buna baxmayaraq onlar bir-birlərinə qarşı heç vaxt namərdlik etmirlər. İsrafil ağa da igidlikdə Kərəmdən geri qalmır. Qaçaq Kərəm də, İsrafil ağa da el-obanın adət-ənənəsinə hörmətlə yanaşır, bunu hər çeydən uca tuturlar. Onların hər ikisi var-dövlət, şan-şöhrət üçün hər şeyi tapdalayan insanlara düşmən münasibət bəsləyirlər. Mərd insanlara qarşı mərdanə münasibət bəsləyən Qaçaq Kərəm namərdlərə, satqınlara qarşı amansızdır. Qaçaq Kərəm mərd, cəsur, igid olduğu qədər də son dərəcə həssas, dost-düşmən tanıyan bir insandır. O, haqqı, ədaləti müdafiə edir, həmişə köməksizlərin tərəfində durur, onlara dayaq olur. Fəqir-füqəranın qabağında at oynadan, onların olan-qalanını ələ keçirən, onları soyan qeyrətsiz qolu zorlular Kərəm kimi igidin qarşısında alçalır, aciz bir insana çevrilirlər. Məqalədə bütün bu məsələlər işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: rəvayət, əfsanə, roman, el qəhrəmanı, qaçaq, cəngavər, mərd, qorxmaz, ədalətli

Qaçaq Kərəm XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur el qəhrəmanıdır. Yaşadığı dövrdən başlayaraq onun haqqında neçə-neçə əsərlər yazılmış, əfsanələr, rəvayətlər yaranmış, dastanlar qoşulmuşdur. Qaçaq Kərəm haqqında yazılmış bədii əsərlər içərisində yazıçı Fərman Eyvazlının “Qaçaq Kərəm” romanı əhatəliliyi, dolğunluğu ilə xüsusilə seçilir. Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı “Cəngavərliyin tərənnümü” adlı ön sözdə yazır: “Qaçaq Kərəm hələ ötən əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində jurnalistlərin, yazıçıların diqqətini cəlb etmiş, onun haqqında hekayələr, oçerklər, pyeslər yazılmışdır. Gürcü yazıçısı Vano Mçedişvili inqilabdan əvvəl “Qaçaq Kərəm” adlı pyes yazmış və həmin əsər 1912-ci ildə Tiflisdə tamaşaya qoyul-

muşdur. 1928-ci ildə həmin pyesi Hüseynbəy Mirəcəmalov azərbaycancaya tərcümə etmişdir. Bu əsər Bakıda, Naxçıvanda, Qazaxda tamaşaya qoyulmuşdur.

Nəcəfbəy Vəzirov 1912-ci ildə “Keçmişdə qaçaqlar” pyesini yazarkən heç şübhəsiz ki, Kərəmi nəzərdə tutmuşdur və çox ehtimal ki, Dilcan tərəflərdə meşəbəyi olarkən Qaçaq Kərəmlə görüşmüşdür... “Əfsanə və nağıllar qəhrəmanı. Ədalət mücəssiməsi...Qafqaz qaçaqları içərisində ən ədalətli və rəşadətli olan Kərəm” (M.Qorki) haqında M.S.Ordubadı, S.Vurğun, M.Hüseyn, O.Sarıvəlli, H.Arif müxtəlif illərdə hekayələr, şeirlər, məqalələr yazmışlar. Aşıqlarımız isə onun haqqında rəvayətlər və kiçik dastanlar yaratmışlar. Bütün bunlar az idi: Kərəmin fəaliyyətini əhatə etmirdi. Belə bir qəhrəman haqqında əhatəli, epik əsərlər yazmağa çoxdan ehtiyac duyulurdu. Elə bu məqsədlə də Fərman Eyvazlı “Qaçaq Kərəm” romanını yazmışdır (3, 7).

Rüstəm Rüstəmzadə də “Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları” monoqrafiyasında Qaçaq Kərəm haqqında xeyli əsər yazıldığını qeyd etmişdir: “Maraqlı burasıdır ki, Qaçaq Kərəm haqqında yazan və yaradanlar yalnız azərbaycanlı sənətkarlar deyil, mütərəqqi fikirli gürcü, rus, Ukrayna və digər xalqların nümayəndələri – ədibləridir. Həmçinin bütün yazılarda o, igid, ədalətli, beynəlmilətçi bir şəxs kimi təsvir və tərənnüm edilmişdir. Gürcü Purtseladzenin “Qaçaq Kərəm” operası, Vano Mçedmişvilinin “Qaçaq Kərəm” dramı, İlya Xonilinin “Qaçaq Kərəm” oçerki və hekayələri, Denis Kazaçovskinin “Qafqaz qaçaqları” əsəri, Maksim Qorkinin “Qafqazda qaçaqlar” oçerki, habelə N.Vəzirovun “Keçmişdə qaçaqlar” pyesi, Mirzə Camalovun “Qaçaq Kərəm” əsəri, H.Mehdinin “Kərəm əfsanəsi” hekayəsi, Fərman Eyvazlının “Qaçaq Kərəm” romanı və s. Qaçaq Kərəmə həsr olunmuşdur. Göyçəli Aşıq Məhəmmədin “Kərəmxan Sərtib”, Şair Qul Vəlinin “Qaçaq Kərəmlə Zalı xan” və Hüseyn Qəmlinin “Qaçaq Kərəm” dastanları bu igidin fəaliyyətini təsvir və tərənnüm edir. Bundan əlavə, XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda, Moskvada, Peterburqda, Odessada, Kazanda və s. yerlərdə nəşr olunan qəzet və jurnalların səhifələrində Qaçaq Kərəm haqqında kiçik və böyük həcmli yazılar çap edilmişdir” (2, 117).

Kərəm qeyri-adi bir qəhrəmandır. Xalq arasında ona çox böyük hörmət və məhəbbət vardır. Onun adı həmişə dillərdə dolaşmışdır. Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı da bu igid haqqında el aşıqlarının qoşduğu sözləri, oxuduğu mahnıları dinləməsindən, danışdığı hekayələrə qulaq asmasından da söz açır, onun adı ilə bağlı yer adlarının yaranmasının da təsadüfi olmadığını qeyd edir: “Zaqafqaziyanın müxtəlif guşələrində Kərəmin igidliyi ilə bağlı xalq arasında bir sıra yer adları vardır; “Kərəm körpüsü”, “Kərəm qayası”, “Kərəm bazarı”, “Kərəm çalası”, “Kərəm yolu”, “Kərəm layı”, “Kərəm bulağı”, “Kərəm meydanı” və i.a. (3, 6).

Romanın baş qəhrəmanı adı dillərdə əzbər olan el qəhrəmanı Kərəmdir. Yazıçı Fərman Eyvazlı bu əsərini yazarkən tarixi məlumatları, arxiv sənədlərini, xalq yaradıcılığı nümunələrini, mətbu əsərləri öyrənmiş və bunun nəticəsində Qaçaq Kərəmin obrazını yaratmağa nail olmuşdur. Kərəm əfsanəvi bir qəhrəmandır. Onun mərdliyi, cəsurluğu, qorxmazlığı hamını heyran edir. Romanda Kərəm İsrafil ağa ilə qarşı-qar-

şıya durur. Onlar bir yerdə böyüyüb boya-başa çatıblar. Kərəmlə İsrafil ağa həm də süd qardaşı olublar. Ailələri arasında düşmənçilik düşdükdən sonra onlar-birinə qənim kəsiliblər, ancaq nə Qaçaq Kərəm, nə də İsrafil ağa heç vaxt namərdlik etmərlər. Onlar bir-biriləri ilə üzbaşlı gəlib döyüşmək istəyirlər.

Qaçaq Kərəm heç vaxt arxadan güllə atmır, ən ağır məqamlarda da mərdi-mərdanə hərəkət edir. Həmişə zəiflərin, əzilənlərin tərəfində durur. Roman boyu belə səhnələr inandırıcı və dolğun şəkildə öz əksini tapır. İsrafil ağa toy məclisindədir. Gecənin yarısı o, Hüseyin ağa ilə həyəət düşür. Bu vaxt buraya gələn Kərəm onu vurmaq istəyir. Heç nədən xəbəri olmayan İsrafil ağa üzünü ona tərəf çevirmir, İsrafil ağa Kərəm haqqında xəyala dalır, bu qiyamətdə, bu şaxta-boranda çöllü-biyabanda necə yaşamasını düşünür. Kərəmin isə anasının döşündən əmədiyi süd gözüünün qabağına gəlir. Öldürməyə gəldiyi düşmənin düşüncələrini də sanki duyur, onu vurmaq fikrindən əl çəkir. Bir azdan güllə səsinə eşidən İsrafil ağa yəqin edir ki, Kərəm burada imiş, onu arxadan vurmaq istəməyib.

Kərəm İsrafil ağanı çox yerdə haqlayır, ancaq onu hər dəfə bağışlamalı olur. Düşməni el içində, dost-tanış içində xəcil eləmək istəmir. Kərəmin əlinə belə bir fürsət İsrafil ağa dağda alaçıqda olarkən düşür. Qaçaq Kərəm əlində xəncər İsrafil ağanın olduğu alaçıqda girir. Ancaq İsrafil ağanın arvadı Həvva xanımla eyni alaçıqda yatmış görüb bu fikrindən əl çəkir. İsrafil ağanın yapıncısının üstünə iki güllə qoyub alaçıqdan çıxır. Bunu bilən İsrafil ağa hər şeyi başa düşür. Səhər açılında İsrafil ağa Kərəmin buraya gəldiyini bilir: “... İsrafil ağa əlini irəli uzadıb ovcundakı patronları polkovnikə göstərdi:

– Bu güllələr də onundur. Sənəmin üstünə qoyub gedib... Demək istəyib ki, “sənə öldürə bilərdim, əmbə arvadına bağışladım”.

Qonağı təəccüb götürdü, – “Düşməne bax!.. Kişiliyə bax!.. Mən belə şey nə görmüşəm, nə də eşitmişəm”. O, köksünü ötürdü:

– Bəs...qulaq verirsənmi, mənə nə yaxşı, bir xəsarət yetirməyiblər?

İsrafil ağa:

– O, düşməni ilə qabaq-qabağa vuruşandı. Qonağa zaval yoxdur – dedi. – Sonra qaşlarını çatıb dərin bir fikrə getdi: “Xalq eşitsə nə deyəcək?! Mən rüsvay oldum” (1, 155).

Mərd insanlara qarşı mərdanə münasibət bəsləyən Qaçaq Kərəm namərdlərə, satqınlara qarşı amansızdır. Qurban ağa, Mehdi koxa kimi elə xor baxan, var-dövləti hər şeydən üstün tutanlar Qaçaq Kərəmin qabağında diz çöküb məğlub olurlar.

Qaçaq Kərəm mərd, cəsur, igid olduğu qədər də son dərəcə həssas, dostu-düşməni tanıyan bir insandır. O, qəfildən, gözlənilmədən, həm də qorxmadan düşmənlərinin başının üstünü alır, onları çıxılmaz vəziyyətə salır. Allahyar bəyin evinə yığışan dövlət adamları, ağalar Kərəm haqqında danışır, onu aradan götürmək üçün plan tərtiblər... “Elə bu vaxt qapının açılması ilə çırpılıb örtülməsi bir oldu. Və həmin anda da içəridə sağlam çöhrəli, enlikürək, qartal baxışlı, aşırma patronlaşlı bir adam peyda oldu.

O, otağı və oturanları gözdən keçirib sol əlini belinə qoydu. Berdanqanın lüləsi yerə baxırdı. Düyünlü qaşları altında ildırım kimi şaxıyan baxışları Allahyar bəyin, Hakaşidzenin kütləşmiş sifətlərində çaxdı.

Kürəkləri qapını boybaboy örtmüş adamın qəfil gəlişindən, odlü baxışlarından qonaq da çaşdı, ev yiyəsi də.

Yarısı içilmiş konyaklı qədəh Hakaşidzenin dodaqlarından aralandı. Sıyrılmış qılınc kimi od yağdıran baxışlar altında qeyri-ixtiyari ayağa qalxdı. Bir neçə dəfə udqunub yalvarış dolu nəzərlərlə Allahyar bəyə baxdı. Allahyar bəy qonağının yanında özünü sındırmamağa çalışsa da, rəngi qaçmışdı. Hirsindən dodaqları səyriyirdi. İndiyədək onun qapısını heç kim cürət edib belə açmamışdı” (1, 195).

İsrafil ağa da igidlikdə, cəsurluqda Kərəmdən geri almır. O da heç vaxt namərd, pul, var-dövlət hərisləri ilə bir sırada durmur, namərd insanlardan aralı gəzir, onlara ikrah hissi ilə baxır. İsrafil ağa da Kərəmə qarşı heç vaxt namərdlik etmir, ona arxadan güllə atmır. Başqalarının köməyi ilə onu məğlub etmək İsrafil ağanın ağına belə gəlmir. O, Kərəmi açıq döyüşdə, üzbəüz məğlub etmək istəyir. Bu xüsusiyyət onun ali qonaqla olan danışığında çox gözəl bir şəkildə verilir: “İsrafil ağa üzünü əvvəl dilmanca, sonra ali qonağa tutdu:

– Zati-aliləri, əvvəla, Kərəm uzaqdaydı, güllə çatmazdı, sonra da tərkində oğlan uşağı vardı, qorxdum güllə uşağa dəyər.

Sərdar əvvəl yarıstehza ilə “uşaq!..”, sonra isə ciddi şəkildə dedi:

– Gərək ataydınız!

– Zati-aliləri, bizim yerdə arxadna güllə atmaq dədə-babadan kişilik sayılmır.

Sərdarın səsindəki ahəng dəyişdi:

– Boşlayın bu yersiz Şərq ədalarını! Kişilik!.. Əhdə-vəfa! – Bunların hamısı artıq vaxtı keçmiş məfhumlardır.

Bu sözlərin ağırlığından tutulan İsrafil ağa susmaq istədi, amma təbiəti buna yol vermədi. “Yoxsa kişilik də daha icazəyəndi, xəbərim yoxdur?.. Axı hər elin, obanın öz adəti var. Hamını bir arşınla ölçmək olmaz! Doğrudur, adət qanun deyil, əmbə qanun kimi hökmü var” (1, 110).

İsrafil ağa da, Kərəm də elin-obanın adət-ənənəsinə hörmətlə yanaşır, bunu hər şeydən uca tutur. Onların hər ikisi var-dövlət üçün hər şeyi tapdalayan insanlara düşmən münasibət bəsləyirlər. Romanda təsvir olunan belə insanlardan biri Mehdi koxadır. Var-dövlətə, pula hərislik onun bütün insani keyfiyyətlərini öldürür. Mehdi koxa kənd adamları ilə kobud rəftar edir, onları soyub talayır. Var-dövlət onun gözünü elə tutur ki, o, hətta hamı üçün müqəddəs və əziz olan qəbiristanlığın ətrafını da şumlamaq istəyir, bu yerdə qəbir qazılmasına da razı ola bilmir, onda olan tamah hissi necə güclüdürsə qəbiristanlığın ətrafını da əkməyi özünə qənimət bilir. Qəbir qazanları qamçının qabağına qatır, qəbir qazılan yeri şumlamağı əmr edir. Bunu görənlərin matı-qutu quruyur, hamı dəhşətə gəlir. Mehdi koxa heç kimi eşitmir. Pristavla dost olduğundan gözü heç kəsi seçmir. “Hər iyid öz yurduunun Süleymanıdı” – deyən Mehdi koxa özünü İsrafil ağaya bərabər tutur. Ancaq sən saydığını say, gör fələk nə sayır.

Yaxşı deyiblər ki, elin gözü tərəzidir. El bilir ki, Kərəm kimdir, İsrafil ağa kimdir. Mehdi koxa kimi gücsüzlərin qabağında at oynadanlar, İsrafil ağa, Kərəm kimi igidlərin qarşısında gec-tez diz çökməyə məhkumdurlar. Elə belə də olur. Bu xəbəri eşidən İsrafil ağa ata süvar olub bir göz qırpımında özünü qəbristanlığa çatdırır. Mehdi koxanın ləyaqətsiz hərəkəti İsrafil ağanın aqlını başından çıxarır, əvvəl xəncərə əl atmaq istəyir, ancaq divan-dərə gözünün qarşısına gəlir, ona bir tərs şillə vurur. Bu, Mehdi koxaya ölümdən də betər olur. Ürəyindən qara qanlar axa-axa: “Yaxşı, İsrafil ağa, sənin ananı ağlatmaq mənə borc olsun! – deyə düşünür... Yenicə açılmış şırımın içindən toza bulanmış papağını götürüb qamətini düzəldəndə İsrafil ağa sözlə də şillələdi... Baxışlar yenə şahə qalxıb kəllə-kəlləyə gəldi:

– Di get Allahına şükür elə ki, səni salamat buraxıram... Burda yatanlara qurban ol! Mən əcdadlarımız yatan bu müqəddəs torpağı sənin qanıyla murdarlamaq istəmirəm!” (1, 76).

Mehdi koxanın bu hərəkətini eşidən Kərəm hirsindən boğulur, xəyalında elin heysiyyətinə toxunan Mehdi koxanı ittiham edir. Onun gözləri önünə dünyadan köçmüş adlı-sanlı kişilər, igidlər, ağbirçək nənələr, analar gəlir. Elin heysiyyətinə toxunan Mehdi Koxa canını Kərəmin əlindən qurtara bilmir.

– “Onun haqq divanını özüm eləyəcəyəm! Onda bilər ki, qəbristanlığı əkdirməyin cəzası nədir.

Süfrəni yığışdıran Binnət dilləndi:

– Köpək oğlunun nə qədər yeri var, yenə də gözü doymur.

Kərəm dedi:

– Tamahkarın gözünü torpaq doydurur” (1, 78).

Qaçaq Kərəm haqqı, ədaləti müdafiə edir, həmişə köməksizlərin tərəfində durur, onlara dayaq olur. Namərd insanlar Qaçaq Kərəmə qarşı min cür hiyləyə əl atır, bəzən isə onu xalqın gözündən salmaq üçün Qaçaq Kərəmin adından belə istifadə etməyə çalışırlar. Romanda “Kərəm meydanı” adlanan fəsildə belə bir səhnə var. Qaçaq Kərəm və silahdaşları gəlib keçənlərin hamısını bir dərəcəyə yığır. Bu vaxt Qaçaq Kərəm qoca bir kişi ilə rastlaşır. Bu qocanı dərddli görüb onu sorğu-suala tutur. Məlum olur ki, özünü Qaçaq Kərəm kimi təqdim edən bir quldur bu qocanı soyub. Bunu bilən Qaçaq Kərəm heyrətlə qocaya baxır. Özünü Qaçaq Kərəm adlandıran quldurun arxasınca gedib onu tapır, bu qulduru qocanın yanına gətirir. Bu quldur da eynilə Kərəm kimi libas geyinib: “Kərəmin tikanlı baxışlarından quldurun canına üşütmə düşdü.

– Bu haramzada sana yalan deyib... Kərəm o döyül, mənəm... Neyləyəsən ki, mənim adımla bu cür qurumsaqlar yol kəsir, sənin kimi fəqir-füqəranı soyur, sonra da nahaq yerdən bizi dilə-ağıza salırlar.

Qoca malakan mətləbi indi anladı. Başını dik tutub bir Qaçaq Kərəmə, bir də özünü Kərəm adlandıran quldura baxdı, ürəyində fikirləşdi: “Deyirəm axı... Kərəmi hamı tərifləyirdi. Elə özüm də məəttəl qaldım” (1, 314).

Fağır-füqəranın qabağında at oynadan, onların olan-qalanını ələ keçirən, onları soyan qeyrətsiz qoluzorlular Kərəm kimi igidin qarşısında alçalır, aciz bir insana çevrilir. Fəqir-füqəranı müdafiə edən, onlara köməklik göstərən Kərəm belə insanlara qarşı barışmazdır... Kərəmin qarşısında diz çökən quldur qocadan aldığı pulları geri qaytarır. Kərəmin adı ilə quldurluq edən bu namərdə Kərəmin qaçaq yoldaşları ələ bir nişan vurur ki, bir də özünü Kərəmlə dəyişik salmasın. Kərəm ona deyir ki, di get, bir də gözümə görünmə, qoy sənə indən belə “Kərə Kərəm” desinlər, mənim adım “Qaçaq Kərəmdir!”. Bəli, Qaçaq Kərəm ən çətin vəziyyətdə də ələ hərəkət edir ki, adına xələl gəlməsin. Xalqın etimadını, inamını itirməsin. Qaçaq Kərəm igid, qorxmaz olduğu qədər də alicənab, mərhəmətli bir insan kimi oxucunun gözləri önündə canlanır. Romanda belə bir səhnə var. Qaçaqların saxladığı adamlar içərisində qoca palıd ağacının kölgəsində Qazaxdan Əsəd ağa, Məmmədəli xozeyn, Hacı Cahangir, Səlim bəy, Tiflisdən Sibir oğlu Bolu bəy dövrə vurub söhbət eləyirlər. Əsəd ağa Kərəmin İsrafil ağa ilə mərdanə münasibətindən söhbət açır. Deyir ki, Allah-tala onları bir-birinə dost yaratmışdı. Zamanə düşmən eləyib, o dostluğu sınıq saldı. Onlardan hərəsi Əsəd ağanın sözünə bir cür münasibət bildirir. Bunları eşidən Əsəd ağa dillənir: “– Bir adamın ki bayrağı haqq-ədalət ola, soyğunçuluq eləməz!

Qurban ağa iti nəzərləri ilə Əsəd ağanı çalıb ürəyində ağızlarına sanki su almış o biri bəyləri məzəmmət elədi: “Ad-sanınızı bir qatar dəvə çəkə bilmir, əmbə səkkiz gədə əlində aciz qalıbsınız!”. Əsəd ağa dillənmək istəyirdi ki, Hacı Cahangir səbir gətirdi. Əsəd ağa:

– Ya haqq Allah!.. Allah özü bilən məsləhətədi, a Qurban ağa, hər kəs əkdiniyi biçər, Allaha pənah! – dedi.

Qurban ağa Qazaxda qoçuluq eləməyə başlayan dəli-dolu Səlim bəyə üz tutdu. Guya zarafatla:

– Sən nə yaman mısıbsan! – dedi. Özgə vaxtı dilin ağzında tərəkəmə oynayırdı! Əsəd ağa:

– Kərəmin meydanına atılmaq hər oğulun işi deyil, a Qurban ağa! – dedi” (1, 324-325).

Dünyagörmüş Əsəd ağanın bu sözləri Qaçaq Kərəmin nəyə qadir olduğunu, ona olan hörmət və məhəbbəti ifadə edir. Onu aradan götürmək istəyən hökumət adamları, pula satılan ləyaqətsiz adamlar nə qədər çalışsalar da öz arzularına çata bilmirlər. Qaçaq Kərəm əfsanəvi bir qəhrəman kimi elin qəlbində həmişə yaşayır. Məğlubedilməz bir xalq qəhrəmanı səviyyəsinə ucalır.

Yazıçı Fərman Eyvazlı əsər boyu atalar sözləri və məsəllərə, bayatılara, rəvayətlərə və s. nümunələrə müraciət etmiş, xalq yaradıcılığından bir qaynaq kimi istifadə etmişdir. Romanda istifadə edilən “Sazın sədaları təpələrdən yel kimi, dərələrdən sel kimi keçib ellərə yayıldı” kimi təhkiyə forması nağıl və dastanlardan gəlir.

Ədəbiyyat

1. Eyvazlı Fərman. Qaçaq Kərəm (roman). Bakı: Yazıçı, 1987
2. Rüstəmzadə Rüstəm. Azərbaycan tarixi-qəhrəmanlıq dastanları. Gəncə: 1998
3. Şıxlı İsmayıl. Cəngavərliyin tərənnümü (ön söz). Qaçaq Kərəm (roman). Bakı: Yazıçı, s. 5-9

Хаяля Оруджкызы

Художественный образ народного героя в прозе
Резюме

В статье рассказывается о народном герое, Гачаг Кереме. Как известно, о Гачаг Кереме были созданы легенды и предания, были сказаны дастаны. Гачаг Керем стал любимым героем ряда писателей и поэтов. С этой точки зрения особенно выделяется роман писателя Фармана Эйвазлы «Гачаг Керем». В этом романе писателю удалось создать запоминающийся художественный образ знаменитого народного героя. Гачаг Керем живет в сердцах как смелый, храбрый, но в то же время справедливый и чуткий герой. На ум приходит образ непобедимого народного героя. Главный герой романа – Гачаг Керем – известный всем народный герой. Он легендарный герой своего народа. Гачаг Керем противостоит Исфафилу аге. Тем не менее, они никогда не ведут себя грубо по отношению друг к другу. Исфафил ага не отстает от Карама в храбрости. И Гачаг Керем, и Исфафил ага уважают традиции своего народа и считают их превыше всего. Они оба враждебны к людям, которые попирают все ради богатства и славы. Гачаг Керем, мужественно относящийся к смелым людям, безжалостен против трусов и предателей. Гачаг Керем - это мужественный, смелый, храбрый, чрезвычайно чувствительный, дружелюбный человек. Он защищает права и справедливость, всегда поддерживает беспомощных. Те, кто играют судьбами бедных людей, захватывают все, что они имеют, и грабят их, унижаются перед таким храбрым человеком, как Керем, и становятся беспомощными. В статье рассматриваются все эти вопросы.

Ключевые слова: легенда, предание, роман, народный герой, гачаг, рыцарь, храбрый, бесстрашный, справедливый

Khayala Orujizi

The artistic image of folk hero in the prose

Summary

In the article it is said about the folk hero Gachag Kerem. As it is known there are many legends and rumors, eposes about Gachag Kerem. Of course, Gachag Kerem has become the favorite hero of some writers and poets. According to this point of view the novel “Gachag Kerem” by Farman Eyvazli is also differed. In this novel the writer has been able to create the memorable artistic image of the famous folk hero. Gachag Kerem lives in the hearts as a brave, courageous, heroic, but at the same time as a fair and a sensitive hero. The invincible folk hero is always in the focus of the attention.

The main hero of the novel is well-known Gachag Kerem. He is a legendary hero. Gachag Kerem and Israfil Agha always act contrary to each other. Nevertheless, they never behave perfidiously against each other. Israfil Agha is also a hero as Kerem. Either Gachag Kerem or Israfil Agha respect the folk traditions and customs, estimate it very much. Both of them hate the people who trample everything for the sake of the state, glory and fame. Gachag Kerem, who has sincere attitudes to the brave people, is very severe for the betrayers. The more he is brave and courageous, the more Gachag Kerem can recognize his social surroundings. He defends justice and always stands on the side of the helpless, supports them. Oppressing the poor peasants the tyrannical landlords always abase themselves in front of Kerem and become the pitiful persons. In the article such problems are investigated.

Key words: legend, rumor, novel, a folk hero, outlaw, knight, brave, fearless, fair

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Seyfəddin Qəniyev tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

QUMRU İSMAYILOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E.mail: agamirzeyevaqumru@gmail.com

EPIK ƏSƏRLƏRİN TƏDRISI YOLLARI

Məktəb proqramına daxil olan əsərlərin böyük əksəriyyəti epik janrda olan əsərlərdir. Epik epos sözündən götürülüb, söz hekayə, mahnı deməkdir. Epik növ müəyyən bir hadisə, əhvalat haqqında danışmaq, nəql etmək yolu ilə təsvir olunduğu ədəbi növdür. Epik əsərlər sujetli olur və onların məzmunu müəyyən bir hadisə və əhvalatla bağlı olur. Epik növün janrları yazıçıya həyat hadisələrini oxucuya hərtərəfli çatdırmağa imkan yaradır.

Epik növ təhkiyə, nağıl etmək yolu ilə yazılır. Epik əsərlərdə həm müəllifin, həm də obrazların dilindən təhkiyə deyilə bilər. Əsərin həcmindən asılı olmayaraq epik əsərlər hadisəni mükəmməl təsvir etməyə, təfsilatı ilə söyləməyə şərait yaradır. Epik əsərlərdə hadisənin başlanğıcı və sonu aydın təsəvvür edilir. Danışılan hadisənin həcmindən, obrazların sayından, həmçinin əhatə etdiyi zaman müddəti baxımından epik əsərlər müxtəlif janrlara bölünür. Epik növ üç janra ayrılır: kiçik forma-hekayə, orta forma-povest, böyük forma-roman. Bəzi epik əsərlərdə lirik növə məxsus tərənnümdən də istifadə oluna bilər.

Şagirdlərin həyata baxışlarının formalaşmasında epik əsərlərin böyük rolu vardır. Ədəbiyyat dərslərində epik növün müxtəlif janrları öyrədilir. Janr müxtəlifliyinə baxmayaraq epik əsərlərin hamısında müəyyən əhvalatın təhkiyəsi aparıcı yer tutur. Qeyd etməliyik ki, epik əsərlər şagirdlərə hələ ibtidai siniflərdən öyrədilməlidir. Əgər ibtidai siniflərdə epik əsərlər şagirdlərə düzgün metodik əsaslarla öyrədilsə, yuxarı siniflərdə şagirdlər çox asanlıqla təhlil apara bilərlər. Epik əsərlərin şagirdlərin şüuruna düzgün şəkildə çatdırılmasında müəllimin rolu böyükdür. Müəllim dərslərdə müxtəlif üsul və vasitələr seçməklə epik əsərləri şagirdlərə

Açar sözlər: ədəbiyyat, kurikulum, şagird, tədris, epik növ

Dərs təlim prosesində mühüm yer tutur. Bilik, bacarıq və vərdişlər əsasən dərslərdə verilir. Şəxsiyyətin ahəngdar tərbiyəsinin də əsası dərslərdə qoyulur. Buna görə də dərs təlimin və tərbiyənin əsas təşkili forması sayılır. Pedaqoji ədəbiyyatda belə bir haqlı müqayisə aparılır ki, günəş bir damla suda əks olunduğu kimi, təlimin bütün cəhətləri də dərslərdə əks olunur. Buna görə də müəllim dərslərin nəzəriyyəsi və təcrübəsinə yaxşı yiyələnməli, onu müasir tələblər əsasında qurmağa çalışmalıdır.

Pedaqoji-metodik ədəbiyyatda ədəbiyyat dərslərinin aşağıdakı əsas növləri qəbul edilmişdir:

1. Giriş məşğələsi. Bunun əsas vəzifəsi şagirdlərin keçiriləcək materiala maraq və diqqətini yönəltmək, tarixi məlumat vermək və sairədən ibarətdir;

2. Mətn üzərində iş. Buraya ev və sinif oxusu, plan tərtibi, şifahi nəqletmə, mövzunun təhlili, yazı işləri daxildir;

3. Yekun məşğələsi. Bu zaman alınmış bilik və məlumatlar möhkəmləndirilir, yekunlaşdırılır. Bu işə bir dərs saati, yaxud da dərsin müəyyən mərhələsini həsr etmək olar [4, s.93].

Bədii əsərlərin təhlili onların ədəbi növ və janr xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Bədii mətnin təhlilinin metodoloji prinsipləri ümumi olsa da, onun bu və ya digər ədəbi növə aid olması əsərin forma xüsusiyyətlərinin təhlilinə öz təsirini göstərir. Epik əsərdə təhkiyə üsulu əsas olduğu üçün həyat hadisələrini müxtəlif şəkildə ifadə etmək mümkün olur və bu zaman müəllif öz iradəsindən asılı olmayaraq baş verən hadisələrin təhkiyəçisi kimi çıxış edir. Epik əsərlərdə müəllif öz mövqeyini, hisslərini, obrazlara münasibətini açıq deyil, üstüörtülü şəkildə ifadə edir.

V-XI siniflərin ədəbiyyat proqramlarının böyük bir hissəsini epik əsərlər təşkil edir. Ədəbiyyat dərslərində epik növün müxtəlif janrları-təmsil, hekayə, povest, roman tədris olunur. Janr müxtəlifliyinə baxmayaraq epik əsərlərin hamısında müəyyən əhvalatın təhkiyəsi aparıcı yer tutur. Epik əsərlərin təhlili onların növ və janr xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq aparılmalıdır. M.A.Rıbnikova bədii əsərin təhlili üsullarına münasibət bildirərək yazır: “Metodik üsullar bədii əsərin təbiətinə uyğun seçilir. Balladanı planın köməyi ilə təhlil etmək oğlar, lakin lirik əsərə plan tutmaq mümkün deyildir. Kiçik hekayə bütünlüklə oxunur və təhlil edilir. Romandan biz ayrı-ayrı, aparıcı hissələri seçir, onlardan birini sinifdə, digərini evdə oxuyur və təhlil edirik. Tapmaca əzbər öyrənilir və cavabı sinifdə tapılır, atalar sözləri həyatdan nümunələr gətirməklə öyrənilir, təmsil onda öz əksini tapan əxlaqi fikrin dərk edilməsi nəzərdə tutularaq təhlil edilir [3, s.253]. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər epik əsərin ayrı-ayrı komponentlərini bütöv şəkildə qavramaqda çətinlik çəkirlər.

Epik əsərlərin məktəb təhlilində aşağıdakı məsələlərə xüsusi əsərlər diqqət yetirilir:

1. Mövzu, sujet, problem
2. Əsərin qəhrəmanlarının obrazı (əsas, epizodik, müsbət, mənfi surətlər)
3. Əsərin bədii xüsusiyyətləri (kompozisiya, bədii dil, üslub xüsusiyyətləri)
4. Əsərlə bağlı ədəbi-nəzəri anlayışlar üzrə iş (janr, təhkiyə, təsvir, fərdiləşdirmə)
5. Müəllifin niyyəti (ideya). [3, s.254]

Orta məktəbdə tədris edilən epik şagirdlərə müxtəlif şəkildə təsir edir. Belə ki, ədəbiyyat dərslərində keçirilən “Koroğlu dastanı”, M.F. Axundovun “Aldanmış kəvakib”, “Kəmalüddövlə məktubları”, C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” və s. əsərləri eləcə də yazıçılarımızın həyatı şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişafı üçün dəyərli mənbələr hesab olunur. Şagirdlər bu əsərləri və yazıçıların

tərcümeyi-halını öyrəndikcə, onların dünyagörüşləri formalaşır, həyat haqqında müəyyən fikrə sahib olurlar.

Epik əsərlərin təhlili prosesində çətin anlaşılan, yaxud da yadda yaxşı qalmayan yerləri bədii şəkildə oxuyub izah etmək, bəzi yerləri nəqlən söyləmək olar. Belə hallarda şagirdlər təkcə dərsləklə kifayətlənməməli əsərin özünə və onun haqqında yazılmış məqalələrə müraciət etməlidir. Son illərdə Azərbaycan təhsil sistemində interaktiv təlim metodları ilə dərslərin keçilməsi çox aktualdır. Mən də Mehdi Hüseynin “Odlu qılınc” əsərini müasir təlim metodları əsasında qurmağa çalışacam.

Dərsin motivasiya mərhələsində şagirdlə qəhrəmanlıq mövzusunda həsr olunmuş film izlədirəm. Daha sonra vətənimizin, xalqımızın tarixi keçmişini əks etdirən əsrlər haqqında məlumat verir və sonra şagirdlərə suallarla müraciət olunur: Qəhrəmanlar haqqında əsərlərin yazılmasına səbəb nədir? Qəhrəmanların unudulmamasının səbəbi nədir? Dərsin əvvəlində əsərin qəhrəmanı olan Babəkin şəklini lövhədən asıram. Sonra şagirdlərdən Babək haqqında tarixi biliklərini sual-cavab edirəm, onun göstərdiyi şücaətlər haqqında müzakirə aparırıq. Bundan başqa şagirdlərə Mehdi Hüseynin keçdiyi həyat yolu və yaradıcılığı ilə tanış edirəm.

Sonra “Odlu qılınc” əsərinin məzmununu ilə əlaqədar olaraq tarix fənni ilə inteqrasiyasından istifadə edərək, Babəkin yaşadığı dövr, hansı dövrlərlə mübarizə aparıb, tarixdə xürrəmilər hərəkatı haqqında şagirdlərdən bildiklərini dərstdə müzakirə edirik. Sonra isə şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək məqsədilə proqnozlaşdırma üsulundan istifadə olunur. Belə ki, uşaqlara əsərin müəyyən hissələri oxutdurulur. Daha sonra isə onlardan soruşulur ki, sizin fikrinizcə hadisələrin sonrakı gedişi necə olacaq? Şagirdlərin cavabları dinlənilir, ardınca isə əsərin növbəti hissəsi oxutdurulur. Onda uşaqlar təxminlərinin doğru çıxıb-çıxmadığını bilmiş olurlar. Dərsin gedişində video və audiofayllardan da istifadə olunur ki, bu da həm şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanır, həm də dərslərin səmərəliliyini artırır.

Hər bir dərs müəllimin pedaqoji metodik simasını ifadə edir; müəllimə, əsasən, keçdiyi dərslərə görə qiymət verilir. Odur ki, müəllim hər bir dərsə böyük məsuliyyətlə yanaşmalı, onu yüksək səviyyədə qurmağı bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat 7- ci sinif üçün dərslək. Bakınəşr. 2018. 208 s.
2. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat – 7 Müəllim üçün metodik vəsait. Bakınəşr. 2018. 211 s.
3. Həsənlı B. “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası”. Bakı: Müəllim. 2016. 452 s.
4. Məmmədov R. Ədəbiyyat təlimində şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişaf yolları. Bakı: Maarif. 1975. 93 s
5. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı. 2018. 349 s.

Ismayilova Gumru.

The teaching methods of the Epic works.

Summary

The majority of the works that included to the school program are the epic works. The word “epic” was derived from the word “epos” and its meaning is “story”, “song”. The epic style is literary type that describes a certain accident which is being talked about. The epic work always has got a plot and its theme is connected with a certain event. The genres of the epic style enable to convey the events of life to the reader in a comprehensive way.

The epic style is written by the narrate, the way of story telling. The story can be told by both the author and the characters in epic works. Regardless of the size of the work, epic works allow to describe the event perfectly, to tell it in details. The beginning and the ending of the event are described clearly in epic works. Epic works are divided into different genres in terms of the volume of the event, the number of images, as well as the time period covered. The epic style is divided into three genres: small form tale, middle form story, large form novel. In some epic works, a praise that belongs to the Lyric style, can be used. Epic works have a great role in the formation of students’ views on life. Different genres of the epic works are taught at literature lesson. In spite of the genre differentiation, the story teller of the certain event takes major role in all epic works.

It should be noted that epic works have to be taught to the pupils in primary class. If in primary, epic works are taught to the pupils by the right methodic ways, pupils will be able to analyze very easily in the upper classes. The teacher plays a great role in conveying the epic works to the pupils in a correct way. The teacher should teach epic works to the pupils by choosing different style and means at the lesson.

Key words: literature, curriculum, pupil, teaching, epic works

Исмайылова Гумру

Методы преподавания эпических произведений

Резюме

Большую часть школьной программы составляет произведение эпического жанра. Происхождение слово “эпик”эпос , означает слово , рассказ, песня. Эпический жанр- это литературный жанр, при котором содержание события и случая выражается путём рассказывания. Эпические произведения имеют сюжет и содержание этих произведений связано каким-

нибуде событием и случаем. Жанры эпических произведений создают возможность писателю всесторонно, передать читателю жизненные события.

Эпический жанр пишется путём рассказывания. В эпических произведениях события рассказываются от автора и от языка образов. Независимости от объема произведения, они дают возможность точно и всесторонно изобразить события. В эпических произведениях ясно представляется начало и конец (финал) события. От зависимости объема, рассказанного события, от числа образов, в том числе от времени, при котором происходит события, эпические произведения разделяются на различные жанры. Малая форма - рассказ, средняя форма – повесть, большая форма – роман. В некоторых эпических произведениях можно использовать от воплощения, которое относится к лирическому жанру. Эпические произведения имеют большую роль в формировании кругозора учеников. На уроках литературы изучаются все жанры эпических произведений рассказывания определённого события занимает ведущую роль.

Важно отметить, что эпических произведения надо изучать в начальных классах. Если изучение эпических произведений рассказывания определённого события занимает ведущую роль. Важно отметить, что эпических произведения надо изучать в начальных классах. Если изучение эпических произведений в начальных классах проводится правильными методическими основаниями ученики старших классов легко будут сделать разворот. При правильном и сознательном изучении эпических произведений учениками учитель сыграет огромную роль. На уроке учитель должен выбрать разные методы и средства для изучения эпических произведений.

Ключевые слова: литература, учебная, ученик, обучение, эпический жанр.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Yaqub Babayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KAMALA GURBANOVA
Western Caspian University
Istiglaliyyat, 31
kamala.gva@gmail.com

GENDER ROLES IN THE NOVEL “PRIDE AND PREJUDICE”

Summary

Pride and Prejudice is Jane Austen’s popular novel. The central character in the novel is Miss Elizabeth Bennet, a clever and stubborn girl. Obviously, since the novel is written by a woman and the central character is a woman, the novel may be said to show females’ situation in the late 18th century English community. The era was patriarchal and females were the weaker gender. The novel shows how women knowledgeable the injustice of the community and how males had control over females. The author herself belonged to the landed nobility or higher middle class and the background of the novel is believed to be a moral portrayal of late 18th and early 19th -century higher middle-class community. Perhaps one of the greatest significant features of 18th -century English community that limited women’s independence was the being of conduct norms. Women were closely observed and judged in societal meetings based on whether or not they acted properly in according to societal rules. Immoral behavior could mean the ruin of a young female’s status and hence of her marriage opportunities. Norms of conduct furthermore applied to males. Though, males had a better benefit in existence the privileged gender and the norms of conduct they followed both directly and indirectly affected females. Various conduct norms were abused by the higher class to limit the lower classes’ passage into the societal elite. Marriage below one’s societal rank was one of the challenges to their situation that the higher class irritated to prevent, which had a mainly huge influence on women.

The novel Pride and Prejudice imitated the English community throughout the Victorian period. Money used to lead the world, in conditions of determining and classification people into societal classes. Appearances were actually important at the moment to found several types of relationships. As a male-centered community, females were the base of the family; nevertheless, they did not have a voice or vote. Her choices were limited by the rules code imposed by the people. Parts of females were really different as we can notice actually. They were naive nevertheless with no rights.

Keywords: Gender equality, Woman rights, 18th century, English society, Victorian period, Social classes

Gender issues and class percipience have permanently been one of the most common topics of literature that is very general throughout history. Nevertheless, its title alters over the periods such as Feudalism seen before the Renaissance and aristocracy. Even nowadays, class percipience can be perceived and individuals compare the profits of others. As a result of this problem, another issue which is gender roles takes place. On the opposing to traditional opinions which are based on the thought that females should grow children and aid to their husbands, females get a new figure with an idea which occurs in recent years. Therefore, females raise their family statue by marrying a rich man. English notion of family and place of woman are changed and the British nation focuses on gathering wealth in the family in the late 18th century.

We passage to the closing decades of the 18th century and the initial part of the Victorian Era with Jane Austen. Social historians and fictional critics utilize the period —Regency to mention to this period, which is well-known as the transitional term between the Georgian era and the Victorian era. The Regency social agreements and public behaviors advocated a public appearance of politeness and gentility. The usual code of conduct governed each social behavior and communication, down to the way a female held or moved her fan to specify her attention in a gentleman. It was a period in which the social order was the core of everything and men and women of both genders knew their place. Women were largely seen as submissive, self-regulating, and passive. They did not inherit wealth, nor were they flexibly permitted to find their own incomes. Their role was restricted to domestic duties. Women's bodies were seen as something clean. They were prohibited from following education or academic studies because education was another tool which gave people a sense of freedom and self-confidence. Males are superior, females inferior. It is this attitude which led to the creation of a male-dominated community. Their identity and their destiny —were stated and controlled by males – fathers, husbands, or seducers. Women are domesticated by men and the public. First, it is her "father that controls her fortune until she gets married and then it is her husband that reins her fate until she dies". Marriage was seen as the simple choice a young woman had in order to protect a comfortable forthcoming. Jennifer Kloester (2005) says that —"A woman of the Regency period had no other occupation than to find a husband". (4, p43)

Salary was the leading significance in any offer of marriage. The trousseau of a woman was the most significant aspect and wealthy young men required to marry women with important trousseaus. A lot of young females were ready to just marry rich men who would maintain them a cheerful life with money and a comfortable home. Nevertheless, in their internal circles, many women demanded it was wrong to marry for money, basically, they recognized it was meaningless to marry without it. Their simply expectation was a good marriage. Mary Astell (1984), an early English feminist, declared:

“What poor woman is ever taught that she should have a higher design that to get her a husband? Heaven will fall in of course; and if she makes but an obedient and dutiful wife, she cannot miss it. A husband indeed is thought by both sexes so very valuable, that scarce a man who can keep himself clean and makes a bow, but thinks he is good enough to pretend to any woman, no matter for the difference of birth or fortune, a husband is such a wonder-working name as to make an equality, or something more, whatever it is pronounced.” (4, p44)

Jane Austen seems to have been introduced with these guidebooks, and when we read her books, we notice how the description of female personality imitates to that portrayal in these books. Her books mirror the ideological idea of womanhood and the usual concepts of marriage.

In *Pride and Prejudice*, she describes women's dependency on marriage for public security. The novel mirrors the period's rich men and middle-class women's outlooks to marriage. Throughout the late 18th century, it is assumed that women should be married at an early age. Since unmarried women are, overhang as second class inhabitants who could not have own asset. As they are bankrupt in wealth and influence, females are dependent on males. Hence marriage is known as a kind of lapse for mid-class girls. Likewise, the leading anxiety of woman characters in the novel is mirrored as societal statuses. Early of the 19th century and late of the 18th century, females have no rights or chances to progress themselves. Moreover, they are not thought of as personalities. Therefore they have no opportunity to be inheritor of their family if they do not have a brother. As Mr. Bennet has no son, his entire properties handovers to Elizabeth's distant cousin Collins. Marriage of Collins and one of their daughters is the simplest approach to save their money. Thus Mrs. Bennet is insulted Elizabeth when she discards the marriage proposal of Collins. In this phase, the writer assesses society's behavior towards marriage because as a result of marriage for benefits, they turn unhappy marriage that causes sorrow for both sides. For example, the marriage of the Bennet's and that of Collins and Charlotte's made for figure and modifications to loveless ones. These kinds of marriages are clarified as the marriage that women settle for in hope of progressive statue and good name is different from desire and love relations, it becomes unhappy marriages. Concepts of womanhood in her workings were derived from her nation and her generations. All her women are described as spiritual, naive, submissive, and helpless on men in their lives. The maximum aim for a woman was to marry a rich man in order to have a happy life as they did not have other choices.

The novel discovers Austen's purposes over presenting unlike models of marriages as economical preparations where women do not have an opportunity to decide for themselves. She demonstrates how the ladies were in the necessity of wealthy men.

She assesses society's structure of marriage and questions the stereotypical sexual roles which considered women as things and attractive figures that have no

rights. Woman's place was at home, and her only responsibility was to help and please her spouse. The final aim of nearly every unmarried girl was to find a husband and get the agreement of society. Women had to go over many difficulties to succeed in their objectives. She describes negative representations of marriage and gives a new ideal that is constructed on understanding, love, and regard.

Her protagonist's individuality allows Austen to involve in the gender politics of her period, eventually opposite Jean-Jacques Rousseau and vindicating the rights of women along with Mary Wollstonecraft. Jane Austen was no essential socialist. A stable hierarchy, she thought, should secure the moral capital of the community.

Austen's rebellion of gender stereotypes, though, runs deeper and subtler than her character's impulsive idealism. A sustained argument for the intelligent equality of the genders is at the center of *Pride and Prejudice*, one that positions Austen between Mary Wollstonecraft on the one hand, and, on the other, Rousseau, who took a strong stance against the perceived male control of reason.

What women's absence in independence, Austen claims, is a direct consequence of the financial disadvantages and partial demands of the patriarchy. Rights of a "natural" inequity of reason between men and women are refuted with trenchant irony and humor, giving *Pride and Prejudice* the reach of a best-known novel and the force of enduring societal criticism.

Sometimes community and codes limited them to be real and to fight for an impartial lifetime. Austen in a certain way moreover indicated how untruthful people in numerous circumstances are: when they tried to influence and to be accepted by the rigid English society, in order to have a happy and cheerful living. This novel makes us think about women's condition in now, things have altered and show us that throughout period there were honorable and courageous women that wanted a modification and that females, after all, are powerful they are the base of the family and the base of the community. Though, nobody said that being a woman was a simple duty nevertheless it is noteworthy how they face life.

Bibliography:

1. Anthony Joseph Peterman. "Jane Austen and the Critical Novel of Manners" 1940.
2. Elizabeth McElligott. "Jane Austen: Shaping the Standard of Women's Education".
3. Robert Irvine. "Jane Austen" 2005.
4. Taher Badinjki. "Stereotypical Gender Roles and New Construct of Marriage in *Pride and Prejudice*" 2019.
5. Öykü Akşit. "Gender Roles and Class Discrimination in Jane Austen's *Pride and Prejudice*".

K.Qurbanova

“Qürur və Qərəz” romanında Gender Rolları

Xülasə

Qürur və Qərəz, Ceyn Ostinin populyar romanıdır. Romandakı əsas xarakter Elizabet Bennet, ağıllı və inadkar qızıdır. Aydındır ki, roman bir qadın tərəfindən yazılıb və əsas xarakter qadındır, roman da 18-ci əsrin sonunda İngiltərə cəmiyyətinə qadınların vəziyyətini göstərir. Bu dövr patriarxal, qadınlar isə zəif cinsin nümayəndələri idi. Romanda qadınların haqsızlıqları necə bildiklərini və kişilərin qadınlara nəzarət etmələri göstərilmişdir. Müəllifin özü zadəgan və ya yüksək orta təbəqəyə aid idi və romanın fonunda 18-ci əsrin sonu və 19-cu əsrin əvvəllərində yüksək səviyyəli bir cəmiyyətin mənəvi təsiri olduğuna inanılır. Bəlkə də qadının müstəqilliyini məhdudlaşdıran 18-ci əsr İngilis cəmiyyətinin ən böyük əlamətlərindən biri davranış normalarının olması idi. Cəmiyyət yığıncaqlarında qadınların cəmiyyət qaydalarına uyğun hərəkət edib-etməmələri yaxından izlənilir və mühakimə olunurdu. Düzgün olmayan davranış gənc bir qadının vəziyyətinə və buna görə ailə qurmaq imkanlarının pozulmasına səbəb ola bilərdi. Bundan əlavə davranış normaları kişilərə şamil olunurdu. Buna baxmayaraq, kişilər imtiyazlı cinsin nümayəndəsi olaraq, həm birbaşa, həm də dolayısı ilə qadınlara təsir edən normalarının mövcudluğuna daha yaxşı fayda əldə etdilər. Aşağı siniflərin cəmiyyət elitasına keçməsinə məhdudlaşdırmaq üçün ali sinif tərəfindən müxtəlif davranış normaları pozuldu. Birinin sosial səviyyəsiindən aşağı olan evlilik, qadınlara çox böyük təsir göstərən ən yüksək təbəqənin qıvcıqlandırdığı vəziyyətdəki problemlərdən biri idi. Qürur və Qərəz romanı, Victorian dövründə İngilis cəmiyyətini təqlid edirdi. Pul insanları müəyyən dərəcədə və sosial siniflərə təsnif etmək şəraitində dünyaya rəhbərlik etmək üçün istifadə olunurdu. Görüşlər bu anda bir neçə növ münasibət tapmaq üçün vacib idi. Kişilər cəmiyyətdə mərkəzi yeri tuturdular, qadınlar isə ailənin əsasının təşkil edirdi, lakin onların səs vermək hüquqları yox idi. Onların seçimləri xalq tərəfindən tətbiq olunan qaydalar ilə məhdudlaşır. Qadın cinsinin nümayəndələri doğrudan da bizim gördüyümüzədən də fərqli idilər. Buna baxmayaraq heç bir hüquqları olmayan nəcib insanlar idilər.

Açar sözlər: Gender bərabərliyi, Qadın hüquqları, 18-ci əsr, İngilis cəmiyyəti, Viktorian dövrü, Sosial siniflər

К. Гурбанова

Гендерные Роли в романе “Гордости и Предубеждения”

Резюме

Гордость и Предубеждения - популярный роман Джейн Остин. Главный герой романа - мисс Элизабет Беннет, умная и упрямая девушка. Очевидно, что поскольку роман написан женщиной, а центральным персонажем является

женщина, можно сказать, что роман показывает положение женщин в английском сообществе конца 18-го века. Эра была патриархальной, а женщины были более слабого пола. Роман показывает, как женщины осведомлены о несправедливости сообщества и как мужчины контролируют женщин. Сам автор принадлежал к землевладельческому дворянству или высшему среднему классу, и история романа, как полагают, была моральным изображением сообщества высшего среднего класса конца 18-го и начала 19-го века. Возможно, одной из самых значительных особенностей английского сообщества 18-го века, которая ограничивала независимость женщин, было наличие норм поведения. Женщин пристально наблюдали и судили на общественных собраниях в зависимости от того, действовали ли они должным образом в соответствии с социальными правилами. Безнравственное поведение может означать разрушение статуса молодой женщины и, следовательно, ее возможностей в браке. Кроме того, нормы поведения распространяются на мужчин. Тем не менее, мужчины имели большую выгоду в существовании привилегированного пола и норм поведения, которым они следовали, прямо и косвенно затрагивающих женщин. Высший класс злоупотреблял различными нормами поведения, чтобы ограничить переход низших классов в общественную элиту. Брак ниже социального уровня был одной из проблем в их положении, которую высший класс раздражал предотвращать, что оказывало огромное влияние на женщин.

Роман Гордость и Предубеждения подражал английскому сообществу на протяжении всего викторианского периода. Деньги раньше вели мир, в условиях определения и классификации людей по социальным классам. Внешность была действительно важна на данный момент, чтобы найти несколько типов отношений. Как сообщество, ориентированное на мужчин, женщины были основой семьи; тем не менее, у них не было ни голоса, ни голоса. Ее выбор был ограничен кодексом правил, наложенным людьми. Части женщин были действительно разными, как мы можем заметить на самом деле. Они были наивны тем не менее без прав.

Ключевые слова: Гендерное равенство, Права женщин, 18 век, Английское общество, Викторианский период, Социальные уроки

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlilli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLSÜM NEMƏTOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli küçəsi 68
E-mail: gulnagisoy@gmail.com

**SÜLEYMAN RƏHİMOVUN "QARA TORPAQ VƏ SARI QIZIL"
ƏSƏRİNİN MƏZMUNUNUN ÖYRƏDİLMƏSİ**

Xülasə

Ədəbiyyat dərslərinin əsasını ədəbi əsərlər təşkil edir. Ədəbi əsərlər gerçək həyat hadisələrinin yazıçı təxəyyülü əsasında formalaşmasıdır. Məktəbdə ədəbi əsərlərin məzmununun mənimsənilməsi müəllimdən yüksək peşəkarlıq tələb edir. Məzmunun öyrədilməsi dərslərində müəllim yaradıcılıq bacarıqlarını işə salmalıdır. Keçəcəyi mövzuya bir neçə gün əvvəldən hazırlaşmalıdır. Çalışmalıdır ki, dərsi maraqlı qursun. Məzmunun mənimsənilməsi üzrə qurulan dərslər maraqlı keçərsə bu şagirdlərdə gözəl hisslərin, duyğuların yaranmasına səbəb olacaq. Əsərin məzmunu ilə tanış olan şagird özünü o əsərin içində təsəvvür edəcək. Ədəbi əsərlərin məzmununun öyrədilməsi şagirdlərin dünyagörüşü, həyata baxışlarının formalaşmasına, estetik, mədəni zövqünün inkişaf etməsinə səbəb olur. Şagirdlər bu dərslərdə oxuduqları ədəbi əsərlər sayəsində yeni sözlər öyrənir. Bu onların nitqini zənginləşdirir, söz bazasının artmasına səbəb olur. Ədəbi əsərlərin məzmunu yaxşı mənimsədilsə şagirdlər sonrakı dərslərdə əsərin təhlilini etməkdə çətinlik çəkməyəcəklər. Ədəbi əsərlər şagirdlərdə anaya, vətənə məhəbbət hisslərini gücləndirir, əməyə, zəhmətə sevgini aşılayır.

Məqalə S. Rəhimovun "Qara torpaq və sarı qızıl" əsərinin məzmununun öyrədilməsi üzrə dərslərin təşkilinə həsr olunub. Əsər zəhmət mövzusunda yazılmışdır. Məqsəd şagirdlərin əməyə, zəhmətə məhəbbət hisslərini aşılamaqdır. Əsərdəki qardaşlar atalarının ölümünə qədər heç bir zəhmət çəkmirlər. Ataları öldükdən sonra kiçik qardaşın sözlərini eşidib peşman olan qardaşlar zəhmətə qatlaşırlar. Onların əkib-becərdiyi toxum tezliklə cücərib torpağı qızıla boyayır. Bu əsərin məzmunu ilə tanış olan şagirdlər anlayır ki, həyatda zəhmət çəkmədən heç nəyi əldə etmək olmaz.

Açar sözlər: ədəbiyyat, kurikulum, hekayə, məzmun, dərslər

Ədəbiyyat mədəniyyətdir. Bir xalqın, millətin həyat tərzini, etnik xüsusiyyətlərini, məişətini, tarixin sınaqlarından keçdiyi yolu, ictimai-iqtisadi formasialarda hansı mövqeni tutduğunu, bir sözlə xalqın güzəranını həmin xalqın ədəbiyyatını oxumaqla öyrənmək olar. Ədəbiyyat dərslərində əsas təlim materialları bədii əsərlərlə bağlıdır. [1.245.]

Məktəb dərsliklərində verilmiş bədii əsərlər məzmunu və təhlilə ayrılmış saatlar baxımından tədris olunur. Məzmun və təhlilə ayrılmış saatların miqdarı isə bədii əsərlərin həcminə, qavranma səviyyəsinə əsasən müəyyənləşdirilir.

Məzmunu ayrılmış saatlarda şagirdlər bədii əsərlə tanış olur, orada başa düşməyi sözlərin mənasını müəllimin, izahlı lüğətləri köməyi ilə özü sərbəst aydınlaşdırır. Bu əsərin ev oxusu zamanı şagird çətin anlaşılan sözlərin mənasını evdə böyükülərin və ya internet resurslarının sayəsində də öyrənə bilər. Əsərin məzmunu ilə tanış olmayan şagird təhlil zamanı çətinliklə üzləşəcək. Ədəbi əsərlərin məzmununun öyrədilməsi dərslərində əsərlərin ifadəli oxusu, məzmunun mənimsədilməsi və nağıl edilməsinə, həmçinin əsərdə müəllimin işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrinə də diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat tariximizə nəzər salsaq görərik ki, qədim zamanlardan bu günə kimi görkəmli sənətkarlarımız əməyə, zəhmətə daim qiymət vermiş, bu mövzunu əsərlərində parlaqlığı ilə əks etdirmişlər. Bu mövzunun məktəb dərsliklərində işıq üzü görməsi isə bizim gələcəyimiz olan şagirdlərimizə kiçik yaşlardan əməyə sevgini aşılayır. Belə əsərlərdən biri də V sinif dərsləyinə salınmış Süleyman Rəhimovun "Qara torpaq və sarı qızıl" hekayəsidir. Bu mövzuya illik planlaşdırmada 2 saat vaxt ayrılıb. Birinci saat əsərin məzmunu ilə tanışlıq, məzmunun mənimsədilməsinə, ikinci saat isə əsərin təhlilinə həsr olunmalıdır. **I. Motivasiya** mərhələsini qurmaq üçün elektron lövhədə Süleyman Rəhimovun portreni, sonra isə yaşlı zəhmət adamlarının iş başında şəkillərini, qızıl kimi sapsarı taxıl zəmilərinin şəkillərini canlandırma bilərik. Bu mərhələdə şagirdlərə bu sualları verə bilərik.

1) Siz qoca adamların işləməsinə necə münasibət bəsləyirsiniz?

2) Sizin valideynləriniz qoca yaşlarında işləsələr buna razı olarsınız mı? Şagirdlərin subyektiv fikirlərini öyrəndikdən sonra dərslərin 2-ci mərhələsinə keçmək olar.

II. Tədqiqatın aparılması mərhələsi. Bu zaman tədqiqat sualı kimi şagirdlərə bu sualları verə bilərik.

1) İnsan həyatında əməyin rolu nədən ibarətdir?

2) Həyatda zəhmət çəkilməsə uğur qazanmaq olar?

Tədqiqat aparmaq üçün əvvəlcədən sinfi 4 qrupa bölüb hər qrupa hazırlanmış iş vərəqlərini veririk. Hər qrup özü öz qrupuna ad qoya bilər. Sonra hekayəni bitkin hissələrə bölüb qrupların oxumasına şərait yaradılır. Hekayədə sözlərin düzgün tələffüz qaydasını və tanış olmayan sözlərin hansı mənada işləndiyini öyrətmək üçün səsli oxuya üstünlük vermək olar. Hər qrupdan bir nəfər bu bitkin hissəni oxumaqla hekayənin oxusu prosesini yerinə yetirmək olar. Hekayənin oxusundan sonra qruplara onlara verilmiş iş vərəqlərindəki suallara cavab tapmaq üçün bir biri ilə məsləhətləşmələrinə şərait yaradılmalıdır.

I qrupa verilmiş tapşırıqlar:

1) Hekayədə məişətdə işlədilən məişət əşyalarının adlarını tapın və nəyə yaradığını müəyyən edin.

2) Hekayənin planını qurun.

II qrupa verilmiş tapşırıqlar:

1) Hekayədə ağsaqqalın dilindən verilmiş "Yönlü oğul neylər ata malını, yön-süz oğul neylər ata malını" atalar sözünün mənasını izah edin.

2) Hekayədə işlənmiş bədii təsvir vasitələrini müəyyənləşdirin.

III qrupa verilmiş tapşırıqlar:

1) Hekayəyə uyğun atalar sözləri tapın.

2) Hekayənin son iki abzasını dəyişərək qardaşların olanlardan heç bir nəticə çıxarmayaraq sonrakı hallarını təsəvvür edin. Bunu bir neçə cümlə ilə ifadə edin.

IV qrupa verilmiş tapşırıqlar:

1) Oğlanlar atanın vəsiyyətini necə anladılar.

2) Hekayənin məzmununa uyğun suallar və onlara cavab hazırlayın.

Tədqiqat aparılması mərhələsində verilmiş tapşırıqları həll etmək üçün şagirdlərə vaxt verilir.

Dərsin **III mərhələsi** olan **Məlumat mübadiləsi** mərhələsində şagirdlər hazırladıqları tapşırıqların həllini nümayiş etdirir, öz fikirlərini söyləyirlər. Müəllim deyilənləri lövhədə hər qrupun adının qarşısında qeyd edir.

IV mərhələ olan **Məlumat müzakirəsi** mərhələsində əldə edilmiş məlumatlar nəzərdən keçirilir. Fikirlər dəqiqləşdirilir. Qruplar bu mərhələdə fəallıq göstərməklə söylənilən fikirlərin mövzu ilə bağlılığının nə dərəcədə düzgün olub olmamasına diqqət yetirirlər. Əlavə fikri olanların fikirləri dinlənir. Əsas məqsədimiz əsərin məzmununun necə başa düşüldüyünü, verilən tapşırıqlara cavabların düzgünlüyünü üzə çıxarmaqdır.

V mərhələ olan **Nəticələrin çıxarılması**. Ümumiləşmiş fikirlə tədqiqat sualına verilmiş ilkin fərziyələr tutuşdurulur və nələrin təsdiq, nələrin yeni olduğu aydınlaşdırılır. Beləliklə, yeni bilik əldə edilir. [5.293.] Şagirdlər başa düşürlər ki, həyatda əmək sayəsində əldə edilən nemətlər onlara daha doğma olur. Çünki bu nemətlərin əldə olunmasında onların hünəri, bacarıqları, alın tərləri var.

VI. Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində şagirdlərə "İnci, mirvari deyil, Əməkdir mənim adım, Həyatımda bir gün də, Əməksiz yaşamadım." mövzusuna uyğun bir neçə cümlədən ibarət esse yazmalarını tapşıra bilərik.

VII. Qiymətləndirmə və ev tapşırıqlarının verilməsi adalanan dərsin son mərhələsində şagirdlərin qrup halında tapşırıqları nə dərəcədə düzgün icra etdikləri, on-

ların bir-biri ilə əməkdaşlığı nəzərə alınmaqla formativ qiymətləndirmə ilə qrupları qiymətləndirmək lazımdır.

Meyarlar	Qruplar			
	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
1.Verilən tapşırıqları vaxtında yerinə yetirir				
2.Tapşırıqlara doğru cavab verir və nə üçün bu qənaə-tə gəldiyini izah edir				
3.Digər qrupların fikirlərini dinləyir, onların fikirlərinə münasibət bildirir.				

Ev tapşırığı:Əsərdən seçdiyiniz bir parçanın məzmununu iki formada-yığcam və geniş nağıl etməyi öyrənin.[2.125.]

Ədəbiyyat

- 1.Əhmədov C. "Ədəbiyyatın tədrisi metodikası".Bakı:Bakı Universiteti,1991,s.457
- 2.Əliyev S.,Həsənov B.,Səfərova Ə.,Quliyev Ə. "Ədəbiyyat" V sinif üçün dərslik.Bakı:Bakınəşr,2018,s. 208.
- 3.Əliyev S.,Həsənov B.,Səfərova. Ə.,Quliyev Ə. "Ədəbiyyat". Müəllim üçün metodik vəsait. Vsinif.Bakı:Bakınəşr,2012,s.208
4. Həsənli B."Ədəbiyyatın tədrisi metodikası" Bakı:Müəllim,2016,s.449
5. Yusifov F."Ədəbiyyatın tədrisi metodikası" Bakı,2018,s.349

Г.Нематова

Преподает содержание произведения Сулеймана Рагимова «Чернозем и желтое золото»
Резюме

Литературные уроки основаны на литературных произведениях.- Литературные произведения представляют собой формирование реальных жизненных событий на основе воображения писателя.Освоение содержания литературных произведений в школе требует от преподавателя высокого

профессионализма. В содержании обучающих уроков учитель должен использовать творческие навыки. Вам нужно подготовиться к теме за несколько дней. Он должен попытаться сделать урок интересным. Если уроки по овладению содержанием интересны, это вызовет у учеников прекрасные чувства и эмоции. Студент, который знакомится с содержанием работы, представит себя в этой работе.

Преподавание содержания литературных произведений приводит к формированию у учащихся мировоззрения, мировоззрения, развитию эстетического и культурного вкуса. Студенты изучают новые слова через литературные произведения, которые они читают на этих уроках. Это обогащает их речь и увеличивает их словарный запас. Если содержание литературных произведений хорошо усвоено, у учащихся не возникнет проблем с анализом работы на следующих уроках. Литературные произведения укрепляют любовь учащихся к родине и родине, прививают любовь к работе и тяжелому труду. Статья посвящена организации урока по содержанию работы С. Рагимова «Чернозем и желтое золото». Работа написана на тему кропотливой работы. Цель состоит в том, чтобы привить студентам любовь к работе. Братья на работе не работают до смерти своего отца. После смерти их отца братья, которые услышали слова младшего брата и пожалели о них, присоединились к работе. Семена, которые они сеют, скоро прорастают и окрашивают почву золотом. Студенты, которые знакомятся с содержанием этой работы, понимают, что ничего не может быть достигнуто в жизни без тяжелой работы.

Ключевые слова: литература, учебная программа, история,- содержание, урок

G.Nematova

Teaching the content of Suleyman Rahimov's
"Black Earth and Yellow Gold"

Summary

Literary lessons are based on literary works. Literary works are the formation of real life events on the basis of the writer's imagination. Mastering the content of literary works at school requires high professionalism from the teacher. In content teaching lessons, the teacher must use creative skills. You need to prepare for the topic a few days in advance. He should try to make the lesson interesting. If the lessons on mastering the content are interesting, it will cause wonderful feelings and emotions in the students. The student who gets acquainted with the content of the work will imagine himself in that work. Teaching the content of literary works leads to the

formation of students' worldview, outlook on life, the development of aesthetic and cultural taste. Students learn new words through the literary works they read in these lessons. This enriches their speech and increases their vocabulary. If the content of literary works is well mastered, students will have no difficulty in analyzing the work in the following lessons. Literary works strengthen students' love for their motherland and homeland, instill a love for work and hard work.. The article is dedicated to the organization of a lesson on the content of S. Rahimov's work "Black Earth and Yellow Gold". The work is written on the theme of hard work. The aim is to instill in students a love for work. The brothers in the work do not work until the death of their father. After the death of their father, the brothers who heard the younger brother's words and regretted it joined in the work. The seeds they sow soon germinate and stain the soil with gold. Students who get acquainted with the content of this work understand that nothing can be achieved in life without hard work.

Key words: literature, curriculum, story, content, lesson

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fəxrəddin Yusifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

DÜNYAXANIM XALIQZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küçəsi
dunyaxaliqzade@gmail.com

“HEYDƏRBABAYA SALAM” ƏSƏRİ QUZEY
AZƏRBAYCAN TƏDQIQATÇILARININ NƏZƏRİ İLƏ

Xülasə

10 fevral 1828-ci il Azərbaycan tarixinə qara hərflərlə yazılmış bir gündür. Həmin gün böyük bir xalq iki imperiya arasında parçalandı. Fars şovinistlərinin Cənubi Azərbaycanda apardığı anti-türk siyasəti ictimai-iqtisadi həyata mənfi təsir etdiyi kimi, ədəbiyyata da təsirsiz ötüşmədi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Güney Azərbaycan torpağı Məhəmmədhüseyn Şəhriyar kimi vətənpərvər bir şair yetişdirdi. M. Şəhriyar yüzlərlə irili-xırdalı əsər yazmasına baxmayaraq, “Heydərbabaya salam” şeiri ilə şöhrət zirvəsinə çatdı. Poema oxucular tərəfindən böyük sevgi ilə qarşılandı. Əsər xalq arasında böyük sürətlə yayıldı. Əsərin xalq arasında böyük sevgi ilə qarşılanmasının əsas səbəbi dilinin sadəliyi, xalqın sadə yaşayışının təsviri, azadlığa, istiqalala çağırış sədələri və s. bu kimi amillərdir. “Heydərbabaya salam” poemasının şöhrəti sərhədləri aşmağa başladı. Əsər yüzlərlə şair və tədqiqatçının diqqətini cəlb etdi, poemaya nəzirələr yazıldı. Tədqiqatçılar poema haqqında elmi-monoqrafik əsərlər yazmağa başladılar.

Quzey Azərbaycan oxucuları “Heydərbabaya salam” poeması ilə 1958-ci ildə tanış oldular. Bu tanışlıq həm bədii, həm də elmi əsərlərdə böyük əks-səda yaratdı. ““Heydərbabaya salam” əsəri Quzey Azərbaycan tədqiqatçılarının nəzəri ilə” məqaləsində Şimali Azərbaycan tədqiqatçılarının poema haqqında elmi-nəzəri fikirləri təhlil olunmuş və müqayisə edilmişdir. Məqalədə poemanın yaranma tarixi haqqında da məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Heydərbaba dağı, Vətən həsrəti, Şəhriyar, Güney Azərbaycan

1828-ci ildə Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə Azərbaycan iki yerə bölündü. Bu parçalanma ədəbiyyatımıza və mədəniyyətimizə təsirsiz qalmadı. Həm Quzey, həm də Güney Azərbaycanda yaranan ədəbiyyatımızda vətən həsrəti, tarixi ədalətsizliklə barışmamaq motivləri öz əksini tapdı. Parçalanmadan sonra Azərbaycanın Quzeyində ədəbiyyatımızın inkişafı üçün müəyyən imkanlar mövcud olduğu halda, Vətənimizin Güneyi bu imkanlardan məhrum edilmişdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq ana dilində ədəbiyyat və mədəniyyətin qadağan olduğu bir dövrdə Azərbaycanın Gü-

neyində milli ədəbiyyat yaranmış və inkişaf etmişdi. Çətin ictimai-iqtisadi şəraitə, fars şovinizminin apardığı maddi və mənəvi istibdada baxmayaraq Güney torpağında Məhəmmədhüseyn Şəhriyar kimi bir dahi yetişdi.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar təkcə Güney və Quzey Azərbaycanın deyil, bütün Şərqi dahi şairidir. Onun yaradıcılığı geniş mənada bütün Şərqi dünyasının böyük ədəbi hadisəsidir.

Bu dahi şair yüzlərlə irili-xırdalı əsər yazmasına baxmayaraq, “Heydərbabaya salam” şeiri ilə şöhrət zirvəsinə çatdı. Onu da qeyd edək ki, şair bu poemanı qısa zaman fasiləsində yazmayıb. Bu əsər vətən nisgili, azadlıq eşqi ilə yaşayan şairin qəlb çırıntılarıdır. Bu qəlb çırıntıları yalnız şairin anası Kövkəb xanımın Tehrana gəlişindən sonra misralara muncuq kimi düzüldü. Şairin anası Kövkəb xanımın “Ay oğul, deyirlər, sən böyük şairsən. Axı, mən sənə yazdıqlarını başa düşə bilmirəm. Olmazmı öz dilində yazasan, mən də anlayım və zövq alım?”- gileyi Şəhriyarı ana dilində yazıb yaratmağa səfərbər edir.

Poema iki hissədən ibarətdir. Şəhriyar poemanın birinci hissəsini Tehrandə, ikinci hissəsini isə Təbrizdə yazmışdır. Əsərin birinci hissəsi 1952-ci ildə yazılmışdır. “Heydərbabaya salam” poeması ilk dəfə 1953-cü ildə Təbriz şəhərində çap olunub.

Bu əsər üslubca, məzmunca və formaca tamamilə yeni əsər idi. Müxəmməs şəklində yazılsa da, onbirliyin çox axıcı, rəvan təqtilərində yaradılmış poema şairin xatirələri (I hissə) və gördükləri (II hissə) haqqında Heydərbaba dağı ilə söhbəti kimi təqdim olunur.(1, 131)

1958-ci ildə filologiya elmləri namizədi Həmid Məmməd zadənin “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Şəhriyar Təbrizi” adlı məqaləsi nəşr olunmuşdur və məhz bu məqalə ilə Quzey Azərbaycan oxucuları Şəhriyar kimi dahi şairlə tanış olmuşlar. İlk dəfə bu məqalədə Şəhriyarın həyatından, yaradıcılığından, eləcə də “Heydərbabaya salam” poemasından bəhs edilmişdir.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 30 iyun 1962-ci il tarixli sayında Qulamhüseyn Beqdeli şairin “Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsini yazması barədə məlumat verir. Əsərdən bir parça nümunə gətirir. O yazır: “Otuz il qürbət ellərdə dolaşmış sonra doğma yurduna qayıdan şair poemanın ikinci hissəsində uzun illərdən sonra aldığı təəssüratdan ürək ağrısı ilə danışır: dostlarının, könül həmdəmlərinin artıq dünyanı tərk etməsindən, ana yurdunun “ağ kəfənə bürünməsindən” doğan qəlb hıçqırıqlarını vərəqlərə köçürür.” 1963-cü ildə Q. Beqdeli “Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” adlı kitabçasını da nəşr etdirir. Həmin kitabçasında Q. Beqdeli şairin həyatı haqqında qısa məlumatla kifayətlənmiş, zəngin yaradıcılığının yalnız “bəzi xüsusiyyətlərindən” danışmışdır.(5,53) Müəyyən qüsurlarının olmasına baxmayaraq, Q. Beqdelinin “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” kitabçası şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk genişhəcmli tədqiqat əsəri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Akademik Mirzə İbrahimov öz tədqiqlərində “Heydərbabaya salam” poemasını xüsusi hal hesab edir və Şəhriyarı “Heydərbaba şairi” adlandırır.

Şairin geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmasında əsərlərinin təbliğ olunmasında, mühüm rol oynayan “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti 1963-cü il 14 dekabr tarixli sayında yenə də batmayan poeziya günəşi Şəhriyara yer vermişdir. Şairin əsərlərinə dərin hörmət və sayğı ilə yanaşan Q. Beqdeli “Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsini özünün yazdığı qısaca şərhə birlikdə dərc etdirmişdir.(5,54)

Görkəmli ədəbiyyatşünas, Şərq ədəbiyyatının gözəl bilicisi Rəhim Sultanov 1964-cü ildə Azərbaycanda ilk dəfə şairin “Heydərbabaya salam” poemasının birinci hissəsini kitabça şəklində çap etdirmişdir. R. Sultanovdan sonra Q. Beqdeli poemanın ikinci hissəsini “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 6 fevral 1965-ci il tarixli sayında dərc etdirmişdir. Artıq Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması ədəbi hadisəyə çevrilmişdir.

40 illik Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının böyük tədqiqatçısı olan professor Almaz xanım Məmmədova “Türkün döyünən ürəyi Güney Azərbaycan” kitabında vermiş olduğu “Güney və Quzey şairlərinin əsərlərində nisgil və vətən həsrəti motivləri” adlı məqaləsində 60-70-ci illər dövrünü “Şəhriyar və Quzey Azərbaycan mərhələsi” adlandırır.

“Vahid Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşması, əlaqələrin möhkəmlənməsi yolunda əsas mərhələ, əsas uğur deyərdik ki, elə Şəhriyarla bağlıdır. Əliağa Vahid və Əbülfəzl Hüseyinin ardınca digər şairlər də Şəhriyarla mənzum məktublaşmanı davam etdirərək, vahid ədəbiyyatın inkişafına təkan vermişdilər. Bu dövrə yəni, 60-70-ci illər dövrünə “Şəhriyar və Quzey Azərbaycan mərhələsi kimi baxmaq daha doğru olardı. S.Rüstəmin, M.Rahimin, B. Vahabzadənin, N.Xəzrinin, Ə. Tudənin, Söhrab Tahirin, H. Billurinin, M.Arazın, Şamil Əsgərovun, Nazim Rizvanın, T. Ümidin, Rəsim Kəriminin, Qasım Cahaninin, Qərib Aşkarinin, Ələkbər Şahidin, Seyidağanın, Məmmədəli Müsəddiqin... şeirləri, akademik M.İbrahimovun, M. A. Dadaşzadənin, professor Rüstəm Əliyevin, Rəhim Sultanovun, Qulamhüseyn Beqdelinin, Böyükağa Hüseyinovun, Məsud Əlioğlunun, Musa Adilovun, Balaş Azəroğlunun....”məqalələri, kitabçaları “Şəhriyar mərhələsi”ndə layiqli rol oynadı.”(2, 181)

Artıq 80-ci illərdən başlayaraq bu günədək Şəhriyar yaradıcılığı nəzəri şəkildə ətraflı tədqiq olunmağa başladı. Doktorluq və namizədlik dissertasiyaları yazılıb müdafiə edildi, monoqrafiyalar nəşr olundu.

Şəhriyar yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edən elmi-tədqiqat xarakterli ilk araşdırma Hökümə Bülluriyə məxsusdur. Hökümə Büllurinin 1984-cü ildə nəşr olunmuş “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” adlı monoqrafiyasında Şəhriyarın həyatı, dövrü, ədəbi mühiti, əsərlərinin novatorluq məsələləri, bədii estetik görüşləri barədə söhbət açılır.

“Heydərbabaya salam” əsəri vətənpərvərlik duyğularının və humanizminin parlaq ifadəsidir. Əsərdə lirik duyğular, uzun illər doğma yerlərdən uzaqlarda yaşamış adamın həsrəti, el-oba məhəbbəti, zəhmət adamlarının sadə yaşayışı, vətənin təbii gözəllikləri, çayların, bulaqların, dumanlı dağların və meşələrin qüdrətli cazibəsi, xalqın arzu və xeyallarının gözəlliyi tərənnüm edilmişdir. Bu möhtəşəm əsər nəşr olunduğu

gündən həm Güney Azərbaycanda, həm Quzey Azərbaycanda sürətlə yayılmağa və sevilməyə başladı. Elmlər doktoru, professor Almaz xanım Məmmədova bunun əsas səbəbi kimi aşağıdakı faktları göstərmişdir.

1. Dil faktoru.
2. İctimai-iqtisadi vəziyyətin poemada real boyalarla təsviri
3. Birliyə, azadlığa, istiqlala çağırış sədələri
4. Dərin psixoloji halın təsviri
5. Azərbaycanın təbii və milli varlığının coşğun və dərin vətənpərvərlik ilə nəzmə çəkilməsi
6. Mənzumənin aktuallığını heç zaman itirməyən antiimperialist ruhu
7. Poemanın zəngin dili, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri, poetikası, xəlqiliyi

Bu saydığımız faktlar Almaz xanımın göstərdiyi əsas, önə çıxan faktlardır. Onun öz sözləri ilə desək, “Şəhriyarın dünyaya səs salmış, Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm hadisəyə çevrilmiş bu əsərinin məziyyətləri, şöhrətinin səbəbləri, beş-altı maddə ilə məhdudlaşa bilməz. Onun sayı onlardır. Şəhriyar əsl şöhrət zirvəsinə bu poemasından sonra çatdı. Məhz bu əsərin yazılışından sonra Cənubi Azərbaycanın və İrənin, eləcə də bütün türk şairlərinin onun ardınca axını başlandı. Hamının Şəhriyara müraciəti təbii idi. Şahın qadağan həddini yarmış şairdən xalq yeni qələbələr gözləyirdi. Şəhriyar isə ən böyük qələbəsini çalmışdı. İlk növbədə Azərbaycan dilli poeziya ənənəsi dirçəlmişdi. Bu dildə bir-birinin ardınca şeirlər və poemalar meydana gəlirdi. Şəhriyarın yaradıcılığı tək İran daxilində qalmayıb neçə-neçə xarici ölkələrdə də qüvvətli əks-səda yaratmışdı.” (3,208)

Artıq Şəhriyarşünaslıq Azərbaycan elminin müstəqil bir qolunu təşkil edir. Azərbaycan alimləri ustad Şəhriyar haqqında dəyərli monoqrafiyalar və məqalələr yazıb nəşr etdirmişlər. Məhəmmədhüseyn Şəhriyara həsr olunmuş dissertasiyalarda şairin həyatı, mühiti, şeirləri və poemaları, dünyagörüşü, ədəbi təsir dairəsi, əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri kimi ciddi elmi məsələlər dərinlən araşdırılıb öyrənilmişdir. Bu baxımdan Elman Quliyevin “Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” və Esmira Şükürovanın “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” adlı monoqrafiyaları çox maraqlı əsərlərdir.

Elman Quliyev “Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” əsərində şairin dövrünü, həyatını, yaradıcılığının bədii xüsusiyyətlərini araşdırmış, ““Heydərbabaya salam” poeması” adlı bölmədə bu möhtəşəm poemanın təhlilini vermişdir. Monoqrafiyada “Heydərbabaya salam”ın ilk nəşrinə ustad Şəhriyarın öz dəsti-xətti ilə yazdığı yazısının tərcüməsi də öz əksini tapmışdı. Xatırladım ki, Şəhriyar yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı olan professor Elman Quliyevin ““Heydərbabaya salam” necə varsa” kitabı poemanın nəşri sahəsində təqdirəlayiq əsərdir. Bu kitabda poemanın təhlili verilmiş, əsərin çapı zamanı nəşrlərdə yol verilən bir sıra təhriflərə düzəlişlər olunmuş, poemada çətin anlaşılan, izaha ehtiyacı olan ifadələrin izahı verilmiş və ən əsası da fars dilində Şəhriyarın öz dəsti-xətti ilə poemaya yazdığı “Öyrədən allahın adı ilə” başlıqlı müqəddiməsi oxuculara təqdim olunmuşdur.

“Heydərbabaya salam”ın ilk nəşrinə ustad Şəhriyarın öz dəsti-xətti ilə yazdığı yazısı da bizim marağımızdan kənar qala bilməz. Bu həm də bütövlükdə Azərbaycan oxucusunun marağı ilə üst-üstə düşür. Hər şeydən öncə ona görə ki, oxucuların böyük əksəriyyəti ilk dəfə olaraq dahi Şəhriyarın gözəl xətti ilə rastlaşır və əsərlə bağlı onun rəyini öyrənir. Onu da qeyd etmək ki, həm Rövşənəzəmirin, həm Karəngin, həm də Şəhriyarın kitaba daxil olan məqalələri fars dilindədir. Konkret olaraq Şəhriyarın məqaləsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə şair müəyyən fəlsəfi fikirlər fonunda mühit və insan problemlərindən, həyatın bəzi məqamlarından, poemanın yaranmasına təsir göstərən amillərdən qısa şəkildə söhbət açır. İkinci hissədə isə ustad Şəhriyar poemanın nöqsan və üstünlüklərindən danışır, əsərin çap prosesində xidmətləri olan şəxslərə dərin minnətdarlığını bildirir.” (4,107)

Tədqiqatçı (Elman Quliyev) “Öyrədən Allahın adı ilə” izahat yazısında ustad Şəhriyarın bir dəfə də olsun İranın adını çəkmədiyini, bütünlükdə Azərbaycançılıq mövqeyindən yanaşdığını xüsusi olaraq vurğulayır. Poemanın təhlili əsasən ictimai-siyasi məsələlər fonundan verilmişdir. “Şəhriyar Azərbaycanın ikiye parçalanmasını Vətənin sinəsinə çarpaz çəkilən dağ kimi qələmə alır. Ona görə də son məqamda bir neçə dəfə öz istinadgahına-Heydərbabaya üz tutur. Belə halda Heydərbabaya müraciət poemanın digər yerində olan müraciətlərdən kəskin fərqlənir. Maraqlı odur ki, özünün ictimai məzmunun kəskinliyi ilə fərqlənən belə müraciətlər ardıcıl xarakterdədir. Yəni bir-birinin ardınca bir neçə bənddə öz ifadəsini tapır. Mahiyyət etibarı ilə mənə aşağıdakı müəyyənlilikdə qruplaşır:

1) Hadisələrə münasibət (Bir soruşun bu qarğınmış fələkdən, nə istəyir bu qurduğu kələkdən)

2) Hadisələrə birbaşa müdaxilə (Bir görəydim ayrılığı kim saldı)

3) Vəziyyətdən çıxış yolu (Heydərbaba, mərd oğullar doğğınən, namərdlərin burunların ovğınən) (4,116)

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı olan elmlər doktoru Es-mira Şükürova “Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar” adlı monoqrafiyasında təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Şərqi dahi şairi olan Şəhriyarın həyatını, ədəbi mühitini, bədii irsini araşdırmışdır.

“Heydərbabaya salam” poemasının geniş təhlilini verən tədqiqatçı, poemada öz əksini tapan Azərbaycan xalqının milli psixologiyasını, milli adət-ənənələrini və bayram mərasimlərini, milli mətbəx xüsusiyyətlərini özünəməxsus üslubda tədqiq edir. Monoqrafiyanın “Şəhriyarın poeziyasında xalq həyatı” adlı ikinci fəslində ilk baxışda oxuyub anlaşılmayan bütün bəndlərin təhlili verilmişdir.

Heydərbaba, kəndin toyun tutanda,
Qız gəlinlər həna, piltə satanda,
Bəy gəlinə damnan alma atanda,
Mənim də o qızlarında gözüüm var
Aşıqların sazlarında sözüüm var. (7,40-41)

Poemadan verilmiş bu parçanı Esmira Şükürova belə təhlil etmişdir. “Şairin izahatına görə, toy mərasimi zamanı belə bir ənənə var idi ki, işıqlıq və şadlıq əlaməti olan bir dəstə fitil və bir kasa xınanı siniyə qoyub qızlar məclis boyu dövr elətdirər, toya çağırılanlar isə bir fitil-piltə, bir az da həna götürüb yerinə imkanına görə pul qoyar, həmin pullar da gəlini bəzəyən məşşatəyə çatardı. Kənd toylarının digər adətinə görə isə gəlini ata mindirib bəy evinə gətirəndə kürəkən dama çıxıb qabaqcadan çətilmiş almanı var gücü ilə gəlinin ayağının altına atır ki, yerə dəyib parçalan-sın. Toxluq əlaməti olan almanın parçalanması onu göstərir ki, onlar bütün ömürləri boyu heç bir vaxt bir-birlərindən doymayacaqlar.”(5,140)

“Heydərbabaya salam” poeması 2016-cı ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayan həmyerlilərimiz tərəfindən rus dilinə tərcümə olunaraq nəşr olunub. Əsəri rus dilinə “Noviy rubej” qəzetinin baş redaktoru Nobert Yevdayev tərcümə edib. (6, 2)

Şəhriyar yaradıcılığı həm Güney, həm Quzey ədəbiyyatının tükənməz xəzinəsidir. Onun ölməz sənətinə və şəxsiyyətinə böyük ehtiram bəslənilir. Qədirbilən Azərbaycan xalqı qüdrətli şairini öz qəlbində yaşadır və daim yaşadacaq.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Almaz Əliqızı “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər” Bakı-1998, səh 320
2. Almaz Əliqızı “Türkün döyünən ürəyi Güney Azərbaycan” Bakı-2019 səh. 236
3. Almaz Əliqızı və Dilbər Zamanzadə “Ədəbiyyatımızın aktual problemləri” Bakı-2010 səh. 314
4. Elman Quliyev “Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” Bakı-1999, səh178
5. Esmira Şükürova “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” Bakı-1999, səh 224
6. Mədəniyyət qəzeti, 2016 -31 avqust səh.2 “Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının rus dilində nəşri təqdim olundu”
7. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar “Seçilmiş əsərləri” Bakı-2005 səh. 480

Д.Халигзаде

««Приветствие Гейдарбаба» с точки зрения исследователей
Северного Азербайджана»

Резюме

10 февраля 1828 года-день, написанный черными буквами в истории Азербайджана. В этот день большая нация была разделена между двумя империями. Антитурецкая политика, проводимая персидскими шовинистами на юге

Азербайджана, оказала негативное влияние на социально-экономическое положение людей, а также на их литературу. Но несмотря на все это, юг страны воспитывал великий поэт, такой как Мухаммедгусейн Шахрияр. Несмотря на сотни стихотворений Мухаммедгусейна Шахрияра поэма «Приветствие Гейдарбаба» подняла его на вершину славы. Стихотворение читалось с большой любовью читателями. Поэма начала быстро распространяться. Причиной быстрого распространения поэмы среди является простота языка, выражение простого образа жизни людей, надежда к свободе, независимости и так далее. такие факторы. Слава о поэме «Приветствие Гейдарбаба» начала распространяться за границы. Стихотворение привлекло внимание сотен поэтов и исследователей. Исследователи написали научные монографии на стихотворение.

Читатели Северного Азербайджана познакомились со стихотворением Мухаммедгусейна Шахрияра «Приветствие Гейдарбаба» в 1958 году. Это знакомство нашло отклик как в произведениях искусства, так и научных работах. Шахриярская литература сформировалась в азербайджанской литературе. В статье ««Приветствие Гейдарбаба» с точки зрения исследователей Северного Азербайджана» были проанализированы научные мнения исследователей Северного Азербайджана. Также в этой статье сравнивались мнения наших выдающихся исследователей. В статье сообщается о происхождении поэмы «Приветствие Гейдарбаба».

Ключевые слова: гор Гейдарбаба, тоска по родине, Шахрияр, Южный Азербайджан

D.Khaliqzade

“Poem “Heydarbabaya salam” from point of view of
North Azerbaijani researchers”

Summary

February 10, 1828 is a day written in black letters in the history of Azerbaijan. On that day, a large nation was divided between the two empires. The anti-Turkish policy pursued by the Persian chauvinists in South Azerbaijan had negative impact on the socio-economic situation of the people, as well as on its literature. But in spite of all this, the land of the South was nurtured by such a great poet as Mohammed Hossein Shahriar. Although Mohammed Hossein Shahriar did not have hundreds of poems, the poem “Heydarbabaya salam” raised him to the peak of fame. The poem was greeted with great love by readers. The poem began to spread rapidly. The reason for the rapid spread of the poem among readers is the simplicity of the language,

the expression of the simple life of the people, the call for freedom, independence and so on. such factors. The fame of the poem “Heydarbabaya salam” began to transcend borders. The poem attracted the attention of hundreds of poets and researchers. Researchers began to write scientific monographs on the poem.

Readers of Northern Azerbaijan got acquainted with Mohammed Hossein Shahriar’s poem “Heydarbabaya salam” in 1958. This acquaintance caused a great repercussion in both works of art and scientific works. In the article “Poem “Heydarbabaya salam” from point of view of North Azerbaijani researchers” analyzed the scientific views of Northern Azerbaijan researchers. The opinions of our eminent researchers were compared. The article also provides information about the creation of the poem “Heydarbabaya salam”.

Key words: Mount Heyderbaba, longing for the homeland, Shahriar, South Azerbaijan

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aynurə Paşayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNARƏ RZAYEVA
Qərbi Kəspı Universiteti
İstıglalıyyat, 31
rzayevagulnara21@gmail.com

SOCIAL CRITICISM IN CHARLES DICKENS' "OLIVER TWIST"

Summary

In *Oliver Twist* Dickens tries to regain a certain stability and order in the society by punishing or rewarding the characters according to their actions. The good ones are shown living happily together in the country and the bad ones finally get what they deserved. Despite all the bad things that happened to Oliver, he is in a permanent search of love and happiness and he finally achieves all this when Mr. Brownlow adopts him and "He gratified the only remaining wish of Oliver's warm and earnest heart, and thus linked together a little society, whose condition approached as nearly to one of perfect happiness as can ever be known in this changing world" (Dickens, 2008, p. 437). The good people that he meets in London create a 'little society' outside the big city and together they live in the peace and harmony they deserved. On the other hand, the members of the gang are eventually punished for the bad actions that they committed in their life. Fagin's will is completely broken when he is found guilty and convicted to death by a system that was too quick to judge people. One of the most rewarding endings is that of Mr. and Mrs. Bumble, who become what they have always hated, "deprived of their situations, were gradually reduced to great indigence and misery, and finally became paupers in the very same workhouse in which they had once lorded it over others" (Dickens, 2008, p. 438). Here the readers are able to see how pauperism can be reached by anyone if the conditions in life do not favour them. Bayley points out that things as they really are, were he argues that it is not a satisfying story because it does not liberate the readers. And he continues by saying that, "The sense of complete reality in fiction can perhaps only be achieved by the author's possessing, and persuading his reader to share, a sense of different worlds [...] The awareness of difference is the awareness of freedom" (1967, p. 85). He states that the readers are able to reconsider everything that is established in the readers' morality and to see other realities.

Key words: society, misery, pauper, workhouse, punishment

Oliver Twist is the first novel in which he struggles against social institutions. From the beginning of the novel, the poorhouse and its disrespect for human life makes the reader's mind think. The attitude of dread and persecution is shown in a

realistic way. Dickens found out the lives of underworld London- the lives of thieves, murderers.

Oliver Twist (1837-39), which represents a radical change in Dickens' themes, is his first novel to carry a social interpretation similar to that contained in the following condition of England novels. Oliver is not a deputative of the downtrodden classes of nineteenth century in England. He is a middle class child who comes into the poorhouse world through an infelicitous failure. From the beginning of the novel, Oliver has identity which distinguish him from his chaperones in the poorhouse. Oliver has a nature that reflects him as socially and ethically beneficial. In Victorian period social classes were very well defined, but not completely delimited, and it was quite difficult to cross from one class to another: "The working class was divided into three layers, the lowers being 'working men' or labourers, then the 'intelligent artisan' and above him the 'educated working man' (Picard, 2009b). In Oliver Twist (1838), the protagonist starts learning about this fact early in life. When he begins to work as an apprentice for Mr. Sowerberry he meets the older apprentice, Noah Claypole who is "a charity-boy, but not a workhouse orphan" (Dickens, 2008, p. 34). This superficial distinction of classes seems very significant and in this case much more because at least Noah knows who their parents are. Beneficent relief was administered by the authorities in parishes and workhouses; from here they decided the fate of thousands of people. Most paupers chose these places as a last resource as without them it was very difficult to survive because vagrancy was forbidden and people could be beaten or taken into prison for practicing it. One instance of this can be seen when Oliver starts his journey to the city and in some villages he encounters large painted boards that were fixed up "warning all persons who begged within the district, that they would be sent to jail" (Dickens, 2008, p. 56). When Oliver moves to the workhouse, the reader can have an insight of what it is like to live in a place like that. People are barely clothes and in occasions washed, and the food is just enough to keep people from starvation. "In Oliver Twist it was alleged by Dickens that pauperism at all ages was reduced by the simple process of starvation. More deaths meant less cost" (Brown, 1969 p. 155). Oliver Twist's famous line "Please, sir, I want more" (Dickens, 2008, p. 12) it is used as the cruelest instance of what a child had to face. He, of course, is beaten for forcing the authority and is refused to eat more of his daily ration. The punishment that he receives in the workhouse is similar to the one that would receive if he were in prison. Nobody around Oliver shows pity for him for the mere fact of being born a pauper. If it was not that the story needed Oliver to be alive in order to tell the story and censure the system, he would have died of starvation as any other child in that situation. Children in Dickens's novels depict the real little boys and girls of Victorian London. Children that were found alone, homeless and hungry wandering the streets of the country were his inspiration behind the texts that he wrote. Dickens' own life was used in the different stories that he improved over the years, they were full of truth and sorrow but more significantly they so-

ught to found a social reform and mark a difference in people's lives. Through the innocent look of the younger he reached through the whole country that had an careless feeling toward the paupers in general. From birth, children were doomed to live and suffer the consequence of the system that was too busy making money rather than trying to help the most needed ones. Relief in the slums of the great cities almost never arrived and children died of starvation, illness, slaved in workhouses and factories. Reforms and help from part of the upper classes took time to arrive and most of them never knew something better in their life. Child abuse was a reiterative theme in all his novels but especially in *Oliver Twist*. In the novel, Oliver is fortunate to escape the system by founding out his true identity through a journey that is full of force, crime and lack of love by the adults responsible for his life. *Oliver Twist* is an early example of the immaculate, distinctively age-proof child hero whom Dickens often narrate in his novels. In the fictional world, the child is a symbol of favour and purity unsexed by community.

The predicament of the poor and their treatment at the workhouses is a subject which is expressed by Dickens especially in *Oliver Twist*. Oliver is orphaned at once when he was born birth and he instantly becomes a parish child. At the age of eight, he is removed from the church and taken to the poor house. The conditions at the workhouses were manifestly insufferable as evidenced by Oliver's first experience: "[...] on a rough hard bed, he sobbed himself to sleep. What a noble illustration of the tender of his favored country! They let the paupers go to sleep" (Karl, Fredrick, R. *The Nineteenth Century British Novel*. New York: The Noonday Press, pp. 150-155.) The depiction of the bed is a confirmation of the hardship of the poor houses as attested by the poor house Board of Guardian: "The workhouse conditions should be as harsh and less tolerable as those of a prison". (Karl M and Engels F. 2008. *The Communist Manifesto*. Trans. Samuel Moore. London: Pluto Press, p. 13) The passage is also ironic because Dickens uses sarcasm by commending the "tender laws" of a "favored country," yet, he is criticizing the government for its exploitation and treatment of the poor as insignificant members of society. Indeed, the passage evokes empathy in the reader as one visualizes an innocent child suffering at the hands of the cruel. In this way, Dickens fulfills his aim; to emotionally engage the readers, so that they would be aware of the tensivity of the conditions at the workhouses. Additionally, workhouses inmates were also suffering from malnutrition: [...] *Oliver Twist* and his companions suffered the tortures of slow starvation for three months; at last they got so voracious and wild with hunger, that one boy, who was tall for his age, and hadn't been used to that sort of thing, (for his father had kept a small cook's shop) hinted darkly to his companions that unless he had another basin of gruel per diem, he was afraid he should some night eat the boy who slept next to him, who happened to be weakly youth of tender age. (Karl, Fredrick, R. *The Nineteenth Century British Novel*. New York: The Noonday Press, pp. 150-155) The influential portrayal of Oliver's dressing sets the tone for the events in his life. The color

yellow is symbol of dullness and, in the case of Oliver, sadness as confirmed by the hard experiences at the workhouse, undertaker's house and in London. The terms "badged" and "ticketed" show the objectification of Oliver and all other babies born at the parish. Instead of behaving the children as human beings, they are labeled as if they were products or objects. In the workhouse, the children lacked individual identity leading to their isolation and abuse in the world. The novel exaggerates emotions in the reader as one is forced to describe someone dying from starvation and disease as well. This harsh reality sets a sad situation in this novel, which parallels the misery of Oliver life. In addition to harshness of the Poor Law Act, Charles Dickens also epitomizes the working conditions at the factories. Dickens explores many social themes in Oliver Twist, but three are predominant: the abuses of the new Poor Law system, the evils of the criminal world in London and the victimization of children. Dickens gives the most irreconcilable critique of the Victorian bridewell, which was run according to a government of elongated poverty, physical punishment, abasement and duplicity. In Oliver Twist Dickens presents a portrait of the desperate childhood of a considerable number of Victorian orphans. The orphans are ill-fed, and for a meal they are given a single ladle of soup. Oliver, one of the aggrieved children, dares to ask for more soup and is seriously punished. Oliver Twist is an essential demonstration of Victorian social conscience.

Ədəbiyyat

1. Arnold Kettle, "Dickens: Oliver Twist", The Dickens Critics, p.26B.
2. Humphrey House, The Dickens World, (London, 1960), p.46.
3. House, pp.93-4.
4. Peter Coveney, The Image of Childhood, (Middlesex, 1967), p.113.
5. W.W. Crotch, Charles Dickens Social Reformer, (London, 1913), pp.121-2.
- 6.

G.Rzayeva

Çarles Dikkensin "Oliver Tvist" əsərində sosial tənqid Xülasə

Dikkensin Oliver Tvist əsərində, personajları hərəkətlərinə görə cəzalandırmaq və ya mükafatlandırmaqla cəmiyyətdəki müəyyən bir sabitliyi və nizamı əldə etməyə çalışır. Yaxşılarını ölkədə xoşbəxt bir yerdə yaşadıklarını göstərir, pisləri isə layiq olduqlarını əldə edirlər. Oliver baş verən bütün pis hadisələrə baxmayaraq, sevgi və xoşbəxtlik axtarışındadır və cənab Brownlow onu övladlığa götürdüyü zaman nəhayət bütün bunlara nail olur. Londonda görüşdüyü yaxşı insanlar böyük şəhərin kənarında 'kiçik bir cəmiyyət' yaradır və birlikdə layiq olduqları sülh və harmoniyada yaşayırlar. Digər tərəfdən dəstə üzvləri sonda həyatlarında etdikləri pis əməllərə görə

cəzalandırılırlar. İnsanları mühakimə etməyə çox hazır olmayan bir sistem tərəfindən günahkar tapılaraq ölümə məhkum edildiyi zaman Faginın iradəsi tamamilə pozulur. Burada oxucular, həyatdakı şərtlər onlara xoş gəlmirsə, yoxsulluğun hər kəs tərəfindən necə əldə olunduğunu görə bilirlər. Bayley, baş verənlərin həqiqətən olduğu kimi olduğuna işarə edərək, oxucuları azad etmədiyi üçün məmnun edici bir hekayə olmadığını qeyd edir. O bildirir ki, oxucular onların mənəviyyatında qurulan hər şeyi yenedən nəzərdən keçirə və digər həqiqətləri görə bilirlər.

Açar sözlər: cəmiyyət, səfalət, yoxsul, islah evi, cəza

G.Рзаева

Социальная критика Чарльза Диккенса “Оливер Твист”
Резюме

В Диккенса «Оливер Твист» он стремится добиться определенной стабильности и порядка в обществе, наказывая или награждая своих персонажей за их действия. Хорошее, которое они живут в счастливом месте в стране, а плохие получают то, что они заслуживают. Оливер ищет любовь и счастье, несмотря на все плохие вещи, которые случаются, и когда мистер Браунлоу усыновит его, он наконец достигнет этого. Хорошие люди, которых мы встречаем в Лондоне, создают «маленькое сообщество» за пределами большого города и живут вместе в мире и согласии, которого они заслуживают. С другой стороны, члены банды в конечном итоге наказываются за плохие поступки, которые они сделали в своей жизни. Воля Фейгина полностью нарушается, когда он признан виновным и приговорен к смертной казни системой, которая не готова судить людей. Читатели здесь могут увидеть, как бедность достигается всеми, если условия жизни не нравятся им. Бэйли отмечает, что то, что произошло на самом деле, не является историей, которая доставляет удовольствие читателям, а не к сути. Он утверждает, что читатели могут пересмотреть то, что находится в их духовности, и увидеть другие истины.

Ключевые слова: общество, несчастье, нищий, рабочий дом, наказание

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlilli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ШАХЛА ГУРБАНОВА
Азербайджанский Университет Языков
Ул.Р.Бехбудова 144
г.Баку
schahla_gurbanova@mail.ru

АВСТРИЙСКАЯ ВОЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА ИЛИ РАВНОДУШИЕ ПОТОМКОВ ГАБСБУРГСКОЙ МОНАРХИИ

Резюме

В данной статье повествуется об истории австрийской литературы в первой половине XX века. Аншлюс и приход к власти фашистских диктаторов оказали сильное влияние на развитие австрийской литературы. Самой важной ветвью стала эмигрантская литература. Она и составила золотой фонд австрийской литературы XX века. Писатели-эмигранты творили свои произведения в печально-ностальгическом стиле. Тоска по бывшей Австро-Венгерской монархии была видна во всех работах австрийских писателей. Разумеется, дискурс романа стал постепенно меняться. В произведениях всё чаще стали появляться слова из военной тематики. Однако в эпоху двух мировых войн австрийская литература не подарила мировой литературе ни одного известного военного романа. Австрийские писатели часто обвинялись в своей безучастности и политической пассивности. Их сравнивали с северными соседями – немцами, которые ярко выражали свой антифашистский настрой. Австрийские писатели-эмигранты писали в основном автобиографические или утопические романы, в которых прославляли империю Габсбургов. Однако это не мешало им быть востребованными писателями. Наоборот, в годы смуты и бесконечного кровопролития, произведения австрийских писателей о жизни простых людей в мирное время, были очень любимы публикой. Небольшие попытки создать военный роман были, разумеется, предприняты, но зачастую малоизвестными писателями, поэтому их романы не имели большого успеха. Писатели-жемчужины австрийской литературы XX века, которых любили и читали, не интересовались темой войны, не писали о ней. Данная самоизоляция от проблем современности не позволила австрийской литературе прославиться своими военными произведениями. Предполагается, что военные романы, написанные известными всему миру писателями, однозначно, имели бы успех. Данная статья делает попытку, разобраться в причинах равнодушия австрийских писателей на катастрофу, потрясшую весь мир. Помимо этого работа повествует о неоднозначном отношении австрийских писателей к своей родине.

Ключевые слова: австрийская литература первой половины XX века австрийская эмиграционная литература, австрийские писатели-эмигранты,

австрийские военные романы, влияние Габсбургской монархии на австрийскую литературу.

На рубеже новой войны, в период, когда еще не были забыты ужасы Первой мировой войны, на человечество обрушивается новая, и, по всей видимости, более масштабная беда. Холокост, травля народов, концентрационные лагеря и многие другие "признаки" новой системы вводили людей в панику. После присоединения Австрии к Германии кардинальные изменения в культурной жизни Австрии были неизбежны. Становление фашизма и Аншлюс являются ключевым моментом в раздроблении австрийской литературы. Для писателей и интеллектуалов, не желающих мириться с новой властью, начались мрачные времена. Писатели еврейского происхождения первыми покинули страну. Литературный мир потерпел сильный удар. Таким образом, в первой половине XX века Австрийская литература была расколота на три части: эмигрантскую литературу, литературу «внутренней эмиграции» и национал-социалистическую литературу. Наиболее громко заявившейся о себе стала эмигрантская литература. Эмиграция изменила дискурс современного романа. Лирика по сравнению с прозой оставалась в эмиграционные годы несколько в тени. Печатать поэтические сочинения было возможно исключительно в эмигрантской прессе, поэтому писателям-драматургам приходилось нелегко с публикацией, и их работы оставались зачастую без перспектив на дальнейшее существование. Однако писателям-романистам была предоставлена возможность творить свои произведения во всем многообразии стилей. Произведения того времени писались, как правило, в духе и традиции Габсбургской монархии, отражали ее историю, нравы, внося огромный вклад в развитие австрийской литературы XX века.

Австрийский литературовед С.Касцинский отмечает следующие характерные черты австрийской литературы эмиграционного времени: очень осторожное, на грани подозрительного, но осознанное отношение к языковой материи, которое уже в начале XX века было отмечено в критических высказываниях многих литераторов, в том числе и Карла Крауса. Историю австрийской литературы называли процессом эмансипации этой литературы, которая определялась лингвистическими произведениями искусства в рамках культуры немецкоязычного мира. (1, с. 47) Безусловно, писатели, пережившие мировую войну, а некоторые даже две, невольно были втянуты в тему войны. В романах начали появляться новые слова, не типичные для прежнего лексикона. Так, все чаще читатель стал встречать такие слова, как война, концентрационный лагерь, нацизм, фашизм, капитализм и т.д. Однако основной составляющей произведений являются ностальгический мотив и автобиографизм. Для австрийской литературы в целом была свойственна политическая пассивность и отсутствие боевого духа, малейшей надежды на спасение. (6, с. 12) Неудивительно, еще в период Первой Мировой Войны,

уныние на фоне разрушающихся идеалов было характерной чертой австрийской литературы. Так, в эпоху войны 1914-1918гг. и после нее военная тематика была представлена исключительно меланхолическими произведениями, в которых переплетались ностальгия и сатира. Попытка создать антивоенный труд была предпринята Стефаном Цвейгом (драма «Иеремия» 1917), и Карл Краусом (драма «Последние дни человечества» 1919). И даже, роман «Марш Радецкого», написанный Йозефом Ротом уже в преддверии фашизма (1932) так же оплакивает последние годы существования Австро-Венгерской империи. Наконец, в 1935 году мир услышит австрийский антифашистский голос в романах Элиаса Канетти «Ослепление» и Герминии Цурмюлен «Наши дочери-нацистки». (2, с. 68) Нельзя не упомянуть, что эмигрантская литература составляет внушительный фонд всей австрийской литературы XX века. Именно писателями-эмигрантами эта литература была обогащена мировыми бестселлерами. Такие имена как Стефан Цвейг, Франц Верфель, Роберт Музиль, Германн Брох, Эллиас Канетти, Макс Брод, Пауль Целан, Йозеф Рот стали визитной карточкой австрийской литературы середины XX века. Однако австрийские писатели-эмигранты были крайне неактивны в политической жизни в эпоху двух мировых войн. Военные романы создавались в основном наименее известными писателями (как правило, не эмигрантами) и с особой осторожностью. В числе тех немногих антифашистских романов можно назвать роман Г. Цурмюлен «Когда пришел чужой» (1947), повести А.Лернет-Холения «20 июля» и «Граф Луна», малоизвестные работы Хаймито фон Додерера и антифашистские комедии Ф.Хохвельдера.

Возможно, причина такой пассивности кроется в нежелании признать себя частью той системы, которая обрекла миллионы невинных людей на жуткую участь. Не исключено и предположительное презрение австрийских писателей-эмигрантов по отношению к тем своим коллегами, которые, позабыв о славной блаженной культуре Габсбургской манархии, очернили свои руки в грязной теме войны и крови. Откровенно о прошлом свое родины начали писать уже «новые» австрийские писатели, такие как Ингеборг Бахманн, Петер Хандке, Томас Бернхард и др. В 60-70гг. целью их работ стали общественно-политическая критика и разоблачение прошлого Австрии в годы Второй Мировой Войны. Так, в 1988 году по случаю 50-летней годовщины аннексии Австрии публике была представлена пьеса Томаса Бернхарда «Площадь героев», где писатель, открыто, обвиняет Австрию в фашизме. (7)

Но, несмотря на всю критику, обрушившуюся на Австрию и ее настрой в эпоху Третьего Рейха, австрийские писатели всегда очень трепетно относились к своей принадлежности именно к этой стране и ратовали за звание Австрийского писателя. Они глубоко переживали, что их зачастую считали немцами, а их литературу одной из ветвей немецкой литературы. Так, Элиас Канетти на вручении Нобелевской премии по литературе 1981-го года возразил

комитету жюри на высказывание «Его родина – это немецкий язык», подчеркнув, что он все же «стоит на почве австрийского культурного пространства». (3, с. 17) Как отмечала австрийская писательница Ингеборг Бахманн, такие писатели, как Райнер Мария Рильке и Роберт Музиль никогда бы не могли быть немцами. Причину разъясняет Томас Бернхард, говоря, что у немцев не было той Габсбургской манархии, которая оказывает влияние на каждого австрийского писателя. (4, с.11) Не исключено, что именно историческая эпоха Габсбургов «приучила» австрийских представителей культуры к вальяжной жизни, покою на «священном островке» и уверенности в своей непоколебимости. Однако такой отрешенный от общественно-мировых проблем настрой достаточно на долгие годы словно парализовал литературно-культурную общественность Австрии. В итоге долгие годы скитаний по миру, потерей идентичности у одних, отсутствие идей и желания для написания новых произведений у других. Мысли, как и душа, австрийских писателей была навеки застлана одной лишь темой – великой Австро-Венгерской империей. Возможно, обвинения, направленные на австрийскую литературу середины XX века в тривиальности, массовости своего репертуара, в отказе от темы войны и нежелания высказать свою позицию относительно развивающихся мировых событий были небеспочвенны. После Первой мировой войны в Австрии не был написан ни один военный роман, характеризующий исторические события первой четверти XX века, в то время как в Германии были изданы завоевавшие мировую славу романы «На западном фронте без перемен» Ремарка (1929), «Год рождения 1902» (1928) Эрнста Глезера, «Спор о бунтаре Грише» (1927) Арнольда Цвейга. (5, с. 102)

Порой, кажется, что австрийские писатели нашли верный путь к сердцу измученного войной читателя. Они писали так же как до войны, об обычных людях в их обычной жизни, где нет места фашизму, холокосту и концентрационным лагерям. Жемчужинами австрийской литературы стали именно писатели-эмигранты, невероятные, захватывающие дух произведения которых были совсем далеки от глобальной драмы, современниками которой они были, а именно гибели человечества в ходе двух мировых войн.

Список литературы:

1. Аманн Клаус. Essays zur österreichischen Literatur nach 1918, Вена, 1992
2. Аманн Клаус. Anschluss der österreichischen Autoren zum Dritten Reich. Frankfurt am Main, Verlag Ateneum, 1988
3. Архипов Ю. И. Австрийская литература. Литературный энциклопедический словарь, М.: Советская энциклопедия, 1987. с. 10—12.

4. Веселовская Н. Б., Шлапоберская С. Е. Австрийская литература. Краткая литературная энциклопедия, М. : Советская энциклопедия, 1962, с. 64—70.
5. Михаэль Алоис Вебер. Eine Untersuchung zur österreichischen Kriegsliteratur der Ersten Republik (Magisterdiplomarbeit), Wien, 2000
6. Холцнер Йохан. Österreichische Literatur im Exil. Вена, 2002
7. <https://germania-online.diplo.de/ru-dz-ru/kultur/literatur/-/2138028>

Ş.Qurbanova

Avstriya müharibə ədəbiyyatı və ya habsburq monarxiasının nəsilinin
laqeydliyi

Xülasə

Bu məqalədə 20-ci əsrin birinci yarısında Avstriya ədəbiyyatının tarixi təsvir edilmişdir. Anşlus və faşist diktatorlarının hakimiyyətə qalxması Avstriya ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərdi. Mühacirət ədəbiyyatı ən vacib qola çevrildi. O, XX əsr Avstriya ədəbiyyatının qızıl fondunu təşkil etdi. Mühacirət yazıçıları öz əsərlərini kədərli bir nostalji üslubda yaradırdılar. Keçmiş Avstriya-Macarıstan monarxiasına həsrət Avstriya yazıçılarının bütün əsərlərində görünürdü. Əlbətdə ki, romanın diskursu getdikcə dəyişməyə başladı. Hərbi mövzudan sözlər əsərlərdə getdikcə daha tez görünməyə başladı. Lakin, iki dünya müharibəsi dövründə Avstriya ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına heç bir tanınmış hərbi roman təqdim etməmişdir. Avstriya yazıçıları çox vaxt laqeydliyi və siyasi passivliyində ittiham olunurdular. Onları şimal qonşuları ilə - antifaşist münasibətlərini açıq şəkildə ifadə edən almanlarla müqayisə etdirdilər. Avstriya mühacirləri əsasən Habsburq imperiyasını alqışlayan avtobiografik və ya utopik roman yazırdılar. Ancaq bu, onların oxunan yazıçı olmalarına mane olmadı. Əksinə, qarışıqlıq və sonsuz qan tökülməsi illərində Avstriya yazıçılarının sülh dövründə sadə insanların həyatı ilə bağlı əsərləri ictimaiyyət tərəfindən çox sevilirdi. Hərbi roman yaratmaq üçün kiçik cəhdlər, əlbəttə ki, həyata keçirildi, lakin çox vaxt az tanınmış yazıçılar tərəfindən, buna görə də romanları o qədər də uğurlu alınmırdı. Sevilən və oxunan 20-ci əsrin Avstriya ədəbiyyatının inci yazıçıları müharibə mövzusu ilə maraqlanmırdılar, bu barədə yazmırdılar. Dövrün problemlərindən özünü təcrid etmək Avstriya ədəbiyyatının hərbi əsərləri ilə məşhurlaşmasına imkan vermədi. Dünyaca məşhur yazıçıların yazdıqları hərbi romanların mütləq uğur qazanacağı güman edilir. Bu məqalə Avstriya yazıçılarının bütün dünyanı sarsıdan bir fəlakətə biganəliyinin səbəblərini araşdırmağı çalışır. Bundan əlavə, əsər Avstriya yazıçılarının vətənlərinə qeyri-müəyyən münasibətindən bəhs edir.

Açar sözlər: 20-ci əsrin birinci yarısının Avstriya ədəbiyyatı, Avstriya mühacirət ədəbiyyatı, Avstriya mühacirət yazıçıları, Avstriya müharibə romanları, Habsburq monarxiasının Avstriya ədəbiyyatına təsiri.

Sh.Gurbanova

austrian military literature or indifference of the habsburg monarchy's descendants

Summary

This article describes the history of Austrian literature in the first half of the 20th century. Anschluss and the rise to power of fascist dictators had a strong influence on the development of Austrian literature. Emigrant literature became the most important branch. She made up the golden fund of Austrian literature of the 20th century. Emigrant writers created their works in a sadly nostalgic style. Longing for the former Austro-Hungarian monarchy was visible in all the works of Austrian writers. Of course, the discourse of the novel began to change gradually. Words from the military theme began to appear more and more often in works. However, in the era of two world wars, Austrian literature did not present any well-known military novel to world literature. Austrian writers were often accused of their indifference and political passivity. They were compared with their northern neighbors - the Germans, who clearly expressed their anti-fascist attitude. Austrian emigre writers wrote mostly autobiographical or utopian novels in which they glorified the Habsburg empire. However, this did not prevent them from being popular writers. On the contrary, during the years of turmoil and endless bloodshed, the works of Austrian writers about the life of ordinary people in peacetime were very loved by the public. Small attempts to create a military novel were, of course, undertaken, but often by little-known writers, so their novels did not have much success. The pearl writers of the 20th century Austrian literature, whom they loved and read, were not interested in the theme of the war, did not write about it. This self-isolation from the problems of our time did not allow Austrian literature to become famous for its military works. It is assumed that military novels written by world-famous writers would definitely be a success. This article makes an attempt to understand the reasons for the indifference of Austrian writers to a catastrophe that shook the whole world. In addition, the work tells about the ambiguous attitude of Austrian writers to their homeland.

Key words: Austrian literature of the first half of the 20th century, Austrian emigration literature, Austrian emigrant writers, Austrian war novels, the influence of the Habsburg monarchy on Austrian literature.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Zeynalova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

**КУЛИЕВА ТАРАНА
АББАСОВА НАТАВАН**

Сумгаитский государственный университет,
ст. преподаватель
тарана_65@inbox.ru

ЭТИКЕТ КАК ВАЖНАЯ ЧАСТЬ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

В статье говорится о речевом этикете, об актуальной проблеме настоящего времени. «Этикет» очень древнее понятие. Никто не может определить и установить точное время его появления. Но, если обратиться к историческим фактам, можем это отнести к временам Людовика XIV.

Эта тема, которая относится каждой национальности, каждому современному человеку, индивидуально. Каждый народ славится своей культурой, своими обычаями, обрядами, национальными традициями. И поэтому в каждом народе этикет проявляется своими разновидностями. Здесь учитывается возраст, национальность, интеллектуальный уровень, манера общения и. т. д. В настоящее время в Америке существует Институт этикета имени Эмили Пост.

До XVIII века в России состоятельные граждане жили руководствуясь «Домостроем». Книга представляла собой свод правил. Эта книга была составлена священником Сильвестром в эпоху Ивана IV.

Такие волшебные слова этикета как, спасибо, пожалуйста, извините открывают сердца людей и делают радостное настроение. Этими волшебными словами люди общаются, встречают и провожают гостей, ведут беседы, выступают с высокой арены. Самой высокой этикой является забота к человеку. Здесь хочется упомянуть «автоматизм вежливости», когда мужчина уступает женщине дорогу. Это человеческий рефлекс современного человека. Этикету учатся с детства, а со временем более совершенствуют в обществе. Этим они обогащают свой внутренний мир, делая его еще более человечным и культурным.

Ключевые слова: этикет, вежливость, тактичность, чуткость, общество, нормы поведения, внимание, воспитание

Само понятие «этикет» настолько давнее, что очень трудно найти и установить время его появления. Но, если верить историческим фактам, слово «этикет» впервые появилось в обиходе при дворе Людовика XIV - того самого,

которому легенда приписывает изречение: «Государство - это я». На королевских приемах гостям вручали карточки (этикетки) с правилами поведения, и от названия карточки пошло слово «этикет».[1; с. 57-60]

Древнейшим сведениям об этикете насчитывается примерно пять тысяч лет. Жизнерадостные греки, превозносившие любовь к Родине, готовность отдать жизнь за нее, поклонялись разуму, силе и красоте. Сдержанность в будни, раскрепощённость в праздники и ярость в бою - наиболее ценимые формы поведения грека. Древний Рим, хотя и принял греческую культуру за основу, в силу своих общественно-социальных условий был вопиюще дисгармоничен в потребностях, нравственных и эстетических нормах. Естественно, что это находило отражение и в этикете: невоздержанность в поведении, проявление чувств, стремление покорить роскошью в нарядах и празднествах. В эпоху средневековья особенно выделяется пышный и каноничный этикет Византии, впитавший в себя культуру Запада и Востока.[2.с.75-78]

А как же развивался этикет за океаном? Первый президент США Джордж Вашингтон прославился тем, что в четырнадцать лет, воспользовавшись английским переводом книжки французского монаха, изданной в 1640 году, составил сто десять «Правил приличного поведения».

В наше время в Америке существует Институт этикета имени Эмили Пост. Она - самый популярный автор книг по культуре поведения, пожалуй, не только в США.

Что касается России, то до XVIII века состоятельные граждане жили, руководствуясь «Домостроем». Книга представляла собой свод правил, написанных священником Сильвестром в эпоху Ивана IV. Единоличная власть в семье принадлежала отцу: он и суд семейный решил, и жену лукавую наказывал, и сокрушал ребра сыну за непослушание.

А между тем, и существуют для этих случаев, поистине волшебные слова - «спасибо», «пожалуйста», «извините», которые открывают сердца людей и делают радостнее настроение.

Можно и нужно быть вежливыми всегда и везде: на работе и дома в семье, с товарищами и с подчиненными. Встречаются еще люди, которые полагают, что вежливость - это нечто противоположное прямоте и искренности, в особенности, если речь идет о необходимости проявить вежливость к человеку, который почему-либо не нравится. Они даже вежливость склонны расценивать как подхалимство и угодничество. С ними можно согласиться, если только они имеют в виду людей типа гоголевского Чичикова, который, будучи еще гимназистом, чтобы снискать к себе расположение учителя, старался несколько раз попасться ему на глаза и каждый раз кланялся ему с особенной учтивостью.

В этой же связи хочется упомянуть и об «автоматизме вежливости», который, как считают некоторые, может породить «автоматизм лицемерия». Но разве увидишь что-то дурное в том, что мужчина, например,

«автоматически» уступает женщине дорогу, место в транспорте?.. Наверное, многие согласятся с тем, что это как раз хорошо, если у человека выработается своего рода условный рефлекс, привычка вежливости и уважения к окружающим.

Поздороваться с человеком обязывают элементарные правила поведения. Но это совсем не означает самого душевного расположения к нему. В противном же случае такой, казалось бы, незначительный факт, как игнорирование приветствия, может вызвать нежелательную, психологически нездоровую обстановку в коллективе, а у самого человека - состояние тревоги и ущемленного самолюбия. К тому же не следует забывать о значении положительных и отрицательных эмоций, которые возникают в результате различных взаимоотношений между людьми. [4; с.72-91]

Есть еще одна черта характера человека, которая так близко соседствует с вежливостью, что иногда их просто трудно разграничить, но, все же и у нее есть свои отличительные свойства. Это тактичность.

Если правила вежливости можно механически запомнить, заучить, и они станут хорошей привычкой человека, как говорится, его второй натурой, то с тактом, тактичностью все обстоит гораздо сложнее. Чувство такта предполагает понимание человеком всего, что может доставить другому неприятность, боль, досаду. Это умение понять потребности и переживания другого, умение вести себя, не задевая достоинства и самолюбия окружающих.

В каких же жизненных ситуациях это находит себе применение?

Так, в разговоре не следует говорить громче своего собеседника, раздражаться при споре, повышать голос, терять доброжелательный, уважительный тон, употреблять по адресу собеседника такие выражения, как «чушь», «глупости», «ерунда на постном масле» и т. д. Всегда бестактно перебивать говорящего без предварительного извинения.

Воспитанный человек умеет слушать своего собеседника. А если ему скучно, он никогда не покажет этого, терпеливо дослушает до конца или, во всяком случае, найдет вежливое средство для перемены темы разговора. Нетактично делать замечания по ходу разговора, вмешиваться в чужой разговор без приглашения, вести его на языке, которого не понимают остальные присутствующие. По этой же причине не разговаривают и шепотом при других. Но если все-таки нужно сказать что-то по секрету своему собеседнику, следует оставить этот разговор до более удобного времени или удобной обстановки.

Не дают непрошенные советы людям, недостаточно близко знакомым или людям старшего возраста.

Прежде чем сказать или сделать что-то, тактичный человек всегда подумает, как его слова и поступки будут восприняты, не нанесут ли они незаслуженной обиды, не оскорбят ли, не поставят ли другого в неудобное или неловкое

положение. Именно, прежде всего, такому человеку близка и понятна суть следующих пословиц: «Не делай другому того, чего себе не желаешь», «Свое поведение исправляй по поведению других», «Оглядывайся на себя по 5 раз в день».

Например, то, что скажешь своему хорошему знакомому или приятелю, далеко не всегда можно говорить малознакомым или старшим. И если в ходе оживленной беседы один из собеседников шутливо хлопнет своего приятеля по плечу, это вовсе не будет считаться таким уж серьезным нарушением правил культурного поведения. Но такое поведение в отношении людей малознакомых или незнакомых, разных по положению, возрасту и поду, не только бестактно, но и недопустимо.

Тактичный человек не будет пристально и откровенно разглядывать другого. Казалось бы, что тут может быть плохого, когда люди смотрят друг на друга. Но смотреть - еще не значит бесцеремонно разглядывать. Праздное любопытство не должно иметь места особенно по отношению к лицам, имеющим какие-то физические недостатки. Следует помнить, что излишнее внимание к их внешности никогда не может быть для них приятным, а напротив, всегда болезненно ими воспринимается.

Тактичность проявляется и в таких ситуациях. Случается, что хозяин, извинившись, оставляет нас в помещении одних может, он вышел на кухню по какой-то надобности, может, вышел в соседнюю комнату позвонить или его срочно позвали соседи... Тактичный человек не станет прогуливаться по комнате, не будет разглядывать и рассматривать вещи, тем более брать их в руки, перебирать книги, пластинки... Такой человек не будет и все время посматривать на часы, когда к нему кто-нибудь придет. Если он спешит и у него нет времени на встречу, он, извинившись, скажет об этом и позаботится перенести ее в другое, более удобное время.

Любой человек может оказаться в какой-то конфликтной ситуации дома и на работе, в общественной жизни. И часто именно корректность поможет ему достойно выйти из любого положения. Жизненные ситуации показывают, как во многом проигрывает человек, не сумевший вовремя взять себя в руки, удержаться от гнева, который часто приводит к опрометчивым поступкам, запоздавшему раскаянию и стыду. А какой неприятный осадок остается на душе после этого. Корректность нужна человеку. Кем бы он ни был и где бы ни трудился, умение владеть собой, выдержка и вежливость создадут ему прочный авторитет и уважение окружающих. На работе она помогает устранить то, что мешает интересам деда, в личных отношениях способствует взаимопониманию людей, помогает сохранить достоинство. Кстати, достоинство - одно из личностных качеств человека, которое тоже занимает свое место в культуре поведения человека. Каждый человек может положительно утверждать себя как личность, и тогда в любом обществе он будет чувствовать себя хорошо. Интеллигентность не

только в знаниях, но и в способности к пониманию другого. Она проявляется в тысяче и тысяче мелочей: в умении уважительно спорить, вести себя скромно за столом, в умении незаметно помочь другому, беречь природу, не мусорить вокруг себя, не мусорить окурками или руганью, дурными идеями.

В основе всех хороших манер лежит забота о том, чтобы человек не мешал человеку, чтобы все вместе чувствовали себя хорошо. Надо уметь не мешать друг другу. Воспитывать в себе нужно не столько манеры, сколько то, что выражается в манерах, бережное отношение к миру, к обществу, к природе, к своему прошлому. Не надо запоминать сотни правил, а запомнить одно - необходимость уважительного отношения к другим. [3; с.53-59]

Глава 3. Этикет и поведение человека

Можно привести великое множество мудрых изречений, пословиц, отдельных высказываний о силе слова, языке общения, которые облекается в язык культуры исторической эпохи или же какого-либо этноса на протяжении всей длительности его существования.

Реальное поведение - это наши практические действия, поступки, совершаемые в соответствии с определенными правилами, моральными принципами. В данном случае речь идет о совпадении этических знаний и нравственного поведения, что свидетельствует о высокой нравственной культуре личности. Иная ситуация - это лицемерие, расхождение слова и дела и т. п. При сопоставлении поведения какого-либо человека с принятыми нормами, нравственными ценностями принято говорить о поведении «нормальном», либо «отклоняющемся». Поэтому, чтобы понять человека, смысл его поступков, характер поведения, необходимо проникнуть в мотивы, которыми он руководствуется в той или иной ситуации. Лишь уяснив мотивы, можно правильно судить о поступках, реальном поведении человека по отношению к окружающей его действительности, и прежде всего к другим людям, к самому себе. [7; с.85-97]

Культура поведения раскрывается и в том, как человек способен разобраться в самом себе, оценить свои поступки и их мотивы.

Нередко в обиходной речи мы говорим о «культурном поведении человека» и о «поведении культурного человека».

Культурное поведение - это поведение человека в соответствии с теми нормами, которые выработало и которых придерживается данное общество. Оно включает определенные манеры, общепринятые способы общения, обращения с окружающим. Культурное поведение предполагает правильное и красивое поведение за столом, вежливое и предупредительное отношение к старшим, женщинам, умение держать себя в обществе (как знакомом, так и малознакомом), соблюдение норм профессиональной этики. [5; с.31-34]

Правила поведения могут со временем меняться, вместе с тем меняется и манера поведения. Эти правила в своей совокупности представляют собой этикет, регулирующий внешние проявления человеческих взаимоотношений.

Этикет относится к внешней культуре человека и общества. В него входят те ее требования, которые приобретают характер более или менее строго регламентированного церемониала и в соблюдении которых имеет особое значение определенная форма поведения. Этикет в современных условиях (в отличие от традиционных обществ, где он сводился к строго канонизированному ритуалу), становится более свободным и естественным, приобретает смысл повседневного благожелательного и уважительного отношения ко всем людям, безотносительно к их должности и общественному положению. Внимание к внешней форме культуры проявляется здесь лишь постольку, поскольку в ней отражаются представления о красоте в поведении и внешнем облике человека. Тогда мы говорим о том, что любые поступки и мотивы человеческой деятельности обладают одновременно этическим и эстетическим значением (ценностью) и потому могут быть оценены, с одной стороны, как прекрасное или безобразное, с другой, - как добро или зло. Главное здесь – именно поведение, которое может быть, должно быть культурным.

Список литературы

1. Кузнецов И.Н. Все об этике. Минск: Книжный дом, 2004, 672 с.
2. Кузнецов И.Н. Этикет международного общения. Минск: Книжный дом, 2004. 265с.
3. Льюис Ричард Д. Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию / Пер. с англ., М.: Просвещение, 2001, 231 с.
5. Лавриненко В.Н. Психология и этика делового общения. М.: Юнити, 2003, 190 с.
6. Андреев В. Современный этикет и русские традиции, М.: Вече, 2005, 393с.
7. Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. М.: Пресса, 2003, 123с.

T.Quliyeva
N.Abbasova

Etiket ümumibəşəri mədəniyyətin bir hissəsi olaraq

Xülasə

Məqalədə müasir dünyada həmişə aktual olaraq etiket mövzusunda söhbət açılır. Bu anlayışın yaranma tarixi o qədər qədimdir ki, yalnız tarixə müraciət etsək XIV Lüdvikin zamanına təsadüf edər. XVIII-ci əsrdə isə Rusiyada keşiş Silvestr tərəfindən yazılmış xüsusi kitabın istifadəsindən söhbət açılır. Bu qaydalardan yüksək təbəqəli insanlar öz ailələrində və ətraflarında istifadə etmişlər.

Yunanıstanda, ABŞ da yaranma tarixindən, istifadə edilmə yerindən və sözlərin sehri olmasından danışılır. Hazırda Amerikada Emiliya Postun adını daşıyan Etika İnstitutu mövcuddur.

İnsanlar gündəlik həyatlarında ünsiyyət yaradır, qonaq qarşılıq yola salır, yüksək arenalardan çıxışlar edir və sehri sözlərdən istifadə edirlər. Hər bir millətin öz etik qaydaları var, bu özünü onların yaşında, geyimində, davranışında, mədəniyyətində əks etdirir. Etiket insanların xarakterindən də asılıdır. İnsanın gəldiyi mühitdən, hansı mühitə düşməyindən və onu nə qədər anlayışlı qarşılamaqdan da asılıdır. Hər bir insana qayğı göstərmək, ən böyük etik bir normadır.

Cəmiyyətdə tərbiyə görmüş intellektual səviyyəli insanların evdə, işdə, rəsmi görüşlərdə nitqlərində sehri sözlərdən istifadə edilməsinə istinad edilmişdir. Bu sözlərin yazılı, istərsədə şifahi nitqdə vəziyyətdən asılı olaraq mütləq istifadəsi, vəziyyətin sabitləşməsinə, əlaqələrin düzgün qurulmasına gətirib çıxarmasından söhbət gedir. Kişilərin avtomatik qadınlara hörmət göstərməsi, yer verməsi və s. Etiket qaydalarından insanlar uşaqlıqdan istifadə edib, zamanla onu birazda püxtələşdirirlər. Bu onların insani keyfiyyətlərini aşılayır və üzə çıxarır.

Açar sözlər: etiket, nəzakət, ədəb, cəmiyyət, davranış qaydaları, diqqət, tərbiyə

T.Guliyeva
N.Abbasova

Etiquette as an important part of universal culture

Summary

The article deals with the etiquette of speech, the actual problem of the present time. "Etiquette" is a very ancient concept. No one can determine and establish the exact time of its appearance. But if we turn to the historical facts, we can relate it to the time of Louis XIV. This is a topic that applies to every nation, to every modern person, individually. Every nation is famous for its culture, customs, rites, and national traditions. And therefore in every nation etiquette is manifested in its diversity. Here is taught age, nationality, intellectual level, manner of communication and etc. Currently in America there is the Institute of Etiquette named after Emily Post.

Until the 18th century, wealthy citizens of Russia lived under the leadership of "Domostroy". The book represented its own set of rules. This book was composed by the priest Sylvester in the era of Ivan IV.

Such magical words of etiquette as, thank you, please, sorry open the hearts of people and make them happy. These people communicate with magic words, meet and conduct guests, lead conversations, perform from high arenas. The highest ethic is caring for a person. Here we want to mention the "automatism of politeness" when a man gives way to a woman. This is the human reflex of modern man. They have been studying etiquette since childhood, and over time they are improving more in society. With this they enrich their inner world, making it even more humane and cultural.

Key words: etiquette, politeness, tact, sensitivity, society, norms of behavior, attention, education.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sona Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NİGAR QULIYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli68
nigar93.nq@gmail.com

TƏLİMDƏ GERİDƏ QALMANIN SOSİAL SƏBƏBLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif təlimdə geridə qalma, təhsilin statusunun və təlim keyfiyyətinin xeyli aşağı düşməsinə səbəb olan sosial amillərdən bəhs edir. Bildiyimiz kimi, təlim prosesində həm müəllimin, həm şagirdin rolu böyükdür. Onlar daima qarşılıqlı fəaliyyətdə olmaqla dərs prosesini daha da effektiv və maraqlı edir. Təlimdə geridə qalma prosesinin baş verməməsi üçün hər bir müəllim təlim fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Şagirdlərə biliklərin ötürülməsi, onların mənimsənilməsi üçün düzgün metodlardan istifadəyə fikir verməlidir. Şagirdlərin qiymətləndirilməsi də təhsilin inkafına təsir edən faktorlardandır. Bu zaman müəllimlər şişirdilmiş qiymətlərdən yayınmalı, hər bir şagirdə fərdi yanaşmalıdır. Bunun əksi olduğu təqdirdə təlim fəaliyyətinin yüksək keyfiyyətindən danışmaq olmaz. Çünki hər bir şagird özünə-məxsus idrak fəaliyyətinə, emosional sabitliyə malikdir. Onlar iradəyə və xarakterə malik olan gələcəyin peşəkar və yüksək ixtisaslı kadrlarıdır. Şagirdlərin təlimdə geri qalmaqlarına səbəb olacaq amillərdən biri də cəmiyyət ola bilər. Əgər şagirdin ətrafında onu təhsilə cəsarətləndirən, həmçinin dərslərinə kömək edən hər hansı bir şəxs varsa bu təhsilin keyfiyyəti yaxşı olar. Valideynlərin də bu yöndə üzərilərinə məsuliyyət düşür. Bir baxımdan valideynin özünəməxsus şagirdi istiqamətləndirə bilmək üçün təhsildən anlayışı olmalıdır. Burada valideynin büdcəsindən də bəhs etmək olar. Şagirdlərin şəxsi təhsilə sahiblənməkləri üçün onun geniş vəsaitlərə ehtiyacı yaranır. Bu vəsaitləri qarşılamaq üçün büdcə önəmli faktordur. Əlbəttə ki cəmiyyətdə baş verən bir sıra neqativ hallar da şagirdi təhsildən uzaq salan amillərə daxil etmək olar. Burada şagirdin öz ətrafının, dostlarının da təsirindən danışa bilərik. Ev şəraitində təhsilin geniş miqyaslı öhdəsindən gəlməyin mümkün olmaması da, tələbəni təhsildən uzaqlaşdıran amillərə daxildir.

Açar sözlər: müəllim, şagird, ailə, məktəb, dərs, təlim, təhsil, tədris, şagird fəaliyyəti, bacarıq

Keçmiş zamanlardan dövrün qabaqcıl adamları gənc nəslin tərbiyəsində, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında təlim fəaliyyətinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdilər. Lakin elə ilk vaxtlardan onlar da, təlim alan şagirdlərin müxtəlif müvəffəqiyyətlə oxuduqlarının şahidi olmuşlar. Görmüşdülər ki, bəzi şagirdlər təlim

materialını yaxşı başa düşür və gec unudur. Həmçinin onlar hafizəlidir, hər hansısa bir mövzuyla bağlı müstəqil fikir yürütməyi bacarır, sərbəst və məntiqi mühakimə ilə öz fikrini şərh etməyi bacarır.

Bəzi şagirdlər isə təlim materialını az qavrayır, yaxşı başa düşmür və öyrəndiklərini tez unudur. Belə olduğu halda həmin şagirdlər təlim fəaliyyətində öz yoldaşlarından geridə qalır, müvəffəqiyyət qazana bilmirlər. Şagirdlərin təlim fəaliyyətində öz yoldaşlarından geridə qalması, müvəffəqiyyət qazana bilməməsinin səbəblərini axtaranlar müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bu səbəblərə - şagirdlərin ev şəraitlərinin olmaması, müəllimin şagirdlərlə düzgün olmayan münasibəti, onun iş üsulundakı nöqsanlar, irsiyyətdə və fiziki qüsurlardan doğan çatışmazlıqlar və s. daxil edilir.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq respublikamızda təlim prosesində geridə qalma hallarının artması, həmçinin kütləviləşməsinin səbəblərindən ən birincisi ictimai inkişafın özündən doğan sosial səbəblər idi. Sosial sahədən doğan deformasiya ilk növbədə özünü məktəb sahəsində göstərməyə başlamışdı. Həmin dövrlərdə məktəblər yalnız bir ünvan olan dövlət üçün işləməyə başlamışdı. Məktəblərin dövlətləşdirilməsi onun qapalı, rejimli bir müəssisəyə çevrilməsi halı ilə nəticələndi. Məktəblər tədricən dövlət idarəsinə, bürokratik idarəyə çevrildi. Bu hal təkə şəxsiyyəti deyil, öz-özünü də inkişaf etmək qabiliyyətindən məhrum etdi. Belə hallarda obyektiv olaraq millətin intellektual köklərinə balta vurulmasına doğru aparırdı. Bu siyasət, həqiqi irəliləyişi, qabağa qaçmaqla əvəz edərək məktəbin qarşısına bir sıra qloballaşdırılmış məqsədlər qoydu. İctimai inkişafın həmin mərhələsində altıyaşlıların təlimə başlaması, hamılıqla orta təhsil və s. kimi həyata keçirilə bilməyən məqsədlər məktəbdə təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ciddi maneə oldu. Bütün bu sadalananlar ümumən təhsil sisteminin tənəzzülünə, məktəb probleminin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Təhsilin sosial statusunun xeyli aşağı düşməsi nəticəsində təlim prosesində geri qalmanın ən başlıca amilinə çevrildi. Lakin ölkəmizdə 80-ci illərin ikinci yarısına kimi təlimdə geridə qalma hallarının ancaq pedaqoji-psixoloji, fizioloji səbəblərindən bəhs olunurdu. 80-ci illərin ikinci yarısından isə məktəbin, təhsilin bir sıra problemini ancaq məktəbdə yox, geniş sosial sahədə axtarmaq, müəyyən fakt və hadisələrə yeni aspektdən yanaşib nəticə çıxarmaq zərurəti yarandı.

Təlimdə geridə qalma və yetirməmə hallarının artmasına, təhsilin statusunun və təlim keyfiyyətinin xeyli aşağı düşməsinə səbəb olan və sosial sahədən gələn bir sıra nöqsanlar vardır. Buna aşağıdakıları aid etmək olar:

- məktəbin iş üsulunun bilavasitə cəmiyyət tərəfindən idarə olunması, İ.V.Stalinin hələ 1925-ci ildə dediyi gənclərdə partiya rəhbərlərinə, proletar diktaturasına məhəbbət hiss aşılmalıdır sözləri ilə məktəbin siyasətə qurban verilməsi, məktəbdə bir qayda olaraq indiyə kimi şəxsiyyət deyil, daha çox «dövlət adamları» formalaşdırılması. Sovet hakimiyyəti illərində hakimiyyət başında olanlar belə bir si-fariş vermişdilər: adamları elə tərbiyə edin ki, yuxarıdan biz nə desək onlara əl çalsınlar. Elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, müəllim şagirddən, şagird məktəbdən daxilən, ruhən uzaq düşmüşdü. Təhsil müəssisələri dərin və elmi bilik vermək, müvafiq key-

fiyyətər formalaşdırmaq əvəzinə, layiq olmayan şəxslərə kütləvi şəkildə attestat verməklə işini tamamlamış hesab edirdi; [11, s 20-21]

- təhsil sahəsinə ayrılan dövlət büdcəsinin kifayət qədər olmaması. İldən ilə xərclərin azalması məktəbin tədris-maddi bazasının yüksəldilməsinə, pədaqoji kadr-larla təmin olunmaması halları müşaiət olunurdu. Məktəblərdə tərbiyə işlərinin aparılması üçün müvafiq baza olmadığından təlimin keyfiyyəti xeyli aşağı düşürdü;

- bəzi məktəblərdə şagirdlərə şişirdilmiş suni qiymətlər verilir. Halbuki müəllimlər bu qiymətləri şagirdlərə zəruri bilik vermədən şişirdib yazırdılar. Eyni sınıfdə oxuyan iki şagird, ikisində eyni müəllim dərş deyir. Lakin şagirdlərdən biri müəllimin öyrətdiklərini yaxşı mənimsəyir, yaxşı oxuyan şagirdlərdən olur, digər şagird isə təlim prosesini yetirmir, geridə qalır. Sabahsı gün isə təlim prosesində geridə qalan şagird, çətinliklədə olsa “mənfi” qiymətlərlə məktəbi bitirir və həmin şagirdin səsi müxtəlif universitetlərdən gəlir. Çox keçmir ki, yaxşı oxuyan şagird onun tabeliyində – vəzifə tabeliyində işləyir və yaşayır. Rüşvətin pis hal olduğundan bəhs edən müəllim “haqqını” aldığı şagirdə “əla”, savadlı və çalışqan şagirdə aşağı qiymət yazırsa belə olduğu halda təlim fəaliyyətinin yüksək keyfiyyətindən danışmaq olmaz.

- şagirdlərin ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün ev şəraitinin uyğun olmaması, valideynlərin uzun müddət daxmalarda, yataqxanalarda və illərlə kirayədə yaşaması halları. Həmçinin rayon yerlərində tərkibi 14-15 nəfərdən ibarət olan böyük ailələrin evsizlik dərşindən bir yerdə yaşamaları halları. Şagirdlərin dərşə hazırlaşması və ev tapşırıqlarını müvəffəqiyyətlə icra etmələri üçün evdə normal şəraitinin, xüsusi iş guşəsinin olmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bir məktəbli üçün ev şəraitinin yaxşı olması, müəyyən bir otaqda xüsusi iş guşəsinin yaradılması və həminin məktəblinin öz boyuna müvafiq iş stolu, stulunun qoyulması və onun bütün dərş kitabları, tədris ləvazimatları ilə təmin edilməsi şagirdin dərşlərini və təlim tapşırıqlarını rahat öyrənməsinə, normal şəraitdə müvəffəqiyyətlə icra etməsinə əlverişli imkan yaradır. Eləcə də, məktəblinin gün ərzində dəqiq rejim qaydası ilə işləməsi, onun gün ərzində sistemətik qayda ilə evdə təlim tapşırıqlarını, dərşlərini öyrənməsi və icra etməsi, müəyyən vaxtlarda açıq havada gəzməsi, boş vaxtlarında idmanla məşğul olaraq istirahət etməsi və normal yatması məqsədəuyğundur.

- İMüasir ailələrin əksəriyyəti qüvvələrini və vaxtlarının çox hissəsini uşaqların mənəvi formalaşmasına və inkişafına deyil, ailənin maddi təminatına sərf edirlər. Belə ailələrdə adətən valideynlər vaxtlarının çoxunu dolanmaq, ailələrini saxlamaq üçün vəsait əldə etməyə sərf edirlər. Valideynlərin uşaqlarla birgə ünsiyyəti, onların bərabər hər hansısa bir məşğuliyyəti çox ailələrdə nadir bir haldır. Valideynlərin çox vaxt uşaqlarla ünsiyyəti yalnız uşağın məktəbə getməsinə və ev tapşırıqlarını yerinə yetirməsinə nəzarətlə məhdudlaşır. Çox hallarda adətən tək valideynli ailələrdə anaların gecə növbəsində məcburi çalışması, onlara övladlarının təlimin fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan vermir. Gecə növbəsində səkkiz saatlıq yorucu işdən sonra anaya yuxusuzluq, yorğunluq və üstəlik də ev işləri imkan vermir ki, öz uşaqlarının təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olsun.

- Ekoloji tarazlığın pozulması, bunun nəticəsidir ki, hazırki dövrdə I sinifə daxil olan uşaqlar arasında yalnız 20-25% sağlam olur. Birincilərin 30-35%-i qulaq, boğaz və burunun xroniki xəstəliklərindən, 9-10%- göz xəstəliyindən əzab çeker. 20%-dən artığı yaxıngörmənin inkişafı üzrə “risk” qrupunu təşkil edir; 15-20%-i əsəb-psixi dairəsində müxtəlif pozğuntu qeydə alınır. Birincilərin yarısından çoxu əl-verişsiz mikrososial şəraitdə tərbiyə olunur. [11, s 23-24]

Azərbaycanda yaşayan uşaqların sosial vəziyyətinin əksər parametrlər üzrə dünya səviyyəsindən aşağı olması təlim-tərbiyənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. [11, s 24]

Təlimdə prosesində yetirməmək, geridə qalma halları son dərəcə mürəkkəb və çoxcəhətli hadisədir. Təbii haldır ki, şagirdlərin təlimdə yetirməməsi və geridə qalmasının sosial səbəblərinin cəmiyyət tərəfindən diktə olunması, cəmiyyətdə baş verən bir sıra neqativ halların, təhsilə ayrılan büdcənin azlığı, şagirdlərin ev şəraitinin olmaması və s. hələlik bu hadisələrin həqiqi səbəblərinə ancaq müəyyən qədər yaxınlaşmağımızdan xəbər verə bilər. Haqqında bəhs etdiyimiz sosial səbəblərdən başqa fizioloji, pedaqoji səbəblərdə vardır ki, onları tam dərindən öyrənmədən təlimdə geridə qalma hallarının mahiyyətinə düzgün nüfuz etmək olmaz. Bu tip səbəblərin isə xarakteri düzgün müəyyənləşdirilməzsə onu aradan qaldırmaq qeyri mümkün olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyası. Bakı - 1999
2. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları. Bakı - 2000
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu. Bakı - 2009
4. Abbasov.A.N., ƏlizadəN.Ə. Pedaqogika. Bakı, Renesans nəşriyyatı - 2000
5. Abdulov R. Məktəbdə sosial-pedaqoji işin əsasları. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı - 2005
6. Axundov S.H. Təlim prosesində şagirdlərə fərdi yanaşma. Bakı, Maarif nəşriyyatı - 1975
7. Ağayev Ə.A. Pedaqogika. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı - 2003
8. Ağayev Ə.A. Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşdırılması problemi. Bakı, Avropa nəşriyyatı - 2005
9. Allahyarova S.A. Demografik amilləri nəzərə almaqla təlimdə geridə qalmanın aradan qaldırılması yolları (dissertasiya işi). Bakı - 2003
10. Azadəliyeva Ş.M. İbtidai siniflərdə təlimdə geridə qalan şagirdlərlə iş. Bakı, Maarif nəşriyyatı – 1998
11. Azadəliyeva Ş.M. Təhsil-tərbiyənin müasir problemləri. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı – 2011
12. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, Çinar çap - 2002
13. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, Çinar çap - 2009

14. Bədəlov Ə. Müasir şəraitdə tərbiyənin bəzi problemləri. Bakı, Azərbaycan məktəbi jurnal N6 – 2001, s 41-43

15. Bəylərov T. Sinifdaxaric tədbirlərin təşkili forması və məzmunu. Bakı, Azərbaycan məktəbi jurnal N2 – 2006, s 35-42

N.Guliyeva

Social reasons on the delay of the learning process
Summary

The author analyzes in the article the status of education and the main cause of reduction of the quality of teaching process. As you know, the role of both teacher and student in training procedure is great. Being always in mutual relations they make the teaching process more effective. Every teacher has to be more attentive in order not to allow the training process delay. They have to be more accountable in choosing the right methods and rules for students. The assessment is also a very important fact that influences the teaching process. Every student must be approached individually, because every student is unique for his(her) ability, sense, emotional stability and activity. Teacher have to evaluate the students correctly. Today's students are very professional staff with common sense and strong character in future. Another reason for student's delay in training process is society. If there are persons among students that inspire others to study hard and be more active, that can make the teaching process more effective. We have to mention here the role of parents also. Because parents must be educated, studied and responsible in directing their children. Of course we couldn't forget about material staff as students need some budget to get an effective education. At the same time negative influence of society some negative situation is also able to a part a student from education. For example: environment and friends. Home learning model that can not provide a good opportunity for students to get education is also one of the factors that depart children from education.

Key words: teacher, pupil, family, school, lesson, training, education, teaching, pupil activity, ability

Н.Гулиева

Социальные причины отставания в обучении
Резюме

В статье автор рассматривает социальные факторы, вызывающие отставание в образовании, и снижающие статус и качество образования. Как известно, роль учителя и ученика в процессе обучения велика. Они постоянно взаимодействуют, делая процесс обучения более эффективным и интересным. Каждый учитель должен уделять особое внимание учебной деятельности, чтобы избежать процесса отставания в обучении. Он должен обратить внимание на использование правильных методов для передачи знаний студентам, их освоения. Оценка студентов также является фактором, влияющим на развитие образования. В этом случае учителя должны избегать завышенных оценок и подходить к каждому ученику индивидуально. В противном случае невозможно говорить о высоком качестве учебной деятельности. Потому что у каждого ученика есть своя познавательная деятельность, эмоциональная устойчивость. Они являются будущими профессиональными и высококвалифицированными кадрами с волей и характером. Одним из факторов, который может заставить учащихся отстать в обучении, может быть общество. Качество этого образования будет хорошим, если рядом с учеником есть кто-то, кто поощряет его учиться, а также помогает ему в уроках. Родители также несут ответственность в этом отношении. В некотором смысле, родитель также должен иметь представление об образовании, чтобы направлять ученика. Здесь следует отметить бюджет родителей. Студентам нужно много ресурсов для получения диверсифицированного образования. Бюджет является важным фактом для покрытия этих расходов. Конечно, ряд негативных событий в обществе может быть включен в факторы, препятствующие обучению студентов. Здесь мы можем говорить о влиянии окружающей среды и друзей на ученика. Неспособность справиться с образованием на дому должным образом также является одним из факторов, которые отдаляют учащихся от обучения.

Ключевые слова: учитель, ученик(ца), семья, школа, урок, обучение, образование, преподавание, деятельность учеников, способность

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Nigar Abdinova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LƏMAN QURBANOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi – 23
e-mail: leman_qurbanova_2015@mail.ru

İNTİHAR FENOMENİ VƏ QƏDİM AMERİKALILAR

Xülasə

Amerika Birləşmiş Ştatları öz mövcudluğunun ilk dövrlərində analogi problemlərlə qarşılaşmışdır. Hələ ötən əsrin əvvəllərində sənaye kapitalizminin imperializmə keçməsi dövründə, Amerika həyatının mühüm ictimai təbəddülat illərində nəhəng şəhərlərə kobud, sərt və mexaniki görkəm verən zənginlik dilənçilik arasındakı ziddiyətlər Amerika həyatını da heyrətə gətirmişdi. Cəmiyyətin dibində çabalayan təbəqənin ağır həyat problemləri ədəbiyyatı daim narahat edirdi. Amerikanın sadə adamlarının hüquqsuzluğu, onların əməyinin kapitalistlər tərəfindən istismar edilməsi, dollar hökmrənliyi, hər kəsə, hətta uzaqdakilərə belə xoşbəxtlik vəd edən “Amerika arzusu”nun puça çıxması, hökumət idarələrinin maliyyə və sənaye maqnatlarından asılılığı, alçaldılmış və təhqir edilmiş təbəqənin miskin həyat tərzini Amerika mühitində intihar yaradan başlıca amillər hesab olunurdu. Beləliklə, intihar bu amillərin daha da böyüməsi və şişməsi nəticəsində ABŞ ədəbiyyatından cəmiyyətinə, cəmiyyətdən isə ədəbiyyata qarşısızalmaz bir problem, daha çox infeksiya kimi yayılaraq Amerikanın başı üstündə dayanan daimi burulğana çevrilir (xüsusilə də XX əsrdə). Bu burulğan Cek London, Silvia Plat, C.Rendl, Maykl Doris, Kolmen Douel, Nil Kassidi, Harri Kodill, Yeji Kosinski, Harri Krosbi və s. kimi bir çox amerika yazıçı və şairlərini udmuş və hələ də udmaqdadır.

Bildiyimiz kimi Amerika ədəbiyyatının yaranma tarixi çox da uzağa getmir. Belə ki, burada gəlmələrə qədər yerlilərin, yəni hindli tayfaların mifoloji fikrini özündə daşıyan bir ədəbi-bədii fikir, axın olmuşdur. İstər yaşantısında, istərsə də ədəbiyyatında intihar qasırğasının illərdir dolaşdığı Amerika torpaqlarında bu bəlanın haradan qaynaqlandığını izləməli olsaq, o zaman tarix bizi Xristofor Kolumbdan əvvəlki sivilizasiyaya aparar. Bütün bunlara əsaslanaraq, məqalədə Amerikanın qədim sakinləri olan hinduların intihar fəlsəfəsindən, könüllü ölmək istəyindən bəhs olunur. Belə ki, intihar fenomeni gəlmələrə qədər Amerika torpaqlarında mövcud olan, yəni hindulara məxsus olan mifoloji fikrin tərkib hissəsi olmuşdur. İntihar insanın öz həyatından şüurlu sürətdə imtina etməsidir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə bu və ya digər xalqların mentalitetinə uyğun olaraq intihar ya tamamilə pislənmiş, ya da əksinə olaraq şərəfli addım hesab edilmişdir. Məskunlaşmış olduğu torpaqlarda əzəmətli bir sivilizasiyanın əsasını qoyan hinduların dini təfəkkürünü, ədəbi-bədii düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, dünya, insan və yaranışla bağlı ilkin təsəvvürlərini nəzərdən keçirdiyimiz zaman ilkin baxışda aborigenlərin intihar riski azalır. Belə ki, məişət, ritual və həyat tərzinin müxtəlifliyinə bax-

mayaraq, əfsanə və mətnlərdə sevgi, məhəbbət, cömərdlik, xeyirxahlıq anlayışlarının təbliği, acgözlük, tamahkarlıq, yalançılıq və s. bəd əməllərin isə ifşası bu xalqları birləşdirən bir əsas idi. Mətnlərdə «Məhəbbət», «Sevgi» sözlərinin tez-tez işlənilməsi onların daxili zənginliyindən xəbər verir. Poetik nümunələrdə sədaqət, məhəbbət, sevgi aparıcı ideya, bədii motiv rolu oynayırdı. Bütün bu faktlar isə fransız filosofu Monten kimi hinduların yalnız qocalıqdan və ya xəstəlikdən ölə biləcəyinə bizi inandırır. Lakin, Deyvid Lester, Stefani Vahab, Petev Nikolay İvanoviç və bir çox bu kimi tədqiqatçıların suisid aktı ilə bağlı araşdırmalarına nəzər yetirdiyimiz Amerika aborijenlərinin istər həyatında, istərsə də mifologiyasında intihar fenomenindən yan keçmədiyini görürük. Bu baxımdan, mezoamerikalı hinduların intihar ənənələri olduqca maraqlıdır.

Açar sözlər: intihar, Amerika hinduları və suisid, yerli amerikalıların intihar fəlsəfəsi

İnsan ölümdən yox, özünün könüllü ölmək qabiliyyətindən qorxur. Əbu Hüreyrə (r. a.) Məhəmməd peyğəmbərin (s. a. v.) belə dediyini rəvayət edib: *“Kim özünü bir dağdan atıb intihar etsə, o, özünü Cəhənnəm odunda həmişə atəşə ata-ata qalar. Sonsuza qədər belə davam edər. Kim zəhər içib intihar etsə, Cəhənnəm odu içərisində zəhəri əlində içə-içə qalar. Əbədi olaraq belə davam edər. Kim də bir dəmir parçası ilə intihar etsə, Cəhənnəm odunda həmin dəmirlə özünə vura-vura qalar. Sonsuza qədər belə davam edər”*. (Buxari, Ədəb, 22, 73, Tibb, 56; Müslim, İman, 175, 177; Tirmizi, İman, 16, Tibb, 7.)

1978-ci ildə Şimali Kaliforniyada Cim Cons qurduğu *“People’s Temple”* (Xalqın məbədi) təriqətinin insanları ilə birlikdə intihar edir və 276-sı uşaq olmaqla, 900 nəfərin özünə qəsd etdiyi bu hadisə tarixin ən böyük toplu intiharlarından biri kimi yaddaşlara həkk olunur.

Bir çoxları xristianlıqda intihar etmənin günah olduğunu deyərək buna qarşı çıxmışdı. Cim Consun cavabı isə belə idi: ***“Biz intihar etmirik, biz dünyadakı qeyri-insani həyat şəraitinə inqilabi şəkildə etiraz edirik.”***

Dünya yaranandan bəşər tarixinin gəlmiş-keçmiş ən dahi insanlarından ən sadələrinədək hər kəsi düşündürən, bəzilərinin həyatına son qoyan, bəzilərinə isə həyata daha sıx bağlayan bir cavabsız sual var: *“Bizdən soruşmadan bizi yaşamağa məhkum etdikləri həyatın mənası nədir?”* Belə ki, görkəmli alman filosofu və yazarı Fridrix Nitsşeyə görə həyat hər kəsin cəsərət edərək atıla bilməyəcəyi sonsuz uçurum, digər bir görkəmli alman filosofu Karl Yaspersə görə susuz səhra, fransız yazıçısı və filosofu Albert Kamyuya görə isə yalnız məntiq və əqli mühakimənin köməyiylə dərk oluna biləcək bir absurddur. Onu da qeyd edək ki, varlıq və heçliyin arasında sıxışmış qalan, fikir dolaşığından əziyyət çəkən, mahiyyəti özündə gizli olan mahiyyətsizliyi anlamağa çalışan bir çoxları elmin izah etməyə çalışdığı bir sıra səbəblərdən dolayı bu sualın cavabını özünəqəsdlə verir. Və məğərsə intihar bir günahdan daha çox, bir cavab imiş... Həyatda yaşamaq insanın ayrılmaz təbii hüququ olmaqla, eyni zamanda onun

mahiyyətini, məzmununu təşkil edir. İnsanı təbii yaşayış hüququndan məhrum etmək, onun varlığını, mövcudluğunu inkar etmək deməkdir. İnsan özünün varlığını, mövcudluğunu həyatda yaşamağında tapır. İnsanın öz təbii yaşamaq hüququndan özünü məhrum etməsi, özünü öldürməsi, yəni suisidi isə tarixin bütün inkişaf dövrlərində, istər antipolid, istər arxantrop və ya leoantipolid, istərsə də leopolit, amonis dövründə olmuş, ona da cəmiyyətlər və müxtəlif təşkilatlar, dini qurumlar tərəfindən baxışlar başqa-başqa olmuşdur. Qeyd edək ki, insan düşüncəsinin təşəkkülünün ilkin dövrlərində, yəni “naturalist” konsepsiyanın üstünlük təşkil etdiyi dövrlərdə insan özünü öldürməmiş, öz istəyi ilə cəmiyyətin və ya kütlənin xeyri naminə öldürülmüşdür (altruistik intihar) (2, 12). İntihar insanın öz həyatından şüurlu sürətdə imtina etməsidir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə bu və ya digər xalqların mentalitetinə uyğun olaraq intihar ya tamamilə pislənmiş, ya da əksinə olaraq şərəfli addım hesab edilmişdir. Hətta bu iki qiymətləndirməyə eyni xalqda və eyni dövrdə rast gəlmək mümkündür. Antik Romada altruistik intihar müsbət qarşılandığı halda eqoistik intihar pislənirdi. Ayrı-ayrı fərdlərin intiharı altruistik mahiyyət daşımadıqda və deməli, ümumi işin xeyrinə olmadıqda bu intihar mənasız və neqativ addım kimi qiymətləndirilirdi. Bunun da tarixi formasıyalara uyğun olaraq əsas səbəbləri mövcuddur. Quldarlıq dövrü üçün bu cür qiymətləndirmənin aparıcı səbəbi iqtisadi mahiyyət daşıyırdı. İntihar edən fərdi itirməklə dövlət işçi qüvvəsini itirmiş olurdu. Feodal münasibətlərinin hökm sürdüyü orta əsrlərdə qeyri-altruistik intihar həm iqtisadi, həm də dini-mənəvi arqumentlərdən dövlətə sərf etmədi (2, 12). Belə ki, zaman keçdikcə intihara münasibət də fərqli olmuş, dəyişmişdir. Yaponiyada biabır olmuş və uğursuzluğa düşər olmuş adamların xarakiri etməsi hörmətlə qarşılanırdı. Hindistanda dul qadınlar ölmüş ərlərinə sadıq qaldığını özlərini yandırmaqla (saiti) sübut edirdilər ki, bu da çox cəsarətli addım hesab olunurdu. Çin mifoloji şüuruna görə intihar etmiş adamların ruhu qorxulu, vəhşi olur və nəsil qəbirstanlığında basdırılmadığı üçün hamı onun intiqamından qorxur. Müasir dünyada getdikcə daha çox aktuallığa malik olan sosioneqativ davranış aktlarından biri intihardır. İntihar və ya suisid müasir dünyada baş verən ölüm hallarının səbəbləri arasında ön yerlərdən birini tutur. O da məlumdur ki, bu akt dünya üzrə daha çox texniki inkişafı, urbanizasiyasının çoxluğu, psixoloji monotonluğun hökm sürdüyü, cəmiyyətdə durmadan inkişaf edən və mürəkkəbləşən münasibətləri ilə seçilən aparıcı ölkələrin payına düşür. Sadaladığımız xüsusiyyətlərdən yola çıxsaq, məhz müasir Amerika hər altı vətəndaşından birinin anti-depresant qəbul edərək intihara cəhd etməsi ilə ön sıralarda yer alır.

İntihar sosioloji, psixoloji, bioloji, o cümlədən də, fəlsəfi bir problem olmaqla yanaşı, ədəbi fikrin də nəzərindən qaçmamış, bədii təfəkkür tərzinin formalaşdığı andan, yəni mifoloji düşüncə tərzindən başlayaraq müasir dövrün ədəbiyyatınadək istər Şərq, istərsə də Qərb ədəbi-bədii nümunələrində rast gəlinən bir fenomendir. O cümlədən, intihar haqqında araşdırmalara əsasən, suisident qruplar arasında yazıçılar digər peşə və sənət adamlarına nisbətən on səkkiz dəfə çoxluq təşkil edir və bu baxımdan da diqqəti ən çox cəlb edən ədəbiyyatlardan biri də müasir Amerika ədəbiyyatıdır ki, istər yarandığı dövrdən etibarən özündə suisid ab-havası daşıyan ədəbi-bədii fikri, istərsə də

əsərlərində özünəqəsd psixologiyasını əks etdirməklə kifayətlənməyib intihar edən yazıçıları ilə seçilir. Məsələn, Cek London, Silvia Plat, C.Rendl, Maykl Doris, Kolmen Douel, Nil Kassidi, Harri Kodill, Yeji Kosinski, Harri Krosbi və s. kimi yazıçılar bu qəbildəndir. Core Vaşinqton universitetindən Ceyms Qriffits: “Bizim əhalinin demək olar ki, 17 faizi vaxtaşırı özlərinə sual verir – mənim həyatım dəyərlidirmi? Bu, intiharı proqnozlaşdırma olmasa belə, həyat haqda olan belə fikirlər çoxlarında yaşamaq bərdə suallara səbəb olur. Beləliklə, əgər siz hansısa məşhurun bunu etdiyini görürsünüzsə, bu, reallıqdır.” (9) Təhlilçilərin dediyinə görə, ən qorxulusu isə məşhurların intiharının yoluxucu olmasıdır. Hər hansı bir məşhur insanın intiharının təkrarına copy-cat, ya da XVIII əsrin yazıçısı Götenin yaratdığı obraz - Verterin adı ilə bağlı “Verter effekti” deyilir. Götenin qəhrəmanı intihar etdikdən sonra Avropada bu əsəri oxuyan onlarla insan intihar etmişdi. Eyni şey 2014-cü ildə, Amerika aktyoru Robin Villiams özünü öldürdükdən sonra təkrar olundu (9).

Beləliklə, istər yaşantısında, istərsə də ədəbiyyatında intihar qasırğasının illərdir dolaşdığı Amerika torpaqlarında bu bəlanın haradan qaynaqlandığını izləməli olsaq o zaman tarix bizi Xristofor Kolumbdan əvvəlki sivilizasiyaya aparar. Deyvid Lester, Stefani Vahab, Lenora M.Olson və bu kimi bir çox tədqiqatçıların araşdırmalarına əsaslanaraq suisid aktının Xristofor Kolumb və başqalarının (15-16-cı əsrlər) - Amerikanı səhvən Hindistan güman etmələri ilə əlaqədar “hindular” adlandırılan yerli tayfa və xalqların həyatından, dünyagörüşündən, bədii-fəlsəfi fikrindən, mifologiyasından uzaq düşmədiyini söyləmək olar. Maraqlısı odur ki, məskunlaşmış olduğu torpaqlarda əzəmətli bir sivilisasiyanın əsasını qoyan hinduların dini təfəkkürünü, ədəbi-bədii düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, dünya, insan və yaranışla bağlı ilkin təsəvvürlərini nəzərdən keçirdiyimiz zaman ilkin baxışda aborijenlərin intihar riski azalır. Belə ki, məişət, ritual və həyat tərzinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, əfsanə və mətnlərdə sevgi, məhəbbət, comərdlik, xeyirxahlıq anlayışlarının təbliği, acgözlük, tamahkarlıq, yalançılıq və s. bəd əməllərin isə ifşası elmi ədəbiyyatda “Yerli amerikalılar”, “Amerika hinduları” və ya “Qırmızıdərililər” kimi tanınan bu xalqları birləşdirən bir əsas idi. Mətnlərdə «Məhəbbət», «Sevgi» sözlərinin tez-tez işlənilməsi onların daxili zənginliyindən xəbər verir. Poetik nümunələrdə sədaqət, məhəbbət, sevgi aparıcı ideya, bədii motiv rolu oynayırdı. Qızın valideynlərinə sədaqətindən danışan «Boz rəngli alaqarı», ata borcundan bəhs edən «Sivəş qayası», qadın sədaqətindən bəhs edən «Yeddi ağ qu quşu» əfsanələrinin adlarını çəkmək olar. Hindu xurafat ədəbiyyatı xüsusilə böyük maraq doğurur. İnsan qəlbinə təsir edən xeyir və şər inə nağılından bəhs edən əsərlər də çox maraqlıdır. Bu əsərlərdə tayfaların ədalət qanunlarına əsasən kafir, qəddar, qaniçən insanlar daşa çevrilir, məhəbbət, xeyirxahlıq isə, əbədi yaşayaraq insanlara gözəllik bəxş edir. «Stenli-Parkdan olan cadugər» adlı əfsanə, məhz belələrindəndir. Xeyirxahlıq hindular tərəfindən ləyaqət, comərdlik timsalı kimi dərk edilirdi. Hinduların düşüncəsinə görə, dünyadakı hər şey xeyirxah insanların ixtiyarındadır. Eləcə də əfsanələrdə nifrət doğuran bir çox insan keyfiyyətləri – tamahkarlıq, acgözlük, xəsislik də ifşa edilir. Məsələn, irokez tayfalarında yeməyin qonşuda deyil, öz evində olması eyib

sayılan əxlaqi normalardan biri hesab edilirdi. Hindu əxlaqına görə asan, zəhmətsiz qazanc, gəlir ən mənfi mənəvi keyfiyyətdir (6). Bu baxımdan görkəmli filosof, fransız intibah dövrünün yazıçısı Mişel de Montenin Amerikanın yerli xalqları ilə bağlı “Hinduların bütün nağıl, əfsanə və əsatirlərində insan qəlbinin ən ali istək və arzuları təcəssüm olunur. Bütün bunlarla hindu xalqının gözəl mənəviyyəti, daxili dünyası öz təzahürünü tapır. Onlar yalnız qocalıqdan və xəstəlikdən ölürlər.” fikri olduqca maraqlıdır. Belə ki, Deyvid Lester, Stefani Vahab, Petev Nikolay İvanoviç və bir çox bu kimi tədqiqatçıların suisid aktı ilə bağlı araşdırmalarına nəzər yetirdiyimiz zaman bu qədər zəngin mədəni irsə sahib olan və əzəmətli bir sivilizasiyanın nümayəndələri olan Amerika aborigenlərinin istər həyatında, istərsə də mifologiyasında intihar fenomenindən yan keçmədiyini görürük. Mezoamerikalı hindular (Mayyalılar) əsrlərdən bəri gələn intihar ənənələrinə sadıq idilər, xüsusən də hər hansı bir dini məqsədlə törədildikdə. Belə ki, Mayya dünyagörüşünə əsasən ritual özünüöldürmə fədakarlıq ilə bərabər tutulurdu. Mayya mifoloji düşüncəsinə əsasən intihar edərək özünü tanrılara qurban verəni, yəni fədakarlıq edəni başqalarından fərqli olaraq ölümdən sonrakı aqibət deyil, məhz tanrıların günəşli səltənətində xoşbəxt bir həyat gözləyirdi. Üstəlik, Mayya tanrılarının panteonunda intihar və ritual intiharların himayədarı kimi fəaliyyət göstərən tanrıça İş Tab var, hansı ki, ikonoqrafiyası bir ağacın budağından boynundan iplə asılmış bir qadındır. Mifologiya çərçivəsində tanrıça İş Tab psixonəmədur, yəni ruhun başqa bir dünyaya aparıcısı, ruhların bələdçisi, bir qəyyum, bir qapıçı funksiyasını yerinə yetirən daşıyıcı (məsələn, Alman-Skandinav mifologiyasındakı Valkirilər). Bundan əlavə, o, kişiləri meşəyə cəlb edərək məhv edən zərərli qadın ruhudur, bu da bizə müəyyən dərəcədə onu orta əsrlər xristian demonologiyasının obrazları və ya Yunan mifologiyasındakı Ker (ölüm) ilə əlaqələndirməyə imkan verir (4, 127). Amerika Birləşmiş Ştatlarının cənub-qərbində yerləşən, Cənubi Kaliforniyanın böyük hissəsini tutan Moxave səhrasının sakinləri olan qırmızıdərililərin inancına görə ana bətnindəki körpə eninə doğuş pozitsiyasını alarsa bu o deməkdir ki, həmin körpə dünyaya gəlməyə etiraz edir və eyni anda anasını da öldürərək intihar etməyə çalışır. Belə olan halda tayfa üzvləri ana və körpəsinin o biri dünyada birlikdə və xoşbəxt yaşayacağına inanır (6). Əlbəttə ki, bütün bunlar Amerikanın yerli xalqlarının mifik düşüncə tərzi ilə dolu ilkin, sadə təsəvvürlərindən doğan fikirlər idi. Fikrimcə, Amerika hindularının yaşantısında və həyat fəlsəfəsində özünə yer tapmış intihar dalğasını üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ hinduların Amerika torpaqlarına qədəm basdığı dövrü, təxminən qırx min il bundan əvvəl başlayaraq, eramızın XV əsrinin axırlarına qədər davam edən dövrü əhatə etmişdir. İkinci mərhələ X.Kolumbun adı ilə bağlı olan böyük coğrafi kəşflərdən başlayaraq miqrantların gəlişi XX əsrə qədər davam etmişdir və nəhayət, sonuncu, yəni üçüncü mərhələ isə Amerika sosioloqu, Çikaqo və digər universitetlərin professoru olmuş Veblen Torsteyn də qeyd etdiyi kimi mənəvi deqredasiya, özgələşmə və yadlaşma problemlərinin qabardığı XX əsr və sonrası, yəni günümüzə qədər ki dövr.

Qeyd edək ki, bəhs etdiyimiz intihar dalğasının ikinci mərhələ adlandırdığımız dövrü birbaşa hindu soyqırımları, torpaqlarından zorla qovulan hinduların rezervasiya-

lara yerləşdirilməsi, hinduların immun sistemlərinə yad olan su çiçəyi xəstəliyi kimi Qədim dünya xəstəliklərinin qəsdən yoluxdurulması, axtalama və hindu uşaqlarının xristian missionerlər tərəfindən uzun müddət ailələrindən uzaqda saxlanılaraq, ABŞ hindu məktəbləri və Kanada hindu məktəbləri kimi yerlərdə ana dillərində danışmalarının qadağan edilməsi (mədəni soyqırım) kimi müxtəlif soyqırım növlərinin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur (8). Bundan başqa iqtisadi resursları nəzarət altına almağı hədəfləyən utilitar soyqırımlar da həyata keçirilmişdir. Utilitar soyqırımlara Braziliya və Paraqvay hindularına qarşı həyata keçirilən soyqırımları misal göstərmək olar (7). XX əsr ədəbiyyatının ən böyük realist yazıçılarından olan Cek Londonun Şimal hekayələrindəki əsas mövzulardan biri də yerli hinduların taleyi məsələsidir. Yazıçı onları böyük rəğbət və məhəbbətlə təsvir edir və göstərir ki, bu adamların taleyi çox faciəlidir. Hindu qəbilələrini kütləvi şəkildə qırırlar. Son on ildə bir çox qəbilələr tamamilə məhv edilmişdir. Cek London “Unudulmuş başçı”, “Liqunun ölümü” adlı hekayələrində bu məsələyə xüsusilə toxunur. Hinduların keçmişində mərd, cəsur, məğrur insanlar olduğunu söyləyir və onların indiki acınacaqlı halını göstərir: “Vaxtilə onlar güclü idilər. Öz mənliliklərini və namuslarını ləyaqətlə qoruyurdular. İndi isə yazıq vəziyyətə düşüblər. Onlar ağların qarşısında ağlayır, bir qurtum şərab üçün onlara yalvarırlar.” (5, 210) XVI əsr fransız filosofu Monten özünün “Təcrübələr” əsərində yazır: “Ölüm haqqında düşünmək, azadlıq haqqında düşünmək deməkdir. Kim ölməyi öyrənmişsə, o, artıq qul deyildir. Ölməyi öyrənmək bizi hər bir asılılıqdan və məcburetmədən azad edir.” (2, 8) Bəli, bir çoxlarının xoşbəxtlik, azadlıq və səadət tapacağı ümidilə zaman-zaman üz tutduğu bu torpaqlarda azadlıq, cəmərdlik və birlik təbliğ edən hindular Mişel Montenin də dediyi kimi hər bir asılılıqdan və məcburetmədən azad olmaq üçün intihar seçirdilər və nə yazıq ki, hələ də, yəni XXI əsrdə də müasir Amerikada intihar edən insanların statistik göstəricilərinə nəzər saldıığımız zaman hinduların faiz etibarilə çoxluq təşkil etdiyini rahatlıqla görə bilirik. Beləliklə, müasir Amerika ədəbiyyatında intihar fenomenindən danışarkən bu torpaqların qədim sakinlərinin taleyinə, ədəbiyyatına və düşüncəsinə biganə qalmaq olmazdı. Çünki burada gəlmələrə qədər yerlilərin, yəni hindu tayfalarının mifoloji fikrini özündə daşıyan bir ədəbi-bədii fikir, axın olmuşdur və əlbəttə ki, sözügedən fenomenin, yəni müasir Amerika ədəbiyyatı və ya cəmiyyətinin ən böyük bəlasının, intihar epidemiyasının köklərini araşdırarkən hinduların miskin taleyi və ölmək istəyindən yan keçmək qeyri-mümkündür.

Ədəbiyyat

1. D. Lizardi, R.E. Gearing. Religion and Suicide: Buddhism, Native American and African Religions, Atheism, and Agnosticism, Published online: 4 april 2009, “Springer”, 384 p
2. Hüseynov A. İntihar (Suisid). Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2001, 115 s.
3. Özünəqəsdin sosial-psixoloji amilləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 48 s.

4. Петев Н.И. Самоубийство в некоторых религиозных системах как потенциально положительный и индифферентный феномен. // Вестник 4/2019, стр. 119-131
5. Ş.İsmayıl. XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1974, 256 s. (210)
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Amerika_xalqlar%C4%B1
7. <https://gsaz.az/articles/view/334/Pontifikin-sarsam-fikri-va-milyonlarla-qirilan-Amerika-hindulari--IV-yazi>
8. http://www.faktxeber.com/News_h488755.htm
9. <https://www.amerikaninsesi.org/a/intihar-amerika-suicide-/4460183.html>

Л. Гурбанова

Феномена-сумицид и древние американцы

Резюме

Соединенные Штаты столкнулись с аналогичными проблемами в первые дни своего существования. В начале прошлого века, во время перехода промышленного капитализма к империализму, во время важных социальных изменений в жизни американцев, противоречия между попрошайничеством и богатством, которое придавало крупным городам грубый, резкий и механический вид, поразили американскую жизнь. Трудные жизненные проблемы борющегося класса в обществе всегда волновали литературу. Беззаконие простых американцев, эксплуатация их труда капиталистами, господство доллара, провал "американской мечты", которая обещает счастье всем, даже тем, кто далеко, зависимость правительственных учреждений от финансовых и промышленных магнатов, плохой образ жизни униженных и оскорбленных считались основными факторами, вызывающими самоубийство. Таким образом, в результате роста и роста этих факторов самоубийство распространяется от американской литературы к обществу и от общества к литературе как непреодолимая проблема, больше похожая на инфекцию, превращаясь в постоянный вихрь над Америкой (особенно в двадцатом веке). В этот вихрь проглотил Джек Лондон, Сильвия Платт, К. Рэндл, Майкл Дорис, Колман Доуэлл, Нил Кэссиди, Гарри Кодилл, Йеджи Косински, Гарри Кросби и многие другие и до сих пор глотает многих американских писателей и поэтов. Как известно, история американской литературы не идет очень далеко. Таким образом, до их приезда сюда возникла литературно-художественная мысль, в которой содержались мифологические идеи местных жителей, то есть индейских племен. Если мы должны проследить происхождение этой трагедии на американских землях, где ураган самоубийств бушует годами, как в его жизни, так и в литературе, то история перенесет нас в цивилизацию до Христофора Колумба. На основании всего этого в статье обсуждается философия

самоубийства древних индейцев Америки и их желание добровольно умереть. Таким образом, самоубийство было частью индийской мифологической мысли, существовавшей до прибытия мигрантов на американские земли.

Самоубийство - это сознательный отказ от жизни. В разные исторические периоды, согласно менталитету той или иной нации, самоубийство было либо полностью осуждено, либо, наоборот, считалось почетным шагом. На первый взгляд, риск самоубийства аборигенов уменьшается, когда мы рассматриваем религиозное мышление, литературное и художественное мышление, мировоззрение, первоначальные представления о мире, человеке и творчестве, которые заложили основу великой цивилизации на землях, где они поселились. Таким образом, несмотря на разнообразие жизни, ритуалов и стилей жизни, легенды и тексты пропагандируют концепции любви, привязанности, щедрости, доброты, жадности, лжи и так далее, и разоблачение злых дел было объединяющей силой этих народов. Частое использование слов «любовь» и «любовь» в текстах указывает на их внутреннее богатство. В поэтических примерах главную роль сыграли верность, любовь, любовь, художественный мотив. Все эти факты убеждают нас в том, такие как французский философ Монтень, что индийцы, могут умереть только от старости или болезней. Однако в исследованиях Дэвида Лестера, Стефани Вахаб, Петева Николая Ивановича и многих других исследователей мы видим, что американские аборигены, которые смотрели на самоубийство, не избежали явления самоубийства ни в своей жизни, ни в своей мифологии. Таким образом, суицидальные традиции мезоамериканских индейцев очень интересны.

Ключевые слова: самоубийство, индейцы и самоубийство, философия самоубийства коренных американцев

L. Gurbanova

The phenomenon of suicide and ancient Americans

Summary

The United States faced similar challenges in the early days of its existence. Even at the beginning of the last century, during the transition of industrial capitalism to imperialism, during the important years of social change in American life, the contradictions between begging and wealth, which gave the big cities a rough, harsh and mechanical look, amazed American life. The hardships of life at the heart of society have always troubled literature. The lawlessness of ordinary Americans, the exploitation of their labor by capitalists, the domination of the dollar, the failure of the "American dream" that promises happiness to everyone, even to those far away, the dependence of government agencies on financial and industrial magnates, the poor lifestyle of the humiliated and insulted were considered to be the main factors causing suicide.

Thus, as a result of the growth and swelling of these factors, suicide spreads from American literature to society, and from society to literature as an irresistible problem, more like an infection, becoming a constant whirlwind over America (especially in the twentieth century). This vortex includes Jack London, Silvia Platt, C. Randle, Michael Doris, Colman Dowell, Neil Cassidy, Harry Codill, Yeji Kosinski, Harry Crosby, and more, has swallowed and is still swallowing many American writers and poets. As we know, the history of American literature does not go very far. Thus, before the migrants, there was a literary and artistic thought, which contained the mythological ideas of the the Indian tribes. If we have to trace the origins of this tragedy in the American lands, where the hurricane of suicide has been raging for years, both in its life and in its literature, then history will take us to a civilization before Christopher Columbus. Based on all this, the article discusses the suicide philosophy of the Indians, the ancient inhabitants of America, and their desire to die voluntarily. Thus, the phenomenon of suicide was part of Hindu mythological thought that existed in American lands before the arrival of migrants. Suicide is the conscious renunciation of one's life. In different historical periods, according to the mentality of one or another nation, suicide was either completely condemned or, conversely, considered an honorable step. At first glance, the risk of suicide of the aborigines decreases when we consider the religious thinking, literary and artistic thinking, worldview, initial ideas about the world, man and creation, which laid the foundation of a great civilization in the lands where they settled. Thus, in spite of the diversity of life, rituals and lifestyles, legends and texts promote the concepts of love, affection, generosity, kindness, greed, greed, lying and so on, and the exposure of evil deeds was the unifying force of these nations. The frequent use of the words "Love" and "Love" in the texts indicates their inner richness. In poetic examples, loyalty, love, affection played the leading idea, artistic motive. All these facts convince us like French philosopher Montaigne, that Indians can only die of old age or disease. However, we see in the research of David Lester, Stephanie Vahab, Petev Nikolai Ivanovich, and many other such researchers that the American aborigines who have looked at suicide have not escaped the phenomenon of suicide, either in their lives or in their mythology. In this regard, the suicidal traditions of Meso-American Indians are very interesting.

Keywords: suicide, american indians and suicide, the suicidal philosophy of Native Americans

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.05.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nüşabə Sadıxlı tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

HÜRZAD VƏLİYEVA
BAAU
Ak.Həsən Əliyev,135A
hurzad.1997@mail.ru

**POL OSTERİN “NYU YORK ŞƏHƏRİNİN TRİLOGİYASI”
ƏSƏRİNDƏ MODERNİZM VƏ POSTMODERNİZM VƏHDƏTİ**

Xülasə

Məqalədə postmodern ədəbiyyatın yaranma mexanizminə və Pol Osterin “Nyu York Şəhərinin trilogiyası” əsərində istifadə olunan postmodernist texnikalara aydınlıq gətirilmişdir. Bununla yanaşı, həm də modernizmdən qopa bilməyən postmodernizmin modernist texnikalardan istifadə etməsi nümunələrlə göstərilmişdir.

Postmodernizm XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq modernizmin inkarı şəklində ədəbiyyata gəlmişdir. Postmodernizmin kökləri poststrukturalizm və dekonstruksiya anlayışları ilə bağlıdır. Lakin poststrukturalizm sadəcə ədəbiyyatla bağlı olduğu halda postmodernizm ədəbiyyatla yanaşı həm də sənətin digər sahələri memarlıq, rəsm, heykəltaraşlıq və.s. də özünü göstərməkdədir. Postmodernizm modernizmin doğrularının yerinə öz doğrularını yerləşdirir və buna görə də modernizmlə iç-içə olaraq inkişaf edir. Postmodernizmin əsas inkişafı sosializmin dağılması ilə bağlıdır. Cəmiyyətin inkişafından fərdin inkişafına keçid əsas diqqət çəkən məqamlardandır. Modernizm gerçəkliyi olduğu kimi göstərdiyi halda, postmodernizm qurama dünya və xəyal anlayışlarını qabağa çəkir. Qurama və gerçəklik bir-birinin içərisində verilir.

Dünya ədəbiyyatında İtalo Calvino, Umberto Eco, Rolan Bart, Salman Rüşdü, Orhan Pamuk kimi postmodernistlər yaratdıqları mətn texnikaları ilə postmodern ədəbiyyatın inkişafına səbəb olmuşdurlar. Pol Oster modernizmdən postmodernizmə keçid dövründə yazdığı “Nyu York şəhərinin trilogiyası”, “Ay sarayı”, “Qaranlıqdakı adam” əsərlərində postmodern mətn texnikasından geniş istifadə etmişdir. Pol Osterin “Nyu York şəhərinin trilogiyası” əsərində paratekstuallıq, intertekstuallıq elementləri ilə yanaşı, metatəhkiyə elementləri olan pastiş, parodiya, kollaj və plagiattan istifadə olunmuşdur.

Modernizmin Şüur axını, plüralizm, şəxsiyyət ikiləşməsi məsələlərini postmodernizmə tətbiq edən yazıçı yaradıcılığında modernist toxunuşlara tez-tez yer verir. Pol Oster yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, onun yaradıcılığı Nataniel Hotorn, Samuel Beket, Rolan Bart kimi məşhur modernist ədəbiyyatçı və yazıçılardan olduqca güclü təsirlənmişdir.

Pol Osterin yaradıcılığında bu təsirlənmə tez-tez özünü göstərir. Belə ki, yazıçı “Qaranlıqdakı adam” əsərində Nataniel Hotorna tez-tez istinadlar gətirir. Bununla

yanaçı “Nyu York şəhərinin trilogiyası” əsərində Osterin Samuell Becketdən təsirləndiyi nəzərə çarpan cəhətlərdəndir.

Açar sözlər: *modernizm, postmodernizm, kollaj, intertekstuallıq, metatəhkiyə, pastiş.*

Giriş

Keçən əsrin ikinci yarısından təşəkkül tapmış postmodernizm ədəbiyyatda və digər incəsənət növlərində özündən əvvəlki tarixi, mədəni, milli qaydaların inkarı ilə formalaşmışdır.

Postmodernizm sözünə ilk dəfə, 1917-ci ildə almaniyalı filosof Panviz Rudolf tərəfindən yazılmış “*Avropa mədəniyyətinin böhranı*” əsərində rast gəlik. Lakin Panviz bu sözü sadəcə olaraq, bir bənzətmə kimi istifadə etmiş, Nitsşeni “postmodern insan” adlandırmışdır. Ədəbiyyatda postmodernizmə bir kateqoriya kimi, Federiko de Onizin 1934-cü ildə yazdığı mülahizələrində rast gəlinir [2,63]. Mürəkkəb qarışıq, tipoloji termin kimi postmodernizm akademik elmin tədqiqat sahəsi olaraq 1980-ci ildə formalaşır.[7,13]. Bu cərəyan 1970-ci ildən başlayaraq sənət və ədəbiyyatda geniş istifadə olunmağa başlayır. Başladan şəxs isə İhab Hassandır.

Postmodern ədəbiyyat Umberto Eco, Pol Oster, İtalo Calvino və b postmodern yazarların əsrlərində intertekstuallıq, metatəhkiyə, kollaj, pastiş kimi mətn texnikaları ilə təzahür edir.

Pol Oster 50-ci illər postmoderen ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. “*Nyu York şəhərinin trilogiyası*”, “*Qaranlıqdakı adam*”, “*Ay sarayı*” kimi əsərləri postmodern mətn texnikasına nümunə ola biləcək ən mükəmməl əsərlər hesab olunurlar.

Əsərin sturukturunda metatəhkiyə və intertekstuallığın yeri.

Fransız tədqiqatçısı J.F.Liotarın irəli sürülən “*metahəkiyə*” anlayışı postmodern mətnlərdə ən çox istifadə olunan mətn texnikasıdır. Metatəhkiyə anlayışı 1980-ci ildə Amerikalı ədəbiyyatçı alim Linda Hutcheon tərəfindən “*fiction about fiction*”, “*oyun içərisində oyun*” şəklində adlandırmışdır [10,58].

Metatəhkiyə anlayışı görüldüyü kimi fərqli şəkildə özünü büruzə verir və məhz bu səbəbdən özlüyündə kollaj, oyun, pastiş, ironiya kimi mətn texnikalarını da ehtiva etməkdədir.

Postmodern ədəbiyyatın başqa bir təzahür xüsusiyyəti intertekstuallıqla bağlıdır. Postmodern mətnə mühüm yer tutan “*intermətnlik*” termini ilk dəfə 1967-ci ildə fransız alimi Y.Kristeva tərəfindən işlədilmişdir. Sonralar Rolan Bart Y.Kristevanın fikirlərini daha da genişləndirərək göstərdi ki, mətnin əsasını onun digər mətnlərə təsiri və əlaqəyə girməsi təşkil edir. Rolan Bart özünün yazdığı məqalələrin birində bu fikrini əsaslandırmaq üçün qeyd edir : “Hər bir mətn intermətndir...köhnə sitatlardan hörülmüş parçalardan ibarətdir” [6, 345].

İntertekstuallıq və metatəhkiyə anlayışları forma baxımından bir-birinə bənzərsə də ideya baxımından fərqlənirlər. Belə ki, metatəhkiyə əsərin içərisində yeni uydurma mətn kimi yaranırsa, intermətnlik əvvəlcədən işlədilmiş mətnlərdən istifadə olunmaqla təzahür edir. Bu özünü “*metatekstuallıq*”, “*hipertekstuallıq*”, “*paratekstuallıq*”, “*arxitektuallıq*” və.s şəklində büruzə verə bilər.

Postmodern intermətnlik “palimest” prinsipinə söykənir. Palimest üstündəki əvvəlki yazısı pozulmuş, yerinə yeni mətn yazılmış perqament əlyazmasına verilən addır. Belə olan halda köhnə mətn yoxa çıxmır, onun semantik xüsusiyyətləri əsasında üzərinə yeni mətn yazılır. İntermətnlik də məhz bu xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir.

İntertekstuallıq üsulundan istifadə edərkən şərt deyil ki, mətn başdan sona qədər təsirlənmə ilə yazılsın. Romanın tərkibində sadəcə bir hissəni istifadə edərək, həmin mətn üzərində müəyyən fikirlər qeyd edərək, yaxud həmin fikirlərlə dialoqa girərək bu üsuldən istifadə etmək olar.

“Nyu York şəhərinin trilogiyası” əsərində modernizmin postmodern təzahürü.

Pol Oster Amerikan postmodernizminin inkişaf etməsinə böyük töhfə vermişdir. 50-ci illərdə ədəbiyyatın postmodernizmlə yeni tanış olduğu bir dövrdə Pol Oster postmodern mətn texnikasının dəyərli nümunələrini yaratmışdır. Qeyd edək ki, Pol Oster modernizmdən postmodernizmə keçid dövründə yazdığı “*Nyu York şəhərinin trilogiyası*” əsərində modernizmin də bəzi ünsürləri görülməkdədir. Trilogiya üç kiçik romanın birləşməsindən ibarətdir: “*Şüşə şəhər*”, “*Qarabasmalar*”, “*Qıfıllı otaq*”.

“*Şüşə şəhər*” romanında *Daniel Quinn*, *Pol Oster* və *Vilyam Nilson* adlanan və eyni zamanda həm müəllif, həm uydurma personaj, həm də təhkiyəçi qismində çıxış edən üç obraz var. Məqalənin əvvəlində metatəhkiyənin təzahür xüsusiyyətləri içərisində roman müəllifinin özünü roman qəhrəmanı kimi əsərə gətirməsi haqqında məlumat vermişdik. Pol Oster metatəhkiyənin həmin bu elementini “*pastiş*” olaraq istifadə edir. Pol Oster detektiv olduğu güman edilən, ancaq əsərdə yazıçı olduğu ortaya çıxan bir obrazdır. Pastiş - bir formanın, obrazın və ya məzmunun təqlidi adlanır. Müəllif özünü romana gətirərək, oxucu ilə bir oyun qurur və bununla da oxucunu mətnin qurama olduğuna inandırmaya çalışır. Başqa bir söz oyunu isə - əsl yazıçı Pol Osterin əsərdəki xanımının adı olan Siri, Pol Osterin gerçək həyatdakı xanımı olan İrisin adının üzərində söz oyunu qurularaq yaradılmasıdır.

Romanda istifadə olunan digər bir metatəhkiyə elementi “*kollajdır*”. Kollaj XX əsərdə rəsm sənəti ilə bağlı olaraq başlayan sonradan ədəbiyyatda istifadə olunan bir üsuldür. İlk dəfə “kubist” rəssamlar tərəfindən istifadə olunan kollaj rəsm sənətinin fərqli sahələrində istifadə olunan hazır əşyaların (kağız, pul, şüşə qırıqları və.s) kətan üzərində birləşdirilməsidir. Kollaj texnikasında “Postmodern roman xronoloji ardıcılıqla nəql edilmir, əksinə, tədriciliyin yerinə, parçalılıq, bölünmüşlük, fraqmentallıq

təqdir edilir. Bu fraqmentallıq əsərlərin içində qəzet xəbərləri, şeir, broşura, gündəlik kimi ünsürlərin girməsinə imkan yaradır. Postmodern roman bir-birindən fərqli olan mətnlər kollajı formasında qurulur. Postmodern mətn konkret bir təhkiyə növündə israr etməyi sevmir, romançı istədiyi növə rahatlıqla keçə bilər”. [7,272]

Kollaj mətn texnikasından istifadə müəllifin yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə dəyişir. Kollaj bəzən müxtəlif cərəyanları özündə birləşdirə bilər, bəzən fərqli sənət sahələrini, bəzən isə müxtəlif strukturlu mətnləri birləşdirir.

Pol Oster “*Şüşə şəhər*” romanında modernizmin “*şüur axını*” texnikasını, plüralizm, şəxsiyyət ikiləşməsi məsələsini, binarizm və.s kimi məsələləri kollaj etməklə yanaşı, musiqi, ədəbiyyat, rəsm, akademik araşdırma kimi məsələlərə də toxunmaqdadır.

Modernizmin elementlərindən bir olan “*şüur axını*” romanın qəhrəmanlarından olan Peter Stilmanın nitqində bürüzə verir: “...*Tanrının dili, həmin otaqdakı çığır-bağır, zülmət qaranlıq. Mən havanın bir hissəsi, şüaların üzərimə düşüb parıldayacağı bir əşyayam. Bəlkə də bunu yadınızdan çıxarmısınız. Mənim adım Peter Stilmandır. Bu mənim həqiqi adım deyil. Çox təşəkkür edirəm*” [1,33]. Bu konsepsiyada bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sözlərin yanaşı düzülməsi əsas məqam sayılırdı. “*Şüşə şəhər*” romanında bir neçə yerdə bu konsepsiyaya uyğun nitqlərə rast gəlirik.

Modernizmdən gələn başqa bir ənənə “*plüralizm*”dir. İntibah tanrının mərkəzdə olduğu dünya görüşündən imtina edib, tanrının yerinə insanı qoymuşdu. Postmodern dünyada dünyada isə nə tanrı, nə də insan mərkəzdədir, mərkəz bir dənə deyil, mərkəz çoxdur. Bu mənada postmodernizm modernizmdən fərqli olaraq təkliyə, bir dənəliyə, avtoritarlığa hesablanmış hər şeyi rədd edir. Fokkema bunu “qeyri-iyerarxiya” prinsipi adlandırır. Postmodernist mühakimələri işarələmək üçün Fokkema “güzgü” (kim baxırsa, ancaq onu göstərir), “labirint” (çıxılması mümkün olmayan, çıxış yolu onun içində yaşamaqdır), “xəritə” (heç bir mərkəz yoxdur və heç bir iqtiqaməti göstərmir), “ensiklopediya” (istənilən yerindən açıb oxumaq olar), “reklam”, “televiziya”, “qəzet”, “fotoqrafiya” və kimi tipik söz obrazlardan istifadə edib [7,271].

Pol Oster trilogiyada Stilmanın hərəkət istiqamətini dəftərə köçürərək kiçik xəritə şəkilləri ortaya çıxarır və bunların mənasını ortaya çıxarmağa çalışır. Xəritənin mətnə gətirilməsi artıq plüralizmin elementi idi. Digər maraqlı məqam da ondan ibarət idi ki, Stilmanın hərəkət istiqaməti ilə alınan xəritələr hər biri bir hərf formasında idi. Roman təhkiyəçisi olan və özünü Pol Oster adlandıran Quinn bütün bu hərfləri bir araya gətirərək “THE TOWER OF BABEL” yazısını ortaya çıxarır. Burada müəllifin oynadığı söz oyunu ilə yanaşı həm də intermətnlik texnikasını peşəkar şəkildə mətnə gətirir.

“*Babil qülləsi*” yəhudi, xristian, islam mənbələrində rast gəlinən e.ə.II minilliyin başlanğıcında Babilistanda Allaha çatmaq üçün tikilən, yaşı bizə məlum olmayan bir qüllədir. Bu qüllə haqqında çoxlu mifik əfsanələr mövcuddur. Qeyd olunur ki, tanrı qüllənin tikilməsində iştirak edən insanların dillərini qarmaqarışıq bir hala salır, beləliklə insanlar bir birini başa düşmür və tikili dəfələrlə yarımçıq qalır.

Pol Oster “*Babil qülləsi*” mifindən təkcə xəritədən yaranan cümlə vasitəsilə intermətnlik yaratmır. Peter Stillmanın atasının oğlunun Allahın dilini danışması istəyi də öz növbəsində Babil Qülləsi mifindən intermətnlik təşkil edir. Belə ki, əsərdə qeyd olunur ki, Peter Stilmanın atası öz oğlunu tanrının dilini öyrənməsi üçün doqquz il qaranlıq bir otağa salır. Onu sosial həyatdan təcrid edir, illərlə işgəncə və əziyyətlər verir. Sonralar Peter xilas edilib xəstəxanaya, atası isə dəlixanaya yerləşdirilir. Peterin nitqində olan qüsurlar da həmin doqquzillik travmadan sonra qalır.

Romanın bu sujetində Pol Oster sadəcə olaraq mifin ideyasında istifadə edərək intermətnlik qurur və özünün ideyalarını bu mifə uyğunlaşdırır.

Əsərdə digər bir modernizmdən gələn element şəxsiyyətin ikiləşməsi, binarizm və ya dualizmdir. İlk dəfə Levi Starus və Yakobson tərəfindən irəli sürülən bu konsepsiya fərdin öz şəxsiyyətinin ikiləşməsi məsələsinə toxunurdu. Pol Oster əsərin qəhrəmanı Daniel Quinnin daxilində bu prosesi bir neçə dəfə qeyd edir. Quinn Vilyam Nilson adı ilə detektiv əsərlər yazır. Bir tərəfdən o bəzən özünün kim olduğunu unudaraq Vilyam Nilson olduğunu düşünür, digər tərəfdən isə özünün yaratdığı detektiv qəhrəman Maks Vorkla şəxsiyyət ikiləşməsi yaşayır. Müxtəlif situasiyalarda “*Görəsən Maks Vork burda olsaydı, nə fikirləşərdi,*” [1,22] deyə fikirləşir. Hətta detektiv Pol Osterin yerinə keçdikdə belə öz şəxsiyyətini unudaraq əsl detektiv kimi davranır.

Pol Oster müraciət etdiyi postmodern texnikalar birbaşa olaraq intellektual oxucuya ünvanlanır və oxucudan mətnin kodlarının açılması tələb olunur. Başqa sözlə desək, “müəllifin ölümü” konsepsiyasına əsasən əsərin kodlarını açaraq əsəri yenidən yazmaq oxucudan asılı olur.

Nəticə

Pol Oster postmodern ədəbiyyatın ilkin rüşeymləri yarandığı bir dövrdə olduqca sadə və axıcı bir dillə mətn texnikasını qurmağa çalışmışdır. Pol Osterdən sonrakı müddətdə İtalo Calvino, Umberto Eko kimi görkəmli postmodernlərin mətn texnikalarının olduqca mürəkkəb olduğu danılmaz faktdır. Pol Oster modernizmdən qopmadan, onun xüsusiyyətlərini-şüur axını, plüralizm, şəxsiyyət ikiləşməsi məsələlərini postmodern mətnə uyğunlaşdıraraq istifadə etməsi öz dövrünün yeniliklərindən idi. Metatəhkiyə və intertekstuallığın ən mükəmməl nümunələrini yaradan müəllif kollejlə, pastiş, oyun texnikalarını mifologiya, sənət və elmlə əlaqəli şəkildə istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Auster P. Nyu York trilogiyası. Bakı: Qanun, 2014, 416 s.
2. Kamal N. Umberto Eko və postmodernizm fəlsəfəsi. Bakı: Qanun, 2012, 203 s.
3. Quliyev Q. Postmodernizm / Azərbaycan (Yazıçılar birliyinin aylıq ədəbi-bədii orqanı). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, № 9, s.172-183

4. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları, Bakı: Çarşıoğlu, 2012, 344 s.
5. Auster P. The New York Trilogy. London: Faber and Faber, 2011, 320 p.
6. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика М.: Прогресс, 1994
7. file:///C:/Users/eRa/Downloads/postmodernizm%20jurnal.pdf
8. <http://elibrary.bs.u.yenii.kitabxana/1385540941.pdf>
9. <http://manera.az/edebiyat/2741-postmodernizm-ve-onun-nezeri-estetik-prinsip-leri-maneraaz.html>
10. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt10/sayi52_pdf/1dil_edebiyat/aydogdu_yusuf.pdf?fbclid=IwAR3Om9CcvCRtKTtiQJZ-EOdyrn9muJY1IJh62V9P-ojmbftMVqXJakY7sU

Х.Велиева

Пол Остер «Единство модернизма и постмодернизма
в “Трилогии Нью-Йорка”»
Резюме

В статье разъясняется механизм постмодернистской литературы и постмодернистские приемы, которые Пол Остер использует в “Трилогии в Нью-Йорка”. В то же время примеры показывают, что постмодернизм, который не может оторваться от модернизма, использует модернистские методы.

Постмодернизм пришел в литературу в форме отрицания модернизма с 50-х годов 20-го века. Корни постмодернизма связаны с понятиями постструктурализма и деконструкции. Однако, в то время как постструктурализм - это просто литература, постмодернизм - это не только литература, но и другие области искусства, такие как архитектура, живопись, скульптура и так далее. также проявляет себя. Постмодернизм ставит свои истины на место модернизма и, следовательно, развивается внутри. Основное развитие постмодернизма - крах социализма. Переход от развития сообщества к индивидуальному развитию является одним из наиболее важных вопросов. В то время как модернизм показывает правду, постмодернизм доминирует над концепциями мира и воображения. Игра и реальность даны друг в друге. Понятия деконструкции и интертекстуальности составляют важную часть постмодернизма. Постмодернисты, такие как итальянцы Кальвино, Умберто Эко, Ролан Барт, Салман Рушди, Орхан Памук, сыграли важную роль в развитии лидерства постмодерна. Пол Остер использовал постмодернистские текстовые приемы в своих работах над «Треугольником “Трилогии в Нью-Йорка», «Лунным дворцом», «Человеком во тьме», как он писал в отрывке от модернизма к постмодернизму. “Трилогии в Нью-Йорка” Пола Остера использует пасту, пародию, коллаж и плагиат с элементами метатекстуальности в дополнение к элементам паратекстуальности и интертекстуальности.

Поток сознания модернизма, плюрализма, двойственности личности часто включает модернистские штрихи в творчестве писателя, который применяет проблемы постмодернизма. Когда мы смотрим на творчество Пола Остера, мы видим, что на его творчество оказали сильное влияние такие известные писатели-модернисты и писатели, как Натаниэль Хоторн, Сэмюэль Беккет, Роланд Барт.

Это влияние часто отражается в творчестве Пола Остера. Так, автор часто ссылается на Натаниэля Хоторна в «Человеке во тьме». Кроме того, в «Рилологии города Нью-Йорка» Остер находился под влиянием Сэмюэлла Беккета.

Ключевые слова: Постмодернизм, модернизм, интертекстуальность, метанарратив, стилизация

Hurzad Valieva

“The Unity of Modernism and Postmodernism in Paul Auster’s “The New York Trilogy”
Summary

The article explains the mechanism of postmodern literature and the postmodern techniques that Paul Oster uses in “The New York city trilogy”. At the same time, examples show that postmodernism, which cannot break away from modernism, uses modernist methods.

Postmodernism has come to literature in the form of a denial of modernism since the 50s of the 20th century. The roots of postmodernism are associated with the concepts of poststructuralism and deconstruction. However, while poststructuralism is just literature, postmodernism is not only literature, but also other areas of art, such as architecture, painting, sculpture and so on. also manifests itself. Postmodernism puts its truths in the place of modernism and, therefore, develops within. The main development of postmodernism is the collapse of socialism. The transition from community development to individual development is one of the most important issues. While modernism reveals the truth, postmodernism dominates the concepts of peace and imagination. Game and reality are given in each other. The concepts of deconstruction and intertextuality are an important part of postmodernism.

Postmodernists, such as Italians Calvino, Umberto Eco, Roland Bart, Salman Rushdi, Orhan Pamuk, played an important role in the development of postmodern leadership. Paul Oster used postmodern textual techniques in his work on “The New York city trilogy”, “The Moon Palace”, and “Man in Darkness”, as he wrote in an excerpt from modernism to postmodernism. Paul Oster’s “The New York city tri-

logy” uses parody, collage and plagiarism with elements of metatextuality in addition to elements of paratextuality and intertextuality.

The stream of consciousness of modernism, pluralism, duality of personality often includes modernist touches in the work of a writer who applies the problems of postmodernism. When we look at the work of Paul Oster, we see that his work was greatly influenced by such famous modernist writers and writers as Nathaniel Hawthorne, Samuel Becket, Roland Bart.

This influence is often reflected in the work of Paul Oster. Thus, the author often refers to Nathaniel Hawthorne in "Man in the Dark." In addition, in "Trilogy of the City of New York", Oster was influenced by Samuel Becket.

Key words: Postmodernism, modernism, metafiction, intertextuality, collage, paste.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

filologiya elmləri doktoru, professor

Mahmud ALLAHMANLI tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Rəy

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN ZİRVƏSİNDƏ DURAN FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR NADİR MƏMMƏDLİNİN “AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏR” MONOQRAFİYASINA

Rəy

XXI əsr Azərbaycan dövləti və xalqı üçün çox dəyərli bir əsr oldu. Həyatımızın bütün sahələrində sürətlə inkişaf özünü göstərdi. Azərbaycan xalqı öz ənənəsinə sadıq qaldı və öz liderini seçdi, yeni-yeni nailiyyətlər əldə etdi. İnkişaf etmiş dövlətlərlə rəqabətə girdi və bir çoxunu öz inkişafı ilə üstələdi. Azərbaycan xalqının hər bir vətəndaşı öz dövləti ilə qürur duydu. Azərbaycan ziyalısı və Azərbaycan tədqiqatçı alimləri də yeni əsrdə yeni fikirlə Azərbaycan elminə və eləcə də dünya elminə qiymətli əsərləri ilə əvəzolunmaz tövsiyələr vermişdir və verməkdədir.

Azərbaycanın dünənində də, bu günündə də və sabahında da korifey alimləri olmuş və olmaqdadır. Onlardan prof. M.Kazımbəyov, prof. B.Çobanzadə, prof. H.Arasslı, prof. M.Şirəliyev, prof. M.Hüseynzadə, prof. A.Ələkbərov, prof. A.Məmmədov, prof. B.Nəbiyev, prof. Y.Qarayev, prof. A.Axundov və bütün Azərbaycan dilçilik elmini zirvələrə qaldıran prof. Qəzənfər Kazımov və prof. Nadir Məmmədli olmuşdur. Nadir Məmmədlinin yazdığı “*Azərbaycan dilində alınma terminlər*” monoqrafiyası dünya elminə dəyərli bir tövsiyədir. Deyərdim ki, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində ən mühüm uğurlu əsərdir. Belə ki, bu əsər nəzəri və praktik tərzdə çox qiymətlidir. Azərbaycan və Avropa dilçiliyində aparılmış araşdırmaların ən doğru və dürüst əsəridir, bilik mənbəyidir.

Bildiyimiz kimi, hər bir əsərin öz inkişaf dövrü olmuşdur. Məsələn, XVIII əsr XIX əsrə, XIX əsr XX əsrə, XX əsr isə XXI əsrə bənzəmir. İnkişaf edən milli dillərin gücü onun iqtisadiyyatından asılıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə onun dilinin leksik fondu və leksik tərkibi də güclənir, artır.¹ Tədqiqatlar göstərir ki, Rus, Avropa və Şərq coğrafi məkanında yerləşən dillərin əksəriyyətində doğma dilimizə yenidən sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlərin bəzilərinin ümumi türk mənşəli olduğunu müəyyən etmişlər və deməliyəm ki, aşağıda göstərdiyim sözlər türk mənşəli olsalar

¹ .Bax, Məmmədov Məsud. Azərbaycan dilində alınma sözlərin mənşəyinə görə təsnifi. Lənkəran Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı, №1, Lənkəran 2018, səh.124

da, onların bəziləri yenidən Azərbaycan dilinə qayıtmış və bəziləri hal-hazırda dilimizdə arxaikləşərək aktiv işlənmişdir. Məsələn, rus dilində olan türk mənşəli sözlər:

- a) Məişət ilə əlaqədar söz-terminlər: teleqa, karavan, balya, torba, laçuqa, tufak, yurta, çulan, ocaq, saray, anbar, kalança, taz, utuq, çemodan, çuqun, voylok, koşma və s.
- b) Geyim və bəzək əşyaları: armak, başlık, başmak, ziqun, kuşak, kolpak, klobuk, çalma, xalat, tulup, sarafan, şarovar, çekmen, çulok, kabluk, burka, kiset, kiseya, kumaç, parça, tafta, safyan, izumrud, biser, baxroma, jemçuq, almaz, biruza və ya firuza və s.
- c) Silah-sursat adları: kisten, kinjal, kolçan, arkan, kabura, top və s.
- d) At və onların rənginə görə adları: loşad, bulanıy, burıy, kapokovey, çalıy və s.
- e) Heyvan, quş və bitki adları: barsuk, kaban, tabun, tarakan, sazan, çayka, kaçan, arbuz, izyum, kamış, uryuk və s.
- f) Yemək, və içki adları: lapşa, kovrıqa, balık, şaşlık, kavardak, kumis, kimzan, ayran, çörek, xalva, tabaqa, lavaş və s.
- g) İctimai və iqtisadiyyatla əlaqədar adlar: orda, xan, vəzir, karaul, meçet, batrak, kazak, çumak, bazar, barış, tamojna, artin, bakaleya, kazna, tovar, denqa (denqi), maqarıç, çoxom və s.
- h) Vulqar adlar: balbes, balda, bolvan, başka, tumak, kayuk, eralaş, yakşatsa və s.
- i) Bir neçə başqa adlar: axın, aşuq, arık, aksakal, batır, bay, dexkan-dexkanin, ketmen, tubiteyka və s.

Bu söz-terminlər və ya ad-terminlər rus dilinə və sadalamadığım başqa ad-terminlər tarixən Peçeneqinlərdən (Oğuz, kıpçak, karluk) türk dillərindən keçmişdir. Bu proses indi də davam etməkdədir. Həmişə məlumdur ki, hazırkı Rusiya ərazisində kompakt şəkildə özlərinin əzəli torpaqlarında yaşayan tatarlar, başqurdlar, çuvaşlar Altay və Sibir (İbir) türkləri ruslardan üç dəfə artıqdırlar.

Deməliyəm ki, türk alınmalarının hesabına rus dilində sinqarmonizm yaranmışdır. Məsələn: ayda, tulup və s., eləcə də yeni suffikslər özünü göstərmişdir: -mak-, -lik-, -ça-; başmak, yarlık, alıca və s. Bundan əlavə, türk dilinin təsirindən rus dilinin sözlərində “baş” komponenti yer alıb: başka, başmak, başlık, baş na baş və b.²

Professor Nadir Məmmədlinin yazmış olduğu “Azərbaycan dilində alınma terminlər” əsəri vaxtında yazılan əsərdir, belə ki, XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri artıq dilimizin bütün elm sahələrində elmi üslubu stabil bir məcraya düşdüyünə görə birinci, dilçilikdə, ümumiyyətlə, filologiyada Azərbaycan həmişə Avropaya pəncərə, Şərqlə qapı açmışdır. Əsrlər boyu Azərbaycan iqtisadiyyatı xammal versə də, istismar

2 Bax. Yenə orada, səh.125)

olsa da, inkişaf etmiş, söz almış və söz vermişdir. Bütün bunları prof. N.Məmmədli özünün qiymətli monoqrafiyasında göstərmiş və bu çox çətin işin öhdəsindən gələ bilmişdir. İlk öncə, xatırlamaq istəyirəm ki, terminologiya ilə məşğul olan etimoloq olmalıdır və buna prof. N.Məmmədli qadirdir, elə bu səbəbdən də müəllif doğru olaraq, alimlərə irad tutub yazır: “Ədəbi dil sözlərin içərisində alınma terminlər həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Alınma terminlər bəzən “normallaşmış milli ədəbi dilə” qarşı qoyulur. Bu düzgün fikir deyil, çünki elmi dil ədəbi dilin funksional üslubu, gerçəkliyin qenesoloji inkişafı, məntiqi dərkedilmə vasitəsi, elmi-texniki informasiyaların reallığıdır. Müəllif tam doğru qeyd edir ki, “Terminoloji leksika yalnız müvafiq sahə mütəxəssislərinin dilinə aiddir” (səh.14//15). Burada maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, monoqrafiyanı oxuduqca adam öz yaddaşını təzələyir və bu böyük alimə qibtə edir.

Müəllif yazır: “alınma sözlərlə alınma terminlər arasında fərq, əsasən, terminlərin dildəki əhatə məhdudluğundandır. Alınma terminlər təkcə bizim həyatımıza daxil olan başqa həyatın reallıqlarını, sosiumlarını bildirən işarələr deyil, həm də simvollarıdır. Ona görə də işarə və simvolu (F.de Sössür) fərqləndirmək lazımdır. Alim rus tədqiqatçılarının monoqrafik əsərlərinin və dərsliklərinin çox yaxın halda öyrənərək özünəməxsus polimikalar apararaq, qiymətli fikir söyləmiş və özü elm yüksəkliyə qalxmağa qadir olmuşdur. Məsələn, alim nə qədər dürüst yazıb: “Termin-söz olduğu kimi, alınma termin də alınma sözdür. ... Alınmalara bilinçivizm şəraitində interferensiyanın ilkin forması kimi də baxmaq olar”. Burada “kimi də” ifadəsi yerində deyildir. Deyərdim ki, “formasını təkin” baxmaq doğru olardı. Qaldı ki, alınma sözlərə müəllif doğru olaraq, əvvəl öz fikri ilə bəyan edir və sonra da özünə haqq qazandırmmaq üçün başqa bir alimin doğru fikirlərinə istinad edir. Bu da onun elmi mədəniyyətində dəlalət edir. N.Məmmədli göstərir ki, alınma və alınma söz anlayışları sinonim deyil. “Alınma başqa dillərdən keçən bütün linqvistik elementlərə, alınma söz isə ancaq leksik vahidlərə aiddir”. Müəllif, gördüyümüz təkin, bu cümlədə “ancaq” ifadəsini hökmlə, inamla, cəsarətlə vermişdir. Mən də düşünürəm ki, bu “ancaq” ifadəsini yazan şəxs hərtərəfli elmi biliyə malik şəxs ola bilər. E.M.Axunzyanov haqlı olaraq qeyd edir ki, alınma söz əcnəbi söz termini ilə də eyni mənada işləyə bilməz. Alınma sözlər əcnəbi sözlərdən fərqli olaraq, ədəbi dildə normallaşmış və sabitləşmiş, lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlərdir. Bu əsasda əcnəbi söz və alınma söz anlayışları bir-birindən fərqləndirilməlidir (səh.18).

Nadir Məmmədli yazdığı hər bir yeni fikrinə görə nəticələrini də göstərir. Alınma anlayışından da çoxlu konkret mülahizələr söyləyərək yazır: “Deməli, alınma müəyyən müddət ərzində dildə mövcud olan müxtəlif əcnəbi dil elementlərinin məcmusu yox, fasiləsiz bir prosesdir, o, sosial-mədəni, tarixi səciyyə daşıyır (səh.18).

Nadir Məmmədlinin yazmış olduğu əsər, öz məzmun dairəsinə görə bir elmi məktəbdir. Monoqrafiyada təkcə alınmalardan söhbət açılmır, müəllif alınmalarla təmasda olan başqa nəzəri məsələlərə də toxunur və ustalıqla onları xırdalayır elmi izahını verir. Məsələn, “...kalkaların alınmalar kimi qəbul edilməsi düzgün deyildir. Kalkalar dil-təfəkkür münasibətlərinin inkişafı sayəsində dilin daxili resurslarından

istifadə etməklə düzəlir və onlarda alınma sözün səs ifadəsi öz əksini tapa bilmir” (səh.20). Müəllif “Alınma termin və internasionalizmlər” arasında fərq qoymuruq”- yazır. Görkəmli alim “təsir” və “dil əlaqələri” anlayışları haqqında da doğru, dürüst fikir söyləyir: “Təsir struktur-tipoloji anlayışdır, ələlxüsüs dilin semantik, üslubi və sintaktik səviyyəsi ilə bağlıdır. Dil əlaqələri təsir anlayışına nisbətən daha genişdir. Belə ki, dil əlaqələri həm lüğət tərkibinə, həm də söz yaradıcılığı sisteminin inkişafına təsir göstərir” (səh.21). Mən bir ümumi dilçilik mütəxəssisi kimi Nadir Məmmədlinin yazı mədəniyyətinə, üslubuna heyran oluram. Bu gözəl alim, sanki, bizlərə məzmunlu dərs keçir. Nəyi necə deyirik, niyə deyirik, məzmununda nələr durur və nə kəsb edir-izahlarını konkret olaraq sadə, Azərbaycan dilində, heç bir ağırlıq gətirmədən, söz və ifadələr işlətmədən izah edir. Əsərin bu giriş hissəsində verilən mülahizələr bunlarla bitmir. Əsərin “Giriş” adlanan hissəsi özü-özlüyündə bir anlatmadır. Bu 15 səhifəlik “Giriş”də alınmalarla bağlı bütün hissələrə, bölmələrə izahlar vermiş və sonra əsas praktik (komerat) mərhələlərə keçmişdir. O, şifahi və yazılı alınma, vasitəli və vasitəsiz alınma, ikiqat alınma, leksik alınma, morfoloji alınma, qrafik alınma, alınma terminlər; gəlmə terminlər, keçmə terminlər, əcnəbi terminlər başlıqlarını verməklə izah edir ki, tədqiqat işlərində bu yazdığı məsələlərin fərqi nə varsınlar və terminləri məqalənin məzmununa görə işlətsinlər. Doğrudur, müəllifin verdiyi izahlar annotasiya həcmindədir. Bunu geniş yazmaq vacib idi. Məsələn, “Şifahi və yazılı alınmalar hissəsində bir az geniş izahata ehtiyac duyulur. Məlumdur ki, alınma bütün halda hər hansı bir dildə vətəndaşlıq hüququ qazanırsa, nə unudulur, nə də yaddan çıxır. Məlumdur ki, yazıya qədərki dövrlərdə də alınma sözlər, terminlər, ifadələr işlənmişdir. Bunların çoxu indi də dilin aktivində və yazılı ədəbiyyatımızda yaşamaqdadır. Bu alınmalar hesabına dilin tarixini və yaşayış tərzini öyrənirik. Doğrudur, əvvəl doğma dilin özünəməxsus sözləri ön plana çəkilib öyrənilir, sonra da alınmalar. Bunların qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmədən heç bir nəticəyə gəlmək olmaz. Məsələn, Azərbaycan dilində -çı⁴ şəkilçisi ilə yaranan sözlər Azərbaycan oğuzlarının bu ərazilərdə məskunlaşmasını, ortağ həyat keçirməsini, köçəri məskunlaşmasını sübut edən ən tutarlı dəlillərdəndir. Bir neçə misallarla bunu göstərmək olar: əkinçi, biçinçi, dulmuşçu, dənizçi, dəmirçi, dəyirmançı, arıçı və s. sözlər bunun bariz nümunəsidir.

Bir məsələyə də öz fikrimi bildirmək istədim. Müəllif vasitəli və vasitəsiz alınma ifadəsini işlədir. Bu qrammatik kateqoriya feilə aiddir. Dilimizdə “bilvasitə və bilavasitə alınma” ifadəsi işlənilir. Bunlardan hansının doğru, hansının yanlış olmasını yazmıram. Amma rus dilində də “непосредственно и опосредствованно” yazırlar və deyirlər. Bundan başqa, müxtəlif binominalı (uzundraz, sığdaş, tuncar və s.) sözlər də vardır ki, bu söz-terminlər ikidilli şəraitində yaranır. Bu sözlərdə xalqın tarixi var, məsələn, uzundraz sözündə birinci komponent uzun türk-Azərbaycan mənşəli, draz-İran mənşəlidir. Burada izah olunmalıdır ki, niyə uzun birinci, draz ikinci işlənmişdir və nə səbəbdən “drazuzun” deyilməyibdir. Belə sözlər Azərbaycan dilində çoxdur və onların təhlili bizim millətimizin qədimliyini sübut edir. Tanınmış alim F.A.Cəlilov qeyd edir ki, “forma ilə məzmun (işarə edənle işarə olunan) arasındakı

əlaqə məsələsi dilçilikdə həmişə davam edən mübahisələrdəndir. Belə ki, biz dilçilər belə əlaqənin olmasını tam inkar edir, bəzi dilçilər isə həmin əlaqənin varlığını həddindən artıq şişirdirlər. Müşahidələr göstərir ki, qədimə getdikcə leksemlərin səs simvolizmi güclənir, tarixi inkişaf baxımından üzübəri gəldikcə isə leksemlərin ixtiyarı işarəliliyi artır (2). Nadir Məmmədli monoqrafiyasında bu məsələni Q.Q.Roçertsova istinadən vurğulayır: “Simvol individualdır, söz isə həm kollektiv, həm də individualdır. Ona görə də simvol sözlə müqayisədə daha yüksək statusa malikdir (səh.16).

Professor Nadir Məmmədli doğru olaraq, terminlər haqqında məlum məzmunlu fikirləri öz süzgülündən keçirərək vurğulayır: “Müasir Azərbaycan dili terminologiyasının xeyli hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycan dilində təşəkkül tapmış avtohton terminologiya da zəngindir. Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil əlaqələri hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir” (səh.25). Ona görə də terminologiya və alınma hadisəsinə eyni problemin iki aspekti kimi baxmaq lazım gəlir. Alim doğru olaraq, alınma terminlərin istiqamətlərini müəyyən edir və onları 2 istiqamətdə göstərir: 1) hansı terminləri alınma hesab etmək olar; 2) alınma terminlərin formaları.

Nadir Məmmədli dilçilik tarixini hərtərəfli bildiyindən əsərinin tədqiqat aktuallığını iki cümlədə çox dolğun və aydın şəkildə verə bilmişdir. Müəllif yazır: “əslərdən əslərə alınmaların təkə mənbəyi yox, həmçinin, yeni sözlərin səciyyəsi, intensivliyi, mənimsəmə dərəcələri, milli leksika ilə rəqabəti dəyişmişdir. Tədqiqatın aktuallığı da ondadır ki, ilk dəfə həm tarixi əlaqələr, həm də mənbələr paralel və üzvi şəkildə, formal və funksional əlamətlərin qarşılaşdırılması əsasında araşdırılır (səh.27).

Alınma terminləri hərtərəfli öyrənib tədqiq edən, hərtərəfli biliyə malik olan prof. Nadir Məmmədli doğru olaraq qeyd edir ki, “alınma terminlərin sistemli tədqiqi xalqımızın dünya tarixinin ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi inkişafında oynadığı rolu açıqlamağa, dil və cəmiyyət, dil və təfəkkür əlaqələrinin, terminalma prosesinin münasibətini aydınlaşdırmağa imkan verir” (səh.27). Bütün bu məsələlər təkə konkret dilə aid deyil, ümumi dilçiliyin nəzəri müddəalarıdır. Onun üçün də alim fikrini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, “alınma hadisənin mahiyyəti, həmçinin milli mədəniyyət, milli təfəkkür və milli mövcudluq anlayışları ilə bağlıdır (səh.27).

Monoqrfiyanın fəsillərində ayrı-ayrı dillərdən gələn alınmalardan söz açılır. Müəllif burada da ənənəyə sadıq qalaraq, xronoloji tərzdə əsərində bunların təsvir və izahatlarını vermişdir. Əsərin birinci fəslı 1-“Ərəb və fars mənşəli alınma terminlərin ümumi – nəzəri, tarixi-dilçilik məsələləri”, 2- “Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə alınmış ərəb və fars mənşəli terminlər”, 3- “Ərəb və fars mənşəli alınma terminlərin struktur və s. leksik –semantik xüsusiyyətləri” bölmələrini ayıraraq bir adda birinci fəsildə “Ərəb və fars mənşəli alınma terminlər” -i verməklə xarüqələr yaratmışdır. Hər bir oxucu bu bölmələrin adlarının məzmunundan agah olur ki, müəllif böyük zəhmətə qatlaşaraq, dilimizə gələn ərəb və fars mənşəli sözləri neçə çərçivədən keçib dilimizdə yer tapmış və onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini verməyi ustalılıqla bacarmışdır. II fəsil məzmunca təsviri dilçiliyə daha çox yaxındır. “Rus mənşəli alın-

ma terminlər” adlanır və bu fəsil beş bölmədən ibarətdir. 2.1. Rus mənşəli alınma terminlərin leksik xüsusiyyətləri; 2.2. Rus mənşəli alınma terminlərin semantik xüsusiyyətləri; 2.2.1. Rus mənşəli alınma terminlərin sinonimliyi; 2.2.2. Rus mənşəli alınma terminlərin çoxmənənliliyi; 2.2.3 Rus mənşəli alınma terminlərin omonimliyi. Bu fəsildə müəllif rus və Azərbaycan alimlərinə istinadən yazmışdır. Məzmununa görə 2-ci fəsil bir növ Azərbaycan dilində rus alınmalarının tədqiqat tarixindən xəbər verir, xüsusən, “Rus mənşəli alınma terminlərin leksik xüsusiyyətləri” bölməsində A.M.Məhərrəmov N.A.Baskakovun 1961-ci ildə təklif etdiyi dövrləşdirməyə əsaslanaraq, Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığını üç qrupa bölür: 1) 1920-1930-cu illərdə termin yaradıcılığı; 2) 1930-1945-ci illərdə termin yaradıcılığı; 3) 1945-ci ildən sonrakı illərdə termin yaradıcılığı (səh.127). Professor Nadir Məmmədli yerində qeyd edir ki, “bu bölgünü Azərbaycan xalqının həyatındakı önəmli və məsul mərhələlərə əsasən aşağıdakı kimi tamamlamaq olar: “3) 1945-1991-ci illərdə termin yaradıcılığı; 4) 1991-ci ildən sonrakı illərdə termin yaradıcılığı” yazaraq dövrlərin tədqiqat tarixindən əsasən, 1920-1930-cu illərdən üzübəri zəhmət çəkmiş alimlərin fəaliyyətini hərtərəfli təftiş edərək qiymətli fikirlərini söyləmişdir.

Professor Nadir Məmmədli III fəslini başqa alimlər kimi “İngilis mənşəli alınma terminləri” adı altında verməyib, doğru olaraq “Avropa mənşəli alınma terminlər” başlığını verərək bir daha özünün böyük alim olduğunu sübut edir. Əgər ingilis dilindən alınmalardan söhbət açsaydı, bu heç də düz olmazdı. Belə ki, elə məndə də buna qarşı suallar yaranardı. Məsələn, ingilis dili Hind-Avropa dil ailəsinin German qrupuna aiddir. Belə ki, almanlar Britaniya adasını zəbt etdikdən sonra, onlar, orda əzəli xalqları olan Keltlərlə qarışdılar. Keltlərin dili iltisəqi dillərə aid idi, flektiv dil deyildi və bu günə qədər ingilis dilində “kelt” söz layları heç bir alim tərəfindən tam öyrənilib başa çatdırılmamışdır və iki dilin qarışmasından (kelt və alman) yeni bir ingilis dili yaranması və bu dilin sərbəst dil kimi formalaşmış tarixi neçənci əsrdə olması dəqiqləşməmişdir. Bu baxımdan da hansı sözlər ümumi Hind-Avropa mənşəli və hansı sözlər kelt və hansı sözlər sırf ingilis mənşəli (özünə məxsus) sözlər, terminlər olduğunu dəqiqləşdirmək çətin-dir, çünki müasir ingilis dili tədqiq olunmayıb. Elə bu səbəbdən də professor N.Məmmədlini alqışlamağa dəyər.

Nadir Məmmədlinin bu monoqrafiyasının sonuncu fəslə “Alınma termin probleminin dilxarici və dildaxili amilləri” adlanır və bu fəslin adında “problem” ifadəsi dürüst olaraq qeyd olunur. Müəllif dördüncü fəsildən qabaq, yəni III fəslin nəticəsində bir növ IV fəslə keçid təkin qiymətləndirmək olar. Alim elmi fikirlərini yerində bəyan edir: “Şübhəsiz, bu fəsildə Avropa mənşəli terminlər kəmiyyətə tam əhatə olunmamışdır. Dilimizin leksik-terminoloji qatında daim təkmilləşmə və inkişaf prosesi baş verir. Avropa ölkələri ilə müxtəlif xarakterli birbaşa əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin yaranması, elmi-texniki kəşflərin geniş vüsət alması, müstəqil respublikanın ictimai-siyasi fəallığı, mədəni həyatda dəyişikliklər, Avropa dillərinin öyrənilməsi intensivliyinin artması, fəallaşması və s. amillərlə bağlıdır”. Bu sonuncu fəsil isə bizlərə mesajdır. Müəllif, bütün bunları nəzərə alaraq IV fəslin 1-ci bölməsini ümumi dilçilik nəzəriyyəsi aspektində izahlar verərək monoqrafiyasına yeni nəfəs,

yeni təsnifat verməklə Azərbaycan aliminin zəkasını, dünyagörüşünü bir daha aşkar edir. O, beş paragrafda: 1) Dil əlaqələri; 2) Dil əlaqələri və bilinqvizm; 3) Dillərin qarşılıqlı təsiri; 4) İnterferensiya; 5) Dil əlaqələri və milli dilimizin inkişafı başlıqları altında verdiyi izahlar I bölməyə, yəni “Terminalmanın sosiolinqvistik amilləri” bölməsinə, onun izahına geniş yer ayıran Nadir Məmmədli ümumi dilçilik ənənəsinə sadıq qalır və sərrast sözünü bəyan edərək, qeyd edir ki, “dil əlaqələrinin tədqiqi ənənəsi V.A. Boqorodski, İ.A.Boduen de Kurtene, L.V.Şerba, F.D.Polivanov tərəfindən qoyulmuşdur. İlk tədqiqatların əsasında dil elementlərinin çarpazlaşması və ya qarışması problemi dayanır”(səh.315). Sonra müəllif doğru olaraq özünü sığortalayaraq yazır: “Bu təyinatlarda dil əlaqələrini yaradan labüd şəraitlər nəzərdən keçirilir, bilinqvizmdən, praktik cəhətdən bir adamın bir neçə dildə danışmasından söhbət açılır. (Axı bi-“iki” deməkdir-prof.Məsud Məmmədov) Sonrakı sətrləri və səhifələri oxuduqca, müəllif bunların izahına yer verir, amma deyərdim ki, çox da inandırıcı deyildir. Burada bunları vermək mümkün deyil. Çünki “xəmir çox su aparacaq”. Buna ayrıca bir tədqiqat əsəri yazılmalıdır. Doğrudur, professor Nadir Məmmədli bu məsələnin izahına cəhd etmişdir, amma düşünürəm ki, məqsədə tam nail olmamışdır. Alim keçən əsrlərin tədqiqatçılarına xitabən qeyd edir ki, “lakin sonrakı tədqiqatlarda “bilinqvizm” və “əlaqə” terminləri fərqləndirilir (səh.315). Burada bir vacib amilə diqqət yetirsək, yerinə düşər. Dilçilərimiz və eləcə də, prof.Nadir Məmmədli “dil əlaqələri” deyərək, məgər bu elə “bilinqvizm” deyil və ya “dillərin qarşılıqlı təsiri”deyil və ya “interferensiya” hadisəsi deyilmi?! Bütün bunlar qarşılıqlı halda tədrisən, tarixən, bəlkə də, əsrlər boyunca həyata keçir. Alim çox anlarda dürüst yazır. Məsələn, “Qarşılıqlı təsir anlayışı həm daxili, həm də xarici aspektdə özünü göstərir” (səh.325). Amma bu məsələlərdə müəllif bizə qədər işlədilən dilçilik terminlərinin Azərbaycan dilində izahını verməkdə çox böyük iş görmüşdür və bundan əlavə bir terminin adını çəkərək onun variantlarını göstərməklə monoqrafiyasını dərslik səpkisində yazaraq çox bir mühüm işi yerinə yetirmişdir. Məsələn, alim xarici dil məfhumuna “bu anlamda başa düşülür: dil əlaqəliliyi, dil birliyi, dil substratı, adstratı, superstratı (doğrudur adstrat və superstrat az da olsa, fərqli cəhətləri vardır - prof.M.Məmmədli), dillərin çarpazlaşması (pərçinləşməsi də demək olar-Məsud Məmmədov), qarşılıqlı təsir (səh.330). Bu dil əlaqələrinin diaxronik və sinxronik tərəfləri vardır. Xüsusən, superstrat-yəni tarixən bir dildə başqa dil laylarının yatıb qalması məsələsi nəzərdə tutulur. Bunları da etimoloji aspektdə öyrənmək artıq doğru deyil, nostratik təhlil vasitəsilə üzə çıxır. Bunu da bu nostratik təhlili prof. N.Məmmədli aparmamışdır. Müəllif, fikrimcə, terminin izahında müəyyən yanlışlığa yol verir. “Substrat iki dilin çarpazlaşması nəticəsində qalıb dilin tərkibində qalan məğlub dil ünsürləridir” (səh.330). Burada hansı dilin məğlub, hansı dil qalıb təkin hesab etmək olmaz, “çarpazlaşma elə pərçimlənmə deməkdir, qaynaqlaşmaqdır”. Bunun kelt dili ilə alman dilinin pərçimlənməsindən, yeni bir dilin, ingilis dilinin yaranmasından da görürük. Bu substrat terminini coğrafiyaşunaslar da çox işlədirlər, onlar torpaq laylarına substrat deyirlər. Atmosferdə də, yer təbəqəsində də laylar vardır. Dilçilik

layları dilin tarixi dil laylarıdır. Məsələn, Azərbaycan şəkilçilərin sözdən-komponenti və komponentdən şəkilçi halına düşməsinin izahlarını indiki zamanda da axtarmaq-dayıq. Bəli, dil sadədir və ya mücərrəddir, fərq edilməməlidir, hərənin öz yeri var. Ferdinand de Sössür vaxtı ilə öz dürüst sözünü demişdir. Dil öz xüsusi qaydalarına tabe olan sistemdir. Bu fikri prof. Nadir Məmmədli də vurğulayır və haqlı olaraq yazır: “Dil sistem kimi öyrədilməlidir” (səh.331). Çünki dil sistem təkin yaranmış səs hecaya, hecadan sözə, sözdən söz birləşməsinə və cümləyə. Bu proses dünya dillərində yeni formada olmamışdır. Məsələn, elə dillər var ki, bir səs bir sözdür, flektiv talış dilində i-bir, ü-çürük qoz, e-çiyələk və s. elə dillərdə var ki, bir cümlə bir sözdən ibarətdir. Məsələn, inkorporlaşan dil qrupunda, amorf dillərdə vəziyyət daha da ağırdır. Belə ki, a-morf dedikdə, morfemi olmayan kök dillər (məsələn, Çin, Vyetnam dilləri) nəzərdə tutulur. Prof. Nadir Məmmədlinin ümumi dilçilikdə sözə aid bütün terminlərinin izahlarını verməklə, onların oxşar və qeyri-oxşar mənaları haqqında dəqiq məlumat verir, fikrini nəticələrlə bitirir. Məsələn, yazır ki, “hər hansı proses kimi, daxili və xarici amillərin qarşılıqlı təsiri tarixi anlayışdır, ona müəyyən xronoloji ardıcılıqla yanaşmaq lazımdır”. Bu yazdıqları tamamilə doğrudur, amma digər səhifədəki fikirlərinə aydınlıq gətirilməsinə ehtiyac görürük. Məsələn, “Dilçilik ədəbiyyatında dillərarası qarşılıqlı təsirin nəticəsi dillərin çarpazlaşması hesab olunur. Son illər dilçilik ədəbiyyatında əlaqədə olan dillər arasındakı bu proses interferensiya termini ilə adlandırılı (səh.333). Fikrimizcə, dilçilikdə işlənən çarpazlaşma, pərçimləşmə və bunları əvəz edən beynəlxalq termin interferensiya elə dillərin qarşılıqlı təsiri, əlaqəsi deməkdir. Belə olan halda bu sahənin mütəxəssisi prof. N.Məmmədli yaxşı olardı ki, bunların hansı birini Azərbaycan dilçiliyində istifadə etməli olduğumuza və ya qəbul olunmağına aydınlıq gətirsin, çünki istər danışığı və istərsə də yazılı dilimizin proseslərində yuxarıda adları çəkdiyim terminlərin (interferensiya terminindən başqa) çoxu aktiv tərzdə işlənir. Əminik ki, növbəti tədqiqat işində professor bu məsələni də ətraflı araşdırar. Məlumdur ki, daha geniş inkişaf etmiş xalqların leksik fondu və onun leksik tərkibi zəngin olur. Azərbaycan dili istər dövlətlər tərkibində dövlət olaraq öz dilini inkişaf etdirmişdir. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilinin Şərqdə müxtəlif dillər içində hakim dil olması, xüsusən Qafqaz dilləri arasında ünsiyyət dili və həm də İran və ərəb dilləri çərçivəsində seçilməsi idi. Azərbaycan dilinin 70 il Sovet dövründə inkişafı Avropa dillərinin XIX –XX əsrlər inkişafı səviyyəsinə qədər qalxa bilmişdir. Qeyd etməliyəm ki, prof. Nadir Məmmədli ondan çox-çox əvvəl Azərbaycan dilinin leksikologiyası ilə məşğul olmuş alimlərin əsərlərini kölgədə qoymuşdur. Vaxtı ilə “Azərbaycan dilində alınma sözlərin mənşəyinə görə təsnifi” əsərimizdə bəzi alimlərə irad bildirərək yazmışıq: “Afad Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (Bakı-2003, s.263)” kitabında belə bir başlıq verib: “Slavyan mənşəli sözlər.” Bu iki səhifəli yazıda Slavyan mənşəli sözlərdən qətiyyətən söz açılmır, fəqət söhbət rus dilindən gedir və verdiyi misallar da cəmi 9 sözdən ibarətdir. Məlumdur ki, rus dili şərqi slavyan dillərinin bir qrupudur. Bu qrupa daxildir: Malorus (yəni Ukrayna), Belarus və rus dilləri. Bəli həqiqət nəminə deməliyəm ki, bir çox sözlər rus dili vasitəsilə

həm bilvasitə, həm də bilavasitə dilimizə keçmişdir. Əlbəttə, bunların qarşısında ümumi slavyan mənşəli sözlər də durur. Belə ki, bu slavyan qrupuna daxil olan dillərin hər birisi ayrı-ayrılıqda doğma dillərinin leksik fondundan leksik tərkibi ayırırlar və əvvəl ümumi slavyan sözlərini ayıraraq başqa tərkibi sözlər göstərdikdən sonra dildə qalan alınma və dilin özünəməxsus sözləri üzə çıxarırlar. Məsələn, borş-Ukrayna dilindən, kolyaska, bulka, ponçik, kofta, blyaka (qayıqda iri bir dəmir halqadan düzələn), pisar, polkovnik, şparqalka, karlik-polşa dilindən, robot, tabor –çex dilindən salaş, qulaş-macar dilindən və s. ayıraraq göstərmək olar. Bu misraları rus və Azərbaycan alimləri öz əsərlərində vermişlər, amma göstərilən söz-terminlər heç də həmin dillərin özünəməxsus sözləri deyil. Bu baxımdan H.Ə.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası.” Bakı-1988-ci ildə yazdığı dərslik bərbad haldadır və bu kitabda bəs qədər səhv fikirlər özünə yer tapıb. Məlumdur ki, rus dilində türk mənşəli sözlər tarixən özünə yer qazanmışdır və vətəndaşlıq hüququ qazanan söz-terminlər rus dilinin fonetik qaydalarına tabe olaraq tələffüz edilsə, rus mənşəli deyillər. Məsələn: kibitka, arba, tarantaş, teleqa, karavan, badya, torba, laçuqa, tufak, topcan, yurta, çulan, oçaq, saray, anbar, kalança, taz, utyuk, çemodan, çuqun, voylok, koşma və s. eləcə də, geyim və bəzək adları: azmyak, başlık, başmak, zipun, kuşak, kolpak, klobuk, çamla, xalut, tulup, sarafan, saravarı, çekmen, çulok, kabluk, burka, kiset, ku-maç, parça, tafta, izumurd, bise, barxoma, jemçuq, almaz və s., hətta heyvan, quş və bitki adları belə, rus mənşəli yox, türk mənşəlidir: buqay, barsuk, kaban, tabun, tara-xan, cazan, çayka, kocan, arbun, izyum, kamış, tovar və hətta dengi (müq.et: tən-gə//dəngə>dengi). Bu qüsurlar H.Ə.Həsənovun dərsliyinin 75 və 99-cu səhifələrində rus mənşəli söz-terminlər təkin verilmişdir, amma filologiya fakültəsində oxuyan tələbələr belə bilirlər ki, yuxarıda sıralanan söz-terminlər türk mənşəlidir və bizim tarixi leksikamıza aiddir. Elə bu baxımdan da prof. Nadir Məmmədlinin fikirləri doğru və dürüstdür. Alim öz tədqiqatını alınma sözlərin mənşəyinə görə aparmışdır. O, “Avropa mənşəli termin elementlərinin” filologiya aspektində təhlil etmiş və konkret və ümumi dilçilik elminə yeni bir səhifə açmışdır.

Professorun monoqrafiyası həm nəzəri və həm də praktik mahiyyət daşıyır. Onun elə əsərdə verdiyi “tədqiqata cəlb olunan terminlər” bölməsi əsərin “nəticəsinin” bir hissəsi təkin hesab olunan “sözlük” olduqca qiymətlidir. Bu sözlükdən yeni-yeni əsərlər yazmaq olar. Sözlük gənc alimlər üçün qiymətli mənbə təkin istifadə olunacaq. Müəllif yazır ki, “mənimsənilmiş alınma terminlərin denotatlarının üzə çıxması həm psixoloji, həm də qneseoloji aktdır (səh.404), mən deyərdim, həm də antoloji prosesdir, çünki bazis olan yerdə üstqurum da var. Müəllif sonra yazır ki, “mövzuya son qoymuruq”(səh.404), son qoymaq da olmaz. Çünki inkişaf olan ölkədə yeniliklər çox olur. Əminəm ki, bu görkəmli alim gələcəkdə də öz yeni-yeni əsərləri ilə bizi sevindirəcəkdir.

*Məsud Əliağa oğlu Məmmədov,
Filologiya elmləri doktoru, professor
Lənkəran Dövlət Universiteti*

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

AFAQ AĞAYEVA GÖRÜŞMƏ ETİKETLƏRİ.....	3
VÜQAR QARADAĞLI HƏFS İLƏ VƏRŞ RƏVAYƏTLƏRİNDƏ UZUN SAİTLƏR VƏ ONLARIN KƏMİYYƏTLƏRİLƏ BAĞLI FƏRQLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	10
ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA FARS DİLİNDƏ “الف مقصوره” ƏSASLI OMOFONLAR	38
MƏSUD MAHMUDOV NIGAR VƏLİZADƏ MİKAYIL MÜŞFİQİN ƏSƏRLƏRİNİN LİNQVOSTATİSTİK TƏHLİLİ (“Yenə o bağ olaydı” şeiri əsasında)	46
ÜLVİYYƏ HACIYEVA AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİNİN FRAZEOLJİ İMKANLARI57	
RƏNA HÜSEYNOVA SƏBƏB VƏ NƏTİCƏNİN ZAMAN FORMALARINDA İFADƏSİ	65
KÖNÜL HƏBİBOVA REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ SAYLARIN MANİPULYATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ	72
İRADƏ KƏRİMOVA AZƏRBAYCAN TELEVİZİYASINDA (AzTV) RƏSMİ İCTİMAİ PROQRAMLARIN DİLİ VƏ PUBLİSİSTİK ÜSLUB	79
ZEYNƏB YUSİFOVA DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNİN LİNQVO-PSİXOLOJİ MODELİ	64
XƏYALƏ MÜRSƏLİYEVA İLK SÜNİ TÜRK DİLİ LAYİİHƏLƏRİ: BALEYBƏLƏN VƏ “QUŞ DİLİ”	94
RAMİLƏ SÜLEYMANOVA MÜASİR TÜRK DİLİ İLƏ SABİT SEMANTİKALI MÜŞTƏRƏK ŞİVƏ SÖZLƏRİ	102
ÇINARƏ RZAYEVA ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ GEYİM ADLARININ NAXÇIVAN FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ YERİ	110

AYTƏN ƏKBƏRLİ MÜASİR DÖVRDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏYƏ QOYULAN TƏLƏBLƏR VƏ BU SAHƏDƏ MÖVCUD OLAN PROBLEMLƏR	118
ASIMAN MUSTAFAYEVA MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ FEİLİN ŞƏXSİZ FORMALARI	125
SEVİNÇ NAĞIYEVA TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏR VƏ ONLARIN TƏRTİBİNDƏ İŞLƏNƏN PRİNSİPLƏR	132
ƏLIAĞA SƏFƏRƏLİYEV İNKARLIQ ŞƏKİLÇİSİNİN POETİKASI	138
GÜLAY QURBANOVA THE ROLE OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE	146
САДАГАТ РАСУЛОВА МИКРОПОЛЕ «ULDUZ//ЗВЕЗДА» В ОНОМАСТИКЕ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ	151
SƏKİNƏ SEYİDOVA İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ, NƏŞRİ VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ QAYDALARI	157
KƏMALƏ VƏLİYEVA XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNƏ DAİR (İngilis dili materialları əsasında)	162
GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN İNTELLEKTUAL SƏVİYYƏSİ VƏ SİNTAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	167
AYTƏN HACIAĞAYEVA İNGİLİS DİLİNDƏ SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ VƏ ONUN İFADƏ VASİTƏLƏRİ	172

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HÜSEYN HƏŞİMLİ “MƏKTƏB” JURNALININ UNUDULMUŞ YAZARI	179
SAKİBƏ ƏLƏSGƏROVA BÖYÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN SON İLLƏRİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN VƏ SOVET AZƏRBAYCANI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ	188

ORUC ƏLİYEV	
AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA MEYVƏLƏRİN MİFOLOJİ SEMANTİKASI.....	195
BİLAL HÜSEYNOV	
YAS NƏĞMƏLƏRİNİN JANRDAXİLİ DƏYİŞMƏLƏRİ.....	204
XƏYALƏ AĞAYEVA	
NƏSRDƏ EL QƏHRƏMANININ BƏDİİ OBRAZI.....	233
QUMRU İSMAYİLOVA	
EPİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ YOLLARI	241
KAMALA GURBANOVA	
GENDER ROLES IN THE NOVEL “PRIDE AND PREJUDICE”	246
GÜLSÜM NEMƏTOVA	
SÜLEYMAN RƏHİMOVUN "QARA TORPAQ VƏ SARI QIZIL" ƏSƏRİNİN MƏZMUNUNUN ÖYRƏDİLMƏSİ	252
DÜNYAXANIM XALIQZADƏ	
“HEYDƏRBABAYA SALAM” ƏSƏRİ QUZEY AZƏRBAYCAN TƏDQIQATÇILARININ NƏZƏRİ İLƏ.....	258
GÜLNARƏ RZAYEVA	
SOCIAL CRITICISM IN CHARLES DICKENS’ “OLIVER TWIST”	266
ШАХЛА ГУРБАНОВА	
Азербайджанский Университет Языков АВСТРИЙСКАЯ ВОЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА ИЛИ РАВНОДУШИЕ ПОТОМКОВ ГАБСБУРГСКОЙ МОНАРХИИ	271
КУЛИЕВА ТАРАНА	
АББАСОВА НАТАВАН ЭТИКЕТ КАК ВАЖНАЯ ЧАСТЬ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	277
NİGAR QULİYEVA	
TƏLİMDƏ GERİİDƏ QALMANIN SOSİAL SƏBƏBLƏRİ	285
LƏMAN QURBANOVA	
İNTİHAR FENOMENİ VƏ QƏDİM AMERİKALILAR	291
HÜRZAD VƏLİYEVA	
POL OSTERİN “NYU YORK ŞƏHƏRİNİN TRİLOGİYASI” ƏSƏRİNDƏ MODERNİZM VƏ POSTMODERNİZM VƏHDƏTİ	300

Rəy

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN ZİRVƏSİNDƏ DURAN FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR NADİR MƏMMƏDLİNİN “AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏR” MONOQRAFİYASINA	308
---	-----

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbagırzadə

Çapa imzalanmış 16. 04. 2020
Şerti çap vərəqi 40 Sifariş № 5
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.